

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

***A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati  
rendszerének vizsgálata***

---

Garadnai Erika Csilla

Témavezető: Prof. Dr. Heltai János

A doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

**Miskolci Egyetem BTK  
Irodalomtudományi Doktori Iskola**

**2014**

## Tartalom

<b>A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata .....</b>	<b>1</b>
<b>Bevezetés .....</b>	<b>1</b>
<b>I. A felső-magyarországi hitvita (1663–1672).....</b>	<b>3</b>
<b>II. Az „első magvetés” politikai és eszmetörténeti összefüggései .....</b>	<b>8</b>
<b>A három kérdésről .....</b>	<b>9</b>
<b>Az ajánlásról.....</b>	<b>21</b>
<b>Az „első magvetésről” .....</b>	<b>27</b>
<b>A területi mitizáció nyomai.....</b>	<b>43</b>
<b>A toldalékban szereplő imádságokról.....</b>	<b>45</b>
<b>Válaszok a magvetésre .....</b>	<b>47</b>
<b>Pósházi második vitairata .....</b>	<b>57</b>
<b>Sámbár összevont válaszirata .....</b>	<b>63</b>
<b>A Rákóczi-ház szerepe a vitában.....</b>	<b>70</b>
<b>Összegzés.....</b>	<b>75</b>
<b>III. Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben” (ekkléziológia és metatextualitás).....</b>	<b>80</b>
<b>Az ekkléziológiai hagyomány .....</b>	<b>81</b>
<b>Pázmány ekkléziológiai művei.....</b>	<b>83</b>
<b>Sámbár és a látható egyház .....</b>	<b>85</b>
<b>Az első kérdés .....</b>	<b>86</b>
<b>A második kérdés üzenete: az egyház mint az <i>Úr Házának Hegye</i> .....</b>	<b>89</b>
<b>Mit üzen a <i>Hegy</i>?.....</b>	<b>98</b>
<b>A harmadik kérdés: a Szentírás értelmezéséről.....</b>	<b>102</b>
<b>A „hegyrombolók” munkássága.....</b>	<b>106</b>
<b>A vita első szakasza: Pósházi és Matkó szöveg- és hegyrombolása.....</b>	<b>108</b>
<i>Pósházi</i> .....	108
<i>Matkó</i> .....	114
<b>A Bonus-ügy .....</b>	<b>119</b>
<b><i>X, ut Tök</i>, meg a többi pizsoktele firkák .....</b>	<b>134</b>
<b>Bányász csákányok.....</b>	<b>141</b>
<b>Görcsös bot – avagy a Bonus megegyengetése .....</b>	<b>151</b>
<b>A vita mellékszálai – Dávidka és Góliát harca .....</b>	<b>159</b>
<b>Az ötödik evangélista zenebonája és a Vén Hegedűs .....</b>	<b>166</b>

<b>A gúnyversek szerepe a vitában</b> .....	175
<b>Az imádságok szerepe a vitában</b> .....	180
<b>Képvita a hitvitában – Illyefalvi tanítványi felelete</b> .....	187
<b>Összegzés</b> .....	197
<b>IV. A három kérdés „története” és a betű hatalma</b>	
<b>(recepciótörténet és identitásformálás)</b> .....	201
<b>Hogyan alakítja a szerző a szöveget?</b> .....	202
<b>A szöveg friss „küszöbei”</b> .....	208
<b>Fontosabb változtatások a szövegben:</b> .....	213
<b>Egy protestáns olvasat</b> .....	223
<b>Hogyan alakítja az olvasó a szöveget?</b> .....	230
<b>A <i>Három üdvösséges kérdés</i> sorsa a 18. századi kiadások tükrében</b> .....	236
<b>Összegzés</b> .....	241
<b>Befejezés</b> .....	244
<b>Függelék</b> .....	247
<b>Három üdvösséges kérdés (1661)</b> .....	248
<b>Három üdvösséges kérdés (1672)</b> .....	276
<b>Bevezetés a jegyzetekhez</b> .....	318
<b>Mellékletek</b> .....	322
<b>Irodalomjegyzék</b> .....	338
<b>Summary</b> .....	369

## ***A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata\****

### **Bevezetés**

Az európai irodalom 16–17. századi történetében a hitviták rendkívül fontos szerepet játszottak. A 16. században a reformáció, a protestáns felekezetek létrejötte és a katolikus megújulás során egy rendkívül széles körű, egész Európára érvényes, s az addigi keresztény hagyományt újragondoló és átalakító hitvitázó-irodalom jött létre. Ez persze szervesen beépült a korszak jellemzően vallásos-egyházi irodalmába, ugyanakkor létrehozta a műfajra jellemző sajátos diskurzust is.<sup>1</sup> A hitvitáiratokban megjelent mindaz a szellemi, intellektuális igény, amely a kora újkor lelkiekben is megújulni vágyó emberét jellemezte, és ez a műfaj uralta és használta is azokat a nyomtatás révén létrejövő technikai újításokat, médiumokat, amelyek a 16. századtól átalakították az európai kultúrát.<sup>2</sup> A vallási harcoktól hangos, konfesszionális Európa hangja volt ez, s a felekezetek megszilárdulásával, majd a vallásosság háttérbe szorulásával a 17. század végére a hitviták is érvényüket és jelentőségüket veszítették. Magyarországon a 16–17. század folyamán a három részre szakadt, felekezetileg és politikailag is megosztott területeken kiemelten fontos szerepet játszottak a hitviták. A protestáns–katolikus harcok hazai virágkorának az 1610–1620-as esztendőket tekinthetők, amikor a katolikus megújulás vezéralakja, Pázmány Péter fejtette ki polemikus tevékenységét. A reformáció korábbi térnyerésével szemben, amikor is az ország lakosságának nagy része s a magyar nemesség döntő többsége is protestáns hitre tért, a Pázmány nevével fémjelzett időszak igazi fordulatot hozott.<sup>3</sup>

---

\* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

<sup>1</sup> HOLLERBACH 1982; BAHLCKE–STROHMEYER 1999; BREMER 2005.

<sup>2</sup> BRIGGS–BURKE 2004; LANDER 2006.

<sup>3</sup> Hazánkban évtizedes hagyományokra tekint vissza a korszak egyháztörténeti (Thury Etele, Zoványi Jenő, Révész Imre, Karácsonyi János), irodalomtörténeti vizsgálata, melyek elsősorban eszmetörténeti, politikátörténeti valamint műfaj történeti kontextusokban tárgyalták a korszak hitvitázó irodalmának természetét. Nemzetközi tekintetben is kiemelkedő alkotások születtek az erdélyi antitrinitarizmus eszmevilágának feltárásában (Pirnát Antal, Kathona Géza, Dán Róbert, Balázs Mihály), a Pázmány-kutatásban (Bitskey István, Hargittay Emil, Szabó Ferenc S. J.), vagy a protestantizmus belső polémiáinak tárgyalásában (Uray Pirooska, Vásárhelyi Judit, Imre Mihály, Heltai János). A legutóbbi években erősödött a kutatás érdeklődése a hitviták iránt, s egyre tágul a vizsgálatokba bevont kérdések horizontja, gondolunk itt Fazakas Gergely, Györi

Hitvitázó és térítő munkájának gyümölcse persze csak jóval később, halála után, a század végén érett be, hiszen az általa elindított megújulásnak szerves folytatása lett még az 17. század második felében is. A harmincéves háború lezárulása után, az 1650-es években azonban már egyre kevesebb egyházpolitikai és vallási tétje volt a polemikus irodalomnak. Éppen ezért tekinthető egyedülálló és vizsgálatra érdemes jelenségnek, hogy a Magyar Királyság területén az 1657-es év után ismét felélénkült a katolikus–református hitvitázás.

A disszertációmban vizsgált 1663 és 1672 között zajló *felső-magyarországi hitvita* az ekkoriban kibontakozó polemikus irodalom legjelentősebb és legösszetettebb szövegtörzskének tekinthető. Dolgozatomban e polémia iratait vizsgálva szeretnék betekintést nyújtani a korszak hitvitázó irodalmának szövegvilágába. Úgy vélem, a hazai hitvitázóirodalom e kései, lezáró szakaszában keletkezett vitairatok belső szövegkapcsolati, intertextuális rendszerének vizsgálatával és a kortárs irodalomelméleti megközelítések érvényesítésével teljesebb képet kaphatunk a barokk kor irodalmi alkotásmódjának mechanizmusairól, irodalmi gondolkodásáról. Tanulmányom három nagyobb elemző fejezetében egy-egy önálló vizsgálati szempontot érvényesítve tárom fel a hitvita szövegeinek belső szövegkapcsolati rendszerét. Különös módon e fejezetek úgy jönnek létre, ahogy a vitaindító irat szövegterébe egyre beljebb és beljebb sikerül lépni. Így fejezetről fejezetre, kérdésről kérdésre lép előre a dolgozat gondolatmenete is. A vita leírását követően leelőször a vitaindító jezsuita könyv első kérdésével, illetve az egész polémia eszmetörténeti, politikátörténeti összefüggéseivel igyekszem számot vetni. Következő lépésben a vita teológiai szövegvilágát, illetve az azt kigúnyoló ironikus, parodisztikus nyelvezetet vizsgálom. Végül a vita recepciótörténeti sajátosságait vázoló fel.

Céлом nem lehetett más, mint hogy törekedtem értő módon olvasni és megszólaltatni az 1660-as években keletkezett szövegeket. Az értő olvasás persze csak olyan utakon járhatott, amit maguk a vitairatok kínáltak fel. Így a dolgozatban érvényesülő, néha eklektikusnak tűnő megközelítésmódokkal éppen azt lehetett érzékeltetni, mennyire sokszínűek és gazdagok a vizsgált szövegek.

## I. A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)

Kutatásra érdemes, ám a szakirodalom által eddig alig tárgyalt jelenség, hogy a Magyar Királyság területén 1657-től kezdve ismét felélénkült a hitvitázás. Ennek hátterében elsősorban azok a politikai változások álltak, amelyek felborították azt a viszonylagos egyensúlyt, amely a század közepén a magyar katolikus és protestáns rendek között fennállt.<sup>4</sup> Erdély államiségének az 1657-es sikertelen lengyelországi hadjáratot követő meggyengülése és az erősödő katolicizmus egy ütközőzónában, az addig elsősorban protestáns túlsúlyú felső-magyarországi régióban érezte leginkább hatását. A térségben jelentős változásokat hozott az özvegy fejedelemasszony, Báthory Zsófia rekatolizációja és fia, I. Rákóczi Ferenc katolikus hitre térése, amellyel megindult a jezsuita missziót támogató földesúri ellenreformáció.<sup>5</sup> Ennek eredményeként a szembenálló egyházak képviselői ismét polemikus szövegeket tettek közzé. Az 1660-as évekre kibontakozó, mintegy tizenhárom hitvitát és több mint száz vitairatot számláló hitvitázóirodalom azonban számos, csak az adott időszakra jellemző sajátosságot mutatott fel. A Kassa–Sárospatak–Eperjes tengelyhez köthető hitvitázás során ugyanis kialakult egy olyan belső irodalmi élet, amely szorosan kapcsolódott a felekezetek meglévő intézményeihez. Ebben az időben a jezsuitáknak és a protestáns felekezeteknek is voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon pedig nyomda is működött. Mindez alapfeltétele volt annak, hogy a vitázók sokszínű, írói tehetségüket is jobban felszínre hozó, gyakran személyes jellegű, intellektuális csatározásnak tűnő vitairatokat hozzanak létre.<sup>6</sup>

.A *felső-magyarországi hitvita*<sup>7</sup> résztvevői katolikus és református oldalról is a térség egyházi-, iskolai- és közéletének meghatározó személyiségei voltak. A hitvitázást kezdeményező, provokáló félnek a jezsuita missziót vezető Sámbar Mátyás tekinthető, aki 1661-ben a győri jezsuita kollégiumban működött, és a nagyszombati nyomdában adta ki *Három üdvösséges kérdés*<sup>8</sup> című traktátusát, melyet aztán az 1663-ban induló sárospataki

<sup>4</sup> HELTAI 2007A, 39–48, 39–43.

<sup>5</sup> PÉTER 1993, 113–122; PÉTER 1988, 103–117.

<sup>6</sup> HELTAI 2007A, 41.

<sup>7</sup> A vita részletes filológiai leírását lásd: HELTAI 2005, 251–299, 275–299; ZOVÁNYI 1925, 264–271; ZOVÁNYI 1933/34, 139–148. Újabb könyvészeti leírása az RMNy IV. kötetének vonatkozó tételeiben olvasható.

<sup>8</sup> SÁMBAR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés*. Első: *A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkább a' lutterek és calvinisták?*, Nagyszombat, 1661 (RMNy 2997) (a továbbiakban: SÁMBAR 1661).

missziós munka során a régió református lakossága körében terjesztett. Protestáns részről 1664-ben bocsátottak ki Sámbar műve ellen egy rövid anonim feleletet: *Tudja-e kiki maga felől minden bizonyosan, hogy Isten kedvében vagyon?*<sup>9</sup> Ebből példány nem maradt fenn, és csupán Sámbar harmadik kérdése második részének hetedik paragrafusával foglalkozott. A következő esztendőben, 1655-ben Dömötöri György, Vitnyédi István tübingeni alumnusa Christoph Wölflin ottani teológiaprofesszor számára latinra fordította a *Három üdvösséges kérdés* 1661. évi kiadását, amelyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt. Dömötöri célja az volt, hogy Wölflin vizsgatételeinek magyarra fordításával szolgálja hazáját. A fordítás kinyomtatásáról azonban nem maradtak fenn adatok.<sup>10</sup>

A vita következő, már intenzívebb szakaszában Sámbar legkésőbb 1665 tavaszán Kassán – nyomdahely megjelölése nélkül – ismét kinyomtatatta némi átdolgozással a *Három üdvösséges kérdést*.<sup>11</sup> Erre az újabb kiadásra írt feleletet 1666-ban Pósházi János sárospataki tanár<sup>12</sup> *Summás választétel* címmel.<sup>13</sup> Sámbar erre azonnal válaszolt: *A három kérdésre lött summás választételre írott felelet* című irattal, ám ebből példány nem ismeretes.<sup>14</sup> Pósházi újabb viszontválasza még ugyanebben az évben, tehát 1666-ban napvilágot látott Sárospatakon: *A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*.<sup>15</sup> Pósházi viszontválaszai után még szintén 1666-ban jelent meg Matkó István felsőbányai prédikátor<sup>16</sup> Sámbar ellen írt felelete: *Fövenyen épített ház romlása, avagy Három kérdések körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása* a szebeni nyomdában.<sup>17</sup> Ennek oka, hogy Sámbar 1665 derekán küldött Matkónak egy példányt a *Három üdvösséges kérdésből*, s válaszlásra szólította fel a református prédikátort. Habár

<sup>9</sup> *TUDJA-e kiki maga felől bizonyosan, hogy Isten kedvében vagyon*, Kassa, 1664 (RMNy 3157).

<sup>10</sup> RMK III, 2295; RMK III, 2362.

<sup>11</sup> SÁMBÁR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés*, Kassa, 1665 (RMNy 3205) (a továbbiakban: SÁMBÁR 1665).

<sup>12</sup> Életéről: MAKKAI 1942; KONCZ 1896; KÓNYA 1912, 362, 370, 407, 415, 423, 440, 449, 458, 466, 476.

<sup>13</sup> PÓSAHÁZI János, *Summás válasz tetel amaz tsalóka könyvecskére: kinek tzégére hogy már: Harom idvesseges kerdés. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levő fráter által*, Kassa, 1666 (RMNy 3288) (a továbbiakban: PÓSAHÁZI 1666A), A2a.

<sup>14</sup> SÁMBÁR Mátyás, *Az három kérdésre lött summás választételre írott felelet*, Kassa, 1666 (RMNy 3289) (a továbbiakban: SÁMBÁR 1666).

<sup>15</sup> PÓSAHÁZI János, *A' három kérdésre-valo summás válasz-tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése es azon feleletnek megrázogatása*, Patak, 1666 (RMNy 3310) (a továbbiakban: PÓSAHÁZI 1666B).

<sup>16</sup> Életéről: HERPEI 1971, 97–100.

<sup>17</sup> MATKÓ István, *Fövenyen épített haz romlása, avagy Három kérdések körül gögösen futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása. Melyben világosan meg-bizonyittatik a' Szent Irásbol, I. Hogy a' pápista vallás nem igaz vallás. II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, melyet a' cälvinisták álhatatosan vallanak. III. Hogy a' pápisták ellenkeznek a' Sz. Irással és a' régi igaz romai vallással, nem a' cälvinisták, Kézdi Vásárhelyi Matko Istvan, felsőbányai ecclesiának együgyü tanitoja által*, Szeben, 1666 (RMNy 3323) (a továbbiakban: MATKÓ 1666).

Pósaaházi és Matkó egymástól függetlenül írták műveiket, a vita első intenzív szakaszának lezárásaként Sámbar 1667-ben ellenfeleinek egy összevont válaszirattal felelt: *A három üdvösséges kérdésre a luther és kálvinista tanítók, mint felelnek?... X, ut Tök... Matkó hazugságinak megtorkolása és Pósaaházi mocskainak megtapodása*.<sup>18</sup> Sámbar ezen Kassán nyomtatott könyvének előszavában ismertette a vita addigi menetét, s leírásából követhetővé vált a polémia alakulása.

A vita következő nagyobb szakaszában 1668–1669-ben négy Sámbar ellen írt református vitairat látott napvilágot. Szöllösi Mihály beregsurányi prédikátor, korábban kassai tanár úgy tűnik, hogy Matkó és Pósaaházi válaszainak ismerete nélkül, még 1666 folyamán készítette el feleletét a *Három üdvösséges kérdés* harmadik kérdése ellen, de csak 1668 folyamán tudta kinyomtatni Debrecenben a *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa, avagy a győri kollégium harmadik kérdése ellen... kikelő bajnok Dávidka* című munkáját.<sup>19</sup> Ez a munka azonban katolikus részről nem kapott feleletet. Az *X, ut Tök*re viszont – a személyes megszólítottóság okán – Matkó és Pósaaházi egyaránt rövid időn belül sárospataki nyomtatványokkal válaszolt. Matkó István az *X, ut Tök könyvnek eltépése, avagy bányász csákány*<sup>20</sup> című munkájával 1668-ban, Pósaaházi János pedig a *Görcsös bot, amaz déceges fekete Bonasusnak a hátára* című művével 1669-ben folytatta a polémiát.<sup>21</sup> Még 1668-ban megjelent Debrecenben egy szintén Sámbarral vitázó névtelen református vitairat: *Az ötödik evangélistának Sámbar Mátyás káplánnak zenebonója*.<sup>22</sup> Ez Sámbar 1667. évi *X, ut Tök* című művének ismeretében készült, ennek ellenére nem foglalkozik ezzel a munkával, csupán a *Három üdvösséges kérdés* első két részére válaszol. Viszontválaszt nem kap katolikus részről. A következő esztendőben, 1669-ben Czeglédi

<sup>18</sup> SÁMBÁR Mátyás, *A' három idvösséges kérdésre, a' Lutter és Calvinista tanitók mint felelnek? Ugy, a' mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Posaházi mocskainak megtapodása*, Kassa, 1667 (RMNy 3347) (a továbbiakban: SÁMBÁR 1667).

<sup>19</sup> SZÖLLÖSI Mihály, *Sion leanya artatlan Ügyét védő Hitnek Paissa, avagy a' Györi Collegium harmadik kérdése ellen, az Ur hadait viselő, s' igaz ügyért kikelő Bajnok Davidka*, Debrecen, 1668 (RMNY 3419) (a továbbiakban: SZÖLLÖSI 1668).

<sup>20</sup> MATKÓ István, *X, ut tök könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany, melylyel amaz fövényen épitetett s-már leromlott házát, elébbi fövényre sikeretlen sarral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelössen színlö s-mázló Sambar Mattyas nevü tudatla(n) sár gyúró meg-csákányoztatik Kezdi Vasarhellyi Matko Istvan mostan zilahi ecclésiának együgyü lelki pásztora által, ki Sambartol bányásznak nevezetett*, Patak, 1668 (RMNy 3481) (a továbbiakban: MATKÓ 1668).

<sup>21</sup> PÓSAHÁZI János, *Görtsös bot amaz dézgeges fekete Bonasusnak a' hátára, mellyel vtólbi szilajkodása tétül meg-egyengettetik*, Patak, 1669 (RMNy 3590) (a továbbiakban: PÓSAHÁZI 1669).

<sup>22</sup> Az EÖTÖDIK evangélistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonója, melly ez kis írásban meg mutatodván szelel veretik, Kassa, 1668 (RMNy 3424) (a továbbiakban: Ötödik evangélista 1668). Az RMNy leírásban a mű a kassai nyomda munkái között szerepel, de Pavercsik Ilona szóbeli közlése alapján megállapítható, hogy a vitairat valójában a debreceni nyomda terméke.



István kassai prédikátor egy másik vita, az úgynevezett *kassai hitvita* keretében kiadott munkájában a *Redivivus Jáfetkében*<sup>23</sup> reagált az *X, ut Tök* öt személyében érintő részleteire.

Az egész polémiát két katolikus és egy protestáns vitairat zárta le. Illyefalvi István kassai jezsuita teológus hallgató, Sábár tanítványa 1669-ben *A három üdvösséges kérdés igassága ellen költ Bányász csákánynak tompítása*<sup>24</sup> című apologetico-polemikus értekezésében professzora helyett válaszolt főként Matkó *Bányász csákányára*, de egyúttal Pósházi *Görcsös botjára* és a *felső-magyarországi hitvitát* távolabbról érintő más református vitairatokra. Majd 1672-ben Sábár harmadszor, megjobbítva, jelentős átdolgozásokkal bocsátotta ki a *Három üdvösséges kérdést* Kassán,<sup>25</sup> amelynek Szegedi Ferenc egri püspökköz címzett előszavában összegzően reflektált az egész vitára. A vita végső lezárulásának gyakorlati oka azonban az volt, hogy a Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően 1671-ben a császári katonaság bevonult a térség városaiba. Ekkor a Habsburg megtorlás és a kezdődő protestánsüldözés miatt a reformátusoknak el kellett menekülniük Sárospatakról és Kassáról, s a protestánsok helyzete már nem tette lehetővé a polémia folytatását. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy 1672-ben Kolozsvárott megjelent Zilahi János zsibói református pap és szilágysági esperes *Az igaz vallásnak világos tüköre* című munkája is, melyet a szerző ugyancsak Sábárnak címezett, s ilyen értelemben ez a munka tekinthető a *felső-magyarországi hitvita* záró szövegének.<sup>26</sup>

Az elveszett, fordított, újra kiadott művekkel együtt a *felső-magyarországi hitvita* összességében így mintegy 18 iratból állt, s ezzel nemcsak a korszak, de az egész magyar hitvitázó irodalom legtöbb elemből álló polemikus alkotása volt. Pusztán ez a filológiai tény, rövid könyvészeti leírás is rámutat arra, hogy az 1660-as évek irodalmiságában milyen meghatározó szerepet játszhatott ez a hosszú időre elfeledett, s csak az utóbbi években kutatott szövegkorpusz.

---

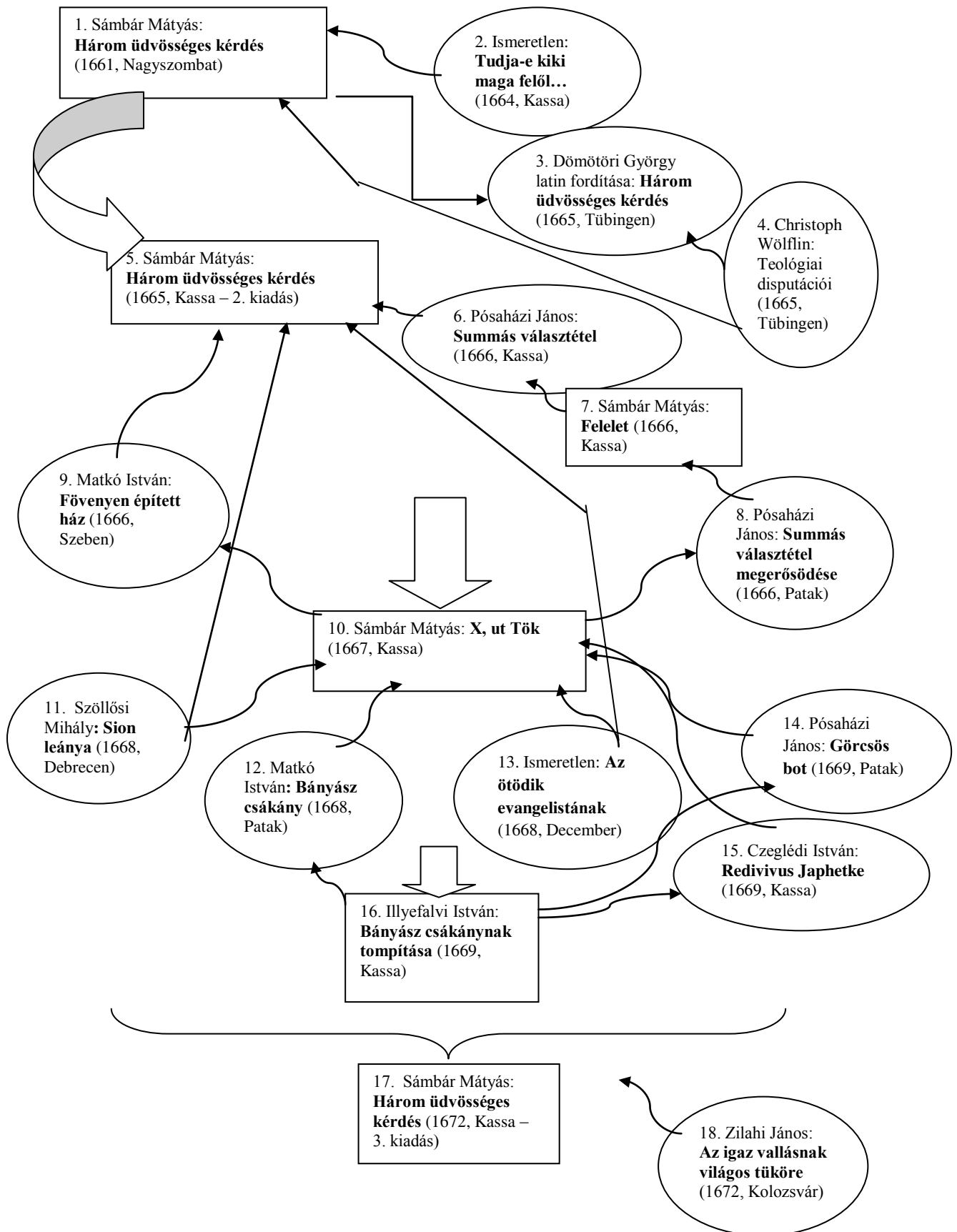
<sup>23</sup> CZEGLÉDI István, *Redivivus Iaphetke, az az Czegledi Palkonak Dobravicza-i Miklos praeceptorával való beszélgetése*, Kassa, 1669 (RMNy 3513) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1669).

<sup>24</sup> ILLYEFALVI István: *A' három idvösseges kerdes igassága ellen költ Bányász csákánynak tompitasa*, Kassa, 1669 (RMNy 3515) (a továbbiakban: ILLYEFALVI 1669).

<sup>25</sup> SÁMBÁR Mátyás, *Három Idvösseges Kerdes: Most harmadszor meg-jobbítva ki-bocsáttatott, a' Sz. Mise Aldozatról-való tellyes tudománnal edgyütt: Az Méltóságos Egri Püspök Szegedi Ferentz Urunk ö Nga kegyes akarattyából és bökezü adományából, az Magyarság Lelki épületire*, Kassa, 1672 (RMK I, 1127) (a továbbiakban: SÁMBÁR 1672).

<sup>26</sup> ZILAHÍ János, *Az Igaz Vallasnak Vilagos Tüköre, mellyben Az Cálvinista Vallásnak tökéletes tiszta igassága, és igaz fundamentomos régisége, minden jo lelki-isméretü embereknek szemek eleiben tétettetik*, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1136) (a továbbiakban: ZILAHÍ 1672).

## A felső-magyarországi hitvita



## II. Az „első magvetés” politikai és eszmetörténeti összefüggései

Amikor 1663-ban Báthory Zsófia megalapította Sárospatakon a jezsuita rendházat,<sup>27</sup> és a szerzetesek megjelenésével kezdetét vette az a térítő munka, amelynek a magyarországi rekatolizációs folyamatban már majd’ százéves hagyománya és alapja volt, a missziót vezető Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes egy rövid, száz lap terjedelmű teológiai traktátussal igyekezett megszólítani a város református híveit. Könyvének címe: *Három üdvösséges kérdés. Első: A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A’ pápisták ellenkézneké a’ Sz. Irással, avagy inkább a’ lutterek és calvinisták?*<sup>28</sup> A kis könyv a korban szokásos vitás vallási kérdéseket tárgyalta, ám *kérdései* és a kiadvány terjesztésének gyakorlata erősen provokálta a város és a felső-magyarországi térség református értelmiségét. Az ennek eredményeként kibontakozó hitvita során Sámbar ellenfelei igyekeztek felelni a jezsuita páter kérdéseire, illetve cáfolták a könyvében kifejtett katolikus hittételeket, visszautasították a protestánsokat ért vádakot, és próbáltak reflektálni azokra a teológiai érvekbe szőtt vagy érvek között olvasható „hazugságokra”, amelyekkel a szöveg illette őket. Tekintettel arra, hogy a hazai hitvitázó irodalom legtöbb iratból álló polémiája kerekedett ki a *Három üdvösséges kérdés* cáfolásából, érdemes lehet annak bemutatása, hogy a szokásos vitás vallási kérdések vajon miért követeltek annyi választ. Mivel a 17. századra már valamennyi keresztény nagy felekezet lezárult hittételekkel rendelkezett, és a katolikus–protestáns hitvitázás a világvallások küzdelmeihez hasonlóan a „vég egyik alakzatává” szilárdult, s a meddő dogmatikai érvelések már nem vezettek gyakorlati eredményekre sem a hitrendszerekben, sem a gyülekezet megszólításában.<sup>29</sup> Ezért talán joggal feltételezhető, hogy a Sámbar által írt könyvecske üzenete sokkal több volt a kortársak számára, mint egy átlagos katolikus vallási tanokat közvetítő munkáé, s a korszak egyházi irodalmára jellemző módon minden bizonnyal politikai tartalmakat is közvetített.<sup>30</sup>

---

<sup>27</sup> PÉTER 1993, 113–122; PÉTER 1988; GYULAI 2008, 294–345.

<sup>28</sup> SÁMBAR 1661. A dolgozat szövegében a következőképpen tárgyalom a munkát: *Három kérdés*, illetve *Három üdvösséges kérdés*.

<sup>29</sup> JAUSS 1997, 143–179.

<sup>30</sup> BENE 2007, 50–64, 64.

## A három kérdésről

A vitairat szövege előtt a korabeli szokásoknak megfelelően preliminária található. Mivel a szöveg környezetét létrehozó szövegelemek (paratextusok: cím, mottó, ajánló szöveg, előszó, utószó stb.) az olvasóra gyakorolt hatás elsődleges helyei, s szerepük, hogy rávezessék a befogadót arra az olvasatra és értelemre, amelyet elsődlegesen közvetítene a mű, érdemes megvizsgálni őket.<sup>31</sup> Sámbar könyvénel is a cím az az első küszöb, amelyen át be lehet lépni a vitairat értelmezési terébe, s amely létrehozza a témakijelölést, problémafelvetést. A címben felvetett kérdések mai szemmel olvasva is provokatívnak tűnnek, amelyek az ember életének legfontosabb, mindent eldöntő ügyében, az üdvösség kérdésében nyújtanak támpontokat. A kérdések sorrendje, illetve hogy elsőként a lutheránusokat és kálvinistákat szólítja meg, már jelzi, hogy a könyv fő olvasótáborának a protestáns felekezeten lévőköt tekintette a szerző. Ez a célzatosság nem meglepő annak tudatában, hogy a *Három kérdés* a felső-magyarországi vallási viták egyik alapműve lett. Ám mivel a sárospataki katolikus térítés leghamarabb csak 1663-ban kezdődhetett, a könyvet pedig 1661-ben adta ki a nagyszombati nyomda, feltételezhető, hogy megírásának ideje 1660–1661 lehetett, amikor Sámbar vagy még Komáromban vagy már a győri jezsuita kollégiumban tartózkodott.<sup>32</sup> Ekkor már mögötte állt az erdélyi, székelyföldi missziós munka (1651–1658),<sup>33</sup> amely megalapozta a személye körül kialakult és kialakított jezsuita rendi hagyományt, s tevékenységét és karizmáját előszeretettel kapcsolta Pázmány alakjához.<sup>34</sup> De mögötte állt a nagykárolyi (1657/1658) térítő és rendházalapító munka is, ahol Lippay Sámuellel komoly hitvitázást folytatott,<sup>35</sup> és ahol mintegy ellenpontozva Sámbar alakjának „pázmányosítását” elterjedt róla az az egyébként nem bizonyítható anti-legenda, hogy fővesztés terhe mellett vívott hitvitázását elveszítve, ellenfele kegyelemből, csak két első fogát húzatta ki.<sup>36</sup> Személye tehát rendkívül megosztó

<sup>31</sup> GENETTE, 1996, 82–90; KULCSÁR-SZABÓ 1998, 5–58.

<sup>32</sup> Mivel a könyv a Győri Jezsuita Kollégium neve alatt jelent meg, így megírásának végső fázisában Sámbar valószínűleg már ott tartózkodott. Portréja: 1. Melléklet.

<sup>33</sup> MOLNÁR 2009, 195–211, 200–206.

<sup>34</sup> HORVÁTH 1918.

<sup>35</sup> HELTAI 2012, 53–62

<sup>36</sup> A foghúzás anekdotája Bod Péter munkáiban maradt fenn, aki az esetet Sámbarnak a Matkóval folytatott vitájához köti. Matkó műveiből azonban kiderül, hogy „Károly táján”, azaz Nagykároly környékén húzhatták ki a fogát Sámbarnak, ő maga is egy már megtörtént eseten élcelődik, így ezt a történetet Sámbar nagykárolyi munkásságának idejére tehetjük, és valószínűleg a Lippay Sámuellel folytatott polémiájában kelt szárnyra róla ez a gúnyos kis hír. Bod vonatkozó írásáról lásd: BRETZ 2004, 340–347, 344–345.

volt. A jezsuiták élő példaként, gyakorlott missziós térítőként tekintettek rá, míg ellenfelei igyekeztek alakját hitelteleníteni, missziós munkáját és hitvitázó tevékenységét „Pázmány majmolásnak” gúnyolni. Annyi mindenesetre bizonyosnak mondható, hogy 1663-ban a sárospataki rendház megalapításakor Sámbar már gyakorlott vezető, missziós és hitvitázó volt, s talán élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy az 1661-ben kinyomtatott *Három kérdés* már eleve egy olyan, elsősorban protestánsok lakta vidék áttérítését szolgáló munkaként jött létre, amilyen Sárospatak is volt. De miért is érdekes ez? Talán azért, mert egyfajta pillanatképet kaphatunk arról, hogy hogyan is zajlott egy térség rekatolizációjának megszervezése, milyen előmunkálatok, lépések folytak a háttérben hosszú éveken keresztül, s hogyan tudták megvalósítani már aktív jelenlétükkel a szerzetesek a gyülekezet megszólítását, áttérítését.<sup>37</sup> Ahogy Sámbar könyvecskéjének címéből kitűnik: elbizonytalanító, a saját felekezet igazságába vetett hitet megingató kérdéseket intéztek a hívekhez: *A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake?* Persze itt felvetődhet a kérdés, volt-e olyan konkrét esemény, amelyhez köthetően elbizonytalanodhattak a református, evangélikus hívek? Erre a későbbiekben még igyekszem megfelelni.

De visszatérve az előmunkálatokhoz, Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc, s vele az erdélyi fejedelmi család 1661-ben történő katolizálása és az így induló „térítő földesúri rekatolizáció” több évtizedes munka eredménye volt, egyben kezdete is a jól megszervezett missziós tevékenységnek, rendházalapításnak. A felső-magyarországi térítés ügye, Kassa és Sárospatak katolizációjának terve nem meglepő módon Pázmány nevéhez fűződik, s több szálon is összekapcsolható, párhuzamba állítható, összefüggő folyamatnak tekinthető, ezért megkerülhetetlen, hogy röviden kitérjek tárgyalására. Pázmány magyarországi tevékenységének első színhelye Kassa volt,<sup>38</sup> ahol Németi Jakabbal együtt 1601-ben szolgáltak,<sup>39</sup> majd a Bocskai felkelés következményeként a jezsuitáknak távozniuk kellett a városból. Következő lépésként az 1613-as országgyűlést kell említeni, ahol Pázmány felszólalt, hogy a katolikusok vallásszabadságát is engedélyezzék Kassán, hiszen a városban a *Confessio Pentapolitana*<sup>40</sup> értelmében bevett vallásnak tekintett

<sup>37</sup> Az utóbbi években több fontos, a rekatolizációs folyamatot és a jezsuiták működését tárgyaló történettudományi munka született: MOLNÁR 2005; MOLNÁR 2008; TÓTH 2007.

<sup>38</sup> Pázmány mintegy tizenöt hónapot töltött Kassán. ÓRY 1976, 79.

<sup>39</sup> WICK 1931, 6.

<sup>40</sup> STÖCKEL Leonhard, *Confessio Christianae doctrinae qvinqve regiarvm liberarvmque civitatvm in Hungaria Superiore: Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Epperiessini ac Cibinij. Exhibita laudatissimae quondam recordationis regi Ferdinando anno 1549. In tribus lingvis, Latina, Germanica et Hungarica impressa. – (Bekantnus christlicher Lehr vnd Glaubens der fünff königlichen Freystadt in Ober Hungern...*

lutheránus felekezet mellett az Alvinczi Péter által vezetett reformátusok is jelen voltak. Pázmány kezdeményezését azonban visszautasították, mert Alvinczi aláírta a városi hitvallást.<sup>41</sup> Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy Pázmány „az általa 1635-ben alapított nagyszombati egyetem megnyitása alkalmával Eszterházy Miklós nádorral, Pálffy Pál kamarai elnökkel, Lippay György veszprémi püspökkel és II. Ferdinánd megbízottja, Lamormain Vilmos jezsuita atyával tanácskozva határozattá tette, hogy az ország legalkalmasabb helyein, és ezek között Kassán is, jezsuita kollégium és gimnázium alapíttassék.”<sup>42</sup> Pázmánynak a valamennyi országrészre kiterjedő, a katolikus vallás égisze alatt megvalósítható országegyesítő politikai törekvése már a század elejétől állandóan napirenden tartotta Kassa és a felső-magyarországi térség katolizálásának ügyét, s a történelmi eseményektől, politikai, egyházügyi lehetőségektől függően ő maga is dolgozott a terv megvalósításán.<sup>43</sup> A rekatolizációs folyamatban fordulópont volt az 1645-ös linzi béke és a megállapodást törvénybe iktató 1647-es és 1649-es országgyűlés, melynek eredményeként Kassán a reformátusok és a katolikusok is vallásszabadságot nyertek, és elkezdődhetett a lutheránus városban a másik két felekezet egyházszerzetének kiépülése.<sup>44</sup> Ekkor már Lippay György esztergomi érsek állt az ügy élére, aki politikai kapcsolatait latba vetve 1654-ben szorgalmazta, majd el is érte, hogy megfelelő épületet – a központi helyen álló királyi házat – kapjanak a jezsuiták Kassán, és a rendet tekintette a rekatolizációs folyamat és művelet fő eszközének.<sup>45</sup> Mint köztudott, a jezsuiták a jól megszervezett, egységes oktatási rendszerrel működtetett iskoláikkal igen vonzóak voltak a protestáns nemesek körében is, akik fiaik taníttatását a szerzetesekre bízták, vállalva ezzel a katolizálás kockázatát. A Kassán 1654-óta működő jezsuita gimnázium Kisdy Benedek egri püspök bőkezű, Pázmány nagyszombati egyetemalapítását példának tekintő, 40 000 tallérnyi adománya nyomán 1660-ban I. Lipót jóváhagyó aranybullája után akadémiai (egyetemi) rangra lépett, ahol bölcséleti és hittudományi képzés folyt. Így a jezsuita gimnázium és az akadémia együtt működött a városban. Sőt az alapítványt tevő Kisdy Benedek tiszteletére, utóda Pálffy Tamás püspök 1665-ben létrehozta a „Seminarium s.

---

*Az öt szabad városoknak Felső Magyar Országban... keresztyéni tudományról és hitről való vallás tétéle...*), Kassa, Fischer, 1613 (RMNy 1053). Lásd erről: GUITMAN 2009.

<sup>41</sup> RÉVÉSZ 1894, 18–20; HELTAI 1994, 109.

<sup>42</sup> WICK 1931, 11.

<sup>43</sup> Pázmány politikai nézeteiről: HARGITTAY 2009C, 113–151. Újabban Guitman Barnabás tárgyalta, hogy Pázmány hogyan is viszonyult Erdélyhez, s mennyire volt udvarhú mint politikus: GUITMAN 2013, 177–182.

<sup>44</sup> RÉVÉSZ 1897, 432.

<sup>45</sup> WICK 1936, 96. Lippay György felekezetszervező tevékenységéről érdekes adalékkal szolgál: TUSOR 2005, 123–137. Politikai tevékenységéről: BORIÁN 2000, 913–931.

Ladislai sive Kisdianum” nevezetű papnevelő intézetet, ahol ekkor már a sárospataki térítés vezetője, Sámbar Máttyás oktatott.<sup>46</sup> Kassa és Sárospatak rekatolizációja a megvalósítás szakaszában, az 1660-as években tehát Sámbar személyével kapcsolható össze még inkább. Ő volt 1663-tól a pataki rendház vezetője, egyúttal a kassai Kisdy szeminárium, papnevelde egyik vezető tanára, s felső-magyarországi tartózkodása során (1662–1676) e két városban intenzíven tevékenykedett.

Mindez a kis történelmi kitérő talán segít abban, hogy megértsük Sámbar iratának a térség protestáns lakosságához szóló, a címben megfogalmazott és közvetített retorikai pozícióját. Ugyanis pusztán a könyv címe – amely a korban szinte külön műfajnak volt tekinthető<sup>47</sup> – olyan olvasatokat kínál, amelyek részleges megértéséhez fontos számot vetni azzal, hogy a *Három kérdés* a hosszú ideje szervezett, s végül az 1660-as évekre a megvalósítás szakaszába jutott jezsuita missziós munka eszközeként, a térítés kezdeti, illetve 1661-ben a vitairat nyomtatásakor, az előkészítő munkák utolsó fázisában jött létre. Sámbar könyve abban a tudatban íródhatott, hogy a missziót már a fejedelmi család is támogatni fogja, hiszen a Báthory Zsófia rekatolizációját és fia áttérését szolgáló 1660 őszen zajló ún. *sárospataki hitvita* eredményeként 1661-ben megtörtént a család nyilvános áttérése.<sup>48</sup> Az a magabiztos, vitaellenfelei kommentárja szerint „gögös” hangnem, amely Sámbar iratában megjelent, s amely már magában a provokatív címben is megfigyelhető, nemcsak a jezsuita térítés általános stílusjegye volt, hanem összefüggött azzal a politikai, felekezeti kontextussal, amelyben létrejöttek a szövegek. Ezen azt értem, hogy vélhetően előjárói utasítására, a tervezett, előkészített szakaszban lévő, Sámbar életének, missziós munkájának, küldetésének is új kihívást jelentő felső-magyarországi térítés eszközeként jött létre a traktátus. Mint vallási vitairat, a funkcionális irodalom mintapéldánya, mely nemcsak a műfaji hagyományokhoz csatlakozva tölti be szerepét, de alkalmazkodik ahhoz a terephez, ahol működni kell majd. Címében azokat szólítja meg, akik a tervezett befogadók, s akik többségben vannak a missziós területen, nem közöl, hanem kérdéseket vet fel, s a vallásos élet központi fogalmaival dolgozik: az üdvösség, a hit és az írásmagyarázat fogalmi kereteiben támaszt kérdést, és ezzel együtt a protestáns hívőkben kételyt, indulatokat és kíváncsiságot. Ha a cím, illetve a kérdések láttán a felháborodott, de ugyanakkor mégis érdeklődő református hívő elolvassa a szöveget, az már maga a cél, az

---

<sup>46</sup> VELICS 1913, 90–93.

<sup>47</sup> HELTAI 2004, 678–694. A középkori szövegek természetéről lásd: ROUSE–ROUSE 1989, 351–362; CERQUIGLINI 1989, 363–377.

<sup>48</sup> KULCSÁR 1999.

már maga az eredmény. Ebből a vallási kommunikációs szándékból értelmezhető a cím felépítése, amelyben viszont az is megfogalmazódik, hogy az üdvösség alapvetően azon dől el, ki milyen felekezetben, hitben van.

Érdemes itt ismét egy kis irodalom- és egyháztörténeti kitérőt tenni. Az üdvösség, az üdvözülés mikéntjének kérdése ugyanis akkoriban nemcsak a felekezetek közötti vita tárgya volt, hanem a református egyház berkein belül folyó harcok, a kálvini ortodoxia és a puritán eszmék „újításain” lévők között is polemizáltak felette. A puritán vallásosságnak, életszemléletnek, a kegyes életnek része az állandó lelkiismeretvizsgálat, a bűnökkel való szembenézés, penitenciatartás, a sirató-síró hangnemben előszámlált bűnlajstrom tartása – amely gyakorlatra Geleji Katona a „sémellődés”, zsémbelés nyilvánvalóan rosszálló kifejezését használta – megosztotta a református eklézsiát is. Ahogy Luffy Katalin fogalmaz a puritanizmus kapcsán: „A lelkiismeret-vizsgálat az üdvösség eléréséhez vezető útnak, a *via salutis*nak vagy *gratia gradus*nak első állomása, egyben a megtérés feltétele is. A kegyes élet üdvbizonyosság-jellegét hangsúlyozó, dogmatikailag Kálvin teológiájára alapozó puritán teológusok (Perkins, Amesius) ennek gyakorlati megvalósítási módszerét is tanították. Az üdvösségre vezető út, illetve állomásai bemutatása és megtanítása immár nemcsak elvont teológiai fejtegetésekben kapott helyet, hanem a »kösséghez« szóló, azt megcélzó írásokban is.”<sup>49</sup> Mindebből számunkra csupán az fontos, hogy az 1650-es években jelenlévő ortodox–puritán diskurzus fontos vitatémája, sőt a gyakorló vallásos életet, illetve a hívek közösségét is érintő ügye volt – többek között – a sárospataki református egyházban az üdvösség elérésének kérdése. Már csak mellékes megjegyzésnek tűnhet, hogy a puritán eszméket terjesztőket az akkori fejedelemszöveg, Lorántffy Zsuzsanna támogatta. Amikor tehát Sámbar Mátyás könyvcíme az üdvösség témakörét kijelölve vet fel kérdéseket, akkor egy olyan, magát a református eklézsiát is megosztó, s talán még elevenen létező vita-diskurzustérbe lép, amit gyakorlatilag az ott honos felekezet belső feszültségei, problémái kínáltak fel számára, s amit erdélyi missziós munkája során minden bizonnyal volt alkalma megismerni. Teszi mindezt azzal a tudattal, hogy ezúttal a fejedelmi támogatás, a város patrónája, Báthory Zsófia ömögötte áll. Így feltételezhető, hogy Sámbar könyve, illetve csupán annak címe is megbolygathatta azt a protestánsok uralta felekezeti teret, amely eleve nem volt egységes, belső problémákkal küzdött. Péter Katalin kutatásai nyomán tudjuk, hogy a sárospataki református egyházon belül komoly

---

<sup>49</sup> LUFFY 2002, 37–70, 44–45. A puritanizmusról újabban: FAZAKAS–GYÖRI 2008; TÓTH ZS. 2007; PETRŐCZI 2006.



személyi ellentétek voltak a prédikátorok között, s a város egyházi jegyzőkönyvei szerint szinte tudomást sem vettek a jezsuita jelenlétről, nem történtek intézkedések az ellenük való fellépésről, inkább csak saját, a református híveket is megosztó problémáikat tárgyalták.<sup>50</sup> A Sámbar által írt könyv s az általa feltett kérdés: *A lutheránusok és calvinisták igaz hitben vadnake?* csak egy olyan megosztott, belső feszültségekkel küzdő felekezeti térben nyerhette el funkcióját, amelyben volt támadási felület, ahol az üdvösség (amely nyilván egyébként is a legégetőbb ügy) és a saját felekezet igaz hite már belülről is ingataggá vált, s ahol a második kérdés: *Csak az egy pápista hité igaz?* már alternatívaként, megoldásként tűnhetett fel. E szembeállításban Sámbar rájátszott egy másik fontos elemre, a lutheránusok és a reformátusok közötti különbségtételre is. Ugyan könyve címében egymás mellé rendelve, együtt említi őket, de velük szemben a „csak az egy” pápista hitet mutatja föl. Ezzel jól érzékelteti, hogy a vallási megosztottság szemben áll az egységgel.<sup>51</sup> Ezután következhet a harmadik kérdés: *A pápisták ellenkézneké a Sz. Irással, avagy inkább a luthererek és calvinisták?* amiben már egy felcserélt sorrend, az első két kérdés által átrendezett viszony jelenik meg: a pápistaság a mondat elejére, míg a protestáns felekezetek egy „avagy inkább” választó szerkezetben, különbözőségüket hangsúlyozva jelennek meg. A cím tehát, amely – mint már említettem – szinte külön műfaj volt a korban, ugyanolyan retorikai megfontoltságot, megszerkesztettséget követelt meg a szerzőtől, mint a vitairat szövege. Sőt, mivel a cím mint a befogadóra gyakorolt hatás elsődleges helye kiemelt szereppel bíró szövegelem, ha találó, magába sűríti azokat az jelentéseket, amelyek a kor politikai, felekezeti viszonyai közt érvényesek voltak.

A cím által közvetített, a befogadóban is kérdéseket és belső feszültséget keltő üzenet alátámasztására Sámbar – mint a korban szokás – a Biblia szövegtekintélyéhez fordul, s a címlap hátlapján két szentírási passzussal támasztja alá mondanivalóját. Az első: „A bolond úttya igaz a maga iteleti szerént: de a ki bölts, a tanátsnak enged. Proverb

<sup>50</sup> Péter Katalin tanulmánya alapvető fontosságú a témában. Ahogy fogalmaz: „A reformátusok feljegyzéseit olvasón szinte ideges türelmetlenség támad, amint látja, milyen közönnyel fogadják a körülöttük kibontakozó ellenreformációt. Báthory Zsófiának katolizálásának idején, 1661-ben a Sárospatakon tartott egyházmegyei gyűlés főtémája a »pataki prédikátorok között való rend és méltóság« feletti vita volt. A jezsuiták első nagy sikerei közepette, 1665-ben, mintha semmi nem történt volna, még mindig ugyanezzel a problémával birkóztak. Az egyházlátogatáskor aztán, még ebben az évben kiderült, hogy Szepesi András prédikátor nem hajlandó temetési szertartást végezni addig, míg Szerencsi Pál, ugyancsak prédikátor, a városban tartózkodik. Ezt az utóbbit viszont »a sárospataki emberek egyben gyűlvén« – többek között – azzal a váddal illették, miszerint prédikációi a »pápistasághoz« nyitnak utat. A templom elfoglalása előtt utolsó egyházlátogatás végül teljes belső zűrzavart tárt fel.” PÉTER 1995, 186–199, 25–252, 198.

<sup>51</sup> A protestáns–katolikus vitákban az ellenség táborának megosztása a vita taktikai része volt. Míg a katolikusok a protestáns felekezetek különbségeit hangsúlyozták, addig a protestánsok azt igyekeztek bizonyítani, hogy a katolikus egyházon belül a térítést végző jezsuiták szinte külön „vallásúak”, s ez az érvelés a *felső-magyarországi vita* szövegeiben is megjelent a későbbiek során. Vö: HELTAI 2008, 143.

12,15.” A másik: „Ezeket mondgya az Úr: álljatok az útakon, és lássátok meg, és Kérdezkegyetek a régi ösvényekről, melyik légyen a Jó Út, és azon iariatok, és nyugodalmat találtok a ti Lelkeiteknek. Jerem 6,16.” E két bibliai idézet nemcsak szövegtekintélyt közvetít, de szinte a cím olvasóra gyakorolt hatásmechanizmusának tükré, szentírási tekintélyével pedig e hatás fokozója. Mert ha a *Három kérdés* nyomán felháborodott, megütközött, ám belső kételyekkel küszködő olvasó, akinek eddig szilárd hite volt, elhessegette volna magától a felvetett kérdéseket, most a Biblia nyomán azt olvashatja, hogy – summázva – habár ő igaznak véli az ügyét, bizony lehet, hogy az csak bolondság, érdemes a tanácsnak engedni, sőt nemcsak a tanács elfogadása a fontos, hanem eleve kérdezni, érdeklődni, tudakozódni kell a jó utat. S mivel a könyv címe az üdvösségre vezető kérdésekről beszél, arra tesz ígéretet, hogy azt tárgyalja majd, érdemes lehet elolvasni, hiszen az olvasó saját belső kérdései immár a szövegben megfogalmazott kérdésekkel együtt léteznek, máris azonosulni lehet a szöveggel, illetve először csak magával a kérdésekkel, aztán majd – a szerző reményei szerint – talán a válaszokkal is. A Jeremiás könyvéből vett idézet egy másik gondolatkört is felvezet, hiszen a „régii ösvények”, amelyek felől kérdezni kell, az olvasó szempontjából elérendő célok, azaz jelen állapotában nem azon az úton jár, amely az üdvösségre vezet. A katolikus mű szemszögéből pedig, s ezt majd a kérdésekre adott válaszok hivatottak bizonyítani az iratban, a katolikus hit és vallás tekinthető a régi ösvénynek. A vallás régisége feletti polemikus ügyet – miről a későbbiekben még részletesen szólok – vetíti tehát előre a Sámbar által használt bibliai idézet.

Persze itt felvetődhet a mi kérdésünk is: valóban ilyen elbizonytalanító hatással volt az olvasókra Sámbar könyve, illetve a címben megjelenő kérdések? Erre leginkább talán azok a válasziratok felelhetnek, amelyek reflektáltak a jezsuita munkára. Az 1661-ben nyomtatott könyvet Sámbar 1663 körül – amikor már a misszió megvetette a lábát Patakon – kezdte el „osztogatni”, terjeszteni a térség lakossága és református értelmisége körében. A címben kihívóan megjelenő kérdések a térítési gyakorlat eszközeként arra is szolgáltak, hogy vitát kezdeményezzenek. A válasziratok tanúsága szerint például Matkó István felsőbányai prédikátor egy „provokáló levél” kíséretében kapott egy példányt a könyvből, amely levélben a válaszdásra volt felszólítva.<sup>52</sup> A fölényes, az ellenfél felett

---

<sup>52</sup> „Azonban, anno 1665, die 6 Julii, jöve hozzám, (semmi egyéb dolga velem nem lévén) egy Pataki Pápista Scholában tanuló Deák, Káránsebessi Henczi Miklós fia N.N. és hozza egy exemplárt azon Sámbar Mátyás irásában, mellette lévő nékem szollo levéllel együtt, melyben aperté provocáltatom az ellene valo írásra. Mely könyvetskét el-vévén, és a mellette lévő levelet meg-olvassván, ugyan azon Pápista iffjunak ígérém

álló retorikai pozíciót sugalló kérdések Sámbar missziós gyakorlatában összekapcsolódtak a tényleges vitát kezdeményező, polémiát kereső magatartással is. Nem csoda, hogy a válaszadók nemcsak a könyvben megjelenő hittételeket cáfolták, de elítélően, bírálón szóltak e kérdező szándékról is.

Visszatérve a szövegre, illetve a befogadókra tett vélhető hatásra: a Sámbar könyvcímében megjelenő „üdvösséges kérdések” a református vitapartnerek könyvcímeiben rögtön választ nyertek. Matkó István kiprovokált válaszművében, az 1666-ban kiadott *Fövenyen épitetett ház romlása, avagy Három kérdések körül gögösön futkározo Sambar Matyas jesuita ina szakadasa. Melyben világosan meg-bizonyittatik a Szent Irásbol, I. Hogy a pápista vallás nem igaz vallás. II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, mellyet a cálvinisták álhatatosan vallanak. III. Hogy a pápisták ellenkeznek a Sz. Irással és a régi igaz romai vallással, nem a cálvinisták, Kézdi Vásárhelyi Matko Istvan, felsőbányai ecclesiának együgyü tanitoja által* címmel kiadott munkában,<sup>53</sup> mint látható teljes egészében reflektál a *Három kérdésre* mint címre. Matkó címfelépítése, szerkesztése kapcsán is érdemes néhány részletet tárgyalni. Mint látható a cím két pontból áll. Ő maga is alkot egy részt, ez a „fövenyen épített ház romlása” elem, amely – s erről a későbbiekben részletesen fogok szólni – a jezsuita mű egészére fogalmaz meg egy választ, míg címének második részében szinte Sámbar szövegének tükrét kapjuk, illetve az ott feltett három kérdésre adandó három választ. De mindezekből jelen gondolatmenet számára csak az a jelzős szerkezet a fontos, amellyel Matkó pontosan arra a fölényes retorikára válaszol, amely sugárzik Sámbar kérdéseiből, s amely miatt úgy tűnik fel a protestáns hívek előtt, mint a *Három kérdések körül gögösön futkározo Sambar Matyas*.

A gögösség és a kérdezkedés ugyancsak kritika és gúny tárgya Pósházi János első, szintén 1666-ban írt válaszában is, a *Svmmas valasz tetel amaz tsalóka könyvecskére: kinek tzégére hogy már: Harom idvesseges kerdes. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levő fráter által* címmel kiadott műben. Pósházi csalóka könyvnek nevezi a jezsuita munkát, amely nem arról szól, mint amit a címe ígér: „De vallyon megfelelé a dolog a nevének? Szintén úgy mint a fejér a feketének: Ugyanis az idvességes dolgot, Szent Pálnak oktatása szerint kinek-kinek Isteni félelemmel és atyafi szeretettel kell munkálkodni; melly távul

---

magamat arra, hogy míg Erdélyből vissza fordulna, csak hírem nélkül Patakra vissza ne menne, Sámbar ellen valo irasomat (ha Isten addig életben s egészségben meg-tartana) készen találná, melyre ígéré ugyan magát, de el nem jöve.” MATKÓ 1666, A5b.

<sup>53</sup> MATKÓ 1666.

esett pedig ettől a kérdéseknek támasztója, meg mutatták sok szitkos és átkos kérdési.”<sup>54</sup> Iratának argumentációjában, amikor vitaellenfeléről beszél, illetve citálja annak szövegét jellemzően „*a kérdő*” névvel illeti, tipográfiaileg kurzívval kiemelve az elnevezést: „Sántikál azért *a Kérdőnek* syllogismussa”,<sup>55</sup> „megveszett indulatból származott szitkoc legyenec-é im ezek, mellyekkel *a Kérdezkedő* kérelődik”.<sup>56</sup> A református szerző igazán fontos, a befogadókra tett „sámbári” hatásról árulkodó mondataiból kiderül, hogy bizony akadtak olyanok a református gyülekezetben, akik hitét valóban megingatták a jezsuita páter „gögös” kérdései. Pósházinak a gróf Rhédei Ferenchez címzett ajánlásában ez olvasható Sámbár könyvéről: „Mert font, melly igazat nyomna, annyi sincs benne mint egy pont, hanem csak szín és festék, mellyel a Vallásban nem igen gyakoroltattaknak szemeket akarta békenni e könyvecskének írója.”<sup>57</sup> Ez azért tűnik lényegesnek, mert rámutat, hogy lehettek olyan, a református vallási szokásokban nem gyakorlottak, illetve a református vallásgyakorlattól eltávolodók, akik befogadói lehettek Sámbár művének, tevékenységének és a katolikus tanoknak, s talán résztvevői lehettek az újjászülető gyülekezeti életnek. Ugyancsak erről tanúskodik a vitairat szövegét követő *Toldalék*, amely szükségességét Pósházi így magyarázza: „Mivel az eggyügyűek alig tudják, különözve mi tőlünk a Páristák mit hidjenek, állassanak vagy tagadgyanak, im vallásoknak fő-fő tzikkelyit, (mert az aprolékossabbakat el mulatom) oktatásnak okáért Laistromba szedem.” – mely gondolat után húsz, a református hittől különböző katolikus vallási tételt sorol fel leegyszerűsítve.<sup>58</sup> Érzékelhető, hogy a toldalék szinte sokkal fontosabb szereppel bír, mint maga a vitaszöveg. A polemikus iratok vitarésze ugyanis elsősorban ahhoz a hitvitaműfaji hagyományhoz kapcsolódik, amelyben a bibliai szövegtekintély, az egyházatyák és a vallási, dogmatikai tanok tételes kifejtésének nagy hagyománnyal bíró beszédmódja uralkodik, s mindezek módszertanilag meghatározott, helyes használata a fokmérője a kontroverzeteológiai írás súlyának. Ugyanakkor a paratextusok – cím, előszó, utószó, toldalék, megteremtve az aktuális vitaszituációnak megfelelő kontextust – inkább reflektálnak a befogadó közeg minőségére, jelen esetben például arra, hogy az emberek mennyire tájékozatlanok a felekezetek hittételei közötti különbségekben, s emiatt – ahogy azt Pósházi szövege sugallja – ítéltette a pataki professzor lényegesnek a kis összefoglaló toldalékban való megjelentetését, melyből azonban arra lehet következtetni, hogy a Sámbár

<sup>54</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A2a.

<sup>55</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A7a.

<sup>56</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A8b.

<sup>57</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A1b.

<sup>58</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B8a.

által támasztott kérdések valóban alkalmasak lehetnek arra, hogy megingassák a református felekezeten lévők hitét.

Mindezt csak azért tartom lényegesnek, mert talán így érzékelhetővé válik, hogy a *Három kérdés* a benne megjelenő árnyalt jelentéstartalommal, illetve a politikai, egyházügyi többlettértelemmel, s retorikai megszerkesztettségének olvasóra gyakorolt hatásával jól meg tudta célozni a felső-magyarországi városok lakosságát. A mű sikerességét éppen az bizonyítja, hogy az 1661-ben nyomtatott, Patakon 1663 körül terjesztett, majd 1665-ben a kassai nyomdában újra kiadott könyvecske csak 1666-ban nyert tényleges, a sárospataki gyülekezet védelmében felszólaló református válasziratot. Gyakorlatilag volt jó három éve a könyvnek és Sámbar egyéb missziós tevékenységének, hogy elérje, megszólítsa s térítse a városok lakosságát.<sup>59</sup> Ez a három év rendkívül hosszúnak tűnik annak tükrében, hogy 1666 után felgyorsulnak az iratváltások, illetve hogy az ún. *felső-magyarországi polémia* előtt már lezajlott, pontosabban azzal párhuzamosan futott az ún. *kassai hitvita* is.<sup>60</sup> Az 1663–1664-ben kibontakozó, többek között éppen Sámbar kérdezkedése nyomán elinduló írásbeli kassai hitvitázás iratváltásai időben rendkívül gyorsan zajlottak, volt, hogy néhány hónap leforgása alatt írták meg s adták ki a felek válaszaikat. A sárospataki térítést vezető Sámbar *Három kérdésére* tulajdonképpen az első magyar nyelvű művet éppen a kassai református eklézsia vezetője, Czeglédi István írta meg 1663-ban a *Barátságai dorgálás* című könyvével, amelyben – noha cím szerint nem említette a könyvecskét – a jezsuita térítés aktuális kérdését tárgyalta.<sup>61</sup> Mivel Czeglédi munkája Pázmány *Nyolc okok* című,<sup>62</sup> konvertálási esetet bemutató dialógusos munkájára írt felelet volt, a református–katolikus felekezetek között éppen zajló vita kontextusát sokkal nagyobbra tágította. Egy Sámbarnak írt konkrét felelet helyett inkább magát a jezsuitákat szimbolizáló Pázmányt cáfolta, s a konvertálási ügy tárgyalásával vélhetően Báthory Zsófia áttérésére kívánt reflektálni a kassai lelkész.<sup>63</sup> A

<sup>59</sup> Hogy valóban 1663-óta ismerték már a könyvecskét, s nem az 1665-ös kiadásra írták válaszaikat, az Pósa-házi megjegyzéséből világos: „Mikor pedig és kik által jöve e könyvecske világra, akarodé meg tudni. Elsőben a Nagy-Győri Collegium dugá ki ennek tzeget: annak utanna 1663-ben Sambár Mátyás Jesuita kezdé itt a mi földünkben árulni.” PÓSAHÁZI 1666A, A3b.

<sup>60</sup> HELTAI–MARTIS 2013, 15–29.

<sup>61</sup> CZEGLÉDI István, *Barátságai dorgálás, Az az igaz calvinista [...] vallásbul ki csapont, s-hogy már á Sz. Péter hajójában mezitelen bé-ugrot, egy pápistává lött embernek meg-szollitása*, Kassa, 1663 (RMNy 3080) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1663).

<sup>62</sup> PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az uj vallasok töreből kifeslet, es az romai ecclesianak kebelébe szállott*, Pozsony, 1631 (RMNy 1511); Második kiadása: PÁZMÁNY Péter: *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az uj vallasok töreből kifeslet, és az romai ecclesianak kebelébe szállot*, Pozsony, 1640 (RMNy 1847).

<sup>63</sup> MARTIS 2013, 12–19, 14.

*Barátsági dorgálásban a Három kérdésre* nincs szövegszerű válasz, csupán ürügyként szolgál a megszólalásra, hogy „Sámbár jezsuita a fegyverzörgés között is pokolra hagyigálá tegnap igaz vallásunkat.”<sup>64</sup> E megjegyzésnek éppen a viszonylagos súlytalansága szembeötlő, illetve az, hogy bár Czeglédit is nyilván bosszantotta a Sámbár által vezetett misszió és a *Három kérdés*, ennek ellenére gyakorlatilag nem méltatta konkrét válaszra a könyvet, és Pázmány megtámadásával saját prédikátori pozícióját érzékeltetve nem bocsátkozott vitába a pataki misszióssal. Ettől függetlenül persze Sámbár válaszolt Czeglédinek, s létrejött a *kassai hitvita*, de annak további tárgyalása most nem célom. Inkább összegezve e gondolatmenetet: az, hogy 1666-ban Matkó és Pósházi még mindig a *Három kérdést* igyekeznek cáfolni, vélhetően annak a következménye, hogy kezdetben sem a pataki református értelmiség, sem a kassai prédikátor, Czeglédi nem vette kellően komolyan a könyvecske térítésben játszott szerepét.<sup>65</sup> Ám az említett három missziós év alatt bebizonyosodhatott számukra, hogy a református hívek korántsem olyan tájékozottak, mint az elvárható lenne, illetve hogy a jezsuita által támasztott kérdések jobban hatnak rájuk, mint azt előljáróik gondolták volna. Ezért annyira szembeötlő, hogy a „kérdézkedés” ügye és Sámbár gögössége nem azonnal, mondjuk 1664-ben provokált válaszokat, hanem csak 1666-ban.

A jezsuita munka címének fent vázolt jelentésére és az irat jelentőségére utalhatott Szöllösi Mihály 1666-ban írt – ám csak 1668-ban kinyomtatott – iratának bevezetésében is, ahol a szerző Sámbárt a Jelenések könyvének Veres Sárkányához hasonlította, melynek három tüzes nyilai vannak. Szöllösi a *Három kérdésre* vonatkoztatva a következőket írta: „Az Elsőt latom kétségben esésre, s ketelkédesre gerjesztő tüzettel langolni. Az másodikat, Babyroni egő vas kemenczebül szarmazni. Az hármadikat Egyiptomi kincsel, igirettel gérijedezni.”<sup>66</sup> Szöllösi apokaliptikus beszédmódja szorosan kapcsolódott a korszak protestáns prédikátorainak munkáihoz. A kérdések hatását éppen ezért rendkívüli módon tudta érzékeltetni. Az első kérdés elbizonytalanító jellegét ő is kiemelte, a második kérdés,

<sup>64</sup> CZEGLÉDI 1663, ??2a.

<sup>65</sup> Sőt, Matkó és Pósházi munkáján kívül még más szerzők is csak ekkor, vagy még később feleltek a *Három kérdésre*: „Még az 1666. év folyamán írta meg a maga válaszáat a *Három üdvösséges kérdés* harmadik kérdésére Szöllösi Mihály, beregsurányi prédikátor, korábban kassai tanár: *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek pajzsa*. Ezt a munkát azonban csak Sámbár *X, ut tőkének* (RMNy 3347) megjelenése után, 1668-ban nyomtatták ki Debrecenben (RMNy 3419). Ezért katolikus részről ekkor és a későbbiekben is válasz nélkül maradt.[...] 1668-ban még egy Sámbárral vitázó, névtelen református vitairat jelent meg Kassán: *Az ötödik evangélistának Sámbár Mátyás káplánnak zenebonája* (RMNy 3424). Ez Sámbár viszontválaszának, az *X, ut tőknek* az ismeretében készült, ennek ellenére a *Három üdvösséges kérdésnek* csupán első két kérdésével foglalkozik.” RMNy 2997.

<sup>66</sup> SZÖLLÖSI 1668, \*2. Szöllösi művéről lásd még: GYÖRI L. 2012,130–141.

melynek témája az egyháztan, a prédikátor művében a Babilon-topossal (Római Egyház = Babilon) kapcsolódott össze. A harmadik jezsuita kérdés, mely az írásmagyarázatot tárgyalta, s a katolikus vallási szokásokat (böjt, cölibátus, szentek tisztelete stb.) mutatta be, Szöllősinél az egyiptomi gazdagság képével a római egyház pazarló életmódjára utalhatott, de akár Bárhory Zsófia és a katolizált fejedelmi udvar vallásgyakorlatát is érzékeltethette az olvasóknak. Ez azért is valószínű, mert Szöllősi munkájának ajánlásában ugyanazt a bibliai képet használta, mint Czeglédi István *a Barátsági dorgálásban*, ahol a kassai prédikátor a „Fáraó leánya” biblikus-mitizációs képpel ábrázolta a bécsi udvarnak meghódoló és a „mózesi hitet” elhagyó Báthory Zsófia katolizálását.<sup>67</sup> Szöllősinél ugyancsak ez az ószövetségi kép jelent meg a bevezetésben: „kinek hajcsam kebelében Vendég fejemet? eleget rajta elmélkedem, de nem lelhetem illendőbnek lenni, mint a Pharaoh Leánya udvarát el hagyott Lelkeknek, úgy mint Nagyságtoknak, s kégyelmeteknek.”<sup>68</sup> A prédikátorok biblikus nyelvű üzenete szerint tehát: akik ellentmondanak, elhagyják a Fáraó leányának udvarát, Egyiptomot (Bécs), azok a mózesi igaz hit (református vallás) megtartói.

Persze a jezsuita iratára válaszoló művek megjelenésének ütemével kapcsolatban számolnunk kell a külső körülményekkel, a nyomdai lehetőségekkel is. Hiszen nyilvánvalóan akadályozta a pataki művek kiadását, hogy Báthory Zsófia katolizálása miatt a kollégium a pataki nyomda felszerelését elmenekítette a városból, és 1663 és 1665 között a református eklézsia egyik fő patrónusa, Bocskai István zempléni főispán valamelyik birtokán rejtették el a tipográfiát.<sup>69</sup> Ebben az időben az nem is működött, s noha 1665-ben a nyomda visszakerült Patakra, működése végig bizonytalan maradt. Így Pósházi munkáját Kassán, Matkóét pedig Szebenben adták ki. A könyvészeti kutatások tanulsága szerint ebben az időben egyedülálló módon a kassai tipográfia már nem felekezeti, hanem üzleti alapon egyformán kiszolgált az egymással ellenkező valláson lévő megrendelőket, jól bizonyítja ezt maga a *kassai hitvita* is.<sup>70</sup> Talán nem ennyire meghatározó, de külső körülménynek tekinthető, hogy a sárospataki iskolában a diákság és a tanárok viszonyában diáklázadássá fajuló események is zajlottak 1665-ben,<sup>71</sup> valamint a fejedelemasszony támogatásának megvonása is ekkoriban történt, ami miatt Pósházi mint

<sup>67</sup> A fejedelmi család katolizálásának kérdése már 1662-ben felmerült Czeglédi István Udvarhelyi György felett tartott prédikációjában. Bővebben: KECSKEMÉTI 1998, 232.

<sup>68</sup> SZÖLLŐSI 1668, \*4. Czeglédi művéről lásd: MARTIS 2013, 14–15.

<sup>69</sup> TAKÁCS 1978, 5–57; V. ECSEDY 1999, 127–130.

<sup>70</sup> GALLI-PAVERCSIK 1981A, 309–352; GALLI-PAVERCSIK 1981B, 353–377.

<sup>71</sup> MAKKAI 1981, 17–58. Az 1667-es nagy diáklázadásról: DIENES 2007, 903–915, 908.

az intézmény professzora esetleg hátráltatva volt a teológiai vitatkozásban. Mindezek ellenére az 1666-ban kiadott református munkák éppen arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a jezsuita kérdezkedések nem hogy elültek volna, nagyon is aktuálisak, elevenek maradtak.

### **Az ajánlásról**

Sámbár könyvének a címen és a bibliai mottókon kívül volt egy minden eddig tárgyalt szövegrésznél lényegesebb és a kérdések gőgösségét, valamint sugalmazott egyházi, politikai fölényét alátámasztó paratextusa: az ajánlószöveg. Ez tette lehetővé a világi tekintély – jelen esetben gróf Nádasdy Ferenc országbíró – bevonását a szöveg kontextusába. Mint az ajánlások általában, ez is a főúr titulusainak számbavételével kezdődött: „A tekintetes, nagyságos és méltóságos Nádasdi Ferencznek, Magyarország főbírájának, Fogaras földjének örökös urának, Vas-vár megye főispánjának, felséges császár és király urunk tanácsának: a Római Imperium szentelt vitézének, Nempti és felső Lindva végházak örökös kapitányának nekünk kegyelmes patrónusunknak.” A könyvben ezután a Nádasdy család fametszetes, rózsakoszorúba foglalt címere látható, melyen a koronás pajzs udvarában náddal körülvett vízben vadkacsa áll szétterjesztett szárnyait és nyakát fönntartva. A címer felett a „Virtus clara aeternaque” jelmondat, alatta pedig egy bibliai idézet, a Bölcsesség könyvéből vett: „Fulgebunt justi et tanquam scintillae in arundinetis discurrent. Sap.3.v.7.” olvasható. Sámbár művének ajánlólevelében ebből az ószövetségi igéből bontja ki a Nádasdy személyét bibliai kontextusba beemelő allegóriát. Szövegét jelen esetben érdemes hosszabban idézni:

„A Bölcs által az Istennek Lelke hasonlíthatja az Igazakat a Nádasba esett szikrákhoz, amelyek gyors gyullasztással még a vízzel teljes tókat is tűzben, és lángban láttatnak fordítani. Ím Országunk tejjel, mézzel folyó régi kövér földét átok szakadásoknak és tévelygő értelmeknek áradási miatt egy posványos tóvá változtatták vala, de a jó Istennek kegyelméből, oly Nádassá fordula, mely közé az igaz Hitnek szikrái akadának, és minden jóknak örömére tündöklő világosságával fénylenek. Nagyságod kegyelmes engedelmeből legyen szabad ez homályos tentával feljegyzett igéket így magyarázni: GROFF NÁDASDI FERENC Országunk Fő Bírája, mind maga példájával, mind különféle bölcs igyekezetivel, és sok Istenes költségével, sok ezreknek szívekben az igaz



Hitnek szikráját hintvén méltóvá lett, hogy azoknak Lajstromában számláltassék, akik felől így szól a Bölcs [Fulgebunt...] az az: Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a Nádasban ide-s-tova Futosnak. Sap.3v.7. Ez igazságnak szikrái, hogy a Sz. Írásnak ígéivel, mint a Szent Lélek sebessen zúgó szelével jobban és jobban gerieztessenek, íme rövid könyvecske irattatott a mely a Nagyságod Kegyes Patrociniumja alá folyamodik: Méltóztassék Nagyságod oly buzgósággal fogadni, amellyel kívánja Országunk megtérését. Úgy tetszik csak ennek világosságánál is, ha kik nem vakok, megláthatják a régi ösvényeket, és azt az utat, amelyen akik járnak, nyugodalmát találják lelkeknek. Légyen így azért, hogy e kis írás és Könyvecske a Méltóságos Nádasdi nevében, mint igazságnak fényes világosságában öltöztvén a tévelyítő, és nemzetünk bolygató sokféle értelmeknek homályát elverhesse, és a maguk ítélete szerint való utakon tévelygőknek az üdvösségnek útját megmutatván, a régi szent Hitnek egységére hozhassa a Rába két mellyékétől fogva, egész Fogaras Földéig.”<sup>72</sup>

Sámbár megfogalmazása szerint a régen gazdag és virágzó Magyarország a vallási szakadások és tévelygő értelmek áradásától elposványosodott tóhoz volt hasonlatos, amely azonban Isten kegyelméből ismét nádassá vált, s a Szentlélek szikrájának köszönhetően benne már több helyen világosság gyúlhatott, mely szikra elhintője a patrónus Nádasdy. Ez a kissé bonyolult, a Nádasdy nevéből kibontott allegória – mintha a patrónus a nevében is hordozná azokat az erényeket, amelyekkel Magyarország újra felvirágozhatna, sőt már felvirágzott és a posványból nádassá vált – némileg túlmutat az ajánlászövegek szokásos gesztusán. A Sámbár által használt allegóriát átszövik a különböző retorikai alakzatok, amelyek gazdagítják az elocutiót.<sup>73</sup> A Nádasdy nevéből kibontott költői kép retorikailag a művészi bizonyítékok (*genus artificale*) egyik típusának, a személyi érvek (*argumenta a persona*) körébe tartozó argumentuma, amely nemcsak a nemzetség vagy család (*familia* vagy *genus*) alapvető nemesi erényeit, de azok névben (*nomen*) hordozott tulajdonságait is ötvözi, s összekapcsolja mindezt a patrónus jóindulatának megnyerésére (*captatio benevolentiae*) irányuló beszédmóddal.<sup>74</sup> Ugyancsak fontos retorikai elem, hogy két, a korabeli olvasók számára egyértelmű toposzra építi fel a Nádasdy-allegóriát. Ezeket explicite ugyan nem használja, de körülírva, gazdagítva a képeket visszacsatol egyrészt a

<sup>72</sup> SÁMBÁR 1661, A3a–A5a.

<sup>73</sup> A szakirodalom már rámutatott, hogy a 17–18. századi jezsuita prédikációirodalomra mennyire jellemző ez a bibliai eredetű, allegorikus, szimbolikus képhasználat, illetve hogy a prédikációkba beépített emblematikus címermagyarázatok a humanista gyakorlathoz hasonlóan a korban is a család reprezentációját szolgálták. KNAPP 2000, 1–23, 13–14; LUKÁCSY 1994A, 115–160, 372–378,

<sup>74</sup> SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997, 43–92.

középkori *fertilitas Pannoniae*,<sup>75</sup> bőséges Pannónia toposzhoz, másrészt a posványosság állapotának megfestésében a felekezeti viták argumentációjában a Magyar–Pázmány polémia óta alapvetőnek tekinthető *romlás toposzhoz*.<sup>76</sup> Mindkettő eszkatologikus értelemben szerepel, hisz a „tejjel mézzel folyó régi kövér föld” utal a gazdagságra és a földrajzi tejjességre, a középkori Magyarország területi egységére. A felekezeti vita kontextusában persze ez a kép a hitbéli egyesség megjelenítője is, amelyet csak „az átok szakadások és tévelygő értelmeknek áradási”, azaz csak a reformáció változtatott posványos tóvá. Sámbar tehát rejtve felhasználja a *romlás toposzt*, de azt már múlt idejű állapotként írja le, hiszen a posványból az isteni kegyelemnek köszönhetően már nádassá lett az ország jelentős része, s alapvetően pozitív jövőképet vizionál.

Az ajánlászövegnek ez a *romlás-értelmezése*, illetve a toposz használatának módja pontosan ellentétes azzal, ahogyan ez a kép az 1657-es eseményeket követően a felső-magyarországi és erdélyi református művekben megjelent.<sup>77</sup> Mint tudjuk, II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi csatái után a törökök büntetőhadjárattal feldúlták Erdélyt, s az ekkori események megéneklésére a kortárs protestáns prédikátorok ismét a *romlás toposzhoz* nyúltak, második Mohácsként festették le az eseményeket. Ennek az erdélyi fejedelemséget sújtó *romlásnak* az értelmezése és a református hívek felé való közvetítése komoly retorikai kihívást jelentett, hiszen a bűn-bűnhődés képzetében az önvizsgálatot és bűnbánatot hirdető prédikátorok nem okolhatták nyíltan Rákóczit a tragédiáért, ugyanakkor a korabeli vallásos nyelv fogalomrendszerével kellett értelmezniük, leírniuk a történéseket. Így tett többek között Czeglédi István is az 1659-ben Kassán kiadott *Az országok romlasarvl irot könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békeségben való maradhatásáért irt* címmel megjelenő munkájában,<sup>78</sup> melyben a fejedelmi tükrökhöz hasonlóan a Magyarországhoz intézett regulák formájában, valamint a bálványozást elítélő – s így azt a *romlások* egyik fő okaként feltüntetett –, Pázmánnyal vitatkozó hitvitázó

<sup>75</sup> IMRE 1995, 223–233.

<sup>76</sup> KEISZ 2001, 219–250. Érdekes összefüggésnek tűnik, hogy Pázmány első, személyes jellegű hitvitája éppen az ellen a Magyar István ellen folyt, aki a magyarországi evangélikusok akkori legnagyobb pártfogójának, Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak az udvari papja volt. A hitvitázás 17. századi történetében a Nádasdy család tehát mindnekor rendkívül meghatározó szerepet játszott. Lásd: HELTAI 2008, 111–112. A toposzhasználatról bővebben lásd: BITSKEY 2005A, 13–33; BITSKEY 2004; BITSKEY 2006; BITSKEY–TAMÁS 1994.

<sup>77</sup> CSORBA 2005, 123–154; FAZAKAS 2009, 425–449.

<sup>78</sup> CZEGLÉDI István, *Az országok romlasarvl irot könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békeségben való maradhatásáért irt a C[assai] H[elvetica] K[eresztyén] G[yülekezet] L[elki] T[anitója], C[zeglédi] I[stván]*, Kassa, 1659 (RMNy 2831) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1659C).

szövegrészben reflektált az eseményekre.<sup>79</sup> A *romlás toposz* az aktuálpolitikai, történelmi, hadi események miatt tehát újra a vallásos kommunikáció meghatározó fogalmaként jelent meg, tartalmilag azonban módosult, szerzőnként más-más megoldással, hiszen árnyalni, finomítani, alkalmazni kellett az 1657 utáni eseményekre. A dolgozatom elején felvetett kérdés, tehát hogy volt-e esetleg olyan esemény, konkrét történet, amely miatt a *Három kérdés* olyan befogadói közeget tudott megcélozni, ahol erős elbizonytalanodás volt, úgy vélem a *romlás toposz* egész magyarságot átható kontextusában válik értelmezhetővé. Illetve abban a politikai-, vallási-, történelmi közegben, amelynek megragadására, ábrázolására ezt a toposzt használták, s amely az önvizsgálat, bünbánattartás nyomán lélekben mégis megerősíthette a híveket.<sup>80</sup> Éppen ezért volt lehetséges az, hogy e kor puritán prédikátorai által tartott alkalmi prédikációkban jelent meg az a 17. század második felében újnak számító nemzetképzés, amelyben már nem a társadalmi kategóriák, hanem a hit jelenvalóságának egységesítő eszméi lettek meghatározóak.<sup>81</sup>

Amikor tehát Sámbar a Nádasdynak címzett ajánlásban visszacsatolt az 1660-as években új jelentésárnyalatokkal gazdagodott *romlás toposzhoz* – amelyre építve kibontotta a Nádasdy nevéből és a Bölcsesség könyvéből vett idézettel már a Szentírás tekintélyével is felruházott allegóriát –, megint csak a megcélzott területeken, a felső-magyarországi régióban elevenen létező képet használta. Erősítette ezt az is, hogy egyrészt ez a *romlás* kimondva-kimondatlanul még II. Rákóczi Györgyhez volt kapcsolható, ám mivel a jelenben (1661) a korábbi protestáns fejedelmi család éppen a nagy térítő katolikus főúr Nádasdy aktív közbenjárására, sőt befolyására konvertált, így a *sárospataki hitvita* után a „nádasság” kiterjedésével egy új, kegyelmi állapot lépett a *romlás* (posvány) helyébe. Az ajánlás szövege szerint ebben a nádásban jelennek meg az igaz hitnek szikrái, melyeket maga Nádasdy is patronál, hogy világosságot gyűjtsanak, s az allegória nyomán ilyen világító, a hit tüzét fellobbantó szikra maga a *Három kérdés* is, amely a régi ösvényekre vezet, így a könyvecske bibliai mottói is az allegória részévé válnak. E nagyívű költői kép, allegória a *fertilitas Pannoniae* toposztól a *romlás*on át elvezette az olvasót az ismét bőséges, világosságot és igaz egységes katolikus hitet tartó régi ösvényre. Gondolati íve tehát körkörösén bezárult, s a kegyelem és a Szentlélek szikrái által az ország visszajutott a *romlások* (reformáció) előtti bőség és egység állapotába, ahol a *régiség* – hitvitákban használt és az egyháztan körül kialakuló – toposza összekapcsolódott a magyar

<sup>79</sup> GARADNAI–MARTIS 2011, 57–70.

<sup>80</sup> FAZAKAS 2012.

<sup>81</sup> SZABÓ 2012, 1085–1160; LUFFY 2002, 46.

nemzet sorskérdésével, ahogy Sámbar írja: „Hazánk szerencsájére”.<sup>82</sup> Talán *Az országok romlasarvl irot könyvet* alkotó Czeglédi is ezért írta később, már Sámbar kérdései nyomán a *Barátságai dorgálásban*, hogy „Sámbar jezsuita a fegyverzörgés között is pokolra hagyigálá tegnap igaz vallásunkat,” mert az említett hadi események, illetve az azok nyomán kialakuló beszédmodok, még ha hasonló fogalmakkal éltek is, az egész nemzet sorsát ábrázoló *romlás toposz* értésében felekezetiileg annyira különbözőek voltak, hogy az elbeszélők igazi válaszokat nem is adhattak egymásnak.

Nádasdynak az ajánlásban megszólított alakja a katolikus megújulás 17. századi történetében szinte szimbolikusnak tekinthető. Már a *romlás-toposz* kapcsán is utaltam arra, hogy a Nádasdyak a Magyar–Pázmány vita óta mint világi tekintélyek kulcsszerepet kaptak a vitairatok ajánlásaiban. Ebbe a sorba illeszthető Pázmánynak az 1614-ben Szyl Miklós álneven írt vitairata, a *Csepregi mesterség*<sup>83</sup> is, melyben élve az evangélikusok által felkínált vitatalehetőséggel, éppen ellenfele mecénásának, Nádasdy Pálnak dedikálta könyvét. Ahogy erre Heltai János felhívta a figyelmet: „Teljesen világos tehát, hogy Pázmány ezáltal gyakorlatilag kapcsolatot teremthetett az evangélikusok egyik leggazdagabb partónusával, s az ekkor megindult folyamat egy generációval később a Nádasdy család katolizálásához vezetett. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy az 1614. évi vitairat és a jóval későbbi katolizálás között ok-okozati összefüggés állna fenn, de kétségtelenül egy hosszú távon eredményes térítési politika egyik első gesztusaként értékelhető Pázmánynak ez a lépése.”<sup>84</sup> Mindehhez hozzátehetjük, hogy az említett térítési politika talán legnagyobb eredménye a református erdélyi fejedelmi család 1661-es katolizálása lehetett, ami éppen az akkor már buzgó katolikus Nádasdy Ferenc közreműködésével történhetett meg. Maga Nádasdy Ferenc egyébként – ahogy az ifjú I. Rákóczi Ferenc is – apja halála után, 1643-ban katolizált Eszterházy Miklós nádor közbenjárásával, s áttérése után birtokain nagy anyagi ráfordításokkal támogatta a katolikus egyházat, illetve a rekatolizációs folyamatokban kulcsszerepet játszó jezsuita rendet.<sup>85</sup> Mivel Nádasdynál fontos szerepe volt a katolikus felekezethez való tartozás

<sup>82</sup> SÁMBÁR 1661, A5a–A5b.

<sup>83</sup> RMNy 1061.

<sup>84</sup> HELTAI 2008, 117.

<sup>85</sup> A katolikus előretörésben vezető szerepet játszó jezsuiták 1645 és 1663 között külön missziót működtettek a felső-magyarországi Nádasdy birtokokon és a csejtei uradalomban. A renddel való szorosabb kötelékére utal, hogy 1648-ban a rendi érdek részesevé tették Nádasdyt. Feltételezhető, hogy 1660-ban a rendet érintő nagyobb szabású alapításra készült, de ez eddig nem tisztázott okok és körülmények miatt nem valósult meg. Emellett személyes kapcsolat is fűzte több rendtaghoz, többek között a megtérésében fontos szerepet játszó Gosztonyi Istvánhoz. A nemzet reprezentációjában fontos, 1664-ben Nürnbergben kiadott

reprezentációjának, és patronálta azokat a művészi alkotásokat, amelyek megörökítették mecénási tevékenységét, illetve aktív részvételét a hitéletben, az 1661-ben Nagyszombatban megjelenő *Három kérdés* is értelmezhető a Nádasdy által igényelt és szorgalmazott, a *sárospataki hitvitát* ábrázoló katolikus főúri reprezentáció eszközeként. Hiszen – mint azt a könyv ajánlása mutatta – megjelent itt a hit terjesztése által garantált dicsőség, fényesség; a humanista műveltség és mecénatúra; valamint a hitvita által biztosított vallási és politikai jellegű nyilvánosság is.<sup>86</sup> Ugyanakkor a misszióban használt könyvecske világi tekintélyét ő maga – illetve az ajánlás által megszólított alakja – biztosította a további térítés, és a hitvitázás számára. Főúri tekintélye azonban érinthetetlen, támadhatatlanná tette, s minden bizonnyal ezért figyelhető meg a protestáns válasziratokban, hogy noha igyekeztek célozni Nádasdy személyére, nem említhették, bírálhatták nyíltan a főurat. A fejedelmi család konvertálására reflektáló Czeglédi írta a *Barátsági dorgálás* lapjain: „az álhatatos ember tartatik férfinak: még is [...] széltül el-hajtogattat nád szállá változtál volnaé?”<sup>87</sup> Hasonló képpel élt Pósházi is

---

*Mausoleum* (RMK III, 2254) szövegét Nicolaus Avancinus híres osztrák jezsuita költő és író öntötte végleges formába, aki már korábban is kapcsolatban állt Nádasdyval, és első drámakötetét is a magyar grófnak ajánlotta. A Nádasdy-féle katolikus reprezentáció kiemelkedő eseménye volt, hogy a szarvkői uradalom megszerzése révén a gróf tulajdonába kerülő Loretón 1651-ben nagyszabású építkezésbe kezdett. Templomot és kolostort építtetett, melyek munkálatai kilenc évig tartottak, és az ünnepélyes felszentelésre 1659. július 2.-án került sor, ami remek lehetőséget kínált a katolicizmus erejének, valamint a Nádasdy család rangjának reprezentálására. Az ünnepségen számos világi és egyházi méltóság jelent meg, mint például Carlo Caraffa pápai nuncius is. A jezsuita rend mellett Nádasdy mecénatúrája kiterjedt az ágostonos remetékre is, akiket 1655-ben saját birtokán, Lékán telepített le, de számos felajánlást tett többek között a pálosok és a ferencesek számára is. A katolikus egyház megbecsülését a számára adományozott brévek is kiemelik. 1662 őszén például a pozsonyi országgyűlésen és a császári udvarban a katolikus vallás védelmében nyújtott érdemei miatt kapott elismerő brévet VII. Sándortól. TOMA 2010, 853–872.

<sup>86</sup> A 17. századi magyarországi nyilvánosság alapvetően három korábbi diskurzusból, az azokhoz tartozó érvényes kommunikációs térből és az ott közvetített, propagált értékrendből alakult ki. Az első a középkori kommunikációs gyakorlat (krónikairódalom, oklevéladás), amelynek (kommunikációs) tere a királyi udvar, az uralkodó közvetlen környezete, propagált értékrendje pedig a vitézi erény, a hit védelme-terjesztése által garantált dicsőség. A második a humanista irodalmi nyilvánosság érintkezési formája, melynek kommunikációs terei a fejedelmi és főúri udvarok mellett létrejövő tudóskörök, értékrendjében pedig megjelenik a műveltség, a kultúraszereket erényének reprezentálása, valamint az ehhez tartozó erudíció és mecénatúra felmutatása. A harmadik a reformáció terjedése nyomán kibontakozó hitviták publikus diskurzusa, ahol a főúri udvartól a mezővárosi piacig kitágul a kommunikációs tér, és amelyben a dogmatikai problémákkal természetes módon összefonódott politikai kérdések minden korábbinál szélesebb közönség előtt jelennek meg. Így kaphat nagy nyilvánosságot a zsidó–magyar párhuzam nemzetudatot formáló toposza és a wittenbergi majd a tridentinus szemléletű történetírás. De a hitviták hamar a politikai reprezentáció eszközeivé is válnak, mint például a János Zsigmond udvarában 1566-ban rendezett kálvinista–unitárius összecsapás. Lényeges azonban, hogy a 17. század második felére a politikai események nyomán rendkívüli módon árnyalódik, változik a politikai látkép, és nem lehet egyértelműen alkalmazni a hagyományos, kettőségen alapuló udvari (abszolutista) és rendi (republikánus) nyilvánosságmodell. Lényegivé válik a politikai praxis egyházakat érintő kérdése, azaz hogy bírjanak-e politikai jelentőséggel az egyházak (politica ecclesiastica), vagy sem. A század közepére, végére a politikai eszmék, érdekek és kommunikációs folyamatok átfedéseket, félreértéseket, ellentmondásos jelenségeket hoznak létre. BENE 1999, 330–332, 352–356.

<sup>87</sup> CZEGLÉDI 1663, 3.

*Summás választételében*, amikor így fogalmazott: „Azt akarja megmutatni, hogy nem igaz a Luther és Calvinista vallás. De minemű nad szálackal ellenünk tsatazzék, értsük rövideden.”<sup>88</sup> Az elhajló nádszál, azaz a hatalomnak engedő gyengeség biblikus képe, valamint a vallásban nádszálakkal való csatázás ábrázolása egyértelműen a *Három kérdés* által megszólított térítő földesúrra utalt, s közvetve az ő tevékenységére vonatkozott.

Az ajánlás allegóriájában megjelenő *fertilitas Pannoniae* toposzból kibontott, a posványból végül ismét nádassá és a hit világosságával áthatott országgá váló magyar hon optimista látomása nemcsak az 1658-as erdélyi események nyomán ismét megújuló *romlás toposszal* állt szemben, de kapcsolódott az 1650-es évektől a főrendi és köznemesi törekvéseket összekötő, a reménykedést, az ország jövőjébe vetett bizodalmat megfogalmazó hangulathoz is. Nyilván itt a jezsuita szerző reményét elsősorban a katolikus hitelesítés sikere teljesíthette be, valahogy úgy, ahogy Nádasdy *Mausoleumának* előszavában a Trójából menekülő új hazát alapító Aeneas példája buzdított az ősi dicsőség feltámasztására.<sup>89</sup> A *Három üdvösséges kérdés* tehát mint hitvita és mint a főúri reprezentáció egyik eszköze a *Sectio theologica* részeként a 17. század magyarországi politikai irodalomban is funkcióval bírt.<sup>90</sup> S valószínűleg a felső-magyarországi városokban is úgy olvasták e munkát, mint aminek a vallási tartalmak mellett komoly aktiálpolitikai üzenete is volt: nevezetesen, hogy most, az erdélyi romlások után, a fejedelmi család áttéréseivel a haza felvirágoztatásának új útja, pontosabban a régi dicsőséget garantáló régi ösvények és a régi katolikus hit útja nyílik meg előttetek – kegyes protestáns olvasók.<sup>91</sup>

### Az „első magvetésről”

Az eddig tárgyalt bevezető szövegrészek, illetve paratextusok – mint talán látható volt – alaposan felvértezték Sámbar vitairatát. Képletesen mondva: vallási, politikai eszmetörténeti horizontokat nyitogattak a befogadó előtt, aki a fentebb ismertetett

<sup>88</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A3b. Sőt Pósa-házi ajánlásában ki is tér a főrangú személyre: „Es mivel ebben [a Három kérdésben] valo mergét, Méltóságos Szemelyeknek nevek alatt osztogatta az Author, énis az ellen valo orvosságot, a Nagyságod [gr. Rhédai Ferencz] méltóságos neve alatt köszönöm minden Keresztyén Olvasokra.” *Uo.* A2b.

<sup>89</sup> BENE 1999, 388.

<sup>90</sup> BENE 2007, 54.

<sup>91</sup> Az előszó szerkezetét az 2. melléklet folyamatábrája mutatja be.

küszöbökét átlépve nyert bebocsáttatást magába a vitaszövegbe, az üdvösség kérdéseit tárgyaló tényleges részekbe. Mielőtt az eszmetörténeti összefüggések tükrében lényeges szövegrészeket tárgyalnám, röviden felvázolom, hogyan épült fel a vitairat.

A *Három kérdés* a címben megfogalmazottak szerint három nagy szerkezeti egységre tagolható. Az első kérdés (*A lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vadnake?*) négy paragrafusból áll. Az 1.§-ban a búzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat (Mt 13,25) olvasható. Sámbar értelmezése szerint az első magvetésnek az apostoli időkben kialakult katolikus tanítás tekinthető, és minden időben utána következő magvetés konkoly, azaz eretnokség. A példázattal a szerző a katolikus egyház régiségét bizonyítja. Érvelésében kitér arra, hogy a magyarok is az eredeti katolikus vallást vették fel a pogányságból megtérve. A 2.§ érvelése szerint mivel a kálvinisták és lutheránusok nem tartják be Isten parancsait, így nincs igazságuk és hitük. A 3.§ témája ismét az egyházak történetisége, időbelisége. Sámbar szerint a lutheránusok és kálvinisták elszakadtak az igaz egyháztól. Ebben a gondolatmenetben az egyház szimbolikus, allegorikus képekben jelenik meg. Az eklézsia úgy szerepel, mint „igazságnak oszlopa és erőssége”, emellett kibontakozik a Krisztus az eklézsia feje, illetve az egyház Krisztus teste allegória és az asszony/férj–eklézsia/Krisztus metafora is. A 4.§ a látható és láthatatlan egyház kérdéskörét tárgyalja, és cáfolja a protestánsok láthatatlan egyházra vonatkozó tanítását.

A látható és láthatatlan egyház ügye átvezet a második üdvösséges kérdéshez: *Csak az egy pápista hité igaz?* Ebben a részben először két paragrafus, majd hat alpont található. A két paragrafus tekinthető az egész vitairat leglényegesebb szövegrészének. Az 1.§-ban Sámbar kifejti, hogy az egyház igaz voltának sajátos ismertetőjele van. A 2.§ szerint az említett jel a Szentírásból, Izajás könyvéből való. Itt olvasható a vitairat központi allegóriája, mely szerint a katolikus egyház az Úr házának hegye, amely mindennekfelett áll, és örökkévaló. A második kérdés további hat alpontja azt bizonyítja, hogy csak a katolikus egyház tekinthető az Úr háza hegyének. Az ekkléziológiai polémiákból ismert attribútum, az egyház katolikus, azaz közönséges, illetve egyetemes volta jelenik meg. Ezt a képet kapcsolja össze a hegy metaforával, amely az egyház láthatóságát hangsúlyozza. A jezsuita szöveg szerint a hegy megmarad a támadásokban, lerombolhatatlan, sőt megerősödik a viszálykodásban. A további részekben az egyház régiségét, térbeli kiterjedését, a keresztény hit egységét, a pápaság intézményét és a katolicizmus nemzetek közötti elterjedését tárgyalja a szöveg ugyancsak az egyetemesség attribútumának és a

hegy szimbólumának segítségével. Az eklézsia–hegy metafora átszővi a vitaszöveg teljes argumentációját, és Sámbar érvelése ezen az allegorikus képen alapszik.

A könyv harmadik kérdése (*A pápisták ellenkézneké a Sz. Irással, avagy inkább a lutterek és calvinisták?*) a Szentírás értelmezését tárgyalja. Ez a szövegrész két sarkalatos kérdésre tagolódik. Az elsőben azt fejtegeti a szerző, hogy a pápisták semmiben nem különböznek a Szentírástól, szemben az eretnekekkel és a protestánsokkal. Az írásmagyarázat tehát a katolikus egyház feladata. A második sarkalatos kérdésben Sámbar kifejti, hogy a Szentírásnak kétféle értelme van. Az egyik, amelyet nehéz megérteni, a másik pedig a világos értelmű. Érvelése szerint a világos értelmű Szentírásból kitetszik a katolikus vallás tanítása, melyet harminchárom, szentírási passzussal alátámasztott alponthban részletez.

E rövid összefoglalóból is látszik, hogy a vitairat témája szorosan kapcsolódott a korszak kiemelt jelentőségű teológiai problémáihoz. A 17. század közepére ugyanis a vallási polémiák többsége két fontos kérdést: az ekkléziológia és az exegézis témakörét tárgyalta részletesen.<sup>92</sup> Pázmány is kiemelten kezelte az igaz egyház és az igemagyarázat ügyét, hiszen – mint azt több művében is kifejtette – az ezekre adott válaszok határozták meg az összes további teológiai kérdésben elfoglalható álláspontot.<sup>93</sup> Sámbar iratában az üdvösségről és a hitről szóló kérdésekre is alapvetően az ad választ, ha eldől, melyik egyház a régebbi, hiszen az egyház régisége a biztosítéka annak, hogy az eredeti, apostoli hagyománynak megfelelő hitet őrzi és közvetíti a híveknek, s a régiség a biztosítéka az igaz Szentírás értelmezésnek is. Persze mivel a bizonyítás alapja a Szentírás, ezért a vallás és egyház régiségét bibliai textusok értelmezéséből vezetik le, így a Szentírás értelmezése bizonyítja, hogy a katolikus egyház a régi, az egyház régisége pedig biztosítja a helyes írásmagyarázatot. Ezért a hitről folyó érvelés Sámbar művében is az egyház régiségét tárgyalja, s alapvetően ekkléziológiai tanokat közvetít a szöveg. Az igaz hit záloga tehát a katolikus egyház, amely a katolikus dogmatikában a hit tárgya és alanya egyszerre,<sup>94</sup> az

<sup>92</sup> BITSKEY 2000, 294–310; HARGITTAY 2005, 79–84; HELTAI 2008, 119–122.

<sup>93</sup> Az ekkléziológia és az ezzel szorosan összefüggő Szentírás-értelmezés fontosságát maga Pázmány fogalmazta meg, mondván: „mind csak e’ kis könyvben foglalt kérdéseken fordul-meg, mint valami sarkon, mellyekben a töb dolgok-is mind el-igazodnak.” PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Irasrvl es az Anyaszentegyházrul két rövid könyvecskék [...]*, Bécs, 1626 (RMNy 1351) (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1626), :)(2b.

<sup>94</sup> „Az igaz egyházzal kapcsolatos viták viszont inkább a krisztológiához kötődtek: melyik egyház vezetheti vissza az eredetét jogosan Krisztusra? Jogosult-e az egyház tanítóhivatala a kinyilatkoztatás hiteles közvetítésére? A két nézet összetartozik: az egyház az a valóság, amely a Feltámadt Krisztus művét folytatja, őt jelenvalóvá és hatékonyá teszi a világban és a történelemben a Szentlélek erejéből. Része tehát Isten üdvözítő tervének, misztériumának, hiszen – maga is szakramentumként, alapszentségként – az Ige és a szentségek által hirdeti az üdvösséget és legalább csíraszerűen megjeleníti azt, utat mutatva a végső



igaz hit pedig az üdvösség feltétele. A protestáns teológia persze másként gondolkodik erről, s ezért is érthető, hogy amikor Pósa-házi a *Summás választétel*ben válaszol Sám-bárnak, a második kérdésre a következőt mondja: „Ennek a kérdésnek, mindgyárt legelső küszöbében meg üti szárát a *kérdezkedő*. Azt teszi-fel kérdésben: Ha csak a pápista hit é igaz; azonban egész mind a harmadik kérdésig annak vitatásában munkálkodik, hogycsak a Pápista Ecclesia legyen igaz Ecclesia. Bezzeg ez ám a Padrul, a pádimentumra való *consequentia*-zás. Nemde nem különböző kérdések-é azok?”<sup>95</sup> A különböző hermeneutikai álláspontok miatt a teológiai viták meddő, „végalakzattá” válnak. Talán ez magyarázza, hogy a hitvitázás során létrejövő egymást kigúnyoló beszéd-módok idővel teljesen túlnőnek a kérdéseken – de ennek kifejtésére majd egy későbbi fejezetben térünk vissza.

A régi hit és az új hit szembeállítása különösen kiélezett kérdés azokban a felső-magyarországi városokban, ahol a reformáció térhódításával már százados hagyománya van a protestantizmusnak, s ahol az immár fejedelmi támogatást élvező jezsuiták és a katolicizmus számít „újnak”. Éppen ezért Sám-bárnak a szövegben olyan érveléssel kell szólnia a katolikus egyház és hit régisége mellett, ami kimozdítja a teológiai és egyháztörténeti vitát a holtpontról, és hatásos tud lenni abban a felekezeti, politikai kontextusban, amelyben érvényesülni akar. Ennek megalapozására a vitairat legelején, az első kérdés 1.§-ában a búzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat exegézise nyomán az egyház és hit régiségének bizonyítása mellett eljut annak bemutatásáig is, hogy a magyarság a pogányságból való megtérésekor a katolikus vallást vette fel. Így a régiség ügye nemcsak egyháztani, hanem a nemzeti sorssal összefüggő, a történelem eszkatologikus értelmezéséből adódó nemzeti sorskérdés is – mint ahogyan azt az ajánlószöveg üzenete előrevetítette az olvasónak.<sup>96</sup>

---

beteljesüléshez az eszkatonban. Az apologetikus megközelítés a hit előzményeit, feltételeit tisztázza, a dogmatikus megközelítés viszont az egyházat *a hit tárgyának* is tekinti, mégpedig mint a Szentlélek művét. Az apostoli hitvallástól kezdve világosan megkülönböztetik a Szentháromságba vetett hitet attól az aktustól, amellyel az egyházat elfogadjuk: »credo sanctam ecclesiam«. 2 Tertullianus »a Három /személy/ testének« nevezte az egyházat. Az egyház ugyanakkor *a hit alanya* is: az üdvösség útján zarándokló nép, a keresztény hívő közösség hitét hordozza. 3 Mindnyájan személyesen valljuk meg hitünket, ez azonban a hívő közösségébe, az egyház hitébe kapcsol be, ahogy a zsinati határozatok formulája jelzi: »ez a katolikus egyház hite«. Szent Tamás szerint: »confessio fidei traditur in symbolo, quasi ex persona totius Ecclesiae.« Ez a hit azonban nem saját erőfeszítéséből fakad, hanem mint Isten választott népe, a feltámadt Krisztus teste őrzi a Szentlélekben született új teremtés valóságát. Ebből fakad küldetése a világhoz.” LUKÁCS 2008.

<sup>95</sup> PÓSAHÁZI 1666B, B2a–B2b.

<sup>96</sup> Az államnak az egyházzal való politikai kapcsolata Pázmány műveiben Suárez állam-egyház tana nyomán jelenhetett meg. „Pázmány álláspontja lényegében Francisco de Suárez vallás és állam egymásraultaltságát hangsúlyozó elméletén alapul, s ettől kezdve Pázmány a Patrona Hungariae koncepciót következetesen összekapcsolja az ország sorsát a katolikus hithez való hűségtől függővé tevő elképzeléssel.” TÜSKÉS–KNAPP

A szintén a vitaszöveget megelőző paratextusnak tekinthető *Lajstrom* – amely nemcsak a tartalomjegyzékek funkcióját látja el, de felvázolja és rendszerezi a *Három kérdés* egész szerkezetét is – pontjait megvizsgálva látható igazán, hogy milyen gondolatok mentén épül fel a szerző érvelése: „1. A jó mag az igaz hit, a konkoly az eretnység. 2. Első Keresztyén Magyarok Hiti. 3. Mikor jött a Lutterek, és Cálvinista Vallás Magyar Országba? 4. Honnét van a magyarok romlása? 5. Micsodás az Ellenkezők Vallása? 6. Nem igazak a Lutterek, és Cálvinisták. 7. Hivatallyokban nem meszsze mehetnek. 8. Nem a Sz. Írás szerént jöttek.” Sámbar először egy protestáns hittétel felvetésével vonja be a református és evangélikus olvasót a szöveg világába, majd annak megkérdőjelezése után az evangéliumi példázatból levezetett értelmezéssel támasztja alá a katolikus hit régiségének tanát. Mint írja: „Mint hogy az igaz Hit nélkül lehetetlen idvözülni, az mely Lutterista, avagy Cálvinista Ember szereti idvösségét, tanúllya-meg Christ. szavaibúl, ha vagyone igaz Hiti, avagy nincsen: csak így rovideden hozzá szólván. Valami az első mag vetés után az Isten földébe vettetik, az csak merő konkoly, és hamisság: Christus mondja. De a Lutterista, és Cálvinista Vallás az első mag-vetés után vettetett az Isten földébe, a mint ezentúl meg-mutattyuk. Tehát a Lutterista, és Cálvinista Vallás, merő konkoly, és hamisság.”<sup>97</sup> A Máté evangéliumából származó példázatot<sup>98</sup> Jézus a mennyek országáról szóló hasonlatként mondja el. A mennyek országára vonatkozó textus és a vitairat

---

2002, 11–54, 30. „Suárez sokat foglalkozik a két hatalom – a lelki és az evilági hatalom – viszonyával. Határozottan megkülönbözteti és szétválasztja az egyházi és világi szervezetet és kormányzatot. A maga területén mindkettő szuverén. A keresztény királyok felett a maguk rendjében nincs senki. A közösség evilági jóléte, földi boldogsága tekintetében övéké a legvégső szó. Suárez elismeri a nemzeti államok létjogosultságát: a keresztény közösségben több egymással egyenjogú uralkodó van, de nincs egyetlen legfőbb világi hatalom (császár). Evilági dolgokban a pápa sem rendelkezik legfőbb hatalommal. Van azonban mérsékelt, *közvetett hatalma* (potestas indirecta) a politikai közösségek felett is. Mert az emberi közösségeknek van egy magasabbrendű célja: az örök boldogság. Ezen a téren a pápa rendelkezik közvetlenül Istentől kapott hatalommal: segíti, vezeti, irányítja, figyelmezteti vagy éppen bünteti azt a világi uralkodót, akinek működése veszélyezteti a közösség legfőbb, természetfeletti célját. A pápa hatalma nem csak irányító (potestas directiva), hanem kényszerítő és büntető is (vis coerciva): az engedetlen uralkodót megfoszthatja trónjától, s alattvalóit felmentheti a hűségeskü alól. Suárez tehát mérsékelt, enyhített formában bár, de fenntartja és a változott viszonyokhoz igazítja azt a középkori ú.n. hieratokratikus elméletet, amely szerint a pápa az egész keresztény közösség legfőbb világi feje.” KATUS 1999, 67–72, 71.

<sup>97</sup> SÁMBÁR 1661, 1.

<sup>98</sup> Sámbar idézeteiből kitűnik, hogy a Káldi Bibliát használta forrásként. „Más példa-beszédet ada eleikbe, mondván: Hasonlóvá lett mennyeknek országa az emberhez, a ki jó magot vetett az ő földébe. mikor pedig alunnának az emberek, el-jöve az ő ellensége, és felyül konkolt vete a búza-közibe, és el-méne. Mikor pedig fel-nevedett volna a fű, és gyümölchöt hozott volna, akkor meg-tettszék a konkoly-is. Elő-jövéen pedig a chelédés ember szolgálai, mondának néki: Uram, nem jó magot vetettél-e a te földedbe? honnét vagon tahát konkolya? És monda nékik: Az ellenséges ember chelekedte azt: A szolgálk pedig mondának néki: Akarod-e, el-megyünk, és ki-szedgyük azokat? És monda: Nem: hogy valami-képpen a konkolt szedvén, ki ne gyomlállyátok együt azzal a búzát-is. Hadgyátok mind a kettőt fel-nőni az aratásig, és az aratásnak idejekor meg-mondom az aratóknak: Szedgyétek-ki először a konkolt, és kössétek azt kévékbe meg-égetésre, a búzát pedig gyűjtsétek az én chürömbe.” KÁLDI 1626, 912–913.

üdvösségre vonatkozó kérdése tehát szorosan összefügg. Ebből is látszik, hogy a tudatos textusválasztás az egész vitairat argumentációjának legfőbb alapja. Az üdvösség fő kérdése, illetve feltétele az, hogy kinek van igaz hite. Az igaz hitről pedig már magáról az üdvösséges állapotról, a mennyek országáról szóló bibliai példázat nyomán kaphatunk képet, amelyben mint komplex metaforában megjelenik a régiség (búza) és újság (konkoly) állapotának szembenállása, amit Sámbar az igaz hitet közvetítő (katolikus) egyházra vonatkoztat. A régibb egyház a búza, amely az üdvösségnek és a mennyek országának várományosa, míg az új egyházak (protestánsok) elkárhoznak. Így az egyház régiségét olyan bibliai szövegből magyarázza, amely a mennyek országának parabolájaként, a régi és az új fogalmi szembeállításával történeti, kronológiai érveként is hat, s megnyitja az utat a történeti érvelés előtt. Ezt követően át is tér a magyarság pogányságból való megtérésének ügyére, s szövegében két fő történeti műre támaszkodik. Az első Székely István gönci prédikátor, Sámbar megnevezése szerint: „*Magyar krónikái*” címmel 1559-ben Krakkóban kiadott munkája,<sup>99</sup> amelynek idézett mondata azt bizonyítja, hogy az első magyarok a római katolikus hitet vették fel: „a Magyarok a Pogányságból ki térvén *csak Római Keresztynekké lőnek.*”<sup>100</sup> Székely István *Krónikájára* való hivatkozás több szempontból is lényeges. A magyar történelmet a világtörténesek összefüggésében tárgyaló, a korban igen népszerű és a wittenbergi történelemszemléletet közvetítő munka nyilvánvalóan nagy tekintéllyel bírt a protestáns olvasók előtt. Így a műből vett idézettel és a rá való hivatkozással Sámbar éppen az ellenfél egyik tekintélyes alakjának munkájával bizonyít, s alkalmazza azt a főként teológiai munkák citálásánál használt tipikus vitamódszertani elemet, amivel a saját felekezet igazát éppen az ellenfél jeles képviselőinek szövegével támasztják alá. A gönci prédikátorra való hivatkozás ugyanakkor azért is lényeges, mert olyan szerzőről van szó, akinek a felső-magyarországi városokhoz volt kötődése. Székely édesapja annak a Perényi Péternek a szolgálatában állt, akinek a nevéhez kötik Sáropatak reformációját, ő maga pedig mint tudós prédikátor Szikszón, Kassán és Göncön szolgált és írta meg magyar nyelvű világtörténeti munkáját. A rá való hivatkozás, művének idézése megint csak arról árulkodik, milyen tudatos, a missziós terület sajátosságaihoz alkalmazkodó, a gyülekezet bizalmát elnyerni igyekvő térítői módszert alkalmazott Sámbar.

---

<sup>99</sup> SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba*, Krakkó, Striykouiai Lazar, 1559 (a továbbiakban: SZÉKELY 1559) (RMNy 156).

<sup>100</sup> SÁMBÁR 1661, 2.

A másik fontos, a magyar római katolikus egyház jogi alapját is megteremtő történeti munka, amire Sámbar hivatkozik, nem más, mint Szent István törvénykönyve. Mint írja: „a mint a Magyar-Országi Decretombúlis ki tetczik, hogy az Első Keresztyén Magyarok Pénteken és egyéb böit napokon, húst nem ettek, hogy bünöket az Egyházi Embernek meg-vallották.”<sup>101</sup> A törvénykönyvre való hivatkozással igazolja azoknak a katolikus vallási szokásoknak a régiségét, amelyeket a hitviták során a protestánsok leginkább támadni szoktak: böjtölés, gyónás, halottakért való imádság, alamizsnálkodás, mise áldozat (áldozás), „mise mondó ruhák” csinálása. Szent István törvénykönyve a katolikus vallásgyakorlás magyarországi tradícióját hivatott bizonyítani az olvasóknak, tehát hogy az első keresztény magyarok ugyanazt a római katolikus hitet vallották, mint amit a mostaniak. Ahogy Sámbar levonja a következtetést: „És így, nyilván való, hogy a Magyarok, Pogányságbúl Pápistaságra tértek, és hogy *a Pápista Hit vólt az első magva Istennek*, mellyet az ő földébe vetett, az az, Első Keresztyén Magyarok lelkébe.”<sup>102</sup> Látható, hogy a bibliai textuson alapuló, történeti, jogi művekre támaszkodó érvelés konzekvenciájában a magyarság lelke mint Isten által már bevetett föld jelenik meg, beemelve azt (minket) a mennyek országáról szóló jézusi példázatba. A magyarság lelke mint a római katolikus hit magvával bevetett föld metafora alapvetően a Szent István mint *apostoli király* hagyományhoz köthető. Az apostoli hagyomány, az igaz hit magvának szétszórása az egyház régisége kapcsán kibontakozó vitákban is alapvető fontosságú. A vallás és hit régiségében minden keresztény felekezet az apostoli hagyományokhoz akar visszanyúlni, annak örököséiként akar működni, s az apostoli hagyomány továbbvivőjeként jogot formálni az igazság birtoklására. Az apostoli király hagyomány – illetve toposz – pedig a magyar kereszténységről folyó polémiában lehet döntő történeti és jogi érv, amelynek fontos eszmetörténeti jelentősége is van – de erről később szólok majd.

Sámbar, miután létrehozta a búzával (igaz katolikus hittel) bevetett föld (magyarság lelke) képet, ismét történeti érvekkel bizonyítja, hogy a konkoly (reformátusság) ötszáz esztendővel később vetetett a magyarok közé: „De a Lutterista és Cálvinista Vallást, az után, hogy a Magyarok Pogányságbúl meg-tértek, ött-száz esztendővel vetették közinkbe. Mert a Második Lajos Király alatt 1523-dik Esztendőben, a Budai Gyűlésbe azon vólt az Ország Népe, hogy a *Lutteránosokat Feieken, Iószágokon maraszsa a Király*. Ismét 1525-dikbe a Rákos Mezeién azt végezték a Magyarok, a mint mai napig is meg-vagyon az

---

<sup>101</sup> SÁMBÁR 1661, 2. Jegyzetben hivatkozik is a törvénykönyvre.

<sup>102</sup> SÁMBÁR 1661, 3.

Decretomban, hogy *a Lutteranosok meg-fogattassanak, s-meg-égettessenek.*<sup>103</sup> Itt is döntő érvként hozza föl a magyarországi törvényeket, amelyek azt bizonyítják, hogy a lutheránusság újnak számított az említett időkben, a 16. században. S ami új, azaz konkoly a bibliai példázat nyomán az ördög műve: „Azértis, hogy valamint a Konkolyt, mikor alunnának az Emberek, lopva vetébé az ördög; ugy az Lutter, és Cálvinista Vallás be lópá magát a Keresztyének közzé, és mint a fene, csak orozva mászot egy elsőben, a meddig óltalmok alá vévék a testnek kedvező szabadságáért az Nagy Urak.” Itt érdemes megjegyezni, hogy a Máté evangéliumában olvasható példázat két részből áll. A tanítványok ugyanis megkérik Jézust, magyarázza el nekik a mondottakat (Mt 13, 37).<sup>104</sup> E magyarázatból válik világossá, hogy a jó mag az igaz embereket, a konkoly a gonoszokat jelenti, melynek elvetője az ördög. Mivel Sámbar a példázat első részét (Mt 13, 25) az ekkleziológiai vitára vonatkoztatva használja, ezért nem is hivatkozik a példabeszéd evangéliumi értelmezésére, csupán az ördög említésénél. Saját exegézisében pedig Isten szava az igaz hit, amelyet búzaként vetett el az (első magyarok) emberek lelkében, a konkoly pedig az ördög műve. Érvelésének egész szerkezete az evangéliumi példázat első részéhez köthető, vissza-visszacsatol a parabolához, így a történeti érvekkel és a Sámbar által adott értelmezésekkel gazdagodott szöveg argumentációjának mégis van egyfajta bibliai gondolatrítmusa.

A fentebbi idézettel kapcsolatban meg kell még jegyeznem, hogy a reformációt „a testnek kedvező szabadságáért” támogató főurak említése mellett Sámbarnál vissza-visszatérő gondolat és közvetített eszme, hogy a protestánsok által elvetett szigorú katolikus vallási szokások: böjt, gyónás, cölibátus, szentek tisztelete stb. az erényes, tiszta élet elemei voltak. A mindezeket elvető új vallások pedig szabad utat nyitnak a kicsapongásnak, mert „*veszedelemre viszen: a régi szent Rendtartások mellől, szabad és könnyű testi életre mutatnak, amelyre igen kész az emberi gyarlóság.*”<sup>105</sup> A szabados, könnyű és bűnökkel teli élet képe, amely maga után vonja Isten jogos büntetését, szintén a

<sup>103</sup> SÁMBÁR 1661, 3–4.

<sup>104</sup> „Akkoron el-bochátván a seregeket, a házba méne: és hozzája járulának a tanítványi, mondván: Magyarázd-meg nekünk a szántó-föld konkolyának példa-beszédét. Ki felevén, monda nekik: A ki jó magot vet az ember Fia. A szántó-föld pedig, e világ. A jó mag pedig, azok az ország fiai. A konkoly pedig, a gonosz fiak. Az ellenség pedig, aki azt vetette, az ördög. »Az aratás pedig, a világ végezete.« Az aratók pedi, az Angyalok. Azért a mint ki-szedetik a konkoly, és tűzzel meg-égettetik: úgy léssen a világ végezetin. el-küldi az ember Fia az ő Angyalit, és mind ki-szedik az ő országából a botránkozásokat, és azokat kik hamisságot chelekesznek: és tüzes kemenczébe vetik őket. Ott léssen sírás, és fogak chikorgatása. »Akkor az igazak fénlének mint a nap az ő Attyok országában. A kinek fülei vannak a hallásra, hallya-meg.» KÁLDI 1626, 913.

<sup>105</sup> SÁMBÁR 1661, 31.

protestáns gondolkodásban gyökeret vert, a magyarságot sújtó csapások értelmezésének most éppen a reformátusokra vonatkoztatott olyan olvasatát adja, amely az aktuálpolitikai (1657) események miatt nyerhet új jelentést. A nagyurak felsorolásánál a német „Saxoniai Fridrik Herceg, és Hassiai Filep Landgrauff” említése mellett két olyan magyar főurat nevez meg: „Pirinyi Péter és Petrovith Péter” személyében, akik valóban a magyarországi reformáció támogatói voltak.<sup>106</sup> Perényi Péter (1502–1548) említése azért is lényeges, mert mint már írtam, az ő nevéhez kötik Sárospatak reformációját, de e történeti kontextusban az is jelentős, hogy Perényi azon főurak közé tartozott, akik ott voltak Mohácsnál, és túléltek az ütközetet. Mohács pedig a magyarországi romlások szimbolikus eseményeként állandó viszonyítási és sorsértelmezési pont volt mindenkinek. Afféle történelmi „loci communes”, amit azonban mindkét fél máshogy értelmezett. Petrovics Péter (1485–1557) szerb származású, törökbarát politikával vádolt tiszántúli földbirtokos főnemes pedig a reformáció első támogatójának számított a 16. században.

A történeti érvek után tér vissza Sámbar az evangéliumi példázathoz, s az ott megjelenő kérdéseket továbbszöve a magyar eseményekre vonatkozóan is megfogalmazza: „Méltán azért mondhatták az Isten szolgálói, a Konkoly után: *Uram, nem jó magot vetettéle a te földedbe? Nem jó Hitben vóltaké a Régi Első Keresztyén Magyarok? nem szép Isteni félelemmel, sok szép Isteni Tisztelettel tündöklötteké? nem szép egygyességben, és szeretetben élteké? Honnét vagyon tehát konkolya? Honnét a Templomok pusztulása? honnét az Ország romlása? Honnét a Magyarok sok felé való szakadása?”<sup>107</sup> A kérdések felvetésének retorikai alapja tehát a bibliai példázat, amelynek szövegrészeit, mint a többi bibliai szövegidézetét is, a nyomtatásban dőlt betűvel kiemeli, és amely szöveghely igazolja az egész könyvecske, a *Három üdvösséges kérdés* által közvetített *kérdezések* alapját is. Ennek a szöveghelynek az értelmezése nyomán fogalmazódik meg már konkrétan is a hazát sújtó *romlás* történeti eseménye is, melynek oka, hogy a lutheránusság és kálvinistaság konkolyos tanítása sokfelé szakasztotta a magyarságot. Érzékelhető, hogy a bibliai szövegre épített, történeti munkákkal is alátámasztott érvelés retorikai csúcspontja az, amikor megfogalmazódik a kérdés: *Honnét vagyon tehát konkolya? Honnét az Ország romlása?* majd a kérdésekre adott válasz, amely szintén szentírási sorral kezdődik: „*A Christus ellensége cselekette ezt: úgy mint a Lutterista, és Cálvinista Vallás, a mely az ő**

---

<sup>106</sup> SÁMBÁR 1661, 5.

<sup>107</sup> SÁMBÁR 1661, 5–6.

konkolyos tanításával sok felé szakasztotta a Magyarokat.”<sup>108</sup> Az eddig létrehozott szembeállítás, a régi–új ellentéte ezen a ponton válik el véglegesen, mert az új, illetve az azzal azonosított protestáns felekezetek, a bibliai szöveg nyomán egyenesen Krisztus – és közvetve a magyarság – ellenségeként tűnnek fel. Ezt rögtön nyomatékosítja is a szöveg: „És így, Christus ellensége lévén a Hívek szakadásáért, lehetetlen hogy igaz légyen a Lutterek, és Cálvinisták Vallása.”<sup>109</sup>

Egész gondolatmenetét még egy – a protestáns hívek előtt nagy tekintéllyel bíró újszövetségi „szerzőtől” – Szent Páltól vett idézettel is alátámasztja,<sup>110</sup> majd áttér az igaz lelki tanítók ügyére. Sámbar szerint az igaz lelki tanítók nem arra valók, hogy csak olvassák a Bibliát a községnek, hanem arra, hogy azt magyarázzák is. De a protestáns tanítók nem magyarázzák a Szentírást, mivel „senkitül nem küldetnek.” Az igaz lelki tanítókat az egyház küldi, az egyházon keresztül maga Krisztus, ám a lutheránusokat és kálvinistákat senki nem küldte, hogy úgy magyarázzák az írásokat, mint „Lutter Márton 1517. Esztendőben, és Cálvinus Iános 1534-ben keszte magyarázni.”<sup>111</sup> Érvelésének megint fontos része, hogy hangsúlyozza azokat a konkrét történeti eseményeket, dátumokat, amelyekhez a protestantizmus megszületése köthető. S így egyértelművé teszi az olvasóknak, hogy időben sokkal újabb tanokat hirdetnek a lutheránusok és kálvinisták, mint a katolikus egyház.<sup>112</sup> A búza és a konkoly alapvetően ekkleziológiai tanokat közvetítő példázata után a lelki tanítók ügye két okból is fontos lehetett. Egyrészt ez a kérdés az exegézis témaköréhez, a Szentírás-magyarázás jogához kapcsolódik, amely a pázmányi főkérdések része, hiszen a papság, prédikátorság igehirdető és magyarázó, közvetítő (médiium) szerepe szintén azon múlik, hogy az apostoli hagyománynak ki a birtokosa, s így módon ez az egyháztannal szorosan összefügg. Másrészt pedig a missziós területeken a protestáns prédikátorok jelenlétéből adódó, a velük való versenyhelyzet legdöntőbb eleme lehetett az, hogy a gyülekezet kit fogadott el felkentnek arra, hogy Isten igéjét magyarázza, közvetítse.

<sup>108</sup> SÁMBÁR 1661, 6.

<sup>109</sup> SÁMBÁR 1661, 6.

<sup>110</sup> „Melynek hamisságát a Sz. Pál is adgya előnkbe. *Ha ki néktek hirdet azonkívül a mit vöttetek*, tudni illik, a mikor Pogányságból kitértetek, *átkozott legyen.*” SÁMBÁR 1661, 6.

<sup>111</sup> SÁMBÁR 1661, 7–8.

<sup>112</sup> Későbbi szövegrészben: „völt, az igaz Hit és igaz Ecclesia é világon Egész 1517. esztendeig? Tudni kel pedig, hogy Lutter Marton a taiban Barát völt, és hogy Cálvinus János Canonok völt a Páristáknál, s-onnat szöktekel, és kikóholák s Lutterista és Cálvinista Vallást, kivel mint hitihagyott és szökött szölgák mentegessék magokat.” SÁMBÁR 1661, 16.

Ezután ismét egy szentírási példázattal élve, a juhok aklába törvényen kívül, lopva és tolvaj módra betörő farkasokhoz hasonlítja ellenfeleit – amely hasonlatnak szintén nagy hagyománya volt a hitvitákban (is) –, akik ellenkeznek a Szentírással. Mert hiába mondják, hogy mást nem hisznek, „De abban nincs, hogy 1500 esztendő múlva HitUyítók jönnek, a Keresztyének közzé: hanem a vagyon a Sz. Írásban, hogy hamis Próféták, és ragadozó farkasok, a kik jönnek a Keresztyének közzé az Evangéliumnak be vétele után, a mint Lutter és Cálvinista Prédikátorok ött száz esztendővel az után iöttek oly magyarázattal, a mely különböz az elsőtül.” A hamis próféták pedig az igazaktól szöknek el, s így végső következtetése szerint a kálvinisták és lutheránusok hite nem igaz. Sámbar érvelésében kulcsfontosságú, hogy a búza és a konkoly példázatára felfűzött, történeti érvekkel gazdagított szövegrész (az 1.§ első pontja) végén, amikor már konkretizálódtak az egyháztörténeti események, Máté evangéliumának a hamis prófétákról szóló (Mt 7, 15), látomásos, apokaliptikus jövendölésének felhasználásával összekapcsolja a világ kereszténységének és a magyar kereszténységnek az ügyét. Ebben az eszkatologikus keresztény tér-idő dimenzióban az ezeröttszáz vagy ötszáz esztendő ugyanúgy értendő. Mondhatni teljesen mindegy, honnan is számoljuk az időt, Krisztustól vagy a magyarok megtérésétől, a lényeg, hogy hatalmas távolság választja el a reformációt a krisztusi hagyománytól és hittől. És ez a távolság a döntő érv, hiszen az apostoli hagyomány örököséiként, annak eleven, folytatólagos közvetítőjeként a katolikus egyház marad és lesz az igazság birtokosa is. Ebben a világtörténeti, kereszténységtörténeti kontextusban tárgyalja a magyarság pogányságból való megtérésének ügyét, és így a haza romlásának értelmezését az egyház sorsával szorosan összefüggő eseményként ábrázolja. A búza és a konkoly evangéliumi példázata azért is válhat ezen érvelés alapjává, mert a régi–új ellenfogalmak mellett magában foglalja az igehirdetés mikéntjének biblikus allegóriáját: a magvetést is. A magvetés, vagy ahogy az ajánlólevél Nádasdyról szóló szövegrészében szerepel: „szívekben az igaz Hitnek szikráját hintvén”, azaz „hintés” képe összekapcsolódik a krisztusi, apostoli hagyománnyal, a magyar kereszténység történetében pedig a Szent Istvánhoz fűződő apostoli király tradícióval is.

Ezen a ponton érdemes megállni, s egy kis eszmetörténeti kitérőt tenni, hiszen a jól előkészített, a fejedelmi család áttérésével támogatott, a felső-magyarországi régiót megcélzó misszió egyik fő eszközének tekinthető *Három kérdésben* minden bizonnyal nagyon tudatosan, csak alapos megfontolás után szerepelhettek a fentebb tárgyalt toposzok, képek, retorikai alakzatok. Ahogy a *fertilitas Pannoniae* toposz körülírva, a *romlás* toposz



csak komoly, bibliai textusra alapozott érvelés végén szerepel a szövegben, úgy a *Szent István apostoli király* hagyomány is csak közvetetten, de pontosan abban a funkcióban, a történeti, jogi érvelés részeként jelenik meg, ami miatt e használati irodalmi műben szükség volt rá. Szent István törvénykönyvére hivatkozva a katolikus vallási szokások és maga az egyház is jogi alapot nyer, ugyanakkor a magyarság egységesítő eszméje elsősorban a területi, a korábbi nagy, az akkor éppen három részre szakadt ország valamennyi részét magába foglaló politikai gondolat közvetítője. És itt történetünk, a Sámbar által vezetett misszió, az általa írt könyv, a jezsuita letelepedést előkészítő valamennyi munka, a kassai iskolaalapítástól az egri püspökök mecenatúráján át minden, az 1663-as térítésig vezető gondolat visszajut Pázmányig, akinek a kezdeményezése nyomán indult meg a felső-magyarországi régió rekatolizációja, és akinek teológiai, politikai és eszmetörténeti „magvetései” nyomán csirázhatott ki Sámbar és a térítő jezsuiták kassai és pataki munkája. Nem véletlenül gúnyolták „Pázmány majmolással” Sámbart, s talán az sem véletlen, hogy a kassai református prédikátor Czeglédi több munkájában is Pázmányt támadta, hiszen élő tapasztalatként hatott az a pázmányi szellemiség, amely a régió missziósaiból áradt, s amely valóban az ő gondolatait építette tovább. Sámbar munkásságában és jelen esetben a *Három kérdésben* két fő ponton kapcsolódik Pázmányhoz. Az egyik az egyháztani érvelés, melynek részletes kifejtésére majd a második kérdésben (*Csak az egy pápista hité igaz?*) kerül sor, s én is dolgozatom következő fejezetében tárgyalom majd. A másik, az eddig vizsgált, szintén az egyház régiségével összefüggő, a búza és a konkoly biblikus példázatán alapuló érvelés, amiben Sámbar visszacsatol a Szent István hagyományhoz. Ahhoz az apostoli király hagyományhoz és kultuszhoz, melynek 17. századi felélesztése egyértelműen Pázmány nevéhez köthető. Bene Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Pázmány gondolkodásában az 1620-as években születhetett meg az addig „gazdátlan” István-kultusz felélesztésének lehetősége, amivel a nemzeti önreprezentáció katolikus megfogalmazásának a középkori hagyományt felelevenítő és megújító eleme jöhetett létre.<sup>113</sup> Mivel az államalapító király középkori tisztelete még a felekezeti viták előtti időkre nyúlik vissza, ezért eredetileg inkább integráló tényező volt, sem mint a hitvitákban felhasználható fegyver. Tisztelete általánosan elfogadott, de nagy jelentőséggel nem bíró eleme volt a magyar közgondolkodásnak, s politikai, ideológiai tartalmakkal sem bírt. Ezen igyekezett változtatni Pázmány. Mint Bene írja, ennek háttérében elsősorban egyházpolitikai

---

<sup>113</sup> BENE 2006, 89–124.

ellentétek húzódtak meg: az 1622-ben Rómában létrehozott Propaganda Fide<sup>114</sup> a rekatolizációs folyamatokat irányító központi szervezet elvetette a magyarországi királyi főkegyúri jog érvényességét a számukra missziós területnek számító magyar hódoltságai részekén, s ezzel sértette a magyar katolikus egyház befolyását, egyházszerkezeti önállóságát. Az a jogi alap, pápai bulla, amely hivatalosan is igazolta volna István és utódai főkegyúri jogát azonban elveszett a korábbi török háborúk alatt, s az elv és joggyakorlat csak a hagyományban (Hartvik, Bonfini, Werbőczy) őrződött tovább. Így Pázmánynak a Szent István-kultusz felélesztésével – melynek elemeként elérte, hogy 1631-ben a király bekerült a világegyház szentjei közé – s annak barokk reprezentációjával elsősorban az volt a szándéka, hogy a római székkel szemben fel tudja mutatni a magyar főkegyúri jog és hagyomány eredetét, ország- és egyházalapító királyunk tiszteletét. Pázmánynak ekkor három hatalmi tényező: a királyi hatalom, a magyar egyház és a római Kúria között kellett egyensúlyoznia, s az István-kultusz hasznos eszköznek bizonyult ebben. Ezzel párhuzamosan a harmincas évekre Pázmány felismerte, hogy a protestánsokkal való merev szembenállás helyett a politikailag szétszabdalt ország határain, illetve az egyes részekén átívelő együttműködés, s a közös magyar érdekképviselő kialakítása lenne fontos,<sup>115</sup> s ebbe az egységesítő gondolatba is jól illeszkedett a nemzeti (katolikus) egyház érdekeit uralkodói hatalommal védelmező apostoli hagyományokon nyugvó királyság gondolata.

A középkori Szent István-kultusz immáron barokk változata, az államalapító király tisztelete persze Pázmány halála után is tovább élt, alakult. A század közepére politikai ideológiává váló, a szent király tiszteletén nyugvó *apostoli királyság* eszméje mint a katolikus nemzeti önreprezentáció formája összekapcsolódott a szintén középkori eredetű, Európában is több változatban jelenlévő, de István országfelajánlása révén magyar nemzeti tartalmakkal felruházott Mária-kultusszal. Az István- és Mária-kultusz tudatos összekapcsolásával létrejövő *apostoli királyság* gondolatkörét a 17. század közepétől kezdve az egyházi és világi szerzők a katolikus énekköltészetben (*Cantus Catholici*, 1651) és politikai publicisztikában (*Siralmas könyörgő levél*) is a protestánsok elleni<sup>116</sup> – a wittenbergi történetelmológiával vagy a zsidó–magyar sorspárhuzammal szemben hatásosan fellépő – ideológiai érvként használták fel.<sup>117</sup> Felvetődhet a kérdés, hogy Sámháznál miért

---

<sup>114</sup> TÓTH 2004, 843–892.

<sup>115</sup> HARGITTAY–VARGA 1987, 311–335.

<sup>116</sup> PÉTER 1973.

<sup>117</sup> BENE 2006, 94–95.

nem jelenik meg egészen konkrétan a Szent István apostoli király eszme és kultusz, és miért csak a történeti, jogi érvelés részét képező *Dekrétumokra* hivatkozik? Miért beszél virágnyelven, amikor a búzáról és konkolyról szóló bibliai példázattal igazolja, hogy a magyarok lelkébe a régi apostoli katolikus hit magvát vetették be. Mivel érvelését, úgy tűnik rendkívül tudatosan szerkesztette meg, arra is odafigyelve, hogy a missziós terület „igényeihez” alkalmazkodjon például Székely István és Perényi említésével, vagy éppenséggel a *romlás* toposz használatával, ezért talán joggal feltételezhető, hogy a Szent István-kultusz rejtett megjelenése is hasonló megfontoltságról tanúskodik. Mondhatnám azt is: az, hogy mit nem használ föl nyíltan a rendelkezésére álló, a protestánsok elleni polémiában is érvényesíthető katolikus toposzokból, retorikai alakzatokból, az éppen olyan fontos, mint az, amit felhasznál. A válasz talán valahol abban a rendkívül összetett, bonyolult vallási és politikai helyzetben keresendő, amelyet már korábban említettem (s amelyet mi minden bizonnal hiányosan látunk, de az sem biztos, hogy maga Sámbar átlátott). Kezdve az 1657-es eseményekkel, a török megtorlással, Erdély újabb romlásával és azzal a kivételes politikai lehetőséggel, amely az 1660-as évekre jött létre, s amelyben a magyar főnemesek eljátszottak a nemzeti függetlenedés gondolatával. Élükön Zrínyivel és azzal a Nádasdyval, akinek mint országbírónak vezető szerepe volt a rendek összefogásában, jó kapcsolatot ápolt II. Rákóczi Györggyel,<sup>118</sup> s aktívan részt vett az erdélyi fejedelmi család, s az ifjú fejedelem, I. Ferenc katolikus hitre való térítésében.<sup>119</sup> A konvertálásban a Habsburg udvar is komoly politikai veszélyt látott, hiszen katolikusként immáron *legitim* módon akár a fejére is tehetné volna a koronát az ifjú Ferenc, az addigi jogi akadályok (Werböczy *Tripartituma* szerint csak katolikus uralkodója lehet az országnak) elhárultak előle.<sup>120</sup> A Rákócziak esetleges magyar királyi címre való

<sup>118</sup> TOMA 2012, 1161–1188.

<sup>119</sup> Nádasdy az 1660 ősztől zajló sárospataki disputára feleségével és két jezsuita szerzetessel, Bátsi Miklóssal és Milley Istvánnal érkezett. KULCSÁR 1999, 21–46.

<sup>120</sup> I. Rákóczi Ferenc katolizálásának ügyét a történeti szakirodalom – tudomásom szerint – nem tárgyalja részletesen. Kárpáthy-Kravjánszky Mór korábbi tanulmánya szerint I. Ferenc katolizálásának ügye már 1656-ban felmerült. Az utód nélküli, egykori jezsuita szerzetes János Kázmér lengyel király követe, Prazmowski Miklós által ajánlotta fel az adaptáció lehetőségét II. Rákóczi Györgynek a svédekkel szembeni szövetségért cserébe. Feltétele az volt, hogy I. Ferencnek katolizálnia kellett volna, ám ezt a fejedelem lelkiismereti okokra hivatkozva elvetette. Az adaptáció „párfogója” Mária Lujza lengyel királyné volt. Másodízben a fejedelem halála után, Báthory Zsófia kezdeményezte, s vitte véghez a katolizálás ügyét Nádasdy támogatásával s a bécsi udvar nemtetszésével „karöltve”. „Hiszen itt nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy Lengyelország, Erdély és majd Magyarország is egy fő alatt és pedig I. Rákóczi Ferenc királysága alatt egy erős közép-európai hatalom alakuljon ki. Oly veszedelem, melynek megakadályozásában a Porta és Bécs elsőrendű feladata. Amikor nálunk Wesselényi-féle összeesküvésekről beszélünk, ebben a Rákóczi-lengyel-politikában kell keresnünk a megindulást, aminek fő etappe-ja az 1671 április 30-i bécsúj helyi kivégzés és az 1688 januári pozsonyi országgyűlési lemondás az ország szabadkirályválasztó jogáról.” KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY 1940, 21. E tanulmányt Szabó András Péter is említi, ugyanakkor úgy véli erős túlzásokkal ír

emelésének lehetősége és „ábrándja” az 1650-es évektől a lengyelországi tragédiáig, de akár még I. Ferencnek a Wesselényi-összeesküvésben való részvételéig is élt. Hiszen ha a Wesselényi-összeesküvés más véget ér? De itt persze már csak a hipotézisek mezején járunk – talán ők is ott jártak –, s minden bizonnyal maga Sámbar sem tudhatta 1661-ben, munkája megírásakor, hogy milyen nemzetpolitikai tétje is volt, illetve lehetett volna annak, hogy a Rákócziak katolizálnak, s összefognak az ország nagy főuraival, Nádasdyval, Zrínyivel, Wesselényivel.

Sámbar számára – a *Három kérdés* szövegében lehangsúlyosabban közvetített ekkleziológiai tanok alapján – leginkább az volt a döntő, hogy az országbíró világi tekintélyével s a földbirtokos fejedelmi család támogatásával a háta mögött erőteljesen érveljen a katolikus egyháznak a régiségen s az első magyar apostoli királyi magvetésen alapuló, a megtérítendő területre is érvényes törvényes joga mellett. A katolikus egyháznak az egész magyarságot képviselő létjogosultságát kellett bizonyítania egy olyan térségben, ahol a jogi alap, például a *Confessio Pentapolitana*<sup>121</sup> egy évszázadra védelmezni tudta az evangélikusokat, s ahol a katolikus egyháznak a Szent István törvénykönyvére visszavezetett, a „nemzeti egységet” is tartalmazó képe ismét inkább az államalapító király – vagy inkább a királyság – középkori, integráló szerepét látszik közvetíteni. A lutheránus és kálvinista híveket megszólítva a bibliai példázatból levezetett, majd azt történeti dokumentumokkal alátámasztó érvelésében a magyarok megtérése, törvényhozása, majd az azoktól való elszakadással a nemzet romlásának képe jelenik meg. Ezekkel bizonyítja a katolikus egyház régiségét s a magyarsággal való sorsazonosságát is, s teszi ezt minden bizonnyal azért, mert ugyan a protestáns olvasók berzenkednek a katolikus vallástól, de magyarságtudatuk éppen alakulófélben van,<sup>122</sup> s ez az a befogadói horizont az, ahol egy felekezeti vitában alapvetően nem vallási tételekkel, hanem történeti érveléssel lehet bizonyítani a katolikus egyház igazát. A katolikus hitben egységes magyarság történeti érvekkel bizonyított képe egy vitairat lapjain, polemikus hangú műben jelenik meg, mégis a nemzetet egységesítő, integráló eszmeként szerepel. Ez az egységesítő gondolat már részben tükrözi az éppen újabb romlásokat élő Erdélyt képviselő fejedelmi családnak a konvertálás eseményében megjelenő, szövetséget kötni igyekvő gesztusát. Sámbar célja tehát talán az, hogy ezt a „nemzeti szövetségkötést” összekapcsolva a vallásos térítéssel s a

---

a katolizáció ügyéről. SZABÓ 2012, 1139. Újabbán II. Rákóczi György külpolitikájának tárgyalása kapcsán tért ki a kérdésre Gebei Sándor: GEBEI 2000, 801–848, 826.

<sup>121</sup> RMNy 1053.

<sup>122</sup> Vö. LUFFY 2002; SZABÓ 2012.

katolikus tanok, jellemzően az egyháztan közvetítésével, olyan szöveget hozzon létre, ahol olyan, a protestáns olvasók számára is elfogadott szövegtekintélyekre tudja felépíteni érvelését, mint a Szentírás, Szent István törvényei, Székely István *Krónikája*. A fejedelmi család áttéréseivel, illetve – ahogy az előszó sugallja – a vidék *nádassá* válásával két országrésznyi területen, a Rábától Fogarasig, a Királyi Magyarországtól egészen Erdélyig létrejön a lehetősége annak, hogy a katolikus hit és egyház magyarságot egységesítő égisze alatt a régi kövér föld gazdagsága legyen elérhető. Míg a protestáns gondolkodásban ismét felerősödik a romlás miatti bűn-bűnhődés képzet – s ugyanakkor igyekeznek ők is a magyarságtudat új formációit létrehozni –, addig a katolikus gondolkodásban a középkori hagyományokat felelevenítő, a katolikus vallásgyakorlat kultikus elemeit használó, a magyar főnemesek által támogatott térítés részeként a nemzet sorsát pozitívan ábrázoló jövőkép üzenete fogalmazódik meg. A pozitív tartalom, az erő és magabiztosság sugárzik Sámbar *Három kérdéséből* is, amikor a katolikus egyház viharban megdönthetetlen, lerombolhatatlan, időben állandó képét vázolja fel az olvasóknak, mint írja „Csak Magyarországban is, Bóldog Isten! mely sokan ügyekeztek hol fegyverrel, hol Templomok foglalásával, Oltárok rontásával, Papok, Barátok ölésével, hol a sok Magyar iffiaknak Angliába, Wittebergába való küldésével, edgyütt a sok szép költséggel, kivel csak lompot s gallért hoztanak: mind ennyi szántalan mesterséggel mely sokan erőlköttek azon, hogy az Pápista Hitet ki töröllyék Magyar Országból; de ím, sokkal inkább meg-erössödöt a tudományban, enni sok pártütéssel is, és öldözéssel. 4. Mert még akkoris, a mikor az egész tiz Koronás Országinkban, régi bóldog időben, csak egy Magyar Lélek sem vólt, a ki Pápista nem lött vólna: akkoris, mondom, annyi tudós Pápista Pap nem vólt Magyar Országban, a mennyi most vagyon Méltóságos Esztergami Érsek Lippai György Urúnk Lelki Pasztorsága alatt: nem hogy a sok öldözés, kergetés el nyomta vólna *a leg-magassab Hegyen épített, Isten Városát*, a Római Catholica Ecclesiát”.<sup>123</sup> Az egyház lerombolhatatlansága áll szemben a romlásokkal. S mivel a magyarság pogányságból megtérve a katolikus egyház része lett, ez a katolikus nemzeti sorsértelmezés áll szemben a protestáns történetteológiával, a magyar bűn-bűnhődés és romlás képzzel, kis túlzással az erő áll szemben a gyengeséggel, mely gyengeség élő valósággá vált Erdély 1658-as török feldúlásakor. Sámbarnak a könyv címe által is közvetített magabiztossága, az említett „gőgössége”, a világi tekintélyekre támaszkodó argumentációja az egyháztanban, illetve az egyháztannal együtt megjelenő magyarságkonceptióban teljesedett ki.

---

<sup>123</sup> SÁMBÁR 1661, 29–30.

## A területi mitizáció nyomai

A tudatos, befogadói elvárásokhoz és ismeretekhez alkalmazkodó érvelés másik említésre méltó példája a látható és láthatatlan egyház ügyét tárgyaló szövegrészben jelenik meg: „Ezek ellen oktanul hozzák élő a Sz. Illyést, a ki Izrael Országában lappángot a több Profétakkal: mert ugyan akkor Júda Országában virágot az igaz Hit Asa és Iosafat Királyságában. Tehát sem nem vőlt el reitve, sem el-nem vőzett vőlt az igaz Christus Ecclesiáia egész Lutterig.”<sup>124</sup> Mint Sámbar szövegéből is érzékelhető a protestáns gondolkodásban nagy hagyománya volt az ószövetségi események mentén értelmezni a korabeli történelmi, egyháztörténelmi eseményeket.<sup>125</sup> Az ekkleziológiai vitákban, illetve az egyház meghatározásában, leírásában, megfogalmazásában is fontos volt a Királyok könyvében olvasható, a szövetséget megszegő Izrael és Júda történetének, a bálványozásnak az igaz hittel folytatott harcáról szóló beszámolóknak a középkori egyházra és a protestantizmusra vonatkoztatott értelmezése.<sup>126</sup> A protestantizmus és a középkori egyház viszonya mellett a Királyok könyvének példázataiból, illetve a kettészakadt ország: Izrael és Júda történetéről szóló szövegek segítségével a magyarországi politikai, felekezeti helyzetet, a részekre szakadt ország állapotát is igyekeztek ábrázolni. Ennek megfelelően a korszak kálvinista gondolkodásában a 16. századi zsidó–magyar sorspárhuzam továbbfejlesztéseként a katolikus uralkodó hatalma alatt álló vegyes vallású Magyarországot Izrael szimbolizálta, a kálvinista vezetésű, „tisztább” kultuszú Erdélyt Júda.<sup>127</sup> Ennek a gondolatnak tehát van egy protestáns egyháztörténelmi, történetológiai alapja – amelynek háttérében egyháztani viták húzódtak meg – s azt alakították, alkalmazták a magyarországi viszonyokra. Ehhez kapcsolódva

<sup>124</sup> SÁMBÁR 1661, 23.

<sup>125</sup> ÖZE 1991.

<sup>126</sup> Szenci Molnár Albert *Secularis concio evangelica, azaz jubilauesztendei prédikáció... cum appendice de idolo Lauretano...* (Oppeheim 1618, RMNy 1166) című műve kapcsán írja Heltai János: „Szenci valójában Abraham Scultetus, heidelbergi udvari prédikátornak a reformáció kezdetének százéves évfordulóján tartott ünnepségeken tartott beszédét fordította magyarra. A szöveg a kialakulófélben lévő protestáns egyháztörténet-írás szemléleti alapjait tükrözi. Tisztázza a protestantizmus és a középkori egyház viszonyát, amennyiben a láthatatlan egyháznak Krisztus egyetlen egyházakénti létezését üdvtörténelmi tényként kezelve, annak a pápaság idejében lévő helyzetét Júda országának Manassé király idejében lévő helyzetéhez hasonlítja. Ebben az időszakban ugyanis az igaz egyházon a bálványozás, babonáság és tyrannica zsarnokság uralkodott el mindaddig, amíg Jósias király meg nem találta az Isten törvényének elveszett könyvét, s az igaz isteni tiszteletet az egész nép nagy öröme helyre nem állította (Királyok II. könyve 23).” HELTAI 2008, 141.

<sup>127</sup> CSORBA 2005, 136; SZABÓ 2012, 1140–1141.

alakulhatott ki a 17. században az erdélyi fejedelmek biblikus-mitikus ábrázolása,<sup>128</sup> a fejedelmi udvar prédikátorainak profetikus szerepvállalása, s az az eszkatologikus nemzetsors értelmezés, amely a török kiűzéséig elevenen élt.<sup>129</sup>

Sámbár fentebb idézett szövegéből azonban kitűnik, hogy elveti az egyháztani vitákban a láthatatlan és látható egyház ügyében felhozott, a Királyok könyve alapján kialakuló protestáns értelmezést. A jezsuita szerint „oktalanul” idézett és magyarázott bibliai részek nem igazolják a protestánsok egyháztanát. Oldaljegyzetében két szentírási szöveghelyre támaszkodik,<sup>130</sup> amelyek bizonyítják, hogy Izraelben sem tűnt el teljesen az igaz hit, s hogy Júda mindekkor virágzott. Ha a látható és láthatatlan egyház ügye mellett a reformátusok által a hazai viszonyokra alkalmazott területi mitizációt (Júda = Erdély, Izrael = Királyi Mo.) is beemeljük e szöveg értelmezési terébe, akkor is érvényes lehet a szöveg érvelése, hiszen katolikus szempontból Erdély nem tekinthető Júdának, mert ott a hittől elszakadtak és tévelygők vannak. Bár nyilvánvalóan ennek a szövegnek az elsődleges értelmezési kontextusa az egyház látható és láthatatlan voltához kapcsolódik, és Sámbár is ennek tárgyalásakor használja érvelésében, talán nem véletlen a példa hangsúlyos kiemelése, s feltételezhetjük, hogy Sámbár ismerte a hazai protestáns területi biblikus-mitizációs gyakorlatot, s ahogy a korábbi szövegrészek toposz-használatánál megfigyelhettük, itt is nagyon óvatosan, implicite használja e hagyomány szövegeleit. Az ország „nádassá” válása, a középkori tíz koronás ország bőségének emlegetése, a régi kövér föld hitbeli egysége, valamint az Istvánig visszavezetett első magvetés eszmeisége azonban az ország területileg és politikailag is összetartozó voltára mutat rá – ellentétben a „két hazát” megjelenítő Júda (Erdély)–Izrael (Magyarország) biblikus mitizációs formával – s a könyv mint a térítés eszköze ennek az állapotnak az elérésében játszott szerepet.

Illés próféta, Izrael és Júda ószövetségi történetének hiábavaló emlegetése helyett Sámbár egy másik ószövetségi példázatot használ fel annak érzékeltetésére, hogy a protestánsok hamisan vádolják a római pápákat azzal, hogy megváltoztatták

<sup>128</sup> HARGITTAY 2001A, 21–36.

<sup>129</sup> Czeglédi István *Az országoknak romlásáról írott könyvében* Júda házát szólítja meg: „Nékem ez igen elfajult időben a tetzék, hogy Baruchal együt kezemben vegyem az Isten könyvét, s elolvassam a Magyar fiak hallására, nem egyébért: hanem hogy meghallja Júda háza az elgondolt gonoszt, s kiki az ü gonosz utáruul megtérjen, hogy Isten az ü álnokságoknak kegyelmes legyen.” CZEGLÉDI 1659C, )(4b–)(5a.

<sup>130</sup> Napjainkban a Királyok könyvéből 2 részt különböztetnek meg. De a Sámbár által is idézett és használt Káldi Bibliában is 4 könyvet neveztek Királyok könyvének. Sámuel első és második könyvét tekintették ugyanis a Királyok könyvének első és második részének. Amikor tehát Sámbár a Királyok harmadik könyvére hivatkozik, az a napjainkban használt Bibliában az első könyv. A hivatkozott helyek: „És meghagytok magamnak Israhelben hét-ezer férfiat, kiknek térdek meg nem hajlott Báal-előtt, és minden száját, melly nem imádtá azt meg-chókolván kezeit.” 3 Reg. 19,18. „És jára az attyának Asának minden útában, és el nem hajla arról: és azt chelekedé a mi igaz vala az Úr színe előtt.” 3 Reg. 22,43. KÁLDI 1626.

tudományukat, és elferdítik a régi igaz tanítást. „Hanem minden bizonyság nélkül mondgyák, hogy az Római Pápák cserélték az igaz Tudományt. Így vólt dolgok az Susanna Véneinek, a kik, hogy nem tutták igazán meg-mondani mellyik fa alatt esett volna tisztátalanságba Sz. Susanna, hamissaknak kiáltá az egész Nép őket. Illyen hamisak az Lutterista, és Cálvinista Prédkátorok is.”<sup>131</sup> Ez az ószövetségi példázat a könyvecske második kérdésében, a pápáknak az apostoli hagyományt közvetítő szerepének alátámasztására szolgál, illetve azt bizonyítja, hogy a protestánsok konkrétan nem tudnak rámutatni a pápai tévelygésekre. A reformátusoknak a Zsuzsannát megvádoló vénekhez való hasonlítása mintegy ellensúlyozza a korábban említett Illés próféta nevéhez köthető, az ország területi széttagoltságára s hitbeli kettéosztottságára is rámutató példázatot. A vének ugyanis hamis vádlók, s maguk a bűn elkövetői. Így e két – az egyháztani vitában felhasznált – ószövetségi parabola ellensúlyozza egymást, illetve Sámbar egyrészt cáfolja a protestáns értelmezést, másrészt egy ellenpéldát hoz fel az egyház védelmében. Mind a két példázat olyan, melynek egyháztani értelmezési horizontja összekapcsolható a magyar történelem eszkatologikus felfogásából adódó, az aktuális felekezeti vitában is érvényesülő politikai tartalmakkal.

### A toldalékban szereplő imádságokról

Még néhány fontos, az István- és Mária-kultuszhoz, illetve a 17. századi katolikus vallási ébredéshez kapcsolódó szövegelemet kell megemlítenem. Ezek pedig a vitairat végén, toldalékban szereplő imádságok. Mint látható egy barokk szöveg, jelen esetben egy vitairat maximálisan meg kell hogy feleljen annak a funkciónak, ami miatt megalkották, így a cím, mottók és ajánlószöveg által előkészített bebocsáttatás után a három nagy kérdés tárgyalását követően olyan lezárásra van szükség, amely máris előhívja a vallási cselekedetet a remélhetőleg már megtérített protestáns olvasóból, illetve kiszolgálja a katolikus híveknek a vallási térítés buzgalmából fakadó igényeit. Talán mindezeknek köszönhető, hogy három kis ima: *Az el tévelyettekért imádság; Mise alatt Imádság, Hogy az Aldozat gyümölcsös legyen;* valamint a *Bóldog Aszszonyhoz minden napi Könyörgés* található a könyvecske végén. Sámbar ezekkel nemcsak a szöveget zárja le, de olyan

<sup>131</sup> SÁMBÁR 1661, 46–47. Érdekes, hogy ezt a példázatot később is használják, például Telek József Ferences vonatkoztatja, Lutherre és Kálvinra, akik a katolikusok által tisztelt Máriát „vádolják” meg. TÜSKÉS–KNAPP 2002, 47.



keretbe foglalja a vitairatot, amely kitágítja a könyvecske használati körét, s egyfajta kegyességi, a napi imádságban is használható, a vallásgyakorlás kellékévé váló munkaként is forgatható mű lesz. Ugyanakkor itt is megfigyelhető az a tudatosság, ahogy az imák követik egymást. Az első még a térítéshez kapcsolódott, a második már a mise központi részéhez, az átváltoztatáshoz, a harmadik pedig a század közepétől erősen fellendülő, a felső-magyarországi lakosok körében is népszerű Mária-tisztelethez, illetve a vallási térítést szolgáló gyülekezeti élethez nyújthatott lelki táplálékot. Knapp Éva kutatásai nyomán ismert, hogy a jezsuiták Kassán már 1653-ban létrehozták a Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis nevű társulatukat az iskolájukban tanuló diákok számára. Ezt a társulatot 1653. március 16-án aggregálták a Rómában 1584. december 9-én létrehozott Congregatio Primaria Beatae Mariae Virginis Annunciatae-hoz. Így a kassai szervezet a főtársulathoz hasonlóan megkapta ugyanazokat a kiváltságokat, valamint részesült a pápai búcsúban is. Mint nevéből is kitűnik, a társulat elsősorban a Mária-kultuszt igyekezett terjeszteni. Belső szabályaik, reguláik a kegyesség és a keresztény erények gyakorlását írták elő. Szigorú miserendjük, áldozási, gyónási kötelezettségük volt, de leginkább a különböző Mária-ünnepek (Gyertyaszentelő-, Gyümölcsoltó-, Sarlós-, Nagyboldogasszony, Mária bemutatása, Szeplőtelen fogantatás) reprezentálták tevékenységüket az egész városban. A hat Mária-ünnep közül a Szeplőtelen fogantatás volt a főünnep, amely a társulat titulussal is megegyezett.<sup>132</sup>

Ebből is kitűnik, hogy Kassán az 1660-as évekre már többéves hagyománya volt a Mária-kultusz különböző formáinak, s a vallásos életben buzgólkodó rendtagok számára minden bizonnyal hasznos kis mű, akár a térítésben is alkalmazható segédkönyvecske lehetett a *Három kérdés*. A Mária-kultusz, illetve a köré szerveződő társulati élet – amely egészen a 18. század második feléig gazdagodott és népszerű volt a felső-magyarországi városok lakossága körében – azokat a jezsuiták által egész Európában alkalmazott társulati mintákat követte, amelyek már a 17. század elejétől jelen voltak, ugyanakkor a helyi igényeknek megfelelően alkalmazták őket a térítésben. A Mária-kultusz is, amelynek szintén gazdag európai hagyománya volt már a középkor óta, fokozatosan alakult, gazdagodott s elevenedett föl a 17. század második felében Magyarországon, s vált a katolikus nemzeti reprezentáció egyik fő eszközévé. Igaz, a Sámbar által közölt imában nem jelenik meg a *Patrona Hungariae* vagy az ország egységét kiemelő *Regnum Marianum*

---

<sup>132</sup> KNAPP 1995, 791–812. KNAPP 2007, 25–38.

toposz,<sup>133</sup> a Mária-tisztelet a katolikus felekezeti identitás, s azzal együtt a magyar nemzeti identitás közvetítője, hordozója is volt. Nem szeretnék túlzott jelentőséget tulajdonítani a *Bóldog Aszszonyhoz minden napi Könyörgésnek*, de ebben a nagy gonddal és odafigyeléssel, szerkezeti pontossággal létrehozott könyvecskében minden bizonnyal okkal szerepeltek a fent említett imák, s okkal zárhatta az egész könyvet éppen egy Máriához szóló ima.

### Válaszok a magvetésre

A Sámbar művéből általam kiemelt szöveghelyek, példák és argumentumok – különös tekintettel az első magvetés tanításának az egész vitairat egyháztörténeti, eszmetörténeti és politikai mezejét kijelölő és létrehozó parabolájára – a *Három kérdés* szövegtestének talán legmeghatározóbb, a szűkebb dogmatikai tételeken túlmutató részei voltak. Bár nyilvánvalóan ezek számbavételéhez kell egyfajta olvasói stratégia, amely igyekszik figyelni az esteleges eszmetörténeti összefüggésekre, s azokra a szöveghelyekre, érvekre, amelyek kitekintenek a vallási vita szűk teréből. Talán joggal feltételezhető, hogy mindezek még egyértelműbb üzenetként jelentek meg a kortárs olvasók számára. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy a *Három kérdésre* válaszoló munkákban, iratokban hogyan és miként reflektálnak a református szerzők a fentebb tárgyalt szövegrészekre.

Pósházi János *Summás választételében* természetesen kitér az első kérdés fő érvelésére. Sámbar szövegének az első magvetésről szóló (némileg pontatlan) idézése után a következőket írja: „Hogy sem egyikünc, sem másikünc a generalitásnak pusztá mezején ne tsavarogjon, mindenec előtte azt akarjuc megtudni a *Kérdőtül*; tudni illik mit ertsen az Isten földében vettetett első magon? Érti nyilván a Pápistaságot, mint im ez szavaibul sajdétyuc [...] De mi tagadjuc hogy a Pápistaság volna az a jo mag, mellyet elsőbe önnön maga Christus Urunc vetett: annakutana az Apostolok elmenvén e széles világra, emitt

<sup>133</sup> A Regnum Marianum toposz írásosan először Inchofer Menyhért *Annales ecclesiasticijében* jelent meg. „A Pázmánnyal közös alapokon nyugvó történelemszemléletet képviselő Inchofer jelentősége a toposz története szempontjából elsősorban az, hogy összegezte és kiteljesítette a motívumegyüttest, s a historiográfia eszközeivel rögzítette és ezzel mintegy hitelesítette a toposzt. Másfelől nála lényegében lezárul a folyamat, melynek során a Mária országpatrónusi szerepét hangsúlyozó forma, a Patrona Hungariae mellett – a jelzett szó és a jelzőfelcserélésével – megjelent és fokozatosan előtérbe lépett az országot kiemelő, erőteljes nominális metafora, a Regnum Marianum. Ezzel a hangsúly Mária személyéről áttevődött az ország egészére mint politikai, földrajzi fogalomra, s a kifejezés a későbbiekben egyre inkább az ország lakosainak közösségére, a nemzetre vonatkozik.” TÜSKÉS–KNAPP 2002, 35–36.

amott a népek és nemzetségek között hintegettenek. Itt meg elégszem a simplex *negatioval*; a *kérdőhöz* illik a próbálás.”<sup>134</sup> Pósházi egész válasziratára jellemző, hogy lekicsinylően, lekezelően bánik Sámbar szövegével, nem idézi azt pontosan, csak „summázza” és az általa lényegesnek tartott pontokat cáfolja, emellett hitelteleníti, semmiségeknek titulálja (s itt úgy vélem a kicsinytés, *minutio* eszközével él) a jezsuita érvelését.<sup>135</sup> A fentebb idézett sorokban is megfigyelhető, hogy a Sámbar által oly gondosan felépített argumentációt nem méltatja tényleges válaszra, egyszerűen csak tagadja, sőt szerinte a kérdőnek kell bizonyítania, „próbálnia”. A Pósházi vitamódszeréhez tartozó fölényes hangnemből ugyanakkor az következik, hogy bizonyos kérdéseket – mint például a magvetést – nem válaszol meg, illetve válaszáat, a tagadást nem a hitvitákban hagyományos módon argumentálja.

A magyarok megtéréséről szóló vitapontot is hasonlóan kezeli: „A sem igaz, hogy a mi Magyar eleinc a Pogányságbol, *per se & directé* egyenessen és magánossan a Pápistaságra tértenek volna, hanem keresztyénségre (de nem kell ezt amazzal egy lévőbe habarni) tértenec: a melly mindazonáltal immár akkor a Pápistaságnac, az az a sok emberi találmányoknak pelyvájával és konkolyával igen igen meg volt elegyintve.”<sup>136</sup> Ezután Pósházi is a *kérdő* által citált Székely Istvánra hivatkozik, hosszabban idézi, s onnan bizonyítja, hogy a gönci prédikátor is „csókolódó barátokról” ír, s hogy Szent István habár jámbor volt, nem az Írás szerinti keresztyénséget adták elé a barátok. Innen vonja le következtetését: „Ha mind két szemével ezekben tekintet volna a *kérdő*, által láthatta volna, hogy vagyon tiszta igaz Szent Írás szerént valo keresztyenség, a minéműnec magvetői voltnac a szent Apostoloc: vagyon ismét tettetes, tsak szinnel és nevvvel való keresztyenség, a minéműt hintegetnec ma a Romai Papok és Doctoroc. V. Amaz tiszta, és szent irás szerint valo keresztyenségért viaskodnac ma az Cálvinistác”.<sup>137</sup> Pósházi igyekszik úgy cáfolni Sámbart, hogy a jezsuita által használt történeti forrást, Székely István *Krónikáját* idézi és értelmezi, így visszafordítja a Sámbar által használt szöveg értelmét, ugyanakkor elismeri annak jelentőségét.<sup>138</sup> De az is észrevehető ezen érvelésből, hogy gyakorlatilag megkerüli a Sámbar által felvetett, s az első magvetésnek a Szent István apostoli hagyományra, s a magyarság pogányságból való megtérésére vonatkozó tételét.

<sup>134</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A4a.

<sup>135</sup> GARADNAI 2012, 315–322.

<sup>136</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A4a.

<sup>137</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A4b–A5a.

<sup>138</sup> Sámbar valóban csak egy fél mondatot idéz Székely Istvántól, s azt a kontextusból kiszakítva használja. Éppen ezért protestáns ellenfelei hosszabban idézik Székelyt.

Hiszen ha Pósházi egyértelműen kijelentené, illetve elismerné, hogy a magyarok pápistaságra tértek, az a protestáns híveknek azt jelentené, hogy a magyarság nagy része elkárhozott. Éppen ezért érvelése elején finom fogalmi különbségeket igyekeznek létrehozni, s azt mondja, hogy a magyarok „kereszténységre tértenec”, amit azonban nem szabad összekeverni a pápistasággal, ám hozzáteszi, hogy az akkori kereszténység már sok emberi találmánnyal (ez a pápistaság) meg volt elegyítve. Ezt Pósházinál éppen Székely Istvánnak azon tételei bizonyítják, amelyekre Sámbar is hivatkozik a katolikus szokások régiségét igazolva. További – fentebb is idézett – érvelésében Pósházi a tiszta apostoli vallást megkülönbözteti a római papok s doktorok tanításaitól, ugyanakkor észrevehető, hogy itt a vallás tisztasága feletti vita idejét a régi magyarok megtérésének idejéről átvezeti a jelenbe (17. század), szövegében pedig kétszer is hangsúlyozza, hogy *ma* terjesztik a színnel s névvel való kereszténységet a római papok, s hogy *ma* ez ellen viaskodnak a kálvinisták. A magyarok pogányságból való megtérésének ügyét, illetve az első magvetés kérdését Pósházi igyekeznek a reformáció századaiba, valamint a jezsuitákkal vívott polémia jelen idejébe áthelyezni, s láthatóan megkerülni a konkrét válaszadást.

Igen nagyvonalúan kezeli Pósházi az egyház régisége feletti kérdés bizonyítását is. Sámbar szerint a protestánsok csak Lutherig és Kálvinig vezethetik vissza vallásukat. Erre a következőket feleli Pósházi: „Mert ha szintén új volna is vallásunk, hogy azt Luther Márton és Cálvinus Jánoson túl nem vihetnők, ebből csak magából nem következnek annak hamissága [...] De hálá Istennek Luther Mártonnál és Cálvinus Jánosnál fellyebbis vihettyük vallásunknak igaz régiségét, és régi igazságát; mint ezt egy Barátunk Kis Páterrel való vetélkedésében bővön megmutatta; várjuk is tüle, hogy világra bocsássa.”<sup>139</sup> Konkrét válasz, tételelesen kifejtett argumentáció helyett tehát egy laza utalással intézi el a kérdést, illetve egy Sárospatakon zajló szóbeli hitvitázásra utal, amely valószínűleg éppen ezt a problémakört tárgyalta.<sup>140</sup> De láthatóan törekszik bagatellé tenni az ügyet, illetve a jezsuita állítást, s annak a vallások régiségében játszott szerepét. Amennyire szerette volna Sámbar hangsúlyozni a konkrét eseményeket, a protestáns vallások létrejöttének idejét, annyira feleslegesnek, komolytalannak tünteti fel Pósházi ezt a vitapontot, s szinte válaszra sem méltatja. Persze nála is tudatos vitamódszertani eszköz lehetett, hogy fölényesen, lekezelően szól a jezsuita munka fő tételeiről.

<sup>139</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B2a. Érdemes itt megjegyezni, hogy a *Kalauzra* hivatkozik, azt idézi.

<sup>140</sup> Illetve valószínűleg saját magára utalt harmadik személyben. HELTAI 2007B, 168–184, 310–343.

Érdeemes megnézni, hogy az említett kérdéseket miként válaszolja meg a hitvita másik protestáns szereplője, Matkó István. *Fövenyen épített ház romlása* című vitairatának Pávai Andrásához címzett ajánlólevelében több, a vitairat szövegét meghatározó, s a szerző történelemszemléletét tükröző gondolatmenet is olvasható. Matkó ugyanis – s ez rögtön az ajánlás elején szembetűnik – érzékelhette a *Három kérdés* aktuálpolitikai tétjét, illetve a nemzetsors értelmezése kapcsán a jezsuita által felvázolt, az egység, viszálykodás és romlás fogalmaival közvetített, a történelmi sorscsapásokért a reformációt okoló koncepciót. A felsőbányai prédikátor ezért ajánlását így kezdi: „Két dolgot csudálhat igen méltán, e mostani siralmakkal s szomorú változásokkal telyes időben, az Keresztyén világ. Elsőben az Isten esméretin kívül lévő pogányoknak egymás között való nagy egyyességeket, és minden felé való fordulásokban s hadakozásokban való jó szerencségeket. Másodsor, a Keresztyéneknek egymás között lévő rut egyenetlenségeket, és minden szándékjokban való szerencsétlenségeket. De ha jól gondolkodunk, mindeniknek fundamentomos okát fel-találhattuk.”<sup>141</sup> A siralmakkal teli idő említése egyértelműen kapcsolható az 1658-as török büntetőhadjáratot követő romláshoz. A törökök hadi szerencsésének emlegetése is arra az eseménysorra enged következtetni, amelyek súlyát Matkó személyesen is tapasztalhatta. A kézdivásárhelyi születésű, székely származású prédikátort ugyanis maga II. Rákóczi György rendelte Karánsebesre papi szolgálatra, ahol román nyelven is tartott prédikációkat. A fejedelemség bukása után 1658-ban, amikor a török feldúlta Karánsebest, Matkó megtagadta a hűségesküt az újonnan kinevezett fejedelemtől, Barcsay Ákostól, aki ezért Segesváron fogságba ejtette. E negyedfél hónapi (három és fél hónapi) fogságából a fogarasi eklészia váltotta meg a prédikátort, aki ezután felsőbányai papként szolgált 1668-ig, s ezen tisztének betöltésekor bocsátkozott hitvitázásba a felső-magyarországi jezsuitákkal.<sup>142</sup> Az előszóban megjelenő „szomorú változások” pedig talán a fejedelmi családnak a református felekezettől való elpártolására utalnak.

A pogányok egységét Matkó azzal magyarázza, hogy „Isten engedte nékiek azt a magok között lévő nagy egyyességet, hogy az által meg-büntesse a Keresztyénekben a rut éktelen egyenetlenséget, gyűlölséget és visszavonást.”<sup>143</sup> A prédikátor ezután egy hasonlattal él, mely szerint ahogy a szülők is jól látható helyre teszik a gyermeküket fenytő s a büntől való tartózkodást segítő vesszőt, úgy Isten is a pogányokat mint a maga

---

<sup>141</sup> MATKÓ 1666, A2a–A2b.

<sup>142</sup> Életéről: HERPEI 1971, 97–100; BOD 1766, 321–323, 322.

<sup>143</sup> MATKÓ 1666, A2b.

vesszeit jó állapotban és egységben tartja, hogy ha kell, meg tudja ostromozni velük a bűnt elkövető, vétkező keresztyénséget. Ez a „bűneiért bünteti Isten a magyart” gondolatkörhöz tartozó érvelés, mint látható, a jelenről szól, s az 1660-as években felerősödött romlás képzetet közvetíti. Ez tehát az ajánlás elején felvetett kérdésekre az egyik válasz. A keresztyének egymás közötti viszálykodását – ahogy írja „a Keresztyén nevet viselők között olyan igen el-áradott a gyűlölség, hogy immár ketten avagy hárman alig találkozhatnak egybe egy uton, alig mulathatnak egy asztalnál úgy, hogy a Vallás fölött ne legyen koczodások, és a miatt egymás ellen valo meg-békélhetetlen gyűlölségek”<sup>144</sup> – azzal indokolja, hogy vakmerő és engedetlen elmék (a pápisták) az Újtestamentumot megcsúfolták, s emberi találmányaikat, szokásaikat, tradícióikat a Szentírás tanítása fölé helyezték. Itt hangzik el az a vád, mely szerint Sámbar a pataki várban elégette volna a Rákócziak Bibliáját: „Bizony nem csak felbonták a Jésus Christus Testamentumát, hanem mint valami pribéket avagy martaloczozt, tüzre-is sententiázák, s meg-is fütteték az Istennek Szent Könyvét, több hasznos könyvekkel együtt, a mint erről a Méltóságos s örök emlékezetű Rákoczi Fejedelmek Bibliájának hamva a Pataki várban bizonyság.”<sup>145</sup> A keresztyének közötti viszálykodás okozói tehát a pápisták, illetve maga Sámbar Mátyás: „A mint a többi között amaz Istent régtől fogván teli torokkal káromló, és a Christus (Apostoli valláshoz ragaszkodott) kitsiny seregetskejét éjjel nappal szidalmazó, kevély Goliáthoz hasonló Biblia süttető Sámbar Mátyás nevű csácsogo Jesuita cselekedék, amaz Három Kérdésekről irt ámito könyvetskéjében.”<sup>146</sup>

Az országban uralkodó állapotok, illetve a magyarság egészét érintő török harcok után tehát igyekszik a sárospataki belső viszályok okát is feltárni, s itt egyértelműen Sámbart okolja a korábbi béke és egység megbontásával és a viszálykodás elhintésével. Matkó ajánló levelében azt is előre jelzi az olvasóknak, hogy – ellentétben például Pósházival, aki summázta a kérdéseket – vitamódszerének alapja a jezsuita szövegének tételes cáfolata lesz, ahogy írja: „a Sámbartól magáttól szabott methodust igen megtartottam, a maga fegyverét maga ellen fordítottam.”<sup>147</sup> Vitairatának szerkezete, érvelésének pontjai tehát úgy épülnek fel, hogy sok esetben idézi a páter szövegét, majd

<sup>144</sup> MATKÓ 1666, A3a–A3b.

<sup>145</sup> MATKÓ1666, A4b.

<sup>146</sup> MATKÓ1666, A5a. Itt megjegyezném, hogy Czeglédinek az *Országok romlása* könyvében (CZEGLÉDI 1659C) a bálványozás mint fő bűn – mely a kassai jezsuita térítésre, a katolikus vallási szokásokra és vallásgyakorlatra, társulati életre utal – az egyik fő okozója a romlásnak. Tehát a bűn-bűnhődés képzet református „önmarcangoló” hangja ezekben a szövegekben nem érvényesül, s a romlásokért a felső-magyarországi jezsuitákat okolják.

<sup>147</sup> MATKÓ 1666, A6a.

annak érvelését megfordítja (conciliacio), szillogizmusait bírálja, így cáfolja gondolatmenetét.

Ennél a mozzanatnál – némi kitérőt téve a magvetés ügyétől –, úgy vélem, érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy hogyan is építette fel válasziratának szövegét a felsőbányai prédikátor. Az ellenfelétől magától szabott metódus megtartása és megfordítása során ugyanis szinte tükörszöveget hozott létre a szerző. Így tett a könyv címében is, amiről már korábban ejtettem szót, s ugyancsak így válaszolt a katolikus műben szereplő bibliai mottókra, azok üzenetére is. A *Föveny* könyvben a bibliai szövegtekintély elsőként a címlap alján olvasható passzusban jelent meg, ahol a jellemzően protestáns Babilon-toposz szerepelt, utalva a fogság képére. A címlap hátoldalán további három passzus található, amelyek mint paratextusok nagyon meghatározóak a vitaszöveg szempontjából. Első: „Megismertetett az Úr az ítéletből mellyet cselekedett; A hitetlen az ő kezének munkájával megköttetett. Elmélkedésre való dolog.” (Psal 9. v. 17.) Ez célzás lehetett Sámbarra és Matkó vitamódszerére, amelyet már a címben is „gyakorolt”, tehát Sámbar érveinek megfordítására (conciliacio). A második citátum: „Miért mondod jónak lenni a te útjaidat, holott a te szeretőd után jársz? Annakokáért még a gonoszokat is megtanítottad a te utáidra.” (Jerem. 2. v. 23.) Ez az út metafora egyértelmű utalás volt a jezsuita szöveg mottójára, ahol a régi utak felől kellett kérdezkedni a híveknek. Matkó tehát ugyancsak bibliai idézettel válaszolt Sámbarra. Vitairat és válaszirat szinte minden szövegrésznek (cím, mottó, előszó, vitairat, toldalék) megfeleltethetően, szövegszerűen (intertextuálisan) és gondolatilag is kapcsolódott egymáshoz, de természetesen eltérő, egymással szembenálló értelemmel. Mondhatni Matkó műve nemcsak cáfolata volt a jezsuita könyvnek, de szinte tükörképe annak. Ez viszont azt is jelenti, hogy a református prédikátor szövege olyan mértékben kapcsolódott a kihívó irathoz, hogy szinte annak továbbírásának tekinthető. Hogy még egy szembeötlő példát említsek, a könyv harmadik bibliai mottója: „Oh Uram Izraelnek reménsége, mindenek kik elszakadnak te tőled megszégyenülnek.” (Jerem 17. v. 13.) egyrészt utalt Matkó saját könyvének címbeli fordulatára: Sámbar ina szakadására, másrészt magának a *Három kérdésnek* az egyik központi érvére, Sámbar vissza-visszatérő szófordulatára, amelyben Luthert és Kálvint a katolikus egyháztól elszakadtnak, elszakítottaknak nevezte.<sup>148</sup> A címben szereplő gúnyos kifejezés, a jezsuita páter ina szakadása egy másik szöveghelyre is visszavezethető allusio.

<sup>148</sup> „a két Szökött szolga Lutter és Kálvinus” SÁMBÁR 1661, 80. „Ha azért meg volt az igaz Eklézsia egész Lutter és Kálvinus szakadásáig: az az igaz Eklézsia a volt-e kitül elszakadtak, avagy valamely más volt? Ha az volt az igaz, akitül Lutterek és Kálvinisták elszakadtak”

Sámbár a harmadik kérdés első részében ugyanis így ír: „Két fogáson, mint valami két Sarkon fordul meg az egész Lutherék és Calvinisták vallása.”<sup>149</sup> A Sámbár által használt kifejezések: „szakadás” és „sarok” a válaszdó gúnyos megfogalmazása által mintegy jezsuita „Achilles-sarokká” váltak, amelyből Sámbár ina szakadása lett. Matkónak a könyvcímében használt kifejezése: fővenyen épített ház, szintén egy Sámbár szövegéből kiragadott képre, a legmagasabb hegyen épített egyházra utalt.<sup>150</sup> Matkó itt is megfordította az egyháztani képletet: a legmagasabb hegy helyett szerinte csak fővenyre épült a római eklézsia.<sup>151</sup>

De visszatérve az első magvetés ügyére, nem meglepő módon itt is a metódust megfordító gondolatmenettel igyekezett felelni a jezsuita szövegre: „Valami az első mag vetés után az Isten földébe vettetik, és az elsővel ellenkezik, az csak merő konkoly és hamisság, Christus mondgya. *Matth. 13, 25*. De a Pápista vallás az első mag vetés után vettetett az Isten földébe, a mint majd megmutatjuk. Tehát a Pápista vallás merő konkoly és hamisság.”<sup>152</sup> Mint ezt követően írja, a Szentírásból és Sámbár szavaiból fog bizonyítani, s ezután a házasság tiltásának ügyét, a hús nem ételt és a képtiszteletet tárgyalta a szöveg, második magvetésnek titulálva a pápistaságot. Ezt követően kanyarodik a magyarok megtérésének témájához, s a következőket írja: „A Sámbár argumentuma-is mellyet a Cálvinisták ellen formált azt mutattya (ha viszzá pattan) hogy a Pápista vallás még a Magyarok régi pogánságánál-is aláb-valo vallás, mert *pag. 2. igy szol: A mely mag a Magyaroknak az első mag vetés után vettetett, és az elsővel ellenkezik, az merő konkoly és hamisság. Fordítsuk meg: De a Sámbártol említett Romai Benedek Pápa magva, az az, a Pápista vallás, a Magyaroknak az első magyari magvetés után vettetett, az az, a pogányság után, és az elsővel ellenkezik, (amint Sámbár Székel István írásából, és a Magyar országai Decretumbol meg-bizonyítá.) [...] Noha Székel Istvánt Sámbár szemesebben olvasta volna, ugyan ott okát-is meg-találta volna.*”<sup>153</sup> Érvéle szerint a

<sup>149</sup> SÁMBÁR 1661, 53.

<sup>150</sup> „Krisztus hagyása szerint, mindenütt elterjedvén catholica és közönséges minden helyekre nézvéen és legmagasabb Hegyre épült. Tehát csak ez az igaz.” SÁMBÁR 1661, 38.

<sup>151</sup> A főveny és az inszakadás képe Pázmány *Kalauzában* is megjelenik. Ezekről a következő fejezetben ejtek bővebben szót.

<sup>152</sup> MATKÓ 1666, 1.

<sup>153</sup> MATKÓ 1666, 4–5.



katolikus vallási szokásokat<sup>154</sup> a „csokolodo Barátok mag vetéséből szokták s vették” a magyarok.<sup>155</sup>

Matkó tehát Pósházihoz hasonlóan, Székely István szövegének idézésével cáfolja Sámhárt. Gondolatmenetének azonban van egy meglehetősen szokatlan része is, miszerint az első magvetésnek a „magyari” azaz a pogány vallási szokásokat tekinti, melyekhez képest a katolikus vallás valóban csak későbbi lehet. Ez az érvelés – mint a későbbiekben látni fogjuk – nagy felháborodást váltott ki Sámhárból, hiszen megkerüli a magvetés bibliai példázatának szövegalapját, s az új–régvi viszonyát átrendezve, kimozdul a kereszténység belső teréből. Látható, hogy az első magvetés kapcsán Pósházi elhárította a válaszadást, egyszerűen csak tagadta a jezsuita tételt, illetve különbségeket fogalmazott meg a kereszténység és a pápistaság között. Matkó pedig úgy fordította vissza az érvelést, hogy a pogányságot tekintette első magvetésnek. Ezekből a válaszokból is kitetszik, hogy a Sámhárt által létrehozott szöveg, amelynek lényegi eleme volt a magyarság és a kereszténység ügyét összefűzni, összekacsolni, éppen a történeti érvekkel tudott felháborodást kelteni protestáns vitaellenfeleinél. A sámhári gondolat fő tétje ugyanis valóban a könyvecske címében feltüntetett *üdvösség* volt, illetve az, hogy az első magyarok hite üdvösségre vezetett-e? Hiszen ha az üdvösségre vezetett, akkor azt lenne érdemes követni a jelenben is, s így a régiség kérdése összekapcsolódik a magyar történelmi hagyományokkal is.

Matkó a régiség ügye kapcsán is igyekezett aktualizálni a tételt, s a helyi felekezeti viszonyokra vonatkoztatni a gondolatmenetet: „A mi az első igaz keresztyéni mag után későn vettetik a Magyarok közibe, nem lehet egyéb konkolytól és hamisságnál: De a Sámhárt vallása az első igaz keresztyéni mag után későn vettetik a Magyarok közib Patakon: Tehát nem lehet egyéb konkolytól és hamisságnál. Lássuk, mitsoda szökő lyukat talál itt Sámhárt? Méltán mondhatják hát ma Patakon az Isten szolgálói: Uram, nem jó magot vetettél valaé a te földedbe: honnét vagy azért a konkoly? Nem jó hitben valánaké a Patakiak? honnét vagy hát a szakadás? a bálványozás? [...] A Christus ellensége mivelte ezt (ugy mint Sámhárt) ki konkolyos bálványozó tudományával bé-hinté a tiszta mezőt.”<sup>156</sup> A Sámhártól szabott metódus tehát érvényesült Matkó válasziratában, s a szerző szinte minden jezsuita mondatot visszafordított, még a bibliai példázatból származó

<sup>154</sup> Itt érdemes kiemelni egy szellemes megjegyzését: „mise mondo ruhákat csináltak, (vallyon Magyarul mondották a ruhák a Misét?).” Matkó 1666, 5.

<sup>155</sup> MATKÓ 1666, 6.

<sup>156</sup> MATKÓ 1666, 7–8.

retorikai kérdéseket is átírta, emellett megpróbálta erősíteni, hangsúlyozni a vita városi, lokális jellegét az epilexis alakzatait működtetve. Hiszen, ahogy Sámbar törekedett úgy létrehozni a szövegét, hogy az a megcélzott befogadói közösség „nyelvén” szólaljon meg, úgy ellenfelei is védték felekezeti álláspontjukat, és hangsúlyozták a városokhoz, a felső-magyarországi térséghez fűződő erős elköteleződésüket, helyi identitásukat, s a református gyülekezetért való kiállásukat.<sup>157</sup> Ennek egyébként nagy szerepe volt a vita egészét tekintve, de bővebben később tárgyalom.

Matkó válasziratóban tárgyalta azokat a vitapontokat is, melyek a magyar történelem felekezeti eltérő sorsértelmezéséből adódtak, s amelyek utalás szintjén vagy konkrétan megjelentek a jezsuita iratban. A Sámbar által emlegetett, II. Lajos király idejében kelt végzések, melyek értelmében már akkor le akarták ütni az új hitűek fejét, Matkó gondolatmenetében természetesen éppen a jezsuitáéval ellenkező értelmet kaptak: „II. Lajos Király idejében 1523 esztendőben, az ország népe őket meg-sententiázta volt. Nem akarja pedig tudni, hogy keservessen adták-meg csak hamar az árrát, az Isten haragos itéletiből, a Mohács mezején, abbéli kegyetlenségeknek, Anno 1526.”<sup>158</sup> Ez a nem „akarja tudni” kifejezés arra utalhatott, hogy Sámbar szövegében Mohács nem jelent meg, csupán a protestantizmushoz kötött romlások szerepeltek könyvében. Matkónál a mohácsi csatavesztés (Mohács-toposz) egyértelműen a bűnök – történetesen a lutheránusok üldözése – miatti isteni büntetésként jelent meg, s a protestáns nemzeti sorsértelmezést közvetítette.

Szövegének következő részeiben összeszámolja, milyen gonoszságokat terem maga a pápista vallás. Elsőként a házasság tiltását említi, amely paráznaságot szül, második gonoszágként a hitszegést, ami abból fakad, hogy a katolikusok szerint nem kell az eretnekeknek tett ígéretet megtartani. Ennél a pontnál említi a várnai csatavesztés ügyét (Várna-toposz), mely szintén olyan történelmi esemény, fordulópontra volt a magyar történelemben, amelynek értékelésében, értelmezésében a felekezetiesség döntő volt. Ahogy a prédikátor írta: „Eugenius Pápa-is így szegeté-meg a hitet a Magyarokkal Varnánál Julius Cardinál által, mely hit szegés lőn az oka, hogy mind a Király s mind a népek színe ott akkor el-vesze, a mint Székel István fel-jedzette [...] Bizony nem lehet jó fa a melynek ily mérges gyümölcssei vadnak!”<sup>159</sup> Szinte ráadásnak tűnik, hogy ennek az eseménynek a leírásakor is Székely Istvánra hivatkozott, ellensúlyozva a jezsuita páter szövegének

---

<sup>157</sup> BITSKEY 2007A, 11–23.

<sup>158</sup> MATKÓ 1666, 6.

<sup>159</sup> MATKÓ 1666, 13–14.

történeti érvelését. Székely István mint történetírói tekintély Sámbar által való idézése és a vitaszövegben való felhasználása egyébként is dühítette a református vitázókat. Már a magyarok kereszténységre térése kapcsán is felrötták Sámbarnak, hogy nem úgy idézte a Krónikát, ahogy elvárható lett volna (a kontextusból kiszakítva használta a szöveget), s Matkó máshol is külön sérelmezte Székely pontatlan citálását.<sup>160</sup>

Talán épen ezért is, Matkó vitairatában szinte minden sámbari mondatra megfelelt, s az előszóban tett ígéretének megfelelően megtartotta a megszabott metódust. Így válaszolt a látható és láthatatlan egyház ügyére: „Igen igen helyesen hozzák ide példájul az Illyés Propheta idejét, a ki Izrael országában keservessen panaszolkodék Isten előtt azon, hogy immár csak egyedül maradt, ki a bálványnak a Báál papjaival meg nem hajlott.”<sup>161</sup> A példázatot a felsőbányai prédikátor persze visszafordítja a katolikusokra, akiknél nincs olyan előljáró, aki a bálványozást eltiporná, mint írja „azért vagyon homályban a hit köztök, mert bálványokkal bé-tölt az ő földök.”<sup>162</sup> De ugyanígy visszafordítja a Zsuzsanna véneinek példázatát is a katolikus egyházra.<sup>163</sup> Az ezekre adott válaszaiban ugyan nem vehető észre, hogy kiemelten használná a területi mitizációt, ám a teológiai érvelésen túl az „ő földök” kifejezés alkalmazása is jelzi, hogy felfedezhető a „két ország” koncepció gondolati hagyománya. Az egyház régisége kapcsán pedig úgy cáfolta a jezsuita iratot, hogy elismerte annak régiségét, de mint írta, attól, hogy valami régi, mint például a bálványozás, még rossz. Így a pápista vallás is *régi rossz* vallás.<sup>164</sup> A pápistaságnak mint régi rossz vallásnak elismerésével ugyanakkor súlytalanná, esetlegessé tette a jezsuita szöveg egyik fő, az egyháztani vitákban döntőnek tekintett argumentumát, a katolikus egyház régiségének voltát.

<sup>160</sup> „Székely Istvánt a Gönczi Cálvinista Praedikátort is hamissan s szentelenül citállya Sámbar *pag 44*. mert elő-hozza ugyan hogy a Pápisták vélekedése ez, hogy Péter lett volna Első Pápa. De ez hamis vélekedést igen meg-czáfollja ugyan ott, s azt bizonyítja *pag. 93.94*. hogy Szent Péter nem hogy Pápa lett volna Romában, de még Romában sem volt soha is. Bizony csudáalom hogy mér ily temérdek hazugságot világra bocsátani Sámbar. De könyü néki egy kis gyonással abbol ki-gázolni.” MATKÓ 1666, 68.

<sup>161</sup> MATKÓ 1666, 37.

<sup>162</sup> MATKÓ 1666, 37.

<sup>163</sup> „Mert a terehben esett, avagy immár meg-is fattyazott parázna aszszony ellen, ha azt meg nem bizonyíthatják-is, hogy, hol? kivel? és mikor paráználkodott? de azzal ugyan a sententiát el nem kerülhetné, állapattya bizonyítván azt, a mit ő tagadozna [...] Látodé hogy igaz a mit felöletek mondunk, s magatok is bizonyíttátok cselekedeteitekkel. Nem így lön a Susánna véneinek dolgok, mert azok Susánna ellen, sem szót, sem valóságot nem bizonyíthatnának, de mi mindeniket meg-bizonyítók, s ez után-is meg bizonyíttjuk.” MATKÓ 1666, 69–70.

<sup>164</sup> „Ha a bálványoknak, képteskéknek tiszteletit akarja a régiséggel javallani, és a Pápista vallásnak abbéli részét érti, ebben a részben meg-engedgyük Sámbarnak hogy régi, mert régiségét annakfel-viheti Tháreig-is [...] De egyszer-s-mind azt-is örömet meg-engedgyük, hogy *régi rossz*.” MATKÓ 1666, 48.

## Pósházi második vitairata

A következő irat, amelyben az említett kérdések tárgyalását igyekszem bemutatni, ismét Pósházi János nevéhez köthető. A sárospataki professzor 1666-ban keletkezett könyvére, a *Summás választételre* Sámbar még abban az esztendőben megírta válaszát, a jezsuita munka azonban elveszett, így szövegszerűen nem ismerhetjük. A páter iratának jelentőségéről inkább az tanúskodik, hogy sikerült vele annyira felbosszantania Pósházit, hogy a pataki tanár még ugyancsak abban az évben kiadta a *Summás választételnél* jóval nagyobb terjedelmű, s a *felső-magyarországi hitvita* egész szövegtömegét figyelembe véve is a legdurvább hangvételű, *A' három kérdésre-valo summás válasz-tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerősödese es azon feleletnek megrázogatása* című művet.<sup>165</sup> Miután e könyv a vitában központi szerepet játszott, dolgozatomban egy későbbi részében igyekszem majd részletesen ismertetni tartalmát, illetve szerkezetét. Jelenleg csupán azokat a szövegrészeket tárgyalom, amelyek e fejezet számára fontosak.

Elsőként meg kell említenem a mű címét, amelynek felépítése, mint a hitvitákban szokás, már eleve kijelöli, hogy melyik könyvre ad feleletet az irat, illetve rámutat arra, hogy a vitában szereplő mely munkákkal van szövegekapsolata. Ez a „kijelölés” rendkívül praktikus módja volt annak, hogy egyértelművé tegyék a vita menetét, hiszen mint említettem, a vizsgált vitán kívül más polémiák is folytak a városokban. E cím azonban rámutatott arra, hogy a probléma gyökere és a vita alapja még mindig a *Három kérdés* volt, s hogy az abból kibontakozó válaszra és viszontválaszra való reflektálás is tárgya lesz a könyvnek. Ahogyan a *Summás választétel* nagyvonalú, az ellenfél szövegét lekicsinylő, a tételes válaszok helyett a vitairat tartalmát summázó munkájából is látszott, Pósházi elég szabadon értelmezte a hitvitázás mesterségét, s ez az írói öntudat – amelyről szintén szeretnék bővebben szólni majd később – ebben a könyvében is megjelent. Elég csak annyit említeni, hogy a *Summás megerősödésében* elhagyta a bibliai mottókat,<sup>166</sup> ő tehát

<sup>165</sup> PÓSAHÁZI 1666B. A szövegben *Summás megerősödése* illetve „*Anti-Bonaszus*” címmel is említem e munkát.

<sup>166</sup> A *Summás választétel* – azaz Pósházi első vitairata – szövege előtt a következő bibliai citátumok álltak: „Szerelmesim ne hidgyetek minden léleknek, hanem meg-probályátok a lelkeket, hogy ha Istentől vadnak: mert sok hamis Proféták jöttek e világa” (1Jn 4,1); „Egy kevés kovász, mind az egész tésztát meg poshasztja. Ennekem reménségem vagon ti felöletek az Urban, hogy nem lésztek külömb értelemben. De a ki titeket meg-haborét, el-veszi az ő kárhoztatását, valaki lejénd” (Gal, 5, 9, 10, 11). Pósházi mottói nem követik a jezsuita út-metaphora gondolatiságát, s láthatóan inkább a katolikus térítésre és a református gyülekezet kicsiny, de erős közösségére utalnak.

megkerülte a „paratextusok csatáját”, helyette rögtön az *Ajánló levél* olvasható, ahol a szerző „A Nemes és Tekéntetes Zemplén Vármegyének igaz Reformata *Keresztyén* Vallást követő, valló, s védelmező Fő-fő rendinek, s Nemes Tagjainak” ajánlotta munkáját. A Zemplén megye nemeseinek, s rendjeinek szóló ajánlás – ahogyan azt e hitvitában már megszokhattuk – tartalmazott némi politikai üzenetet is. Előző munkáját, a *Summás választélt* Pósházi gróf Rhédey Ferencnek, Máramaros főispánjának címezte, s külön ki is tért ajánlásában arra, hogy mivel a *Három kérdés* szerzője nagyméltóságú személyek neve alatt (Nádasdy) osztogatta könyvét, azért fordult ő maga is ilyen tekintetes személyhez.<sup>167</sup> Rhédey Ferenc (1610–1667) még I. Rákóczi György bizalmi embereként meghatározó szerepet játszott a fejedelemség történetében, I. Györgytől kapta a máramarosi főispáni tisztséget, majd annak halála után II. György mellett szolgált, részt vett a lengyelországi hadjáratban is. A fejedelem kényszerű lemondásakor ideiglenesen 1657 novemberétől 1658 januárjáig a fejedelmi tisztet is betöltötte, majd lemondott II. Rákóczi György javára, azonban mint ismert, a porta Barcsay Ákost nevezte ki fejedelemmé. A Rákócziak bukása után visszavonult a politikától, s bár a Habsburg udvar is megkörményezte, I. Lipót 1659-ben grófi rangra emelte, az 1660-as években már nem vállalt aktívan közéleti szerepet.<sup>168</sup> Politikai tevékenysége mellett közismert volt, hogy akárcsak I. Rákóczi György, ő is többször olvasta a Bibliát, kortársai tisztelték vallásos buzgalma s a református egyházat támogató nagylelkűsége miatt.<sup>169</sup> A Pósházi által megszólított erdélyi református főúr tehát méltó ellenfele volt a jezsuita iratban szereplő Nádasdy Ferencnek.

A pataki professzor második iratát már nem egy személynek, hanem egész Zemplén vármegyének dedikálta. Szerepet játszhatott ebben egyrészt az, hogy a fejedelmi család katolizálása után elmenekített sárospataki nyomda az akkori zempléni főispán, Bocskai István egyik birtokán volt elrejtve, s csak ekkoriban, 1666-ban vitték vissza a városba,

<sup>167</sup> „Es mivel ebben valo mérgét, Méltóságos Személyeknek nevek alatt osztogatta az Author, én is az ellen valo orvosságot, a Nagyságod méltóságos neve alatt köszönöm minden Keresztyén Olvasokra.” PÓSAHÁZI 1666A, A1b.

<sup>168</sup> Szabó András Péter 1657–1663 között két fontosabb politikai irányzatot különít el az erdélyi országgrészben. Véleménye szerint a Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos, Apafi Mihály személye mellett állók az ún. „törökös” irányzatot képviselték. A másik pártot II. Rákóczi György, majd halála után Kemény János vezette. SZABÓ 2012, 1104. A vitairatok keletkezésekor, 1666-ra ezek az irányzatok feloldódtak a megváltozott politikai helyzetben, s a Rhédeynek címzett ajánlás háttérében inkább a református hitben való buzgósága állhatott. Rhédey mecénási bőkezűsége nyomán dedikálta a főúrnak Báthory G. Mihály is 1664-ben *Hangos trombita* (RMNy 3141) című művét. Lásd: LUFFY 2004, 105–135.

<sup>169</sup> Temetési beszédét Czeglédi István tartotta. CZEGLÉDI István, *Enochnak Istennel valo minden-nap-ijárása, Az az: ama' ritka példájú fejedelmi embernek, ... grof Rhedei Ferencz uramnak, Maramaros örökös urának, minek elötte szomorú s gyászban bé-borult udvarától meg-indittatnék az Huszthi vár-ban való el-takarításra*, Patak, 1669 (RMNy 3588).

noha ettől függetlenül Pósházi munkáját Kassán nyomtatták. Másrészt – s ez nyomatékosabb indoknak tekinthető – a Zrínyi Ilonával frissen házasságot kötött I. Rákóczi Ferenc összetűzésbe került a felső-magyarországi protestáns rendekkel, ami miatt talán e vitairat lapjain sem véletlen, hogy a „*Reformata Keresztyén Vallást követő*” nemeseeknek ajánlotta a polemikus munkát a szerző.<sup>170</sup> Pósházi, akár csak korábban Matkó, igyekezett is az előszóban hangsúlyozni, hogy a korábban szép békességben s a hit egységében élő emberek – vagy talán a fejedelmi család és a rendek – közé ki hozott viszálykodást. Előszavának a Sámbaréhoz hasonló allegorikus, bibliai példázatból kibontott sorai egyértelművé teszik, hogy a reformátusok szerint a jezsuita páter a városi belső viszályok okozója. Sorait érdemes hosszabban idézni:

*„Tekéntetes és Nemzetes Uraim! amaz hallatlan és halhatatlan bölcsességű Salamon Király: tulajdon maga nyelvével tudományt tészzen rula, hogy midőn ő mindeneket e kerek ég alatt elméjével meg-vizsgált volna, csak aszt találta-fel, hogy az Isten az embert igazgató teremtette: de ő véghetetlen kérdezkedésekben egyelítette magát: mely szent és igazmondás légyen ez, mutattya a mindennapi experientia. Nézzük-el ez világnak négy szegletit, áldott Urunknak mondása-ként, meg-hüilt az emberek között a szeretet, többire oda vagyon az egy-máshoz való hűség és igazság; fenekestül-fogva csak nem fel-fordul az világ a véghetetlen és megbékélhetetlen veszekedések, vetélkedések, és kérdezkedések miatt. Hogy ez világi külső patvaros állapotokrul ne szóllyunk, a Religio, mellyet a religando neveznek a Deákok, mivel annak szíveket lelkeket öszve-kötő kötélnak kellene lenni, mitsoda ma? Többire csak veszekedéseknek mű-helye, versengéseknek és hásártos kérdezkedéseknek emberek köziben vettetett almája. Soha nem volna ugyan drágább és hasznosabb dolog a religiorul való vizsgálódásnál és kérdezkedésnél, csak az emberek az Urnak félelmében, (melly az igaz bölcseségnek feje [...] csendes elmével, atyafi-szeretettel (mely nélkül az ember ha minden hiti léssen-is, csak semmi [...]) nyulnának az dologhoz. De immár az elmék, annyéra éllel állanak-öszve, hogy két vagy három szo alig eshetik, melly közzé méreg nem volna elegyítve. Hogy példaért meszsze ne mennyünk, világos documentum erre, Sámbar Mátyásnak az Három kérdésre lött summás válasz-tételre irott feleletit: mellyrül némelly igazán itilő Catholicus emberek-is meg-vallyák, hogy több mocsok vagyon benne, mint dolog és valóság. Kihez-képest, Salamon mondta-ként, aszt a szurkot*

<sup>170</sup> Lásd a már említett *Barátságai dorgálás* előszavának megszólítottjait, illetve Szöllősi munkáját.

*nem-is kellene illetni; csak hogy ugyan azon bölcs mondgya, mint az ostor az lunak, és a kötő-fék a számárnak, ugy a veszső illik az esztelemek a hátára.*”<sup>171</sup>

Már korábban is említettem, hogy a jezsuita páter által közrebocsátott *Három kérdés*, illetve az általa gerjesztett „kérdések” mennyire felháborították a reformátusokat. Pósházi már a *Summás választételben* is méregnek nevezte a jezsuita szöveget, s ez a metaforikus kép ebben a vitairatban is megjelent. Gondolatmenetét ő is a bibliai szövegtekintéllyel alapozza meg, s Bölcs Salamonnak az igaz emberekről szóló ítéletét állítja szembe a nyughatatlan kérdezőkkel, azaz a jezsuitákkal. A „kérdéseknek” az emberek közé vetett almához való hasonlítása a görög mitológia ismert példájára, a vizály istennőjének, Erisznek Peleusz király lakodalmára bedobott, s végül Parisz ítélete nyomán a trójai háborút okozó, vizályt keltő almájára vezethető vissza. Matkóhoz hasonlóan Pósházi is fontosnak érte annak bemutatását, hogy e kérdések óta felborult a korábbi, békés együttélés rendje. Mivel szövegében külön ki is emelte, hogy csak a vallási vitákra céloz, s nem kíván szólni a politikai konfliktusokról, („*Hogy ez világi külső patvaros állapotokrul ne szóllyunk*”), ezért sejhető, hogy bizony azokról is szót ejthetne. Ugyancsak fontos, a hitviták politikai súlyát is bemutató utalása szintén az előszóban olvasható, ahol kifejti, hogy Kis Imre jezsuita páter – akivel külön vitája volt Pósházinak – a vitairatok „bezúzásával” fenyegetőzött, s hogy ő maga direkt azért bocsátotta ki Zemplén vármegye nemesesinek ajánlva a könyvet, hogy ezzel bizonyítsa „mind ennyi változások között-is”, mennyire nagy támogatói az urak a református eklézsiának.<sup>172</sup> A felső-magyarországi protestáns nemesek felsorakoztatása a református egyház mellett – ahogyan azt 1663-ban név szerint tette meg Czeglédi a *Barátsági dorgálásban*<sup>173</sup> –, méghozzá a jezsuitákkal szemben való szerepeltetése egyértelműen az 1660-as évek aktuálpolitikai eseményeire való utalás volt, s a fejedelmi család rekatolizációja nyomán megfigyelhető erősödő Habsburg befolyás burkolt kritikájának tekinthető. Pósházi szövegébeől kitűnik, hogy a kortárs olvasók és a világi

<sup>171</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 1–6. Az idézet az eredeti munkában is kurzív szedéssel olvasható. Dolgozatomban a későbbiekben is csak azokat az idézett részeket kurziválom, amelyek az eredeti nyomtatványokban is dőlt betűvel voltak szedve.

<sup>172</sup> „Még-is azzal fenyegetőzik, Kis Imre nevű Jesuita Pater, megvállik egyem mint emészti meg valaki az nyomtatást [...] De mitsoda törvény tilt bennünket, hogy vallásunkat szóval és írással pro & contra ne legyen szabad deféndalni? [...] Bezeg immár a fenyegetőzés nem egyéb, hanem veszett pernek látattya. Könyü így akarkit-is le-ültetni. Hogy azért Tekéntetes és Nemzetes Uraim, a Nagyságtok és Kegyelmetek neve alatt botsátom.ki e Sámbar Jesuita ellen-való apológiát, erre nem egyéb indított, hanem hogy ezzel recognoscállyam ennek az Isten mind enyi változások között-is szépen virágzó veteményes kertének, Fautorinak és Tutorinak lenni Nagyságtokat, Kegyelmeteket.” PÓSAHÁZI 1666B, 7–11.

<sup>173</sup> MARTIS 2012, 13–20.

hatalom képviselői is érzékelték a hitviták szövegében rejtetten megjelenő politikai utalásokat s az iratok közéleti, aktuálpolitikai tétjét.

Talán éppen ezért a pataki professzor a *Summás megerősödésében* már igyekszik részletesebben válaszolni azokra a szöveghelyekre, amelyek valamilyen eszmetörténeti vagy aktuálpolitikai üzenetet közvetíthettek a jezsuita könyvek olvasóinak. Pósházi ezen könyvében ír először nyíltan arról, hogy a Rákóczi ház bukására, illetve György fejedelem halálára milyen kárörvendően reagáltak a páterek,<sup>174</sup> s hogy az ifjú I. Ferencet is a jezsuita papok bujtogatták a reformátusok elleni fellépésre.<sup>175</sup> A vitairatban sérelmezett kérdések téje tehát a vallási polémiaikon és a gyülekezet lelki gondozása felett folytatott egyházi csatán túl komoly politikai, sőt a városi református egyház szervezetét, vagy akár a pataki iskola életét egzisztenciálisan is érintő ügye volt, hisz például Báthory Zsófia ekkoriban vonta meg fejedelmi anyagi támogatását az iskolától. A reformátusok által emlegetett viszályok szításával vádolt Sámbar Báthory Zsófiának címzett egyik levelében maga is tanúbizonyságot tett arról, hogy Pósházi szavainak lehetett alapja, s hogy a konfesszionális ellentétek s a felsőbb hatalmaknak való megfelelés miatt a korban természetes módon mindent alárendeltek a győzelemnek. Sámbar ugyanis azt szorgalmazta a fejedelemasszonynál, hogy a pataki vár egyik oldalépületében működő leánynevelő iskola mellé költöztessék be a császári őrséget, hátha a katonák jelenlétükkel megingathatják a fiatal hölgyek erkölcsét.<sup>176</sup>

Már korábban jeleztem, hogy a jezsuita munka első magvetés ügye központi témája volt a hitvitának. Pósházi ezért ebben a második vitairatában igyekezett sokkal

<sup>174</sup> A *Summás választételben* Pósházi „árvahodotnak” nevezte a református egyházat, mellyel II. Rákóczi György halálára utalt. Ezt gúnyolta ki (elveszett) válasziratában Sámbar, s erre felelve írta a pataki tanár: „Nagy góbé! mi nem azt teszi az, mint ha minékünk anyánk nem volna a keresztyéni Anyaszentegyház, jollehet a Romai Capitoliumot sem Apánknak sem Anyánknak nem ismerjük. Nem-is azt, mint ha az Isten nem volna Atyánk, mint ez előtt öt esztendővel, midőn a nagy emlékezetű vitéz Rákóczi Fejedelem el-esett volna, más hozzá hasonló társaiddal ezzel káromkodál, meg-holt egyem a Cálvinisták Istene. Hanem ez annak [árvahodot] értelme, hogy gyakorta a Vallás és annak valloi külső Tutoroktu és gondviselőktül meg-fosztatnak.” PÓSAHÁZI 1666B, 45–46. Az árvaság metaforája gyakori képe volt a korban a református eklézsiának, lásd: FAZAKAS 2012A, 198–231.

<sup>175</sup> „Ugyan-is ha Sámbar farkason, vele reánk agyarkodo társain állana, nem tsak Vallásunknak (mint hamis prokátor modgyára ezzel tsinál füstöt) de személyünknek-is edgy tsapásban szakasztaná nyakát. Mert vallyon mit akar amaz nem fekete festékkel, hanem inkább vérrel irattatott Harmadik *Oda?* mellyben Világ eleiben terjesztette Sámbar, vagy hozzá hasonló társa, minémü szándékkal legyenek hozzánk. Nem egyebet hanem hogy a Méltóságos Fejedelmet, néhai boldog emlékezetű eleitől örökség szerint reá szállott természeti szelédsege ellen, ellenünk fegyverkeztessek.” PÓSAHÁZI 1666B, 62–63.

<sup>176</sup> „Az Nagyságtok kálvinista Aitón-állóinak felesége nagy boszúságunkra itten az Nagyságtok külső várában leányoskolát tart, kit ha megengedünk csak hamar más oskolát is kezdenek itten: hogy megintettük, nagy göggel visszafelelt, hogy ki tehet róla. Én, amíg Nagyságtok másképpen eltiltya, csak vak vereséget gondoltam neki, hogy németeket szállítson oda Segnyei Uram szállásra, így talán a leánydeákok megunatkoznak.[...] Patakon, 23. Octob. 1663.” Idézi HORVÁTH 1918, 30–31.



részletesebben megfelelni az említet kérdésre és a jezsuita könyv bevezetőjében szereplő történeti argumentumokra. Így a *Summás megerősödésében* hosszasan cáfolta (65. laptól a 74.-ig) a lutheránus főurakat (Perényit és Petrovicsot) ért jezsuita rágalmakat – hogy a lutheránus vallás támogatása miatt esett volna haláluk –, melyeket szerinte Sámbar mind csak Pázmány *Kalauzából* vett.<sup>177</sup> Ezután tért át az első magvetés alapos tárgyalására, melyben mint írta: „Sok hazugságinak és nagy rendek rágalalmazásának szövevényes erdejéből, tovább a mezőre akar bennünket vinni konkoly hintegető Sámbar, hogy már magvetni, de inkább a Cálvinista Vallást ilyen barázdában temetni.”<sup>178</sup> Mint látható Pósházi nemcsak cáfolta, de tovább is gondolta, átírta és kigúnyolta a jezsuita szöveg metaforáit, és Sámbar szövegének alapján rendkívül szellemes, allegorikus szóképeket hozott létre. Az első magvetés témakörére a 74. laptól a 90-ig terjedő okfejtésében hosszasan válaszolt, melyben egyrészt reagált Sámbar vádjára, azaz hogy nem tudott kellően megfelelni a kérdésre, másrészt kioktatta a jezsuita professzort a szillogizmus megcáfolásának logikai alapjairól.<sup>179</sup> Ismét előkerült Székely István, illetve az ő munkája nyomán bizonyított tétel, miszerint az első keresztény magyarok már az *inimicus homo*, azaz Benedek pápa magvát voltak kénytelenek csak megismerni, de cáfolta Sámbarnak azon tételét is, hogy a reformáció előtt oly nagy egységben lettek volna a magyarok. Pósházi szerint korábban is voltak viszálykodások, melyeket a pápák szítottak.<sup>180</sup> A magyarság megtérése kapcsán megerősítette a korábbi iratában megfogalmazottakat, tehát hogy fogalmilag meg lehet különböztetni a kereszténységtől a *formális* vallásokat, mint a pápizmust illetve a reformációt. Ezzel a megkülönböztetéssel feloldotta az első magvetés ügye által létrehozott kérdéskört. Mint gondolatmenete végén ő maga is összegezte: „Es így ezzel a különböztetéssel közelítvén a dolgot, azt felellyük. Mikor a mi Magyar eleink a pogányságból meg-térnének, a mi jó magotska szivekben esett, az Cálvinistaság volt, az az,

<sup>177</sup> „Kalauz Péter (kiből minden mérgét ez a nadály szopta) így beszéll felöle.” PÓSAHÁZI 1666B, 71.

<sup>178</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 74.

<sup>179</sup> „Azt írja tsorba tsoroszlyáju, az az fögu Sámbar, hogy a Professor [Pósházi] tsak öszve-zavarta a dolgot, sem a Majort, sem a Minort, sem az utollyát nem nevezi. Igaz Isten (hogy az ő szavát mondgyam) itéld-meg közöttünk, ha nem hamis Sophista-é ez a Sámbar. Mivel az eslö propositioban az első mag vetést emlegeti Sámbar, azon penig a Pápistaságot érti: tagadta a Professor azt Istennek Christus Urunk, és az után az Apostolok, Evangelisták által vettetett, jó magvának lenni [...] Es így tagadta az első *propositio*-t, mely azon a hamis hypothesisen fundáltatik, hogy a Papismus volna Istennek amaz első magva. Mert a mi a te magvodat illeti, azt nem a nagy gazda, hanem *inimicus homo*, az az (mint magad tanitod) Benedek Pápa apád veté a Magyarok földébe.” PÓSAHÁZI 1666B, 75–77.

<sup>180</sup> „Hogy többet ne említsünk, 1308. tájban egy Kelemen nevü Pápa minden tehetségével azon vala, hogy szabad nemzetünknek kezéből ki-tekerje a szabad Király választásnak hatalmát: sokan a fő fő rendek, nem szenyvedhetvén ez nagy *insolentiat*, ellenében veték magokat a Pápának, két felé-is szakada az Ország.” PÓSAHÁZI 1666B, 84–85.

az Apostoli Sz. Irás-szerént való tudománynak része, a mi konkoly esett beléjek (a mint hogy sok is esett) a vólt a *Papismus*.<sup>181</sup>

### Sámbár összevont válaszirata

A *felső-magyarországi hitvita* egyik leglényegesebb iratában, az 1667-ben Kassán nyomtatott *A' három idvösséges kérdésre, a' Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, a'mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Posaházi mocskainak megtapodása*<sup>182</sup> címmel kiadott jezsuita könyvben Sámbár összegzően válaszolt a *Három kérdést* megtámadó protestáns szerzőknek. Előszavában összefoglalta a vita addigi menetét, s reflektált az első magvetés kapcsán írt válaszokra is. Mivel ez az összevont válaszirat bizonyos értelemben határköve volt a vita addigi szakaszának, ezért a jelen fejezetben felvetett kérdések kapcsán igyekszem részletesen bemutatni a műben megjelenő jezsuita álláspontot. A vitát elindító Sámbár ugyanis az *X ut Tök* iratban reagált részletesen ellenfelei válaszirataira. A későbbiekben személyesen már nem, csak tanítványa által – illetve a *Három kérdés* javított szövegével – reflektált a kibontakozó polémiára. Ezért úgy vélem, hogy az 1667-es könyv vizsgálata alapján kellően érzékeltethető, hogy a vita eszmetörténeti és aktuálpolitikai tétje hogyan vált egyre nyilvánvalóbbá és hangsúlyosabbá a felső-magyarországi disputálás során.

Sámbár könyvének címével pontosan kijelölte azt a vita-diskurzusteret – jelen esetben a saját mű, majd a vitaellenfelei által létrehozott könyvekkel – amelyhez *X, ut Tök* irata kapcsolódott. Így a befogadók számára is egyértelművé tette, hogy milyen vita részeként jött létre az újabb könyv. Erre azért lehetett szükség, mert a most tárgyalt *felső-magyarországi hitvita* mellett még számos „kérdézkedés” zajlott írásban és szóban is a térségben. A szövegek egymáshoz kapcsolódását és az olvasóknak e disputáló irodalomban való eligazodását is funkcionálisan szolgálták a részletes iratcímek. Hogy valóban szükségesnek érezték az olvasók tájékoztatását, illetve az aktuális vita menetének ismertetését, azt éppen Sámbár *Előljáro Tudositása* mutatja, ahol a szerző írói öntudatáról és a polémiát elindító művének sikeréről is beszámolt.<sup>183</sup> Sámbár lényegesnek tartotta,

<sup>181</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 90.

<sup>182</sup> SÁMBÁR 1667.

<sup>183</sup> „Egy kis könyvecske által hat esztendővel ez előtt, ilyen Három Üdvösséges Kérdés támada [...] A könyvecske világossan megmutatván, ezen kérdések szerint, az egy Pápista Hit igasságát, szörnyen rágódtak

hogy az egész vita szövegalapját a *Három kérdés* adta, ám mint már korábban említettem, Matkó és Pósházi egészen eltérő módszerrel igyekezett a könyvecske tételeit cáfolni. Ezért a páter bírálta is ellenfeleit, akik elszakadtak az eredeti jezsuita mű szerkezetétől.<sup>184</sup> E vitamódszertani kritikai megjegyzése azt is megmutatta, hogy milyen szoros szövegkapcsolat épült ki a könyvek között. A hitvitázás során ugyanis az egymásra felelő művek egy olyan belső szövegkapcsolati (intertextuális) rendszert hoztak létre, amelyben minden válaszmű az előző s az azt megelőző szöveghez is kapcsolódott, hol cáfolva, hol éppen hivatkozva rá. A szerzők így műveikkel egy egymással egészen a vitaindító iratig összefüggő, illetve azon alapuló, közös nagy szöveget: magát a *hitvitát* hozták létre. Az egymásra épülő szövegek belső szövegkapcsolati hálója a címtől az egymásra vonatkozó személyes megjegyzéseken át folyamatosan gazdagodott, és spirálisan építkezve egyfajta intertextuális telítettséggel olyan műveket eredményezett, amelyek gyakorlatilag értelmetlenek, „olvashatatlanok” voltak a megelőző szövegek ismerete nélkül. Sámbar *X ut Tök* iratának ilyen, az ellenfelei vitamódszerét bíráló kritikai (s ilyen értelemben metatextuális) megjegyzése csak egy apró eleme volt ennek a belső szövegkapcsolati rendszernek. Bírálata arra is rámutatott, hogy ellenfelei eltérő vitamódszereikkel eltérő irányokba is írták tovább a vitát – de erről később igyekszem majd részletesen szólni, a dolgozat következő fejezetében.

Miután tehát Sámbar szerint a summázás nem megfelelő módszer a válaszadásra, ő maga pontról pontra tételesen válaszol ellenfeleinek. Nem kerüli meg a bibliai mottóknak a vita kommunikációs terét jelentősen meghatározó belső csatáját sem. Inkább törekszik felülírni a maga által kijelölt eddigi témát, az *út* metafora által közvetített régiség ügyet, s a vita belső terébe lépve már az ellenfeleire vonatkoztatható passzusokat citál: „Ne hazudgyatok az Igasság ellen: mert nem onnét fellyül származott, bölcsesség ez, hanem földi, testi, és ördögi.” (Jakab 3,14); „A mennyei bölcsesség az Igasságnak vádlóit hazugságban hadgya.” (Bölcs 10,14). A szentírási részek persze szorosan kapcsolódtak a vita korábbi szövegeihez, hiszen Sámbar egyik lényeges argumentuma volt, hogy bizonyítsa a régi, szigorú katolikus szokásokat elhagyó református vallásról, hogy csak a

---

rajta, Alsó, s Felső Magyar Országban, sőt még az Imperiumban is, a Lutter és Cálvinista Tanítók.” SÁMBÁR 1667, A1a.

<sup>184</sup> Pósházi kapcsán írja: „Summás válasz-tétellel, csak meg-piszkálta, és a maga vétékét másra kenvén, a Kérdőt ugrádozó bakhoz hasonlítá [...] De nem is írta azon rut könyvét, annak a könyvnek rendi s-osztása szerint, az mellyre felelt Frater Posaházi, és az melly osztásokat ő maga találta volt, a mikor ellenünk summázot: hanem más numerussokra osztotta felelő írásit, azért, hogy mások ne vennék eszekben azt, a mire nem tudot felelni Pósházi, a más osztással a derék feleletinket csak el-halगतá.” SÁMBÁR 1667, 8–9.

könnyű testi élet miatt hajlanak rá az emberek, s hogy az (ezért is) az ördög művének tekinthető. Második idézete pedig feltehetően Pósházi *Summás választételnek megerősödésére* utalt, mivel a sárospataki tanár könyvének második felében tizennyolc hazugságot számlált össze Sámbar műveiből, s pontokba szedve cáfolta a jezsuita szövegeket. A katolikus vitairat terjedelme az első száz lapos kis könyvhöz képest is – mivel Sámbar mindkét ellenfelének részletes feleletet adott – a növekvő szöveghozzákapcsolati háló miatt erősen felduzzadt, s a paratextusokat nem számítva mintegy 794 lapon keresztül válaszolt ellenfeleinek.

Az első magvetés ügyét legelőször az *Előljáro Tudositás*ban tárgyalta, ahol egy németországi lutheránus válaszadónak, Christoph Wölflinnek a latin nyelvű munkájára reflektált a páter.<sup>185</sup> Mint írta: „a szegény Magyar Országi Lutteristák, éppen Felső Németországban, Thubingai Academiában kerestek bajnokot a Három üdvösséges Kérdés ellen valót.”<sup>186</sup> E megjegyzése kapcsán ismét egy kis kitérőt kell tennem. A vita eddigi menetéből is látható volt, hogy a protestáns felekezetek képviselői közül elsősorban a reformátusok léptek fel Sámbar ellen. Czeglédi mint a kassai református egyház vezetője, Pósházi mint pataki református professzor, Matkó mint felsőbányai református prédikátor szállt harcba a jezsuita térítővel. Némileg meglepőnek is tűnhet, hogy a térségben még mindig jelentős erőket képviselő lutheránusok, még a kifejezetten evangélikus többségű Kassáról sem állítottak ki senkit, hogy vitatkozzon Sámbarral, holott a *Három kérdés* elsőként a lutheránusokat szólította meg. Ennek hátterében azonban vélhetően nem a felekezet meggyengülése állhatott, hanem a hitvitázásról alkotott, a református felekezettől is eltérő felfogásuk. A lutheránusok ugyanis elsősorban iskolai műfajnak tekintették a hitvitát, s kifejezetten törekedtek arra, hogy a szószéken vagy egyéb nyilvános fórumokon ne bocsátkozzanak polémiába.<sup>187</sup> Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak is, hogy az eperjesi professzorral, Isaacus Zabaniussal 1669-ben Sámbar latin nyelvű, iskolai vizsgatételekben megfogalmazott vitába bocsátkozott.<sup>188</sup> A lutheránusok vitamódszertani sajátossága volt emellett az is, hogy a magyar nyelvű vitákra is igyekeztek latin nyelvű

<sup>185</sup> „Wölflin számára Dömötöri György, Vitnyédi István akkor éppen Tübingenben tanuló alumnusa fordította latinra a *Három üdvösséges kérdés* 1661. évi kiadását, amelyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt. Közülük kettőnek Dömötöri volt a respondense. Dömötöri végső célja az volt, hogy Wölflin vizsgatételeinek magyarra fordításával szolgálja hazáját. E fordítás elkészültéről és esetleges kinyomtatásáról nem maradtak fenn adatok (vö. RMK III, 2295 és RMK III, 2362 ld. még RMKT XVII/10 632).” RMNy 2997. tétel leírása.

<sup>186</sup> SÁMBAR 1667, 2.

<sup>187</sup> HELTAI 2008, 108–109, 152.

<sup>188</sup> RMNy 3521, 3522, 3523,

válaszokat adni, illetve külföldi szerzőket is bevonni a polémiába. Ennek oka az volt, hogy a magyar anyanyelvű lakosság körében kevésbé volt elterjedt a lutheranizmus, illetve hogy törekedtek a viták kontextusát nagyobb, nemzetközi összefüggésbe emelni.<sup>189</sup> A *Három kérdés*re közvetetten adott külföldi felelet háttérében tehát elsősorban a lutheránusok vitamódszere állt. De maguk a református résztvevők sem vettek tudomást Wölflin iratáról (nem ejtettek róla szót), s Sámbar is csak a vita addigi menetének teljes feltérképezése, ismertetése során említette meg a kötetet, úgy tűnik éppen azért, hogy reprezentálja a *Három kérdés* határokon túllépő sikerét, jelentőségét, és az irat tekintélyét növelje az olvasók előtt. Vitairatában azonban nem tért ki annak tételes cáfolatára, hiszen a Matkóval és Pósházival folytatott harc sokkal nagyobb, a városok magyar nyelvű gyülekezete feletti egyházi hatalom elosztásáról szóló tétellel bírt.

Annak az oka, hogy mégis kitértem Wölflin könyvecskéjére, az Sámbar válasza, illetve az a két tétel, amelyet megemlített az egyébként mellőzött iratból. Az *Előljárá Tudosítás*ban ugyanis pontosan a *Három kérdés* leglényegesebb pontjait, az azokra adott, szerinte helytelen válaszokat emelte ki, melyekben Wölflin cáfolta, hogy az első keresztény magyarok pápistaságra tértek volna, valamint kifejtette, hogy nincs tétje annak, milyen történeti időre vezethető vissza a lutheranizmus.<sup>190</sup> Az, hogy Sámbar az egyébként mellékesnek tekintett lutheránus iratból pont ezt a két vitapontot emelte ki, jól mutatja, hogy ebben a polémiában valóban az első magvetés által felvetett, a magyarság megterésével és az egyház régiségével foglalkozó tételek voltak döntőek.

A jezsuita szerző ezt követően a könyv főszövegében tételesen válaszolt az első magvetés ügyére Matkónak és Pósházinak. Összevont válaszművében elsősorban Matkó könyvének az eredeti kérdések vitapontjait jobban megtartó szerkezetéhez igazította saját írását is. Noha eredetileg könyvét két fejezetre osztotta, és Pósházinak a 731. laptól kezdve külön akart válaszolni, mivel a kérdések s a protestáns válaszok túlságosan is összekapcsolódtak, ezért Sámbar is felváltva „idézgette” és „cáfolgatta” ellenfelei szövegeit. Ez jól mutatja, hogy ekkorra a vitának már létrejött egy belső, gyakorlatilag megkerülhetetlen szövegek kapcsolati rendszere. Annak, aki be akart kapcsolódni a vitába,

<sup>189</sup> HELTAI 2008, 108–109.

<sup>190</sup> „ne fárattak volna Wölflin Christoph Uramhoz az egynéhány czégéres hazugságért: minémű az-is, mintha, nem a Pápista Hitre tértenek volna meg, az első keresztyén Magyarok, és az első Brasiliabéli keresztyének.” SÁMBÁR 1667, 3. „Terjedgyen világosságra amaz nagy kábaságod is, melyet a Három kérdés ellen irtal [...] hogy szintén ugy nem árt az Lutterek Vallásának, hogy Lutter Márton előtt nem volt ez világon, valamint nem ártott a keresztyénségnek, hogy Christus előtt nem volt. Illy éktelen kábaságért kellett a Thubingai Doctort fel-keresnetek Magyar Országí Lutterek? El-mehettek Vallástokkal, ha semmit sem árt, hogy Lutter előtt nem volt e világon.” SÁMBÁR 1667, 5–6.

számot kellett vetnie az addigi szövegekkel, s reflektálni, válaszolni kellett a fő pontokra. S pontosan így tett a jezsuita páter is, aki Matkó pontjainak részletes, szövegtekintélyeket felvonultató cáfolása után, könyvének 91. lapján tért csak rá a magvetés ügyének újratárgyalására. Összegző feleletéből látható, hogy a református ellenérvek rendkívüli módon bosszantották, felháborították. Itt azonban érdemes megfigyelni, hogy az egyébként felekezetiileg kötött dogmatikai érvek helyett, amelyek gyakorlatilag ugyanazok voltak mind Pósházinál, mind Matkónál, s nyilván nem is lehetett a megszilárdult vallási tételektől eltérni, az első magvetés egy olyan vitateret nyitott, amelyben a két prédikátor kötetlenül adhatott választ, s éppen ezért eltérő feleletek születtek. Matkó érvelése, melyben az első magvetésnek a pogányságot tekintette,<sup>191</sup> illetve Pósházi hasonlata, melyben az első magvetés esetlegességét a juhok mételybe harapásához hasonlította természetesen indulatos cáfolatot kapott a jezsuita szerző iratában.<sup>192</sup> Sámbar argumentációjának alapja ezúttal is Székely István *Krónikája* volt, mely döntő történeti dokumentumként és érveként hatott, de egyúttal visszautalt korábbi iratára is, melyben már megcáfolta, hogy pontatlanul olvasta volna Székely munkáját.<sup>193</sup> A Székely István idézése és értelmezése körül kialakult vitában Sámbar itt már egyértelművé tette, hogy az általa elhintett kérdezkedésnek, illetve az első magvetésnek a tétje nem más, mint eleink üdvösségre jutásának bizonyossága vagy annak kétségbevonása. A történeti, az egyház régiségével kapcsolatos vita tehát a magyar állam és egyház összetartozása miatt az apostoli királyság hagyományára épülve nyert jelentőséget. És éppen az egyház és állam egységét közvetítő eszme miatt lett megkerülhetetlen – bár a protestáns válaszolók igyekeznek kilépni e fogalmi keretkből –, hogy ki is a régi, és hogy mi is az első mag. Sámbar természetesen úgy válaszolt, hogy ellenfeleinek szinte minden apró rezdülésére

<sup>191</sup> Matkó írását Sámbar a következőképpen kommentálta: „A Kinek Istene vagyon, vegye eszébe melly nagyon nevededik az Matkó hagymászos eszelőssége. A Pápista vallás, ugy-mond, az első Magyar mag után vettetet az Magyarokba; az az, a Pogányság után: azért konkoly, és hamisság ugy-mond. Istentelenkediké? vagy hogy bolondoskodik ez irással Kézdi Matkó? mert ez Három kérdésben, az Istennek első magvárul vagyon a szó, ő pedig sz ördögnek első magvara viszi, ugy pattantattya, egyem vissza az argumentumot. [...] azon bolond argumentumából azt satulván ki, hogy a Pápista Vallás, még a Magyarok régi Pogányságánál-is aláb való Vallás, ugy-mond. Mondanád inkább, hogy a régi Pogányok hamisságínál-is fellyeb való hamisság, a mit mondasz, mikor a Christus igaz magvát, melyről mink szollottunk, az Pogányok ördögi magvával nagy Istentelenül csereberéled.” SÁMBÁR 1667, 90–91.

<sup>192</sup> Pósházi kapcsán: „Ezen argumentálásunkat, Matkóval egy járomban járó Posaházi sem értette, mondván, fol. 79. hogy a juh mételyben is haraphat elsőben: mint ha a Christus első magva, métely volna.” SÁMBÁR 1667, 92–93.

<sup>193</sup> „Hogy pedig Székely István Chronikáját szemesen olvasta Páter Sámbar, tanullya meg Matkó a Pósházi Summás választételének rázogatózásából [...] ahol mind Székely Istvánnak, mind Pósházinak, mind Matkónak ő magával ellenkező szavai meg-vadnak fejtve.” SÁMBÁR 1667, 94.

odafigyelt, minden vitapont szinte stílusgyakorlat is volt, ahol vagy idézéssel vagy allúziókkal, de visszakapcsolódott Matkó és Pósházi szövegéhez.

Mint írta: „Mondván ezek [Matkó és Pósházi] egy felől, *Chron. fol. 159.* hogy Szent István Király igen jámbor, és Istenfélő keresztyén volt; de nem Szent Írás szerént való keresztyénséggel, ugy-mond: hát mivel? Pápistasággal. [...] Hallyad már Kézdi Matkó a mivel az ember igen jámbor, és Istenfélő; ugyan azzal kedves-is az Isten előtt: de az Pápistasággal igen jámbor vólt, és Isten félő Szent István Király, az Cálvinisták írása szerént-is: azért azon Pápistasággal, Isten előtt kedves is vólt. De igaz Hit-nélkül kedves nem lehetet: *Hebr.11.6.* Ha azért Pápistasággal kedves vólt, Pápista Hittel vólt kedves: melybül így szolhatunk: Valamely hittel kedves valaki Isten előtt, az, az igaz Hit, de a Pápista Hittel kedves vólt Szent István Király az Isten előtt, a Cálvinisták írása szerént is: azért a Pápista Hit, Igaz Hit. Ezen bizonyításnak erejétül megijedván Posaházi, csudálatos rést kereset, *fol.90.* Mondván, hogy az első Keresztyén Magyarok Hiti jo magu is vólt, konkolyos is vólt. De ezzel Törökök mellé-is szitt Posaházi, lévén azokban-is valami rész szerént való jó; mint hogy egy Istent vallanak: de nem tudta tovább meg-gondolni Posaházi, hogy valamint egy az Isten, ugy szintén az Hit-is egy: *Ephes.4.5.&6.* és valamint az egy igaz Hitben is, hamisságnak része nem lehet. *1.Cor.6.15.* Nyilván azt is jelentvén Sz. Pál, hogy semmi társasága nem lehet az igazságnak az hamissággal. *Ibid.v.14.* Es így a résen által nem bujhatott Posaházi. Azért a Páter Sámbar nem hozzátok hasonló vak; hogy Székely Istvánt szemessen nem olvasta vólna: hanem igen vak Posaházi Deák, az Matkoval edgyütt, nem látván hogy az Pápista Hit egészen igaz, ha az által igen jámbor lehetet, s-idvezülhetet-is Sz. István Király.”<sup>194</sup>

Sámbar ebben a gondolatmenetében is a kategorikus szillogizmust használja a bizonyításhoz (két premisszát követ a konklúzió).<sup>195</sup> Ezt a bizonyítási modellt használta az első magvetésnél is, és mindkét esetben jelölten a Zsidókhöz írt levél alapozta meg a szöveg bibliai tekintélyét. A Matkónak és Pósházinak válaszoló vitairatban Szent István igaz hite mint premissza arra a következtetésre vezet az olvasót, hogy az az igaz hit, amit István is vallott, azaz jelen esetben a Pápizmus.

<sup>194</sup> SÁMBÁR 1667, 94–97.

<sup>195</sup> Pázmány szillogizmushasználatáról lásd: HARGITTAY 2009B, 215–220.

<i>Három kérdés</i>	<i>X, ut Tök</i>
Mint hogy az igaz Hit nélkül lehetetlen idvözülni, az mely Lutterista, avagy Cálvinista Ember szereti idvösségét, tanulja-meg Christ szavaiból, ha vagyone igaz Hiti, avagy nincsen: csak így rovideden hozzá szólván. <b>Valami az első magvetés után az Isten földébe vettetik, az csak merő konkoly, és hamisság: Christus mondja. De a Lutterista , és Cálvinista Vallás az első magvetés után vettetett az Isten földébe, a mint ezentúl meg-mutattjuk. Tehát a Lutterista, és Cálvinista Vallás, merő konkoly, és hamisság.</b>	De igaz Hit-nélkül kedves nem lehet: <i>Hebr.11.6.</i> Ha azért Pápistasággal kedves volt, Pápista Hittel volt kedves: melybül így szólhatunk: <b>Valamely hittel kedves valaki Isten előtt, az, az igaz Hit, de a Pápista Hittel kedves volt Szent István Király az Isten előtt, a Cálvinisták írása szerént is: azért a Pápista Hit, Igaz Hit.</b>  (kiemelés tőlem)

Az érvelési rend megbontása, az állítások tagadása, illetve a konzekvenciázás elítélése, valamint a logika szabályainak egymáson való számonkérése állandó eszköze volt a disputálóknak. Amíg Sámbar számon kérte ellenfelein, hogy azok nem az őáltala szabott rend szerint válaszoltak a kérdésekre, nem ismerték az érvelés szabályait, s hogy eltértek, kiléptek az általa elindított vita fogalmi teréből, addig a református szerzők Sámbar érvelésének ingatagságát, fogalmainak és argumentációjának pontatlanságát, szillogizmusainak gyengeségeit mutatták be s tagadták a jezsuita állításait.

A történeti érvek ezután is kiemelten fontosnak tűnnek a jezsuita szövegben. Az eddig tárgyalt valamennyi, a vallási polémiákban kérdésessé váló ügy viszontválaszt kapott, így Sámbar kitért a magyarországi törvénykönyv fontosságára, mely szerinte kellőképpen bizonyította azt a tételét, hogy a protestáns felekezetek csak jó ötszáz esztendővel a kereszténységre térés után jelentek meg hazánkban.<sup>196</sup> Reagált Matkónak a várnai csata elvesztése kapcsán felvetett állításaira. Sámbar és a katolikus történelemértelmezés szerint éppen azért bukták el az ütközetet a magyarok, mert leálltak „cimborálni” a törökkel.<sup>197</sup> Ez a törökösség, törökbarátság olyan Erdély-ellenes (politikai) toposz volt, amelynek az 1657-es eseményeket követően ismét aktualitása lehetett.

<sup>196</sup> „Hogy miólta pogányságbul kitértek a Magyarok, az után ött száz esztendővel vettetett közinkbe az Lutter, és Cálvinista Vallás: ezt igazabban meg-nem mutathatta a Három Kérdés, mint Magyar Országi Decretombol, *Anni 1523. Art 54.* a hol az vagon; hogy az Luttereket 500. esztendő mulva sententiázta volt meg az Magyar-Ország; s-addig mind Pápista Hitbe volt, az első keresztyénsége után, a Magyar nemzet.” SÁMBÁR 1667, 104.

<sup>197</sup> „Az mi szegény Nemzetünknek is az Varnai veszedelmét, más hazugok modgyára ele fordittya Matko; mint ha a Törököknek adott hitet szegték volna meg a Magyarok: holott az egészkeresztyénséggel kötötték vala eléb; s-annak az Istenes kötésnek meg tartására inti vala őket Julianus Cardinál. *Bonf.*



Mint az eddigiekből is látszik az első magvetés által felvetett (elhintett) kérdések, az egyház és a magyar kereszténység régiségének ügye központi témája volt a *felső-magyarországi hitvita* szövegeinek. Az, hogy a *Három kérdésben* rejtetten megjelenő témákat a református ellenfelek válaszaikban nyíltan tárgyalják, s ellenérvként igyekeznek használni (Mohács-, Várna-toposz) rámutat arra, hogy minden óvatoskodás, finom megfogalmazás ellenére is az olvasóknak és az ellenfeleknek egyértelműek voltak azok az eszmei tartalmak, melyeket Sámbar közvetített. Cáfolatuk egyben saját szövegolvasatukról is árulkodik. Az első magvetés kapcsán írt eltérő válaszokból és az *X, ut Tök* szövegéből pedig az is kiderül, hogy ez a történeti érveléssel összekapcsolt állítás volt a központi képe és döntő érve a jezsuita szövegnek.

### **A Rákóczi-ház szerepe a vitában**

Az 1658-as török büntetőhadjárat után, majd II. Rákóczi György halálát követően olyan mély politikai válságba, belső megosztottságba sodródott az erdélyi országrész, melyben a bizonytalanság és az elkeseredettség vált uralkodóvá. A kérdezkedésekben megjelenő toposzok s a térítés eszközeként használt magvetés-példázatban közvetített politikai üzenetek jól beilleszkedtek az 1660-as évek Magyarországnak zavaros belpolitikai viszonyrendszerébe. II. Rákóczi György majd Kemény János halála gyakorlatilag lefejezte azt a politikai „pártot”, amely az erdélyi országrész függetlensége mellett – nyilván kényszerű okokból – a törökkel is szembehelyezkedve igyekezett meghatározni, illetve propagálni önmagát.<sup>198</sup> A törökök által hatalomra emelt Barcsay majd végül Apafi Mihály gyakorlatilag bábfejedelmek voltak. Felmerülhet a kérdés, hogy a felső-magyarországi Sárospatakra visszaszorult fejedelmi család, valamint az egyébként még apja életében fejedelemmé emelt I. Ferenc milyen politikai mozgástérrel rendelkezhetett. Továbbá hogyan alakította (át) ezt a hatalmi pozíciót a fejedelmi család katolizálása? Ez a politikatörténeti kérdés nyilván túlmutat e dolgozat keretein, de e hitvita szövegeit elemezve felvázolható néhány gondolat.

---

*Dec.3.lib.6.Ann.1444.* Hogy pedig az előbbi Hit ellen a Törökkel czimboráltak; azért bünteté-meg akkor az Isten az mi Magyar eleinket.” SÁMBÁR 1667, 146–147.

<sup>198</sup> Szabó szerint a Rákócziak politikai nyelvének meghatározó kifejezése volt az „igaz magyarság”, mellyel politikai állásfoglalásukat, törökellenességüket, *nemesi nacionalista* álláspontjukat is érzékeltethették. SZABÓ 2012, 1117–1119.

A konkrétabb kérdés e szövegekkel kapcsolatban a következőképpen hangozhat: hogyan viszonyultak a hitvitázók a fejedelmi családhoz? Játszott-e bármilyen tényezőt a Rákócziakhoz való viszony mint a hitvitában is alkalmazható, a felekezeti, politikai életben is működő argumentum? E kérdést korábban már részben érintettem, hiszen akadt már néhány szöveghely, amelyben a polemizálók a fejedelmi családot emlegették. Ebből a szempontból is érdekes, hogy az 1661-ben írt, majd 1665-ben újra kiadott *Három kérdés*, amely egy nagyon alaposan, tudatosan felépített, a térség lakosaihoz alkalmazkodó szöveg volt, nem beszélt a fejedelmi családról. A „nádassá” válással ugyanakkor a terület katolizálására, az ún. földesúri térítő ellenreformációs tevékenységre utalt, melyben nyilván a területek tényleges birtokosai játszhatták a meghatározó szerepet.

A vita első irata, ahol megjelent a birtokosok neve, Matkó István 1666-ban írt *Fövenyen épített ház romlása* című műve volt, s itt is elsősorban a hitvitázók között zajló személyes konfliktus, az ellenfél alakjának, papi tekintélyének és hitelességének dekonstrukcióját szolgáló argumentációban szerepelt, amely összekapcsolódott a gyülekezet bibliaolvasási szokásaival, illetve a Szentírásolvasás és Bibliafordítás szükségességének felekezetieltérő felfogásával. Matkó István felsőbányai prédikátor azzal vádolta a jezsuitát, hogy – mivel a katolikusok számára nem fontos a Bibliaolvasás, és nem tisztelik a Szentírást – Sámbar a pataki piacon elégette a Rákócziak Bibliáját. Ez a vád, ami a későbbiekben „Biblia süttető Sámbar Mátyássá”, mintegy állandó jelzős szerkezetévé nőtte ki magát a polémiában, nyilván a felekezetek közötti harc eszközeként működött.<sup>199</sup> Itt meg kell jegyezni, hogy a *Három kérdés*ben Sámbar a Káldi fordítást használta, s az elhangzó „Biblia süttető” vád után az *X, ut Tök* iratban arra tett ígéretet, hogy a Rákócziak Bibliáját (Károli Biblia) fogja idézni, éppen azért, hogy bizonyítsa, nem

<sup>199</sup> Az előszóban: „Bizony nem csak felbonták a Jézus Christus Testamentumát, hanem mint valami pribéket avagy martaloczt, tüzre-is sententiázák, s meg-is fütteték az Istennek Szent Könyvét, több hasznos könyvekkel együtt, a mint erről a Máltoságos s örök emlékezetű Rákoczi Fejedelmek Bibliájának hamva a Pataki várban bizonyosság.” A4b. „kevély Goliáthoz hasonló Biblia süttető Sámbar Mátyás” A5a. A vitaszövegben: „De a ki a Sz. Bibliát meg meri süttetni, mint valami martaloczt, pribéget ( a mint te Sámbar meg-süttetted a Rákóczi György Bibliáját) nagyobra is ki-fakadhat.” 79. „A Sz. Írás (mellyet Sámbar mint valami Pribéget, vagy Martaloczt Patakon nagy dühösséggel meg-süttete) világosan tanította, hogy a dicsőült lelkek sem tudnak mindeneket.” 119. „De aki az egész Bibliát meg meri süttetni, amint Sámbar Patakon, annak bizonyos szavaival bátrabban mér ellenkezni.” 120. „Ha a Patakon meg-süttött Bibliának a füst el nem fogta volna a Sámbar Péter szeme világát.” 138–139. „Nem csuda hát, hogy meg-süttette Patak várában a Bibliát.” 143. „A Szent írást (mellyet Sámbar gyaláz, s sütögettet) így dicséri.” 144. „De ezekkel-is a Biblia sütő papok így ellenkeznek [...] Jobbnak itéli ő Atyasága, hogy meg-süllyön s hamuvá légyen egy járást, hogy soha világot ne láthasson, a mint cselekedék a Méltóságos Rákoczi Fejedelmek Bibliáival Patakon.” MATKÓ 1666, 145.

égette el a könyveket.<sup>200</sup> Noha a felekezeti kötelezettség megkívánta volna, hogy mindenki a saját vallásának fordítását használja, Sámbar itt némi engedményt tett Matkónak, ugyanakkor ezzel a gesztussal egyben a Rákóczi-házhoz fűződő hűségét is kifejezhette a jezsuita páter. A „Bibliás Rákócziak” protestáns mítosza nyomán ő is felhasználta a Károli Biblia szövegét, amivel persze elismerte magának a Rákóczi-háznak a fejedelmi tekintélyét is.<sup>201</sup> A fejedelemhez, illetve a Rákóczi családhoz való hűség jegyében a protestáns olvasók előtt fontos érvként hathatott, hogy a jezsuita szerző is a Rákócziak Bibliáját citálta. A világi tekintélyhez fűződő viszony, illetve a hitvitázóknak az uraikhoz való hűsége a vita érvrendszerének részévé vált. Matkó „Bibliasüttető Sámbar” vádjára a páter Matkónak a Barcsay Ákos fejedelem ellen való fellépését, s a Fogaras várában való bebörtönzését hozta fel ellenérvként. Ellenfeléhez hasonlóan ő is a prédikátor hitelességének lerombolására használta a kifejezést: „akasztó-fa elöl szalatt gyalázatos Matkó.”<sup>202</sup> Emellett azt is felrótta a felsőbányai prédikátornak, hogy a Magyar Királyságban menedéket keresve a katolikus vallás szidalmazásával éppen saját királya, illetve már a fejedelem ellen (is) vétett.<sup>203</sup>

A pártütés kérdése, amely először a *romlás-toposz* értelmezése kapcsán bontakozott ki a vitában, s Matkó szövegében a Várna-toposszal összekapcsolva a jelen történelmi

<sup>200</sup> „Mondanád, hogy a Pokolbéli ördög sem hazudhat nagyobb, mint Kézdi Matkó a Biblia sütésről [...] Meg-süttötték, ugy-mond, a Bibliát, mint a Pribéket a Pataki Várban. [...] Im innét meg-ismerhetitek Lutterek, és Cálvinisták, az Vallástok mellett hazudozó Vásárhelyi csalárd írásnak eredetét: mert azon Bibliából, az mellyről hamissan írja Matko, hogy régen meg-égettük; az imént említett Szent írásbéli *Locus*okat irtuk-le; ez után valokat is, ezen könvecskében, többire ugyan azon Méltóságos Rákocziak Bibliájából írjuk-le; csak azért is, hogy Kézdi Matkónak illy vastag hazugságát minden ember megtapasztallja.” SÁMBÁR 1667, 28–29. „Ezt, és ezen fellyül való Sz. írásbéli *Locus*okat, az Méltóságos Rákocziak Cálvinista Bibilájokból iruk le.” *Uo.*, 37.

<sup>201</sup> Ám az, hogy ez csupán a fejedelmi családnak tett gesztus, s nem vallási tolerancia a következő megjegyzéséből derül ki: „Te restellenéd Matkó, mert orczádra térne: de kérem szivesen más böcsülletes közelebb lévő Cálvinista szomszédokat; az igazság szeretetiért ne szánnyák kis idejeket, s egy néhány lépéseket; meg-mutatom, mint oda fel is mondom, *f. 30.* könyveim között az Méltóságos öregbik Rákoczi György Fejedelemnek, maga keze írásával megjedzett Bibliáját, minden sütögetés-nélkül, ez mai napig is. [...] De bár szintén meg-süttöttem volna-is, nem Sz. írást sütöttem volna meg; mert az hamissan s Eretnekül fordított írás, nem Szent írás.” SÁMBÁR 1667, 416–417.

<sup>202</sup> „El-felejtette a Fogarasi tánczát Kézdi Matkó, a hol efféle illetlen nyelveskedésiért olly vasat vertek vala lábaira, hogy többire négy-kéz-láb kellett mászni benne, még sem tanult eleget.” SÁMBÁR 1667, 16.

<sup>203</sup> „Hogy midőn Matko Istvánnak, Seges-Vári piaczon új akasztó-fát csináltak volna, kire fel akasztassa a maga Hitin való Ura Matko Istvánt, kiváltképpen a rut böcstelenségekért, mellyekkel azon Cálvinista Fejedelmi Urát illette, mondván a többi között, hogy nem Fejedelemnek, hanem csak Szász Bírónak volna jó: effélék miatt, az egész Erdélyi Cálvinista Prédikátorság kérte meg életét azon Matkónak; de ugy, hogy Erdélyből harmad napig ki-vakarodgyék; egyéb aránt a nyughatatlan furt fején, azon szentenczia lészen: ugy szalada Magyar Ország Király pártjára, Felső Bányára, az akasztó-fa elöl. Itt már hazáján kívül, más jámborok háta megett, az Urát becstelentítő Vásárhelyi Matkó, megjobbitáé vallyon magát? sőt meg-öregbité a gonosz cselekedetét az háládatlan ember.[...] Mert az melly Felsőes Királynak szárnyat alatt ékkoráig bátorságon meg-maradhatot; az akasztó-fátul-is mind eddig meg-oltalmaztatott az háládatlan Matko; azon Felsőes Királyt, és a több Pápista Királyokat, Fejedelmeket, Urakat [...] meri mondani: A pokolbéli ördöggel egyenlőknek: *fol 116.*” SÁMBÁR 1667, 11–12.

helyzet értékelésében – a törökök egységében és hadi szerencsében, míg a keresztények egymás közti viszálykodásában – jelent meg, melynek pataki példájára a prédikátor Sámbar Biblia-sütését hozta fel, így alakult, íródott tovább az *X ut Tök* könyvben. A kérdés és vádaskodás lényege, illetve tétje azonban adott volt: a pártütés és a hűség. Avagy ki a pártütő, ki miatt vannak belső viszályok, veszekedés, romlás. Ezek a látszólag kicsinyes személyeskedő vádak tehát alapvetően szintén a nemzeti sorsértelmezés, felekezeti történelemfelfogás már a jelenre vonatkozott, az aktuálpolitikai játéktéren belül megfogalmazódott kifejezései és a vita eszközei voltak. Ezek a vádak körvonalazták, egyáltalán érzékeltették az a kérdést, hogy a vitázók milyen politikai pozícióban voltak, lehetett-e befolyásuk a pataki fejedelmi udvarra, illetve hogy melyik felekezet volt hűséges a világi előjáróihoz.

A hitvita szövegeiből kitűnik, hogy a fejedelmi családhoz – a katolizálás ellenére – a térség református értelmisége továbbra is hűséges maradt. Nem támad(hat)ták, bírál(hat)ták nyíltan a konvertálás, valamint az esetleges protestánsellenes megnyilvánulásai miatt az ifjú fejedelmet. Minden ilyen előforduló esetért a jezsuita missziósokat okolták. Pósa-házi korábban már idézett könyvének ilyen jellegű megjegyzéseire<sup>204</sup> nyomatékos választ adott Sámbar az *X ut Tök* iratban, ahol magát az ifjú fejedelmet szólaltatta meg a katolikus hit tételeinek védelmében, egyébként nem meglepő módon éppen a Várna-toposz és pártütés ügyet tárgyaló szövegrészt követően. Az, hogy a pártütéssel vádolt katolikusok védelmében éppen az ifjú fejedelem (állítólagos) szavait idézte, egyértelművé tette, hogy itt valójában a Rákócziakhoz fűződő hűségről volt szó. Matkó és Pósa-házi, ahogy feleletükből kitetszik, természetesen ebben is Sámbar családságának bizonyítékát látta.

X ut Tök	Bányász csákány	Görtsös bot
„9. Es így nem a Romai Ecclesia, hanem a Lutter, és Cálvinista tanutok termik az gonosztságot: a mint sokak hallatára és csudájára, sokszor fontos okokkal álltatá ezen	„A mellyeket a Méltóságos Rákoczi Ferencz szavaival beszéllesz, ha magad szavai volnának, lenne válaszod; De ő Nagysága élylen, s-adgyon a jó	„§. 31. Csudálkozom rajtad, hogy gaz könyvedben nem általlottad Méltóságos Rákóczi Ferencz Urunknak Ő-nagyságának is nevét elegyíteni <i>fol.147.</i> Hogy azok, a-

<sup>204</sup> „Ugyan-is ha Sámbar farkason, vele reánk agyarkodo társain állana, nem tsak Vallásunknak (mint hamis prokátor modgyára ezzel tsinál füstöt) de személyünknek-is edgy tsapásban szakasztaná nyakát. Mert vallyon mit akar amaz nem fekete festékkal, hanem inkább vérrel irattatott Harmadik *Oda?* mellyben Világ eleiben terjesztette Sámbar, vagy hozzá hasonló társa, minémü szándékkal legyenek hozzánk. Nem egyebet hanem hogy a Méltóságos Fejedelmet, néhai boldog emlékezetü eleitől örökség szerint reá szállott természeti szelédsege ellen, ellenünk fegyverkeztessek.” PÓSAHÁZI 1666B, 62–63.

<p>dolgot, az Nemes Erdély Országának igazán, és <i>legitimé</i> választott és Confirmáltatott Méltóságos Fejedelme, Rákoczi Ferencz, Kegyelmes Urunk ő Nagysága, mondván hogy ha valakivel el-hitetik, az mint ő Nagyságával hajdan el-hitették volt, hogy az embernek szabad akarattya nincsen, hanem kételen a gonoszságra.[...] Hogy mindenknek csak úgy kell lenni, mint az Isten öröktől fogva el-rendelte. [...] Hogy az Isten már el-rendelte, némellyeket az örök életre, némellyeket az örök kárhozatra; és csak az szerint vagy élünk, vagy halunk.[...] Hogy a tiz parancsolatot meg nem tarthattuk. [...] Sőt, ha megtartanók-is a tiz parancsolatot, semmi jutalma nem volna. [...] Hogy mind bűn és fertelmesség, ha jót cselekszik-is a keresztyén ember. [...] Hogy mind az által, akar mi bünt cselekedgyék is a Lutteranus avagy Calvinista ember; nem tulajdonítatik néki vétkül. [...] Hogy azért, csak el-hidgye ki ki maga felől, minden bizonnal, hogy idvezül. [...] 10. Ezeket ha el-hiszi, (azt mondgya az Méltóságos Fejedelem) semmi nincs immár, a mi a bűn tételtől tartoztathassa az embert.”</p> <p>146–149.</p>	<p>Isten ő Nagyságának értelmes szívet, hogy a konkoly és a jó mag között, ez után tudgyon jobban választást teni. [...] Amit Cálvinus ellen hazudál, <i>pag.157.</i> Olvassa meg maga a Mélt. Rákoczi Ferencz [...] Igazán irod <i>pag. 158.</i> hogy azt akarta el követni Erdélyben Matko. Mert az Erdély <i>Legitimus</i> Fejedelme a Méltóságos Rákoczi György igaz hive lévén, nem akarta Fejedelmének s-Urának agnosceálni, Ura s-Országa árulóját, jobbnak-is ítélte az árulónak szemében pökni, hogy sem <i>imperiis ejus obtemperare.</i> De te ezzel is mutatod hogy ma-is Achitóphel, még pedig hamis Achitóphel vagy a Mélt. Rákoczi Ferencz Udvarában, kígyó vagy kebelében.” 60–61.</p>	<p>melyeket comportálsz, fol. 147.148. &amp; 149. az Őnagysága szavai volnának, én nem hiszem. Ha mi lett is a ti tökéletlen ellenünk susárkodó információkból lett, azért én is itten nem Őnagyságával, hanem tivatelek hamis Informátorokkal beszélek. De melyek azok a képtelen dolgok, amelyeket Őnagyságával (amint inferárod) elhitettek volt a kálvinista prédikátorok? Kalauzból (mert mind ő szemeti azok) így firkálja le a hamis Notárius Sámbar. I. Hogy az embernek szabad akarattja nincsen, hanem kételen a gonoszságra. Hogy pedig könyv nélkül ne láttassék szóllani, erre Luthert és Kálvinust allegálja, de szokása szerint felette csalárdul.”</p> <p>17.</p> <p>„Ezek valának Kegyes Olvasó azok a dolgok mellyekkel mondgya Sámbar, hogy el-hitették volt a Méltóságos Fejedelmet a Cálvinista Tanítók. Oh ha méltóztatnék ő Nagysága ezt a néhány ülünk irott lineátskát tsendes elmével meg-olvasni, eszébe vehetné ő Nagysága, hogy nem a Cálvinisták vóltanak hitetők, hanem Sámbar, s már ő hozzá hasonlók a hamis Amítók. Adgyais az én Mennyei Szent Atyám ő Nagyságának amaz jó meg-külömböztetésnek lelkét!”</p> <p>23.</p>
---	--	--

Rákóczi Ferenc idézett szavai az „érinthatetlen” világi tekintély súlyával a katolikus hit mellett szerepeltek. Szavainak „idézése” annak biztos tudatában volt lehetséges, hogy ő maga is támogathatta a jezsuitákat.<sup>205</sup> Mindezek ellenére a protestáns vitázók nem támadhatták a fejedelem személyét, csak Sámbar szövegének hitelességét vonhatták kétségbe. Saját hűségüket, politikai elkötelezettségüket ugyanakkor igyekeztek bizonyítani. Matkó például a Barcsaynak való ellenszegülést kifejezetten a II. Rákóczi Györgyhez való hűségként tüntette fel.<sup>206</sup> Ebből is látható, hogy a hitvitázók szemében a konvertálás eseménye alapvetően nem kérdőjelezte meg az ifjú fejedelem legitimitását. Sőt, a *legitim* kifejezést mindkét fél használta, s dőlt betűvel kiemelte szövegében. Sámbar, illetve a katolikus fél (vagy talán az egész missziót támogató Nádasdy) számára immáron a katolizálást követően I. Ferenc valóban legitim lehetett volna mint erdélyi fejedelem, és akár mint magyar király is, hiszen a katolikusok számára lényeges alkotmányos akadály (a református hit) már nem volt annak, hogy uralkodó legyen. Matkóék számára pedig I. Ferenc még az apja életében törvényes utódjául kinevezett legitim erdélyi fejedelemnek volt tekinthető.

## Összegzés

Az 1660-as években kibontakozó, s a felső-magyarországi városokban zajló hitvitázásnak a gyülekezetek feletti vallási, egyházi hatalom kiterjesztésén túl nyilvánvaló politikai tartalma is volt. A *felső-magyarországi hitvita* talán leglényegesebb szövegének – remélhetően e rövid elemzés is bizonyította – az egész polémiát elindító *Három üdvösséges kérdés* tekinthető. A vitában, valamint a térség rekatolizációjában betöltött szerepét az is bizonyítja, hogy ez volt az egyetlen olyan polemikus mű, amelyet rövid időn

<sup>205</sup> Kulcsár Árpád írta a sárospataki hitvita kapcsán, hogy az ifjú fejedelem szavai és viselkedése megbotránkoztatták a református prédikátorokat, igaz, ennek főbb oka az ifjú fejedelem részegsége volt. KULCSÁR 1999.

<sup>206</sup> „Azt irod X, ut valóban nagy Tökben pag. 11. hogy: Hitemen való Uram akart engemet fel-akasztatni: Ugy-é? 1. Hogy Uramnak irod abban hazudtz; Mert áruló Urat soha sem szolgáltam; Ez-is vólt rabságomnak derék oka, hogy idvezült Rákóczi György Kegyelmes Uramtúl Barcsai kedveért el-nem szakadtam. 2. Ha azt irod, hogy fel-akart akasztani; ha maga Barcsai Akos élne, ma-is azt mondaná, hogy hazud Sámbar. 3. De ha szintén akart volna-is, (mint más Pápista derék embereket ugyan fel-is akasztatott (a minémü vala Bako István, Bekenyi György, & c.) minden igaz oknélkül. Vallyon tenéked papnak tartván (még penig a Méltóságos Rákóczi György Urunk maradékinál) magadat, a Tyrannusnak gonosságát illiké justificálnod, és az ártatlant illiké kárhoztatnod. Bizony ha a Méltóságos Rákóczi Ferencz jo consideratióban venné itt a dolgot, nem hogy arra méltoztatna hogy kenyerén hizlallyon tégedet, de pelengérben tövisses veszzszövel kelene inkább udvarából ki-pelengéreztetni.” MATKÓ 1668, 10–11.

belül háromszor is kinyomtattak. Első megjelenése 1661-ben történt a nagyszombati nyomdában, mely kiadás még erősen kötődött a *sárospataki hitvitához*, illetve a fejedelmi család katolikus hitre téréséhez. A könyv prelimináriája alapján talán egyértelmű, hogy a jezsuita traktátus ennek a konvertálásnak, illetve a térítő földesúr Nádasdy Ferenc országbírónak a politikai, vallási hatalmát hivatott reprezentálni. A vitairat első kérdésében tárgyalt első magvetés ügy – amely a vallás régisége feletti kérdést kiterjesztette a magyar kereszténység felvételének témájára – jellemzően a Szent István apostoli király hagyományon alapuló katolikus nemzeti ideológiát közvetítette. A könyvben rejtetten megjelenő toposzok, a korszak eszmei, politikai gondolkodását közvetítő retorikai alakzatok az első magvetésnek a magyar kereszténységre és magyar államra (vagy államkereszténységre) vonatkoztatott példázata a megváltozott felső-magyarországi/erdélyi politikai helyzetben új jelentéstartalmakkal gazdagodott. Az egymással a kezdetektől összekapcsolódó, együttlétező magyar katolikus államegyház mint politikai, hatalmi tényező jelenik meg (e könyv által) a protestáns felső-magyarországi régióban. A hit régiségének és igazságának kérdése az igaz egyház ügyén túl az igaz államnak, politikai hatalomnak – jelen esetben a régi egységes magyar keresztény állam hagyományához visszacsatolva – a jelenre és a jövőre vonatkozó politikai, területi – a Rábától Fogarasig terjedő – igényét közvetíti. Úgy hiszem, ez a régi magyar dicsőséghez visszacsatoló, felekezeti és politikailag is egységes országban gondolkodó (s ilyen értelemben a két ország koncepciót elutasító) katolikus ideológia halványan kapcsolható a szakirodalom által „nemesi nacionalizmus” terminussal megnevezett politikai gondolathoz,<sup>207</sup> s a Nádasdy névvel fémjelzett katolikus térítés, a politikailag is jelentős eseménynek számító fejedelmi konvertálás is részben ehhez az eszmeiséghez köthető. Másrészt viszont mintha a jezsuita munka a katolikus nemesi rendiségnek, például a *Siralmas Könyörgő Levél* (a továbbiakban: *SKL*) egyes szövegrészeiben megjelenő eszmeiségéből is táplálkozna. Noha egy jezsuita páterről nem tételezhető fel a Habsburg-ellenesség, a mecénásról (megrendelőről?) talán már igen. Mindenesetre Sámbar szövegében feltűnik a *SKL*-ben is megjelenő, a reformáció eretnokségét behozó két magyar főúr alakja,<sup>208</sup> méghozzá név szerint (Perényi, Petrovics), s az apostoli királyság koncepcióban is az *SKL*-hez hasonlóan

<sup>207</sup> SZABÓ 2012, 1117–1119. Szerinte a nemesi nacionalizmus egyik fontos nyelvi eszköze: a „magyaros magyarság”; „igaz magyarság” kifejezés volt.

<sup>208</sup> „Az Eretnokségről. Az a híre, hogy két Magyar Úr hozta bé Magyar Országba a Luther és Caluinustas költőt uallást és eretnokséget.” PÉTER 1973, 90.

VII. Benedek pápa jelenik meg a vitairatban<sup>209</sup> – s nem II. Szilveszter – a magyarok megtérítőjeként.<sup>210</sup> Ezzel nem azt szeretném mondani, hogy Sámbar ismerte, felhasználta volna a *SKL* néven ismert (feltehetően 1659-ben összeszerkesztett) politikai röpiratot, csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a munkájában megjelenő képeket, retorikai alakzatokat, valamint a politikai tartalommal is bíró teológiai és történeti argumentumokat a korszak gondolkodásának eszköztárából merítette, s mindezek finoman kötődtek többek között a rendi nemesi ellenállás bizonyos nyelvi formáihoz is. Az, hogy a felekezeti felettségben gondolkodó nemesi nacionalizmus eszmeisége – melynek fő képviselői az 1650-es évek végén Nádasdy, Wesselényi, II. Rákóczi György voltak – vagy a katolikus nemesi ellenállás gondolatisága 1661-ben egy katolikus vitairatban is nyomokban megjelenik,<sup>211</sup> már nyilván az irat „funkcionális aktualitása”, kommunikációs szándéka miatt lehetséges. Illetve annak köszönhető, hogy az erdélyi válság zavaros belpolitikai harcmezéjén végül a hatalomból kiszoruló, de a hatalmi politikában szerepre vágyó Rákócziak – az özvegy fejedelemasszony lelkiismereti kérdésén túl – saját birtokaikon immáron a katolikus egyház támogatóivá lettek. A „magyaros magyarság” képe Sámbar teológiai szövegében a „katolikus magyarság” fogalmában válik ugyanúgy igazabbá, mint a református (törökös) magyarságé. Hiszen az első magvetés parabolájában a régi/búza/katolikus–új/konkoly/református fogalmi szembenállása egyértelmű érték kategóriákat is jelöl. Ilyen értelemben Sámbar olyan „aszimmetrikus ellenfogalmakat” alkot, melyek vallási, politikai és történeti olvasatot egyaránt közvetítenek.<sup>212</sup> Talán ebből az „aszimmetrikus ellenfogalmak” érték kategóriából való kilépésként értelmezhető a protestánsok válasza, amikor tagadják a Sámbar által használt fogalmi kereteket, megfeleltetéseket, s igyekeznek kitörni belőle, lerombolni azt, vagy elmozdítani helyéről a fogalmi megfeleltetések gondolati elemeit (pl. régi–pogány). A magvetés ügye ezért is válik kulcskérdéssé az egész vita szövegfolyamában.

A döntően 1666–1669 között zajló iratváltásokban már kirajzolódik a vita helyi aktuálpolitikai tartalma is. Ezekben a szövegekben a Rákóczi család mint a világi hatalom képviselője jelenik meg, így a politikai hűség és párttűzés kérdése az immáron katolikus fejedelmi családhoz való viszony kontextusában válik megjeleníthetővé, kifejezhetővé.

<sup>209</sup> „a mit akkori Romai Benedek Pápa vallott, azont vallották az első Magyar Keresztyénekis.” SÁMBÁR 1661, 2.

<sup>210</sup> Lásd: PÉTER 1973, 38, 43, 46–47, 116.

<sup>211</sup> A Szabó által fontosnak ítélt „magyros magyar” kifejezés nem szerepel a vitairatokban, de a „magyarabbúl írhatnátok” mint érv, már megjelenik a vita későbbi szakaszában.

<sup>212</sup> KOSELLECK 2003, 241–298.



Noha a protestáns felső-magyarországi rendekkel a katolizált fejedelmi családnak számos konfliktusa volt – ezek rendezése miatt került sor például 1665-ben a kassai törvénykezésre, ahol azonban nem sikerült a reformátusokat ért sérelmeket orvosolni, illetve Báthory Zsófia nem volt hajlandó vallási jellegű engedményeket tenni<sup>213</sup> –, mindezek ellenére a vitairatokban I. Ferenc iránt a protestáns szerzők is bizalmukról s hűségükről tesznek tanúbizonyságot, s az ifjú fejedelem katolizálásának, politikai cselekedeteinek okát jezsuita befolyásoltságnak tulajdonítják. Ez a „jezsuita pártosság” a későbbiekben kibontakozó Wesselényi-összeesküvés első, önleleplező szakaszában is komoly kifogása volt az éppen ezért túl bizalmatlan református köznemességnek. Talán nem véletlen, hogy a polémiák is akkor csendesedtek el, amikor 1669 áprilisában I. Rákóczi Ferenc aláírta a sárospataki egyezményt a református nemesekkel. Ebben „kötelezettséget vállalt, hogy a református templomoknak és iskoláknak visszafizeti az anyja által elvett jövedelmeket, a pataki főiskola segélyezését újra folyósítja, s a protestáns templomok látogatását nem akadályozza.”<sup>214</sup> A katolikus I. Rákóczi Ferenc és a protestáns köznemesség a felekezeti ellentéteken túllépve végül is együtt tudott működni egy rövid történelmi pillanatban a Wesselényi-összeesküvés zászlaja alatt. A mozgalomnak, illetve Rákóczinak a Habsburgoktól független, magyar nemzeti királyságot megalapító szándéka és eszméje valahol ott rejtőzött már az 1650-es évek közepétől a magyar katolikus főurak gondolkodásában, illetve II. Rákóczi Györgynek a lengyel trón megszerzésére irányuló, s így talán a később önállósulni tudó, a Habsburgoktól elszakadó magyar királyság tervében, vágyaiban (álmaiban) is, mely kapcsán felmerülhetett I. Ferenc katolizálása is.<sup>215</sup> A vitairatokban szereplő *legitim* jelző, amellyel mindkét fél, a jezsuita Sámbar és a református Matkó is illeti az ifjú fejedelmet, arra a kirajzolódó, jogilag, politikailag immár mindkét felekezet által elfogadott és támogatható személyre utal, aki akkor, 1666/1667-ben az egész magyarság sorsát komolyan alakító, ígéretes és tekintélyes alaknak tűnt, s aki később vállalta is, hogy a nemesi mozgalom élére álljon.

A *felső-magyarországi hitvita* szövegkorpuszának politikai, eszmetörténeti üzenetei és csatái azonban másodlagosnak tekinthetők ahhoz képest, amit az egyháztan kapcsán folytattak a vitatkozó felek. Így bár talán a *Három kérdésről* egyértelműen kijelenthetjük, hogy a *Sectio theologica* részeként jött létre,<sup>216</sup> a rá válaszként írt református művek

---

<sup>213</sup> BENCZÉDI 1980, 21.

<sup>214</sup> BENCZÉDI 1980, 25.

<sup>215</sup> GEBEI 1996.

<sup>216</sup> BENE 2007, 67.

elsősorban hitvédelmi célzattal, a válaszadás kényszeréből, illetve a gyülekezet védelmének kommunikációs helyzetéből szólaltak meg a jezsuiták ellen. Mivel a fejedelmi udvar támogatását már nem élvezték, ezért a református szerzők inkább a katolikus egyháztan azon pontjait és tételeit igyekeztek cáfolni, amelyek függetlenül az aktuálpolitikai helyzettől állandóak, dogmatikailag kötöttek voltak. Dolgozatom következő fejezetében tehát azt igyekszem bemutatni, hogy milyen beszédmódokat hoztak létre a prédikátorok Sámbar Mátyás kérdéseinek és egyháztanának cáfolására.

### III. Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben” (ekkléziológia és metatextualitás)

Az ekkléziológia ügye, mint azt az előző fejezet is mutatta, központi kérdése volt Sámbar Máttyás *Három üdvösséges kérdésének*. A *kié* az igaz egyház és *mi* az igaz egyház teológiai vitája a jezsuita munka első fejezetében erős politikai többletértelemmel gazdagodott. Mint láthattuk az első magvetés példázata és annak jezsuita értelmezése azt a fő üzenetet hordozta magában, hogy a katolikus egyház a régi, igaz, apostoli egyház, s a katolikus hitet vették fel pogányságból megtérő eleink. Az egyház régiségének kérdése és a magyarországi kereszténységnek az ügye így összekapcsolódott és új fogalmi kereteket adott a teológiai vitának. Már az eddigiekben is hangsúlyoztam, hogy Sámbar kis könyve egy rendkívül tudatosan megírt, a befogadók, megtérítendőök vélt elvárásait figyelembevevő s azokra építő szöveg volt, s igyekeztem a politikai, eszmetörténeti összefüggéseit feltárni az iratnak.

A következőkben a szövegeknek azt a tulajdonságát szeretném bemutatni, amely miatt ezek az 1660-as években zajló polémiák hírhedtté váltak. Túlzás nélkül állítható ugyanis, hogy e vitairatokra nagyon is jellemző volt a mocskolódó, gúnyolódó, személyeskedő hangnem.<sup>217</sup> Kérdésünk tehát az, hogy vajon ez a megbotránkoztató, a mai – mi több a korabeli – jó ízlés határait messze túllépő stílus csak öncélú, dühödt és indulatos beszédnek volt-e tekinthető? Vagy nagyon is megfontolt, a korabeli vallásos kommunikáció nyelviségét használó, ám azt felül is író szerzői eljárások hozták őket létre? Illetve az ellenfél kigúnyolásán túl milyen fő szervező elve volt ezeknek az invenciózus szövegeknek? Ahhoz, hogy e kérdésekre válaszoljak, ismét csak a vitát elindító *Három üdvösséges kérdést* kell tüzetesebben megvizsgálnom, s bemutatnom a könyvecske második kérdésében (*Masodik: Csak az egy pápista hité igaz?*) alaposan és részletesen

<sup>217</sup> Bitskey István is felhívta erre a figyelmet: „Az igen nagyszámú hitvitázó kiadvány megjelenése mögött patrónusként ott kellett állnia az egi püspöknek, aki a jezsuiták kassai letelepítésével s a Kisdiánium támogatásával intézményi háttérrel teremtett a magyar nyelvű polemikus irodalom „másodvirágzásához”, a Pázmány Péter nevével fémjelzett első korszak után egy „újabb hullám” elindításához. Más kérdés, hogy ez mennyivel gazdagította a magyar irodalom öszképét. Addig is amíg erre vonatkozóan részletes vizsgálatok következhetnek, megfogalmazhatónak véljük nézetünket, amely szerint a kassai és felső-magyarországi hitviták eszmeiségben és teológiai érvrendszerben kevés újat hoztak, viszont annál többet eredményezett ez az összecsapás a nyelvi invenció, a magyar nyelvi árnyaltság és kifejezőkészség fejlődése terén. Még akkor is, ha a személyeskedő, nyers, durva hangvétel semmiképpen nem teszi vonzóvá e vita szereplőit.” BITSKEY 1997, 34.

tárgyalt ekklezilógiai tanítást. Illetve röviden számot kell azzal vetnem, hogy a 17. századi Magyarországon az egyháztani vitáknak milyen előzményei voltak Sámbar Mátyás működése előtt.

### Az ekklezilógiai hagyomány

Az egyház szervezetének létrejötte hosszú történelmi folyamatnak tekinthető. Az, hogy mi is az egyház, pontosan nem szerepel a bibliai szövegekben, éppen ezért az egyház önmeghatározása és önértelmezése már az ókeresztény közösségeknek is fontos volt, s az egyházatyák írásai is kitértek e kérdésre. Értelmezésük alapja természetesen kizárólag Krisztus tanítása, illetve a Szentírás lehetett. Az első századokban különösen Tertullianus (az Egyház Krisztus teste, Ef 5,9) és Cyprianus (az Egyházon kívül nincs üdvösség, Egyház „Anyja”, az Egyház egysége) egyháztana volt meghatározó.<sup>218</sup> Ahogy Szabó Ferenc Pázmány egyháztanáról szóló monográfiájában írja: „Az Egyház nominális meghatározása: *Convocatio*, egybehívás, gyülekezet. A Szentírás nem ad definíciót az Egyházzal, de számos képpel, fogalommal közelíti meg az egyetlen valóságot. Néha saját névvel jelöli: Isten népe, Isten Izraelje, templom. Még gyakrabban metaforákat alkalmaz: Hitves, Jegyes, Szűz, Anya, Nő, főleg pedig Test: *Krisztus Teste*, ez a leggyakoribb az Újszövetségben. A metafora nem az alany lét mivoltát, mint inkább cselekvési módját, dinamikus magatartását fejezi ki. [...] Az egyházatyák is, miként a liturgia, képeket, metaforákat alkalmaznak az Egyház misztériumának jelölésére.”<sup>219</sup> Mint azt már az előző fejezetben is említettem, az egyház a katolikus értelmezés szerint egyszerre *alanya* és *tárgya* a hitnek. Az egyház önértelmezése a szentírási szövegek exegézisének hermeneutikai hagyományában folyamatosan alakult a patrisztikától a középkor végéig. Az ekklezilógia mint ügy, mint kérdés akkor válik vitatémává, amikor a kora újkori kontorverzteológiák megjelennek, s a reformáció felteszi a kérdést: *melyik Krisztus igazi egyháza?*<sup>220</sup> Ez a kérdés átalakítja az egyházzal szóló gondolkodást, a róla való beszédet, s létrehozza azokat a teológiai érvrendszereket, amelyekkel egyik s másik felekezet is igyekszik bizonyítani saját egyházának igazságát. A töréspont az egyház látható és láthatatlan voltában található. A hitújítók az egyházat mint lelki, kegyelmi közösséget értelmezték, s a láthatatlan egyházat

<sup>218</sup> VANYÓ 2009, 89–104.

<sup>219</sup> SZABÓ SJ 2012, 308.

<sup>220</sup> LUKÁCS 2008, 1.

hirdették, míg a katolikus teológia a látható római egyház érvényességét és igaz voltát igyekezett bizonyítani.<sup>221</sup> E bizonyítás során váltak különösen fontossá Krisztus látható egyházának ismertetőjegyei, amelyek megkülönböztették és egyértelműen felismerhetővé tették a katolikus egyházat a protestáns eklézsiákkal szemben. Alapvetően négy ismertetőjegye, jelzője illetve, attribútuma van az egyháznak, amik már a Nicea–Konstantinápolyi Hitvallásban is szerepelnek: *egy, szent, katolikus, apostoli*. Az egyháztani érvelésben e jegyek, Krisztustól örökül kapott jelek látható volta jelzi, hogy melyik egyház az igazi. Az egyes attribútumokat különböző bibliai szöveghelyekkel igazolták, árnyalt jelentéstartalmaik lettek, s az ekkleziológiai vitákban ezek döntő fontosságú érvnek számítottak – legalábbis a római egyház argumentációjában. Az *egy* mint *jel* elsősorban az egyház tanításának egységességére vonatkozik, a *szent* a Krisztus hívők közösségére. A *katolikus* mint *jel* az egyetemes, időben és térben is mindenhol kiterjedő és állandó létező egyházat ábrázolja, az *apostoli* mint *jel* az apostoli folytonosságot (pápák, püspökök, papok *successioja*) jeleníti meg.<sup>222</sup> A kontroverzteológiai írásokban ezeket az attribútumokat használják a római egyház igaz voltának bizonyítására, s a bibliai szöveghelyek értelmezésével igazolják az egyes jegyek nélkülözhetlenségét Krisztus egyházában.

A hitújítókkal folytatott harc során a katolikus teológiában is folyamatosan alakult ki az ezen jegyekre épülő ekkleziológiai argumentáció. A legfontosabb szerzők: Roberto Bellarmino, Francisco Suarez, Gregorius de Valencia, Thomas Stapleton voltak, s az ő munkásságukra alapozva dolgozta ki egyháztani érvelését Pázmány Péter is, akinek ekkleziológiai tartalmú művei egyáltalán létrehozták és megalapozták a magyar nyelvű katolikus egyháztani okfejtéseket.<sup>223</sup>

<sup>221</sup> „A reformátorok egyházértelmezése (»Az egyház a hívők közössége«) kapcsolódik az »egyedül a hit üdvözít« elvhez, és a római egyház kritikájához: a szentírási és a patrisztikus teológia segítségével szembefordulnak a kifelé való irányulással, a külső, látható egyházszerkezettel, látható intézményekkel, és a bensőségességre, lényegre összpontosítanak: az egyház elvilágiasodásával a lelki oldalt állítják szembe. Nem a földi közvetítésen van tehát a hangsúly, hanem kizárólag Isten üdvösséghezó tevékenységén. A reformáció az egyházat alárendeli Isten Igéjének. Ezzel szemben a katolikus teológusok az Egyház kettős arculatát: az isteni és az emberi egységét, a láthatatlan kegyelmi valóságot és a látható jelek által felismerhető közösséget egyaránt hangsúlyozzák. Idővel a látható, a hierarchikus és monarchikus vezetésre épülő valóságot eltülozzák, elannyira, hogy a katolikus ekkleziológia szinte »hierarchiológia« lesz. Ennek az egyháztannak egyik első képviselője már R. Bellarmino, akinek tanítása jelentősen hatott a Trentói zsinat utáni idők teológiájára és hitoktatására.” SZABÓ SJ 2012, 324.

<sup>222</sup> SZABÓ SJ 2012, 342–348.

<sup>223</sup> BITSKEY 2000, 294.

## Pázmány ekkleziológiai művei

Már az előző fejezetben is utaltam rá, hogy Pázmány az exegézis és az ekkleziológia ügyét tartotta a legfontosabb polemikus kérdéseknek,<sup>224</sup> hiszen a 17. század legalapvetőbb teológiai polémiái az írásmagyarázat és az igaz egyház meghatározásának kérdése körül alakultak ki. Igaz, magának Pázmánynak is több évtizedre és hosszas teológiai előkészítő munkára volt szüksége ahhoz, hogy az 1626-ban megjelenő *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról Két rövid könyvecskék* lapjain egyértelműen megfogalmazza e gondolatokat: „Tenger az igaz Hitrül-való egyenetlenségek vitatásának el-áradott özöne: de azért, mind csak e kis könyvben foglalt kérdéseken fordul-meg, mint valami sarkon mellyekben a töb dolgok is mind el-igazodnak: ugy hogy, valaki érti e két könyvben kapcsolt dolgokat, nem szükség a töb vissza-vonyások vizsgálásában fárasztani elméjét. mert ezekből el-igazíthat minden közbe-vetésekét.”<sup>225</sup>

Pázmány e kérdésekről először az 1605-ben megjelenő latin nyelvű *Diatriba theologicá*ban értekezett,<sup>226</sup> később magyarul teljes részletességgel a *Kalauz* lapjain (a Szentírással kapcsolatosan a III. és VII. könyv, az Anyaszentegyházzal kapcsolatban VIII. és IX. könyv) fejtette ki a látható egyházzal szembeni katolikus tanokat, majd 1626-ban a már fent említett könyvet szentelte a témának. A *Két rövid könyvecskék* teológiai szempontú elemzését Öry Miklós végezte el, s az újabb irodalomtörténeti kutatások is figyelemreméltó munkának találták Pázmánynak ezt a százötven lapos könyvecskéjét. Bitskey István a mű retorikai vizsgálata során megállapította, hogy Pázmány életművében az ekkleziológia témájának korábbi feldolgozásaihoz képest ez a munka törekedett leginkább a közérthetőségre, populárisabb nyelvhasználat volt rá jellemző, s szövegét a képek vezérelték (az Egyház Krisztus jegyese, Krisztus teste, Isten háza, országa). Bitskey szerint éppen a popularitás igénye miatt adhatta ki a művet Pázmány alig három évvel a témát részletesen tárgyaló *Kalauz* második kiadása után.<sup>227</sup> Hargittay Emil tanulmányában ugyancsak fontos munkának, sőt Pázmány kontroverz irodalmi munkássága szempontjából a legfontosabb műnek ítélte a *Két rövid könyvecskéket*. Szerinte a könyv 1626-os

<sup>224</sup> HARGITTAY 2009A, 173–179; A mű retorikájáról és argumentációs technikájáról: GYÖRI 2001, 261–267.

<sup>225</sup> PÁZMÁNY 1626, )( 2b–):( 3a.

<sup>226</sup> PÁZMÁNY Péter, *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia adversus posthumum Guilielmi Witakeri librum contra Illustrissimum Cardinalem Bellarminum*, Graecii, 1605; Facsimile kiadása: *Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája*, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975, PÁZMÁNY 1605/1975.

<sup>227</sup> BITSKEY 2000, 300.

megjelenésének háttérében az állhatott, hogy két évvel korábban jelent meg a Szenci-féle *Institutio*-fordítás, amely munkára maga Pázmány is utalt könyvében a Bihar vármegyének címzett ajánlásban.<sup>228</sup> A könyv kiadásának másik, ugyancsak fontos okára hívta fel a figyelmet Heltai János. A mű közvetlen aktualitását ugyanis az adhatta, hogy 1626-ban Bécsben megjelent az első magyar nyelvű katolikus bibliafordítás, s Pázmány kontroverz teológiai munkája Káldi fordításának kiadását támogathatta.<sup>229</sup> Ez magyarázhatja a könyvecske felépítését, ahol először a Szentírás értelmezésének kérdését tárgyalta Pázmány, aztán tért rá az egyháztani okfejtésre.<sup>230</sup> A könyv kiadásának háttérében álló említett okok valószínűleg mind szerepet játszottak abban, hogy megjelent a kis munka. Pázmány „Hazájának”, Bihar vármegyének dedikált ajánlása a partiumi és erdélyi területekre is kiterjedő katolikus térítési szándék megjelenését is jelezte, s éppen ezért nem is maradt válasz nélkül a könyv. Az érsek műve ugyanis egy több iratból álló hitvitát indított el: Pécsváradi Péter váradi prédikátor 1629-ben mintegy kilencszáz lap terjedelmű irattal, a *Felelet Pázmány Péter esztergomi érseknek két könyvecskéire*<sup>231</sup> című művel válaszolt a katolikus munkára. Pázmány viszontválaszt, a *Jó és nemes Váradnak gyenge orvoslását*<sup>232</sup> már Sallai István álnéven jelentette meg. Pécsváradi 1630-ban megjelenő pamfletszerű viszonzásából, a *Kilenc okokból*<sup>233</sup> nem maradt fenn példány, de Pázmány 1631-ben megjelent újabb válasziratából, az *Okok nem okok*<sup>234</sup> szövegéből megállapítható, hogy a vita itt is erőteljesen elmérgesedett.<sup>235</sup>

Az ekkleziológia és a szentírásmagyarázat kérdése Pázmány életművén belül egy folyamatosan napirenden tartott, egyre jobban kiteljesedő, egységes interpretációvá váló, végül külön könyvvé formálódó téma volt. A magyarországi felekezeti vitatérben Pázmány

<sup>228</sup> HARGITTAY 2009A, 174–175.

<sup>229</sup> „A Két rövid könyvecskéknél azonban, ezeken az általánosságokon túl, közvetlen aktualitása is volt. Ugyanebben az évben, azaz 1626-ban jelent meg Bécsben az első teljes, magyar nyelvű katolikus bibliafordítás, amelyhez készítője, Pázmány régebbi rendtársa, Káldi György függelékként egy terjedelmes vitairatot csatolt: *Oktató intés a ... kálvinisták Bibliájáról*. Azaz Pázmány Káldi vállalkozását támogatja. Egy időben jut a hívők kezébe a katolikusok által helyesnek tartott, s a római egyház tekintélyével megerősített szentírási szöveg, és az annak birtoklására, értelmezésére és magyarázatára bejelentett kizárólagos igény.” HELTAI 2008, 120.

<sup>230</sup> E könyv szerkezete szinte visszatükrözi a vitairat szövegében is meghatározó szillogizmus szerkezetét. Hargittay Emil megállapítása szerint ugyanis: „Itt tehát a szillogizmus *mű*struktúráló szerepet kap: 1. *premissza*: a hit alapjául szolgáló Szentírás értelmezésére az igaz egyház hivatott (= a mű első „könyve”). 2. *premissza*: a római Anyaszentegyház Krisztus egyháza, szándékainak folytatója, az igaz egyház (= a mű második „könyve”). [Konklúzió: a római Anyaszentegyház tehát a Szentírás hiteles magyarázója].” HARGITTAY 2009B, 215–220, 215–216.

<sup>231</sup> RMNy 1427.

<sup>232</sup> RMNy 1485.

<sup>233</sup> RMNy 1460.

<sup>234</sup> RMNy 1514.

<sup>235</sup> HELTAI 2008, 120–121; HARGITTAY 2009A, 177; BITSKEY 1986, 194.

művei tették egyértelművé, hogy mi a katolikus egyház tanítása az igaz egyházzal és a Szentírás értelmezéséről. Így minden későbbi magyar nyelvű vitairatban, a Pázmány műveiből merítő kompilációs gyakorlatban és hagyományban,<sup>236</sup> és így mint később keletkezett jezsuita művekben nyilván Sámbar Mátyás munkáiban is visszatükröződtek az érsek által megfogalmazott dogmatikai tételek, bizonyítások. Az tehát, hogy kapcsolat volt Pázmány említett művei és Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdése* között, már csak az ekkleziológia ügyének tárgyalása miatt is egyértelmű. A kérdés az lehet, hogy milyen mérvű lehetett ez a kapcsolat, illetve miben különbözött, miben hozott újat Sámbar 1661-es kis könyvének egyháztani érvelése Pázmány irataihoz képest. Megfigyelhető-e az ekkleziológiai tanításban is az a tendencia, amelyet az első kérdés „magvetés ügyénél” igyekeztem boncolgatni, azaz a nagyon tudatos, a missziós terület befogadói rétegét megcélzó argumentációs gyakorlat, ami miatt a szöveg „egyedivé” tudott válni.

### Sámbar és a látható egyház

Sámbar munkájának és Pázmány *Két rövid könyvecskék* iratának kapcsolatát, valamint a téma körül kialakult korábbi hitvita és az 1660-as évek szövegeinek tematikus összefüggéseit már a *Három kérdésre* először felelő Pósaaházi János is szóvá tette. Mint írta: „valamelyeket a másodíc kérdésnek hat részetskéjében szemetez a *kérdezkedő*, mind azoc tsac gazok, polyvác, szalmác könnyen kiis seperhetők, mind azokat, de régen mi elüttünc ki seprette a boldog emlékezetü *Pétz Váradí Péter*, amaz ő magyar irásában, mellyben *Pázmány Péternek* az Anyaszentegyházról irattatott, és Bihar Vármegyének dedicáltatott könyvét megrostálta, és a pad alá bujtatta.”<sup>237</sup> A sárospataki professzor számára tehát egyértelmű volt, hogy a *Három kérdés* második részében megjelenő egyháztani okfejtés alapját Pázmány vonatkozó művei adták. Egyébként sem volt ismeretlen Pósaaházi számára a katolikus ekkleziológiai tételekkel való szembeszállás. Pázmány *Két könyvecskék* szövegének egyes részeit, az első kérdés VII. és VIII. pontját ugyanis 1661-ben *Két szárny*<sup>238</sup> címmel Bécsben újra kiadták. E részek egyébként a

<sup>236</sup> MACZÁK 2010; MACZÁK 2003, 261–276; HARGITTAY 2009E, 205–214.

<sup>237</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B5b.

<sup>238</sup> PÁZMÁNY Péter, *Két szárny, melyekkel felemelkedvén a keresztyén lélek az uj tanitok törei előtt elszaladhasson. Vétettek cardinál Pazmany Peter esztergami erseknek az Sz. Irásrul és az Anyaszentegyházrul irt első könyvetskéjéből. VII. és VIII. resze*, Bécsben, 1661–1662, Kürner Jakab János sen. az Austria Könyvnyomatója (RMNy 2961), PÁZMÁNY 1661/1662.



katolikus egyház tradícióinak fontosságát, a Bibliában nem olvasható, de a szóbeliségben tovább élő apostoli hagyományok ügyét tárgyalták. Valószínű, hogy a *Két szárnyra írt protestáns válasznak*, az *Egy Posonbol repült huholo bagolynak megmellyesztése* című kiadványnak Janus Philaetus Hydropolitanus álnéven maga Pósházi volt a szerzője.<sup>239</sup> Fentebb idézett *Summás választétel* című művében saját szerzőségének megjelölése nélkül hivatkozott is e kis munkára, ismételten megjegyezve, hogy Sámbar *Három kérdése* csak olyan pontokat tárgyal, amelyeket Pázmány műveiből vett át a jezsuita, s amelyeket a reformátusok már korábban többször cáfoltak. Mint írta: „De mivel ennek előtte három esztendővel többire azokat Janus Philaetus Hydropolitanus Barátunc, a Posoni Collegiumnac neve alatt ki-jött könyvetskére valo feleletiben meg rázogatta, s vallásunkal azokat semmi-képpen nem ellenkezni meg-mutatta, mi haszna ugyan azon dolgot ujjabb, s meg ujjab kaptára ütni? Hanemha a *kérdezkedőnek* szokását vesszük elő, a ki ebben az egész könyvetskéjében, nem egyebet cselekeszik, hanem Pázmány Péter nec régen meg-büszhött *crambe*-jét teszi elő.”<sup>240</sup>

Ilyen értelemben tehát Sámbar könyve semmi újat nem tudott mondani, bár nyilván a kor katolikus vallásos műveinek nem is az volt a céljuk, hogy újítsanak az egyház tanain. Pósházinak ezek a kritikai megjegyzései – ahogy arra már az első magvetés kapcsán is utaltam – inkább azt mutatják, hogy a szerzőség ügye már a 17. századi hitvitákban is fontos kérdéssé vált. Mivel e polemikus művekben is jellemző volt az irodalmias szerepjáték, névrejtés vagy éppen a szerzőség hangsúlyozása, a *felső-magyarországi hitvita* szövegeit érintve e témára a későbbiekben még kitérek.

### Az első kérdés

Sámbar traktátusának első kérdésében az első magvetés példázata körül létrehozott érvelése alapvetően az egyház régiségét igyekezett bizonyítani. Ugyanakkor már itt megjelentek azok a patrisztikai hagyományból eredő metaforák, amelyekkel az egyházat szokás volt ábrázolni. Ahogy az első kérdés III. §-ában írja: „Továb, mivel igasságnak Oszlopa és Erössége az Ecclesia hamisság azt mondani felöle, hogy Lutter, és Cálvinus előtt el esett, és el vezett vólna. Es, mivel az igaz Ecclesiának mint maga Testének, a Feje

<sup>239</sup> PÓSAHÁZI János, *Egy Posonbol repült huholo bagolynak megmellyesztése*, Sárospatak, 1659 (RMNy 3064), PÓSAHÁZI 1659.

<sup>240</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B7a–B7b.

Christus: igaz Ecclesia volt pedig az Apostolok idétt a Romai Ecclesia: ez ha meg-bódult volna, Christus, a ki Feje, bódult volna-meg: mert a Testnek bódulása a Főtül szokot lenni. hamisság hát azt vallani, hogy a Romai Ecclesia, Lutter, és Cálvinus szakadása előtt megbódult volna. 5. Es mint hogy Sz. Pál kívánnya, hogy oly igaz légyen az Aszony Fériéhez, mely igaz az Ecclesia Christushoz, hamisság, azt vallani, hogy csak ideig vólt igaz az Ecclesia, azután az ördöggel közösködött: mert ez szerént, a Sz. Irás azt akarná, hogy Feleségedis csak ideig tartsa-meg a hüséget, az után, akár kivel czimborállyon. Lád, mely rút hamisság következnek abbúl, ha az Ecclesia, Lutter, és Cálvinus szakadása előtt el-faiúlt vólna.”<sup>241</sup> Sámbar a klasszikus egyháztani metaforákat (Oszlop, Test, Feleség) használja, az azonban eléggé feltűnő, hogy Pázmány szövegeihez képest érvelése sokkal populárisabbnak, egyszerűbbnek, világiasabbnak, vagy akár népiesnek mondható.

Kontrasztként álljanak itt Pázmány vonatkozó sorai:

Kalauz, VIII. könyv, 1637 <sup>242</sup>	Két rövid könyvecskék, 1626
<p>„Ugyan-ezen Sz. Pál, azt a Láthato Ecclesiát, melyben, mint kellyen magát viselni <i>Timoteus</i>-nak, fel-jegyzi, Igazság Oszlopának, és Erösségének nevezi. Mely <i>Metaforá</i>-val, Három dolgot ad előnkbe: I. Oszlopnak nevezvén, állandóságát jelenti. Mert miképpen Sz. <i>János</i> azt, a ki bé-vitetik a Menyországba, Oszlopnak mongya, mivel mozdíthatatlanul marad a dücsőségben, és meg nem hajol a bünre: azon képpen Sz. <i>Pál</i>, Oszlopnak nevezi az <i>Ecclesiát</i>, mert hamisságra nem hajolhat. Azért bátran hozzá támaszkodhatunk: mert le nem dől, mint az ingadozó nád, és akkor leszen állandó a mi Hitünk, mikor ehez az erős Kő-szálhoz köttyük Hitünk Hajóját. 2. Igazság oszlopának mondja. Mert miképpen az Igazság le nem dől, és meg nem</p>	<p>„Azt írja Sz. Pál, hogy a Christus Testének (az, az Ecclesiának, Ephes. 1. v. 22.) éppítő Doctori és Pásztori lesznek, mind a Christus eljöveteleig, kik óltalmazták a hamis tudományok szelétül, és tévelygések csalárdságátul. Ez nem igaz, ha valamely üdőben el-fogy az Ecclesia. mert azt senki nem éppíti, sem örzi, a-mi el-fogy, és nincsen. Másutt, ezen Sz. Pál, az Anyaszentegyházat, Igazság oszlopának és erösségének nevezi: jelentvén, hogy, ha az Igazság mindenkéül erősebb és győzhetetlemb, az Ecclesiának-is győzhetetlennek kel lenni.” 72.</p> <p>„Azt-is értik, hogy, ha az <i>Ecclesia</i> Tévelyedhetetlen, bolondság annak tanításán meg nem nyúgodni. Azért</p>

<sup>241</sup> SÁMBÁR1661, 19–20.

<sup>242</sup> Jelen dolgozatban az ultima manus elve szerint készült, az 1637-es edíciót alapul vevő 2000-ben megjelent facsimile kiadásból idézek. Igaz, hogy a Pécsvaradival folytatott 1626-os vita idején ez még nem készült el, de az 1660-as években ez a példány már ismert volt. Hargittay Emil a facsimile kiadáshoz írt tanulmányában jelezte, hogy ugyan vannak eltérések az 1623-as és az 1637-es nyomtatvány között, de azok nem olyan mérvűek, mint az 1613-as példányhoz képest jelentős átdolgozásokat hordozó 1623-as munka közöttiek. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Pozsony, 1637 (RMNy 1697). Facsimile kiadása: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Budapest, Balassi MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32) (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1637/2000).

<p>győzetik, akár-mint ostromoltassék, mivel a mint <i>Esdrás</i>-nál olvassuk, erősebb mindenkénél: azonképpen az <i>Ecclesia</i> le nem dőlhet, mivel, az Igazságot tartván, véle együtt kel az Igazságnak vagy le-dőlni, vagy fenn-állani. 3. Nem csak Igazság Oszlopának, de Erösségének nevezvén az <i>Ecclesiat</i>, azt jelenti, hogy ina szakad, és erőtlen az Igazság, ha az <i>Ecclesia</i> nem áll, ha ö-tölle nem tartatik.” 666.</p> <p>„Szent <i>Pál</i>, Házasságnak nevezi, CHRISTUS-nak az <i>Ecclesiá</i>-val-valo szövetségét, és azt kívánnya, hogy példa légyen a jó Házások előtt, Christusnak az <i>Ecclesiá</i>-hoz-való kötelessége. Ha azért az Emberek között meg-erősödött Házasság kötelét, egyéb a halálnál félbe nem szakaszthattya: kétség-nélkül, ez is az <i>Ecclesiá</i>-val-valo Házasság, örökös. [...] Azonképpen, a Christus Jegyesét, az <i>Ecclesiat</i>, példájúl adgya Szent <i>Pál</i>, és azt kívánnya, hogy oly igaz légyen az Aszony Férjéhez, mely igaz az <i>Ecclesia</i> Christushoz: <i>Sicut Ecclesia subjecta est Christo, ita &amp; Mulieres Viris suis subditae sint</i>. Bezzeg, ha csak ideig vólna hív az <i>Ecclesia</i>, az-után az Ördöggel bagzana, nem jó példa adatnék Sz. <i>Pál</i>-túl a Házasság-béli Aszonyoknak.” 667.</p>	<p>azt vítattyák, hogy el-tévelyedhetik, és el-fogyhat az <i>Ecclesia</i>. Söt, ollyat beszéllenek a Christus Jegyesérül, mellyet egy böcsületes ember nem szenvedne feleségérül mondani. Mert azzal mossák szájakat, hogy egy-néhány száz esztendő forgásában, Házasság-törő kurva vólt az <i>Ecclesia</i>: Christus országából az igazság ki-gyomlálatott.” 69–70.</p>
--	--

Mint e kiragadott szövegpéldákból is látható, Pázmány jól kidolgozott, argumentált, komplex és stílusosan gazdag szövegeihez képest Sámbar érvelése sokkal képszerűbb, egyszerűbb. Bitskey gondolatát követve megállapíthatjuk, hogy amint a *Két rövid könyvecske* populárisabb szöveg a *Kalauz*hoz képest, úgy Sámbar munkája kapcsán már-már az lehet a benyomásunk, hogy egyháztani és egyáltalán teológiai érvelésében a lehető legegyszerűbb, vizualizáló, főként a népi gondolkodásra jellemző konkrét képeket és az egyszerű szillogizmusokra épített érvelést, logikát használja. Sámbar fentebb idézett mondatában is észrevehető, hogy a látható katolikus egyház megrajzolásához szükséges megszokott metaforákat sűrítve, egymásra építve használja, érvelésében kevésbé alkalmaz dogmatikus elemeket. Az egyház láthatóságát alátámasztó érvei inkább a „józan paraszti ész” logikáját követik. Szövegének populáris stílusából két dologra következtethetünk. Az egyik, hogy Sámbar nem rendelkezett akkora műveltséggel, teológiai tudással, mint

Pázmány, bár ezt árnyalja a tény, hogy ő maga is Grazban tanult, s jezsuita, önreprezentációs célokat is szolgáló életrajza szerint az ottani bölcseleti katedrát fel is ajánlották neki – amellyel Pázmány nyomdokaiba léphetett volna –, ám ő inkább az erdélyi missziós tevékenységet választotta. Műveltsége tehát megvolt, ám személyes habitusa inkább a gyakorlati, térítő munka felé vezette. S talán ez mutathat rá a másik olyan okra, amely miatt e szöveg szinte túl „egyszerűnek” hat: Sámbar ugyanis rendelkezett azzal a személyes tapasztalattal, az erdélyi, székelyföldi területeken megszerzett több éves térítő gyakorlattal, amivel Pázmány kevésbé, s ami talán a *Három üdvösséges kérdés* szövegében is erőteljesen megjelent. Értette, tapasztalta a nép nyelvét, gondolkodását, s mint térítő barátoknak automatikusan olyan nyelven kellett megszólalnia, amellyel valóban meg is tudta szólítani a befogadókat. Az a nyelv, amit használ, talán „butának” hat Pázmány kidolgozott érvelése és prózastílusa mellett, azonban minden bizonnyal jobban tükrözi a katolikus missziós gyakorlatban használt kifejezésrendszert, szóbeli térítői nyelvezetet.<sup>243</sup> Az általam már korábban is emlegetett céltudatosság, szövegének – talán a másodlagos szóbeliségben még létező, középkori katolikus nyelvi hagyományra is épülő – azon sajátossága, hogy érezhetően maximálisan alkalmazkodik a megcélzott terület és lakosság adottságaihoz és vélt igényeihez, leginkább műve központi részében, a könyv második kérdésében jelent meg.

### **A második kérdés üzenete: az egyház mint az *Úr Házának Hegye***

Mindaz a katolikus egyháztani okfejtés, amelyet Sámbar a „második kérdésnek hat részetskéjében szemetez”, s amelyről Pósházi azt írja, hogy csak Pázmány szövegeiből másolta őket a páter, központi részét képezi az egész *Három üdvösséges kérdésnek*. Érdeemes egy pillantást vetni az említett szövegek szerkezetére, felépítésére, lajstromba szedett pontjaira, s nyomban kitűnik, hogy Pósházi vádjai nem voltak alaptalanok. Az ekkleziológiai tanokat Pázmány a *Kalauzban* és a *Két rövid könyvecskékben* is hat-hat

<sup>243</sup> Itt érdemes megemlíteni, hogy Itáliában éppen a 17. században bontakozott ki a Paolo Segnerihez kötődő népmissziók kora, melynek a 18. századi Magyarországon is voltak követői. Mindezt csupán azért említem, mert habár nincs kapcsolat az általam vizsgált jezsuita misszió és az itáliai népmissziók attraktív, ideiglenesen meg-megjelenő térítései között, de az alapproblémára, melyre a jezsuiták igyekeztek megtalálni a megoldást, jól rávilágít: hogyan, milyen módszerekkel, prédikátori nyelvvel lehet megszólítani a falusi, egyszerű embereket. Noha a válaszok/megoldások különbözőek lehetnek, úgy vélem, a szándék is lényeges, egyáltalán az, hogy a katolikus megújulásban tudatosították a feladatot, hogy minden társadalmi réteget el tudjanak érni, meg tudjanak szólítani. Lásd. SZÁRAZ 2012.

pontban foglalta össze. Mivel, mint már írtam, a kardinális szövege sokkal bővebb, teológiailag, retorikailag és stílusban is kidolgozottabb volt, nem meglepő, hogy pontjai kitértek az egyház látható voltának értelmezésétől a felismerhetőség összes (egy, szent, katolikus, apostoli) *jelének* részletes tárgyalásáig. Ez a hatos felosztás némiképp Sámbar művében is megjelenik. Ugyanakkor szembeötlő különbségeket is megfigyelhetünk, főleg akkor, ha a mélyebb tartalmi elemeket vizsgáljuk.

<i>Kalauz, 1637</i>	<i>Két rövid könyvecskék, II. rész, 1626</i>	<i>Három üdvösséges kérdés, 1661</i>
VIII. könyv: Az Anyaszentegyházról Első része. Micsoda az Anyaszentegyház? Második része. Az Anyaszentegyház világ végéig megmarad. Harmadik része. Nem tévelyeghet az igaz Ecclesia. Negyedik része. Az igaz Ecclesia látható. Ötödik része. Elégtelen jeleit adgyák az újítók az Ecclesiának. Hatodik része. Az Anyaszentegyház igaz jeleiről. (egy, szent, katolikus, apostoli)	I. része. Az igaz Anyaszentegyházat megismerhetni. II. része. Az Anyaszentegyház el nem fogyhat s nem tévelyeghet. III. része. Minemű jelekből ismerhetni az Ecclesiát. (una, sancta, catholica, apostolica) IV. része. Az újítók gyülekezete nem igaz Ecclesia. (a négy jelző nem illik rájuk) V. része. A római gyülekezet az igaz Ecclesia. (a négy jelző ráillik) VI. része. Mit tanított az Ecclesia Szent Ágoston idejében a mostani vissza-vonyásokról? <sup>244</sup>	<i>A Második kérdés: Csak a pápista Hité igaz?</i> §. I. Igassága Ielét semmi ellenkező Vallás nem adhattya. §. II. A Páista Hit, ismértető Jelét, Szent Írásból adgya. Első része: 1. A Páista Ecclesia, igazán Catholica. 2. Mert nem fogy-el, mint a többi. 3. Tudgya Magyar Ország. 4. Mert a szakadással meg-vastagodott a Páistaságban. 5. Noha ezt, sok hamissággal vádolyák. Második része: 1. A Páista Eccl. minden időre nézve Catholica. 2. Lutter, és Cálvin. Vallás az előtt nem volt. 3. Tanítói sem voltak mindenkor. Harmadik része: 1. A Páista Eccl. minden helyekre nézve Catholica. 2. Mindenüvé el-terjett. 3. De a Lutter, és Cálvin. Vallás, nem. 4. A Rácoké sem. Negyedik része: 1. A Lutter, és Cálvinista Ecclesia nem Catholica. 2. Mert nem edgyező. 3. A Pártosok tartoztak volna
IX. könyv. Csak a római gyülekezet igaz Anyaszentegyház Első része. 27 bizonyossággal megmutatom, hogy az új szakadások nem igaz Ecclesiák. una (3), sancta (15), catholica (4), apostolica (5) Második része. 18 bizonyossággal megmutatom, hogy egyedül a		

<sup>244</sup> Bitskey tanulmányának táblázatai alapján, BITSKEY 2000, 308–309. A szövegbeli kiemelések tölem származnak.

római Ecclesia Christus jegyese és igaz Anyaszentegyháza. una (3), sancta (7), catholica (4), apostolica (4, ezen belül: pápakatalógus 239 névvel)		ertekezni az Lelki Annyoktól. 4. A-mely az régi tévelygeseketis leszállította. Ötödik része: 1. Catholica az Pápista Ecclesia, szent Péternek fő Pásztorságaért. 2. Annak rendi fel nem bomlott mind eddig. 3. Azért mostis olyan a Romai Hit, mint ez előtt. 4. Nem mutathatták, mikor változott volna-meg. 5. Azon Romai Hit, ép Christus Teste. Hatodik része: 1. Catholica a Pápista Ecclesia minden Nemzetségekre nézve. 2. Mellyek leg-elsőben a Pápista Hitre tértek. 3. Utólb időkbekben is. 4. Azért nem igaz fiak a Pártosok. <sup>245</sup>
---	--	---

Pázmány érvelésében központi szerepet kapott annak bizonyítása, hogy a katolikus egyház – a protestáns teológia állításával szemben – látható (*ecclesia visibilis*), időben és térben is jól felismerhető közösségként, az apostoli hagyományt egyedülként közvetítő s azt birtokló szervezetként működik a világban. A különböző metaforák (Igazság Oszlopa, Krisztus Teste, Jegyese) az egyház világban való megnyilvánulási, cselelési módjait ábrázolták, s a katolikus teológiai érvelés központi képei a négy *jel*ben teljesedtek ki. A csak a katolikus egyház által birtokolt jegyek: *egy, szent, katolikus, apostoli*, annyira meghatározták az ekkleziológiai tanításokat, hogy Pázmány szövegeiben is jól láthatóan szinte „triplázsa” ezeknek a *jeleknek* a magyarázatát. A *Kalauz*ban a VIII. könyv hatodik részében fejti ki először részletesen a témát, megjegyezve, hogy „noha *Thomas Bozius*, Huszon. négy Jelét számlállya az *Ecclésiá*-nak: De én, ama nevezetes Négy Jellel megelégszem, mellyet a *Nicénum*, és *Constantinopolitanum Conciliom*, abban a Hit Vallásban helyeztetett, mellyet az Ellenkezők-is bé-vésznek, mint ennek-elötte fel-jegyeztük”.<sup>246</sup> A IX. könyv első részei azt bizonyítják, hogy az említett *jelek* nem igazak az új vallásokra, második részében pedig ismételten a *jeleknek* a katolikus egyházban való megjelenését

<sup>245</sup> Sámbar *Három üdvösséges kérdésének* Lajstroma alapján.

<sup>246</sup> PÁZMÁNY 1637/2000, 691.

tárgyalja a szöveg, számos visszautalással a korábbi szöveghelyekre. Így szinte háromszor fejt ki a kérdést, s a 649–773. lapig hosszasan tárgyalja a képeket, fogalmakat. Ehhez képest is látható, hogy a *Két rövid könyvecskék*ben már rövidebben ír, de hasonló teológiai, retorikai igényességgel, még akkor is, ha csak munkájának második felében, az 59–141. lapig tárgyalja a kérdéseket. Pázmányhoz képest Sámbar második kérdése a 24. laptól az 52. lapig terjed, s a könyvecske nyolcadrét formája, tipográfiai elrendezése, szedése is jóval rövidebb szöveget tesz lehetővé. A terjedelmi különbségek mellett azonban van egy szembeötlő tartalmi különbség is, amellyel Sámbar szinte elszakad az egyébként hagyományos, Pázmány munkáiban is kifejtett katolikus egyháztani érveléstől.

Sámbarnál, mint az a fenti lajstromból is látható, az ekkleziológiai érvelésnek csupán egyetlen attribútuma, az egyház *katolikus* (*chatolica*)/*egyetemes/közönséges* volta jelenik meg.<sup>247</sup> Így a második kérdésben alapvetően csak egyetlen *jelet* (*catholica* = *közönséges*) tárgyal, s ennek során jelenik meg nála a hat alpont, hat bizonyítás. Szövegének másik lényeges eleme, hogy az egyház *jeli* kapcsán megfordítja az érvelés szokásos szerkezetét. Pázmánynál az látható, hogy egy-egy bevezetett *jel* (egy, szent, közönséges, apostoli) után különböző, az egyházatyáktól és a Bibliából vett citátumok támasztják alá az attribútum szükségességét, érvényességét: „Igy *Quintilianus*, a Közönséges, és mindenkor állandó Regulá-kat, *Chatolica praecepta*, Közönséges rendeléseknek írja. *Eusebius*, az Apostoli Leveleket, mellyeket, nem egy valamely Gyölekezetnek, hanem közönségesen az egész *Ecclesiá*-nak írtak, *Epistolas Catholicas*, Catholika Leveleknek nevezi. A mint éléb mondók, a *Lutheristak* és *Calvinisták* örömet ki-hadgyák ezt a szót a *Credó*-ból, és Keresztyén Anyaszentegyházat mondanak, a Közönséges Anyaszentegyház-helyett. Nem csak azért mondatik az *Ecclesia* Közönségesnek, hogy minden Nemzeteket bé-vészen, és nem köteleztetett egy Néphez, mint a *Synagóga*, mivel Christus azt parancsolta Apostolinak, *Marc.16.v.15.* hogy az egész világon, minden nemzeteknek prédikáljanak.”<sup>248</sup> Az egyház egyetemessége kapcsán a *Kalauz* VIII. könyvének hatodik részében Pázmány három okot említ: az egyház egyetemes időre, helyre (minden nemzetre) és a tanításra nézve. A *Két rövid könyvecskék*ben már csak az időre és helyre (nemzetekre) vonatkoztatva fejt ki az egyház egyetemességének tanát. Sámbarnál viszont teljesen megfordul az attribútumokra

<sup>247</sup> Itt megjegyezném, hogy Pázmány is közönségesnek írja az egyház harmadik *jelét*: „Az *Apostoli*, és a *Nicea*-béli *Crédo*-ban, CATHOLICA-nak nevezetik az Anyaszentegyház. Mely *Görög* szó, annyit térszen, mint [*Közönséges*.]” PÁZMÁNY 1637/2000, 705.

<sup>248</sup> PÁZMÁNY 1637/2000, 705.

vonatkozó argumentáció szerkezete. Az egész gondolatmenet és vitairat központi szövegrésze a második kérdés II. §-ában olvasható, amelyet tipográfiailag is kiemelt a szerző, ezért szövegét itt kivételesen a nyomdai megjelenést is követve idézem:

„De az Pápisták Ecclesiája,  
oly Jelét adgya a Sz. Írás-  
búl az ő igasságának amely  
*Jelhez* és Bizonyosághoz sem-  
minemü más Vallás nem  
nyúlhat; melyrül Sz. Isaias  
igy ír:

Az utolsó napokban el  
készítették az Úr Háza Hegye,  
az hegyek tetején, és fel-  
emeltetik az halmok fölibe,  
és ahoz folyamnak minden  
nemzetségek.

Mely igék sommáját a *Cré-  
dóban* az Sz. Apostolok csak  
egy szóval jelentették, mond-  
ván, hogy

CATHOLICA,

az az

KÖZÖNSÉGES

a Christus igaz Ecclesiája.

Hogy pediglen az az *Úr  
Haza, az hegyek tetején-való  
és Catholica Ecclesia*, nem más  
a Romai Pápista Ecclesián ki-  
vül, meg-mutatták a Ma-  
sodik Kérdésnek egynéhány  
Részecskéi.”<sup>249</sup>

---

<sup>249</sup> SÁMBÁR 1661, 26–27.



Jól látható, s ezt a szerző a nyomdai kiemeléssel nyomatékosította is az olvasóknak, hogy az egész traktátus központi gondolata a második kérdés II. §-ában jelenik meg. A *jel*, amelyről bizonyosan felismerhető Krisztus igaz eklézsiája, Izajás próféta könyvében olvasható.<sup>250</sup> Ez a bibliai szöveghely a témaadó textus biblicus, s ez alapozza meg a későbbi érvelést, és minden, a *jelre* vonatkozó egyháztani állítás – amelyet a második kérdés hat alpontjában fejt ki – erre a központi képre, az egyházat szimbolizáló *Úr házának Hegyére* épül. Sámbar szövegében az ószövetségi citátum olyannyira fontos szerepet kap, hogy az apologetikus ekkleziológiai tanítások argumentációs szerkezetét átalakítva, nem maga a *jel* jelenik meg a szöveg elején, s azt bizonyítja különböző szöveghelyekkel (mint Pázmány), hanem a prédikációkhoz hasonlóan a Szentírás szövegtekintélyére alapozva, szentírási textussal vezeti be a metaforikus, szimbolikus képet, melynek értelmezéséből lesz látható maga a *jel*, azaz az egyház közönséges, katolikus volta.

A további hat alpontban az egyháztani viták fő kérdéseit tárgyalja Sámbar: az egyház láthatóságát, időbeli régiségét, helybeli kiterjedését, tanításának egységét, a pápaság szükségességét, valamint a minden nemzetre kiterjedő térítési gyakorlatot is Izajás ószövetségi próféciájának allegorikus értelmezéséből vezeti le a szerző. Az *Úr házának Hegye*-szimbólumra épített érvelés átszövi az egyháztani okfejtést, s minden egyes alpontban akár többször is megjelenik ez a kép. Az alábbiakban igyekszem egy táblázatban bemutatni Sámbar azon szövegrészeit, amelyekben ez a szimbólumrendszer jelenik meg.

Rész	Téma	Három üdvösséges kérdés (második kérdés)	Jel
1.	<i>(ecclesia visibilis) a látható egyházzól</i>	„Mert csak az Pápisták Ecclesiája, <i>Catholica</i> , és <i>Közönséges Ecclesia, Világos, és látható voltáért</i> . Köz mondás szerént pediglen, <i>A mi titkos, nem közönséges</i> : De az Lutterek, és Cálvinistak Ecclesiája, mágok vallása szerént <i>titkos és láthatatlan. Tehát nem közönséges, sem nem Catholica, sem hegyek teteién nem épült</i> , mint az Romai Ecclesia, melynek <i>Catholica, és Világos voltát, avagy leg-magassab Hegyen való helyezettetését</i> maga Christusunk magyarázza, mondván: <i>nem reitezhetik-el az Hegyen helyezettett Város.</i> ” <sup>251</sup> 28. „Mert noha az halmokat, és sok Hitbéli támadásokat be-főttékis a felhők, és el-fogyattak [...] de, a <i>minden halmokán fellyeb helyezettett Isten Városát</i> , az Romai Ecclesiát, soha el nem borithatta a sok felhő, sok öldözés, sok	

<sup>250</sup> „Es az utolsó napokban el-készítetik az Úr háza hegye a hegyek tetején, és fel-emeltetik a halmok-fölibe, és ahoz folyamnak minden nemzetségek.” (Izajás 2, 2), KÁLDI 1626, 652.

<sup>251</sup> Sámbar hivatkozása: Mt 5, 14. „Ti vattok a világ világossága. Nem rejtethetik-el a hegyen helyezettett város.”

		<p>szakadás, sok támadás, hanem az Apostolok idejétől fogva, sok számtalan habok közöttis minden időben fenmaradott.” 28.</p> <p>„annyi tudós Pápista Pap nem volt Magyarországban, a mennyi most vagyon Méltóságos Esztergami Ersek Lippai György Urunk Lelki Pasztorsága alatt: nem hogy a sok öldözés, kergetés el nyomta volna a <i>leg-magassab Hegyen épített, Isten Városát</i>, a Romai Catholica Ecclesiát.” 29–30.</p> <p>„De, mindazáltal, csak Magyarországban sem engedé Isten, hogy elburittassék éppen, a <i>leg-magassab Hegyen epítettett Christus Városa</i> az Romai Ecclesia. Tehát csak ez az igaz.” 31.</p>	
2.	időbeli régiség	<p>„Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, <i>Catholica, és Közönséges</i>, minden időre nézve, az az: magassab, és föllyeb való régiségével minden Vallásoknál [...] de egy sem épített <i>oly Hegyen, amely minden hegyeknél magassab légyen</i>: az az, minden időre nézve <i>Közönséges</i>, avagy <i>Catholica</i> Ecclesiáiok nincsen se Luttereknek, se Cálvinistáknak.” 31–32.”</p> <p>„Azért látni-való, hogy a Lutterek, és Cálvinisták Ecclesiáia nem <i>Chatholica</i>, avagy <i>Közönséges</i> minden időre nézve. Nemis egyébért mondgyák az Ecclesiát láthatatlannak a Lutterek és Cálvinisták, hanem, hogy Tanítókat nem mütathatnak minden időre, kikkel ugy mint Elejekkel dicsekedhetnéc amint dicsekedik <i>minden időbéli Eleivel az leg-magassab Hegyen epítettett Christus Városa</i> a Romai Ecclesia. Tehát csak ez az igaz.” 33–34.</p>	Catholica
3.	területi kiterjedés	<p>„Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, <i>Catholica, és Közönséges</i> minden helyekre nézve, és <i>leg-magassab Hegyen epítettett Város</i>, mivel ez Világnak minden részeire, és minden Országira ellátczik.” 34.</p> <p>„a Pápista Hit, a Világ Kerekségén, Christus hagyása szerént, mindenüt elterjedvén, <i>Catholica, és Közönséges</i> minden helyekre nézve, és <i>leg-magassab Hegyen epült</i>. Tehát csak ez az igaz.” 36.</p>	Catholica
4.	egységes tanítás	<p>„Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, <i>Catholica, és Közönséges</i> égyező Tanításira nézve: azért mondgya a Sz. Irás, hogy <i>az Úr Háza Hegye, az Hegyek tetéjén vagyon</i>, csak <i>Egy</i> leg-magassab Hegyet említvén. Nem <i>Egy</i> sem egyező vólt pedig sohais semmi tévelygő támadás, most sem <i>Egy</i> tanításiban az Lutterista, és Cálvinistaság.” 37–38.</p>	Egy
5.	pápaság	<p>„Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, <i>Catholica, és Közönséges</i>, Kristus utanvaló egy Közönséges Fejére nézve: azért mondatik <i>Egy Hegy az Hegyek tetéjén</i>: egy Fő Pasztor a töb Lelki Pásztorok fölött.” 42.</p> <p>„Csak Sz. Pétert nevezte Petrának, az az kö szálnak, kin az ő Anyaszentegyházát építette Christusunk, ugy mint Helytartoián, avagy a mint Sz. István Király Decretoma mondgya [...] hogy Szent Pétert Christusunk az Egész Anyaszentegyház Örzőjének, és Mesterének tőtte.” 43–44.</p>	Apostoli

		„a Hit dólágában eggyezvén mindenből a Romai Ecclesiában, mely <i>az Hegyek Tetején</i> , az az Christus után egy Fő Pásztoron épült: tehát, csak ez az igaz.” 48.	
6.	minden nemzetekre kiterjed	„Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, <i>Catholica</i> , és <i>Közönséges</i> , minden Nemzetségekre nézve, mellyek a Pogányságból ki térvén, nem másra, hanem csak az egy Pápista Hitre tértek. Ez hát a <i>Christus Város</i> a, <i>kihez folyamannak minden Nemzetségek</i> .” 48–49.	Catholica

Sámbár a második kérdés II. §-ában jelöltek szerint az egyház *catholika* azaz *közönséges jelét* bizonyítja hat részben. E szándékát mutatja, hogy mindig ezzel a mondattal vezeti be érvelését: „Mert csak az Pápisták Ecclesiáia, *Catholica*, és *Közönséges*.” Azok az ekkleziológiai tanok viszont, amiket e mondat után tárgyal, az egyház egyéb attribútumait is tartalmazzák. A táblázatban jelöltem, hogy melyek azok a pontok, ahol Pázmány szövegeihez hasonló témák és bizonyítások szerepelnek az egyház katolikus *jelének* bizonyítására. Mint látható ezek Sámbárnál a 2., 3. és 6. pontban olvashatók. Szövegének 4. és 5. pontjában azonban – külön *jelként* nem kiemelve, de tartalmában – azokat az ekkleziológiai témákat tárgyalja, amelyek Pázmány egyháztana szerint az *Egy* és az *Apostoli jel*ben jelennek meg. Azaz Sámbár a hagyományos négy *jel* (egy, szent, katolikus, apostoli) helyett csak egyet (katolikus) nevez meg, bizonyít, ugyanakkor úgy alakítja az argumentációt, hogy az egyházra vonatkozó másik két attribútum is belesimuljon az *Úr házának Hegye*-szimbólum által kialakított okfejtésbe. E központi kép, az *Úr házának Hegye* valamint az egyház *közönséges* attribútuma uralja a szöveget, s ezek alá rendeli az egyház különálló *jel*eit, így a tanítás egységességére vonatkozó (Egy) és az apostolok successióját bemutató (Apostoli) jegyeket is.

Az a központi bibliai szöveghely, Izajás verse, amelyre Sámbár felépíti érvelését, Pázmánynál a *Kalauz* VIII. könyvének negyedik részében, a látható egyház kapcsán jelenik meg, de csak egy rövidke félmondatban: „*Isaiás*, és *Micheas*, az Isten Házának Hegyét oly magasnak nevezi, hogy minden Hegyeket fellyül-halad. *Daniel*, a Christus Országát oly Hegynek híja, mely az egész Világot bétölti. Ezzel a Hegynek *Metaforájá*-val jelentvén, hogy el nem rejtetik, hanem igen Látható lészen az Ecclesia.”<sup>252</sup> Majd a szentség *jele* kapcsán Joel próféta nyomán írja Pázmány: „az Anyaszentegyház SZENT-nek neveztetik. A Sz. Irás-is ezent tanította [...] Az *Ó Testamentom*-ban-is, midőn Isten ígéretet téssen az *Ecclesiá*-ról, azt mongya, hogy ez, Szent Utnak, és Szent Hegynek

<sup>252</sup> PÁZMÁNY 1637/2000, 678.

nevezetik.”<sup>253</sup> A *Két rövid könyvecskék*ben az egyház láthatóságát bizonyítandó jelenik meg a kép: „Végezetre: Christus az ő Ecclesiáját, hegyen épített Városnak nevezi. Kiből Sz. Agoston azt hozza-ki, hogy, *Ecclesia vera neminem potest latere*; az igaz Ecclesia senki-előtt el nem rejtetik.”<sup>254</sup> Illetve a második *jel* tárgyalásakor: „Az igaz Ecclesia SZENT. Ezt *Isaias*, Szent Utnak, *Joël*, Szent Hegynek; *Sz. Pál*, Szent Templomnak, és *Macula-nélkül-valónak* nevezi.”<sup>255</sup>

A hegy az egyház láthatósága mellett a szentség bizonyításának is képe, ami Pázmánynál és Sámhárnál összefonódik a „Hegyre épült Város”, Krisztus- illetve az Isten Városa képpel. Az egyház szent Hegyként való ábrázolása, valamint a hegyen épült Isten Városa kép – főleg Szent Ágoston *De civitate Dei*-je nyomán<sup>256</sup> – megszokott, a patrisztikai hagyományon alapuló, majd a kora újkori ekkleziológiai vitákban is általánosan használt metafora volt, s az egyház láthatóságának és szentségének bizonyítására, illetve az ágostoni gondolatokat követve és azokat átértelmezve az egyház lerombolhatatlanságának, megdönthetlenségének, a világi eseményeken felülemelkedő, az idők kezdetétől az idők végezetéig létező egységének ábrázolására használták. Ugyanakkor egyáltalán nem volt kedveltebb szimbólum, mint az Oszlop, Hitves stb. Az egyház ábrázolására használt képek közül a korban talán inkább az egyház mint „Krisztus hajója” metafora emelkedett ki, melyet Pázmány – a triumfáló, minden üldözésen felülkerekedő egyház bemutatására – egy külön prédikációban tárgyalt, s aminek talán a legnagyobb hatása volt a keresztény középkor gondolkodására és építészetére.<sup>257</sup> A hajóhoz képest a hegy kevésbé volt jelentős, retorikailag kidolgozott ekkleziológiai szimbólum. A kérdés tehát az, hogy vajon Sámhári szövegében miért lett a Hegy-szimbólum ilyen központi kép? S milyen jelentéstartalmai voltak, lehettek a hegynek?

<sup>253</sup> PÁZMÁNY 1637/2000, 694. Itt Pázmány a szent hegy kapcsán Joel 3, 17-re hivatkozik, mely a következő: „És meg-tudgyátok, hogy én vagyok a ti Uratok Istenetek, a ki Sionban az én szent hegyemen lakom: és szent lészen Jerusálem, és az idegenek nem mennek által többé rajta.” KÁLDI 1626, 820.

<sup>254</sup> PÁZMÁNY 1626, 65.

<sup>255</sup> PÁZMÁNY 1626, 83.

<sup>256</sup> Vanyó László írta, hogy „ahogyan nem azonosította Ágoston az államot minden további nélkül a római állammal, ugyanúgy nem azonosította az Egyházat sem Isten országával, Isten városával. Isten városa és az evilági város (a Sátán városa, civitas diaboli) csak a végítéletkor különülnek el egymástól.” VANYÓ 1980, 825.

<sup>257</sup> Ezt a prédikációt Bitskey részletesen elemezte és bemutatta: BITSKEY 2000, 302–307; RAHNER, 1964, 473–503; ÖRY 1964, 16–31, 21.

## Mit üzen a *Hegy*?

A hegy mint az égben lakozó Isten és a fenségesség legteljesebb elérésének lehetséges földi helye, aminek monumentalitásában ugyanakkor meg is nyilvánul a transzcendens és szent, már a kezdetektől meghatározó szimbóluma volt a vallásos ember (*homo religiosus*) gondolkodásának. A helynek és magának a hegynek a szentségéről illetve a vallásos tapasztalat megszerzéséről és megéléséről a legmélyrehatóbb antropológiai és vallástörténeti elemzést talán mind a mai napig Mircea Eliade *A szent és a profán* című<sup>258</sup> könyvében – illetve az ő új antropológiai szemlélete nyomán született újabb munkákban<sup>259</sup> – olvashatunk. Ahogy Eliade írja: „a hegy is szerepel azon képek között, amelyek az ég és a föld közötti kapcsolatot ábrázolják, tehát benne is a világ közepe testesül meg. [...] A zsidó hagyomány szerint Palesztinát azért nem árasztotta el a vízözön, mert a föld legmagasabban fekvő országa volt. [...] A keresztények számára a Golgota a kozmikus hegy csúcsán van. Mindezekben a vallási elképzelésekben egy és ugyanazon mély vallásos érzés fejeződik ki: »a mi világunk« szent föld, mert a legközelebb áll az éghez.»<sup>260</sup>

A hegyek tehát mindig is kitüntetett helynek, szentnek számítottak, amelyekben megmutatkozik a magasabb rendű, a szent, az isteni. A zsidó-keresztény hagyományban a kezdetektől fontos szerepe volt a hegyeknek. A Magyar Katolikus Lexikon adatai szerint az Ószövetségben 520 alkalommal szerepel a hegy, amely az embereknek menedékül szolgál (Ter 19,17.19; 1Mak 2,28; 9,40; vö. Mt 24,16; Zsid 11,38), az Istennek pedig lakóhelyül. Az „Isten hegye” – hasonlóan a görög istenek hegyéhez, az Olümposzhoz – a zsidóknál a Hóreb, illetve Sion-hegye, amelyeket Isten választott ki és halmozott el kegyelmével. Az Újszövetségben név szerint a Sínai-hegy (ApCsel 7,30.38; Gal 4,24), a Sion-hegy (Zsid 12,22; Jel 14,1), Názáret-hegye és az Olajfák-hegye szerepel. Nincs megadva a neve Jézus megkísértése hegyének (Mt 4,8), a hegyi beszéd színhelyül szolgáló hegynek (Mt 5,1; 8,1; vö. 15,29; Jn 6,3), s annak a hegynek, ahol Jézus a Miatyánkra tanította tanítványait (Mt 14,23), és Jézus színeváltozása helyének (Mt 17,1.9; 2Pt 1,18).<sup>261</sup> A kereszténység számára a legjelentősebb hegynek, a Golgota vagy a Koponyák-hegye (Jézus keresztre feszítésének helyszíne) tekinthető, amely – Eliade

<sup>258</sup> ELIADE 1987..

<sup>259</sup> Lásd még: RIES 2003.

<sup>260</sup> ELIADE 1987, 32–33.

<sup>261</sup> Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu>.

szavával élve – a kozmikus hegy csúcsa volt, s ezt a kozmikusságot a középkori ábrázolások érzékeltették is: a kereszt alatt általában egy koponya, Ádám koponyája volt – mert a Golgota Ádám sírhelye, illetve a világ közepe –, s így a keresztény szimbolika szerint Krisztus megváltó vére közvetlenül az első bűnös emberre folyt.

A szent hegy mellett ugyancsak fontos szimbólum volt a szikla, kőszirt, amely a Szentírásban a szilárdság, megingathatatlanság, biztonság és a hit jelképe. Ez az Újszövetségben központi képpé vált: Jézus sziklabarlangban született (Lk 2,7), sírját sziklába vágták (Mt 27,60), s a keresztény gondolkodás szerint Simonnak mondott szavaival – „Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajtad erőt” (Mt 16,18) – az egyházat is, legalábbis jelképesen, sziklára építette.

Mindezek a bibliai szimbólumok a kora keresztény közösségek életét, vallásosságát is meghatározták, alakították. Két aspektusát szeretném itt ennek nagyon röviden megemlíteni. Az egyik, hogy az ókeresztény monasztikus szerzetességben a sivatagba való elvonulás, illetve később a hegyek barlangjaiban kialakított remeteélet és aszketizmus, a vallásos tapasztalás, az Istenhez való felemelkedés helyszínéül olyan tájegységeket keresett, ahová el, illetve ki lehetett vonulni a világból. A másik, hogy ez a világból való kivonulás hozta aztán létre a szerzetesi közösségeket, amelyek idővel monostorokat emeltek. Ezen monostorok építészetét is a transzcendens elérésének igénye alakította, hisz alapvetően „Isten városának” földi leképeződéseiként igyekeztek létezni.<sup>262</sup> A szerzetesi létforma és a szent, vagy éppen a közösség által megszentelt hegyek tetejére épített monostorok mint helyek az Istenhez való felemelkedés, az üdvösség elérésének ókeresztény, majd a nyugati és a keleti kereszténységben is változó tartalmakkal gazdagodó középkori formái voltak. Erre talán a legismertebb példa az 529 körül Szent Benedek által Monte Casino hegyének tetején létrehozott bencés kolostor, mely építészetével és a közösség életét formáló reguláival, belső szabályzatával mintául szolgált a későbbi nyugati szerzetesközösségeknek és rendeknek is. Illetve a görögországi Athosz-hegy, melynek IX. Konsztantinosz Monomakhosz adott alkotmányt, s 1046-tól nevezték Szent Hegynek.<sup>263</sup>

A Sámhárnál központi szerepet játszó szimbólum: a hegy, illetve az Úr házának Hegye egy összetett, a transzcendens és Isten megnyilvánulásának ábrázolására és érzékeltetésére általánosan használt, a zsidó-keresztény hagyományban is számos

<sup>262</sup> HELMS 2002, 435–453.

<sup>263</sup> GECSE 1995; MARCUS 2010.

jelentéstartalommal gazdagodott, s az ekkleziológiai tanításokat is alátámasztó kép volt.<sup>264</sup> A hegy mint szimbólum már önmagában hordozta a szentséget, s talán éppen ezért a második kérdés hat alpontjának témái közt – mint azt a fentebbi táblázatban jelöltem – éppen az egyház szentségének mint *jel*nek a tárgyalása maradhatott el. Hiszen a hegy már eleve magában hordozta ezt a jelentést. A hegy kapcsán felmerült kérdés: hogy miért is ezt használta a jezsuita szerzetes az egyház katolikus *jel*ének ábrázolására, illetve, hogy miért pont ezt a *jelet* fejtette ki viszonylag részletesen a *Három üdvösséges kérdés* lapjain, talán akkor nyerhet választ, ha ismét a megcélzott, megtérítésre váró felső-magyarországi protestáns lakosok, a befogadók felől közelítjük meg a szöveget. Elvégre, mint korábban írtam, Sámbar már rendelkezett némi missziós tapasztalattal, s talán e könyv mindezen tapasztalatokat magába sűrítve születhetett meg. És mit tesz egy jezsuita szerzetes, ha a felső-magyarországi bányavárosok protestáns lakosságát szeretné katolikus hitre téríteni? Olyan szöveget hoz létre, amely a leginkább befogadható: képszerű, szemléletes, érzékletes, konkrét. Nincs túltelítve teológiai fejtegetésekkel, de közvetíti a katolikus egyháztan legfontosabb tételeit, az egyház hitelveit. A hegy, illetve az Úr házának Hegye mint a katolikus ekkleziológia szimbóluma a lehető legegyszerűbb kép amit használhatott egy főként bányászok lakta vidéken. Innen kiindulva érthető meg, miért is küldött példányt a *Három kérdés*ből a felsőbányai Matkó Istvánnak, válaszára felszólító „provokáló” levéllel.

A kérdés másik része, hogy miért az egyház katolikus, egyetemes, közönséges voltát hangsúlyozta a szöveg, talán a következő módon válaszolható meg: az egyetemesség attribútuma az egyház ismertetőjelén túl elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az egyház időben és térben állandó,<sup>265</sup> illetve hogy az egyház Krisztus tanítását megfogadva a pogányokat is megtérítve minden nemzetekre kiterjeszti a keresztény hitet. Ennek alátámasztására szolgál például Pázmánynál a „catholica” *jel* tárgyalásánál az első magvetés példázata, tehát Sámbar már a *Három kérdés* első részében is olyan bibliai textust választ, amely hagyományosan az egyház egyetemességét és misszióját bizonyítja. Az igazi térítés mindig is a katolikus egyház feladata és hivatása volt, s – ahogy Sámbar szövege egyébként is hangsúlyozza Tertullianus nyomán – akik elszakadtak a hittől (lutheránusok és kálvinisták) csak eltérítik a keresztényeket, nem pedig megtérítik a

---

<sup>264</sup> RUH 2006, 185. Újabban Bíró Csilla tanulmánya tárgyalta a hegy metafora irodalmi megjelenését: BÍRÓ 2013, 41–64.

<sup>265</sup> Az előző fejezetben utaltam rá, hogy ez a „ledönthetetlen egyház” kép szemben állt a „romlásoktól” sújtott protestáns ország képpel.

pogányokat.<sup>266</sup> Sámbar könyvének második kérdésében tehát saját felső-magyarországi térítési, missziós céljához alakítva, annak alátámasztására hozza létre, formázza az ekklezilógiai tanítást, s a katolikus egyháztani-hermeneutikai hagyományból azt a képet (hegy) használja föl, amelyiket a legalkalmasabbnak, a lakosság által elfogadhatónak, befogadhatónak tart, illetve amelyiknek képszerűsége elég konkrét ahhoz, hogy ne idegenkedjenek tőle.<sup>267</sup> Az az egyháztan, amely Sámbar könyvében olvasható, Pósházi kritikájának megfelelően nyilván Pázmányon s a katolikus szöveghagyományon alapszik, ugyanakkor azt jelentősen átalakítva, célorientáltan, a felső-magyarországi jezsuita missziós tevékenységet igazolva és a befogadói horizontot figyelembe véve, leegyszerűsített nyelviséggel jön létre. Stílusában inkább támaszkodik a „közmondás szerinti” kifejezésekhez, mint az elvontabb teológiai fogalmakhoz. Ez a második kérdés végén, az ötödik részben is megmutatkozik, mikor az apostoli folytonosság és a pápai hatalom fontosságának érzékeltetésére a következő gondolatokkal fejezi be a témát: „Oh záp-tyukmonyák, ti tanittyátoké az tyúkjaitokat? nem olvastátoké, az uyítást hamis tudománynak hol nevezi Sz. Pál? Oh fejetlen lábságok Fő Pásztország nélkül és kötetlen söprük, utálatos viszálkodással tellyesek.”<sup>268</sup>

Ugyancsak ez a vizualitásra törekvő köznyelvi érvelés jelenik meg a második kérdés legvégén, a bizonyítások hatodik pontjában, ahol a jezsuita misszió igazolásának szempontjából az egyik legelemibb témát, a nemzeteket pogányságból kereszténységre térítő egyházat tárgyalja. Gondolatmenetét Szent Jeromos nyomán a következőképpen zárja le: „Mind ezekre nézve méltán szólíthatná a Pápista Ecclesia a Luttereket, és Cálvinistákat, Sz. Hyeronymusnal ilyen szavaival: *Ad-meg (ugy mond) a mit tölem vöttel, az Evangéliumot, és Keresztséget; és lássuk osztán, mint lehetcz Keresztyén. Nem tagadhatod, hogy az Eleidet en szültem a Keresztyénségre: magadatis a Keresztség által, melynek rendit én tölem tanúltad, én szültelek: tejemmel, és a Sz. Irással, mellyet tölem*

<sup>266</sup> Persze ez Pázmánynál is megjelent: „Nemis másnak, hanem csak az igaz Ecclesiának kellett a Pogány népeket Christuhoz téríteni: mert maga mondgya Christusúnk, hogy eléb a jó búza vettetik-bé a földbe, az után a jó mag közzé, a konkolyt veti az ördög. Ugyis vettetett mind Lutterista-s-mind Cálvinistaság a Keresztyének közzé, a kiket eltévelyített. Azért igazán mondgya Tertullianus, hogy az Hittül Szakattak, nem Pogányokat térítenek, hanem csak Keresztyéneket tévelyítenek.” SÁMBÁR 1661, 49. „Masodik az: Hogy a Jó Magnak, eléb kellett bé-vettetni, és az-után híngettetett a Tévelygések Konkolya közibe. Azért a Christus Nevét soha csak egy Eretnek gyölekezet sem terjesztette a Pogányságra: hanem csak eléb az igaz *Ecclesia* rontotta-meg a paraszt Bálványozást; az után a hamis Gyölekezetek konkolyát, a bé-vetett földbe híngette a *Sátán*. Ezt ezelőtt *Tertullianus* szavaiból értök.” PÁZMÁNY 1637/2000, 707–708. A *Két rövid könyvecskékben* Pázmány hosszabban tárgyalja e példázatot és kérdést. PÁZMÁNY 1626, 85–88.

<sup>267</sup> A hegy és a bányászati kora újkori művészeti ábrázolásokban is megjelent, melyre az egyik legjelentősebb példa a rosznyói Szent Anna harmadmagával című festmény. Lásd: BATA 2002, 37–46; BATA 1990, 617–627; BATA 1988, 275–285.

<sup>268</sup> SÁMBÁR 1661, 47–48.



vettél, én neveltelek. Ha kurva az anyád (a mint az Uytók a Régi Sz. Ecclesia felől rebesgetnek) nem igaz gyermek, nem igaz Keresztyén vagy. Jobb hát ha az Anyádhoz, és a Romai Anyaszentegyházhoz térsz: mert minden féle Nemzetségeknek ehez-való megtérésekért, csak Ez az Igaz.”<sup>269</sup> Talán érdemes itt megjegyezni, hogy – mint arra Szabó Ferenc rámutatott – Szent Ciprián és Ágoston nyomán Pázmány mindig Anyaszentegyházat ír, és „Ciprián nyomán azt hangsúlyozza, hogy az Egyházon kívül nincs üdvösség: »Extra ecclesiam nulla salus«.”<sup>270</sup> Az „Anyaszentegyház” kifejezés tehát eleve egyháztani eszmét közvetített, s nem tudom, feltételezhető-e ennek a kifejezésnek a pázmányi használatában annak a politikai üzenetnek is a tartalma – mint ahogy politikai tartalommal bírt a megújított István-kultusz is –, amelyet az „Extra Hungariam non est vita” jelentett?<sup>271</sup>

### A harmadik kérdés: a Szentírás értelmezéséről

A két első kérdés után, amelyeknek elsősorban politikai és egyháztani tartalmuk volt, Sámbar harmadik kérdése *A pápisták ellenkézneké a Sz. Irással, avagy inkább a lutterek és cálvinisták?* – alapvetően a Szentírás értelmezésének ügyét tárgyalta. Terjedelmét tekintve a könyv egész második részében, az 53. laptól a 100. lapig tartott ez a fejezet, melyet Sámbar további két részre osztott. A harmadik kérdés első részének első alpontjában – összesen tizenkettő van – fogalmazta meg az exegézis körül kialakult polémia lényegét: „Két Fogáson, mint valami két Sarkon fordul-meg az egész Lutterek és Cálvinisták Vallása, Első; hogy az Pápisták el-hadgyák, egyem, a Sz. Irást, és csak az Pápa Végezésit követik. Másik; hogy az Lutterek és Cálvinisták, csak azt tartják, ugy mond, a mi a Sz. Irásban vagyon.”<sup>272</sup> A további tizenegy alpontban az ezen fogásokra vonatkozó katolikus tanok olvashatók. Így legelőször a Szentírásból bizonyítja a szentek tiszteletét, majd az eretnokségek felsorolásával, egészen Lutherig és Kálvinig bemutatja a tévelygéseket. E rész lényege, amit a 6–12. alpontig tárgyal, hogy a protestáns prédikátorok, ahogy régen az eretnekek, csak a maguk módjára magyarázzák a Szentírást,

<sup>269</sup> SÁMBÁR 1661, 51–52.

<sup>270</sup> SZABÓ SJ 2012, 322.

<sup>271</sup> TARNAI 1969. Ennek továbbgondolására azonban jelen dolgozatomban nincs mód.

<sup>272</sup> SÁMBÁR 1661, 53. E mondat némileg rokonítható Pázmány *Két rövid könyvecské*ben írt, általam korábban már idézett bevezető soraival: „mind csak e kis könyvben foglalt kérdéseken fordul-meg, mint valami sarkon mellyekben a több dolgok is mind el-igazodnak”. PÁZMÁNY 1626.

egymás közt is vitatkoznak felette, s nincs meg náluk a katolikus egyház tekintélye és egységes tanítása. A kulcs, hogy a Szentírás betűje nem elegendő az üdvösséghez, mert könnyen félre lehet magyarázni. Szükséges hozzá az igaz magyarázat és értelmezés is, ami a katolikus egyháznál megvan: „Ezek az Eretnekek, ily nagy éktelenségeket, követvén, mégis a szájokkal mind azt pöngették, hogy ők csak a Sz. Irást követik: holott csak a magok hamis értelmét követték. Mert a Sz. Irásnak csak a bötüje, nem Sz. Irás, hanem veszedelem, halál, és minden tévelygésre kapu-nyitás. [...] Az mely igaz értelem, és a Sz. Irásnak igaz magyarázattya, az egész Anyaszentegyháznak, és egybe gyült Christus Hiveinek tetczéséből származik: mert Christus urúnkis az Ecclesiához igazittya a Versengöket, ugy mint az igazság Oszlopához, a mint böven meg mutattuk ez előtt.”<sup>273</sup> E szövegrészt azért is idéztem, mert – érthető módon – nagy felháborodást váltott ki Sámbar református vitaellenfeleiből.

A könyv harmadik kérdésének második részében magával a harmadik kérdéssel vezeti fel a problémakört: „*Hogy az Páristák ellenkézneké a Sz. Irással, avagy inkább a Lutterek, és Cálvinisták?*” Ezek után a Szentírás értelmezésének szükségességéről ír, az igaz hitnek ugyanis feltétele a helyes írásmagyarázat. Bevezető gondolatait ismét a protestánsok hitetlenségét bizonyító szillogizmussal zárja: „Tudni kel pedig, hogy két féle a Sz. Irás, *egyik a kit nehéz meg érteni, és a kit a magok veszedelmére el-tekernek a tudatlanok*, és az Eretnekek, a mint már meg-múttattuk, s-továbbis meg-mutattjuk. *Másik*, a ki világos, és igyenes értelmű Sz. Irás. Ez utólsórol szólván, Sz. Iánossal mondgyuk: Valaki a világos értelmű Sz. Irással nyilván ellenkezik, annak Istene nincsen. De a Lutterek és Cálvinisták a világos Sz. Irással nyilván ellenkeznek, a mint ezennel meg-mutattjuk. Tehát a Lutter, és Cálvinista vallásnak, sem Istene, sem igassága nincsen.”<sup>274</sup> Sámbar ezután harminchárom alpontban fejti ki részletesen a katolikus egyház tanítását többek között a jó cselekedetek fontosságáról és szerepéről az üdvösség elérésében, a hagyományok megtartásának helyességéről, a szentek tiszteletéről, a purgatóriumról, a böjt megtartásáról, a gyónásról, a miséről, az utolsó kenetről stb. Ezekben az alpontokban egy-egy bibliai szöveghelyből indul ki, majd azt ütközteti a protestáns tanításokkal, cáfolván, hogy ők a Szentírást követnék. Rámutat arra is, hogy a katolikusok azok, akik ragaszkodnak a betű értelméhez. Példának okáért: „1. Mert világos szóval mondgya a Sz. Irás. *Ez az Isteni szeretet, hogy az ő Parancsolatit megörizzük, és az parancsolati nem*

---

<sup>273</sup> SÁMBÁR 1661, 60–63.

<sup>274</sup> SÁMBÁR 1661, 67–68.

*nehezek*. De ezzel az Isten szavával, a Lutterek és Cálvinisták nyilván ellenkeznek, mondván: *Oly nehezek az Isten Parancsolati, hogy azokat lehetetlen meg tartani.*[...] 2. Világosan mondja a Szent Írás: *Zacharias, és Ersébet, Isten előtt mind ketten igazak valának*. De ezzel is az Isten szavával a Lutterek, és Cálvinisták világosan ellenkeznek, mondván: *Nem hogy mind ketten igazak vóltak vólna, de egyik sem vólt igaz: mert egyetlen egy igaz sincs e világon, a mint az Írás szól, ugy mond. De nem igaz, hogy ott a Sz. Írás szállana, a Christus Hitiben, és Malasztyában valókról, a mint Szent Moyses-is magyarázza, hogy Isten előtt, senki ö magától nem ártatlan. Miis ugy vallyuk.*<sup>275</sup>

A bibliai szöveghelyek – Sámbar értelmezése szerint – mindig a katolikus tanokat igazolják, mellyel szemben a protestánsoknak a Szentírás betűjének értelmétől való eltérését mutatja be a szöveg. E harminchárom alponban a felekezetek közötti viták legsarkalatosabb tételei kerülnek megvitatásra, hiszen például a bójtról, a szentekhez való imádságról, a képek tiszteletéről, a papok nőtlenségéről, a purgatóriumról stb. a jezsuita szerzetes szövege egytől-egyig azt bizonyítja, hogy azok a Szentírás betűjét követik. Nyilván e bibliamagyarázat tétje alapvetően az a hermeneutikai probléma, amely a protestánsok *sola Scriptura* elve és a katolikus egyház apostoli hagyományokon és egyházi tradíciókon alapuló tanai között fennáll. Sámbar éppen ezért azzal akarja bizonyítani a protestáns olvasók számára az egyházi tradíciók érvényességét, hogy – mint e rész bevezetésében írta – a világos és egyenes értelmű Szentírás alapján, a betű értelme szerint mutatja be a katolikus tanok és tradíciók igazát. Az, hogy Sámbar szövege szerint a Szentírásnak kétféle értelme lehet: a nehezen érthető, a tudatlanok és eretnekek által félremagyarázott, illetve a világos és egyenes értelmű, melyet a katolikus egyház közvetít, erős leegyszerűsítése az egyházi hermeneutikai tanoknak, hagyományoknak.<sup>276</sup> Ebből is érzékelhető, hogy Sámbar szövege elsősorban a teológiai, dogmatikai kérdésekben tájékozatlan, viszont az egyszerű, képszerű érvelésre fogékony alsóbb népréteg megszólításának igényével jött létre. A *Három üdvösséges kérdés* harmadik részében tehát alapvetően kétirányú a bizonyítása: az első részben az eretnokségek tévtanainak felsorolásával érzékelteti a szabad bibliamagyarázat veszélyeit, s a tévtanokkal szemben felmutatja az egyház tekintélyét. A második részben éppen a Szentírás betű szerinti értelmének bemutatásával azt bizonyítja, hogy az egyházi tanokban, tradíciókban a Biblia betű szerinti értelme nyilvánul meg.

<sup>275</sup> SÁMBÁR 1661, 68–69.

<sup>276</sup> FABINY 1998.

Talán e rövid elemzésből is látszik, hogy Sámbar egész munkája milyen alaposan megszerkesztett szöveg volt. Ha csupán a szerkezeti egységeket vesszük szemügyre, akkor is megmutatkozik a gondos, pontos szerzői munka eredménye: vitairatának szövege kereken száz lap terjedelmet tett ki. A könyv első két kérdése, az egyháztannal foglalkozó részek az 1–52. lapig tartottak, azaz a könyv felét alkották, míg a Szentírás értelmezését tárgyaló harmadik kérdés a könyv második felét, az 53–100. lapig terjedő részt adta. A könyv fele tehát ekkleziológiai, a másik fele egezetikai kérdéseket mutatott be, hasonlóan Pázmány *Két rövid könyvecskéjéhez*, csak éppen fordított sorrendben. A második kérdés kifejtésénél az egyháztant hat alpontban tárgyalta, mely szintén Pázmány munkáinak szerkezetéhez kötheti Sámbar írását, bár a tartalmi eltérések szembeötlőek. A harmadik kérdésben először tizenkét, majd harminchárom alpontban fejtette ki a katolikus tanokat. Az alpontok szimbolikus számai – melyek utalnak az apostolokra, illetve Krisztus életére – is a tudatos szerkesztésre utalnak.

Ha tartalmilag nézzük, a *Három üdvösséges kérdés* első két része az egyháztani viták főbb pontjaival foglalkozott. Az első kérdésben főként az egyház régiségének ügyét tárgyalta, melyben kulcsszerepet játszott az első magvetésről szóló példázat. Ezt, a Máté evangéliumából vett parabolát Pázmány az egyház katolikus voltának bizonyítására használja a *Kalauzban* és a *Két rövid könyvecskékben* is, amikor a valamennyi pogány nemzetre kiterjedő misszióról és a katolikus térítés elsőségéről (jó mag, búza) ír. A képet Sámbar ugyancsak használja a második kérdés hatodik alpontjában is, szintén az egyház missziós munkájának ábrázolásához. De elmondható, hogy Sámbar könyvének első kérdésében alapvetően a régiség a fő téma – melyről dolgozatom korábbi fejezetében igyekeztem részletesebben szólni. A könyv második kérdésében az ekkleziológiai tanokat mutatja be. Az egyház ábrázolásához az *Úr házának Hegye*-szimbólumot használja, amely kifejezetten alkalmas volt arra, hogy az egyszerűbb néprétegeket is megszólítsa, vizualitásra törekvő nyelvezete, érvelésének szillogizmusokra épített egyszerűsége, rövidsége is feltehetően a megtérítendőek populárisabb nyelvéhez igazodott. Az egyházat szimbolizáló *hegy* kép elég konkrét, elképzelhető és leképezhető volt a missziós terület, a felső-magyarországi bányavárosok lakossága számára.<sup>277</sup> Jóllehet nem szeretném csak ezzel magyarázni Sámbar ekkleziológiai érvelésének központi képét, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy egy katolikus térítői munkát segítő könyv megírásakor a szerző –

<sup>277</sup> Itt talán érdemes megemlíteni, hogy a bányavárosi kultúra egyházi művészetben való megjelenésének volt példája és „hagyománya” a térségben. A 16. század elején keletkezett rozsnyói metercia bányászati háttérképe is erről árulkodik. BATA 1990, 617–627.

jelen esetben Sámbar – ügyel a külső körülményekre is, s azok figyelembevételével rendezí újra, alakítja saját igényei szerint az egyháztan hagyományos érvrendszerét, az egyházzól való beszéd biblikus képeit, tradicionális metaforáit, szimbólumait. Ezzel nem azt szeretném mondani, hogy ha Sámbarnak mondjuk egy kikötővárosban kellett volna missziót teljesíteni, akkor egyértelműen az egyház mint Krisztus hajója képre építette volna ekkleziológiai érvelését, de úgy vélem – s ez főleg a protestáns válaszadók irataiból fog kiderülni – az egyház mint *hegy* metafora lehetett a legjobban működő és talán leginkább provokatív ekkleziológiai szimbólum, amit választhatott műve megírásakor.

### A „hegyrombolók” munkássága

Felvethető a kérdés, hogy vajon mennyire működött ez a hegy kép, s hogy a felső-magyarországi protestáns értelmiség ugyancsak felfigyelt-e a hegy-szimbólumban rejlő, s az egész vitairat nyelvisége által közvetített veszélyekre.<sup>278</sup> A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy Sámbar református vitaellenfelei miként cáfolták a jezsuita traktátusban kifejtett egyháztant. A fő kérdés a következő lehet: Sámbar hegy-szimbóluma, és a lerombolhatatlan, *Úr házának Hegyén* épített eklézsiája kiállta-e a református prédikátorok válaszostromát?

Itt meg kell jegyeznem, hogy az egész *felső-magyarországi hitvita* alapvetően két szakaszra osztható. Az első szakasz az 1666-ban zajló iratváltásokat tekintem. Ekkor születtek meg ugyanis az első protestáns válaszművek Sámbar – 1665-ben újra kiadott – könyvére. Elsőként Pósházi János *Summás választétele*, majd Sámbar elveszett viszontválasza után a sárospataki professzornak még ebben az évben megírt újabb munkája: *A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*. Ugyancsak a vita első szakaszában, 1666-ban írta *Fövenyen épített ház romlása* címmel első vitairatát Matkó István. Ezek a református munkák még mind Sámbar *Három kérdésére* válaszoltak, s e könyvecske

<sup>278</sup> A veszély forrása, a *Három üdvösséges kérdés* ugyanis meglehetősen sok emberhez eljuthatott. Pósházi meg is jegyezte *Summás választételében*, hogy „Mikor pedig és kik által jöve e könyvecske világra, akarodé meg tudni. Elsőben a Nagy-Győri Collegium dugá ki ennek tzeget: annak utanna 1663-ben Sambár Mátyás Jesuita kezdé itt a mi földünkben árulni” – mely mondatából az is kiderül, hogy Sámbar igyekezett minél több emberhez eljuttatni művét. Már az előző fejezetben is utaltam rá, hogy a traktátust 1665-ben ismét megjelentette Sámbar Kassán, azaz a jezsuiták térítésének egyik fő eszköze lehetett, mely jól „kiegészíthette” a misszió egyéb tevékenységeit: az 1650-es évektől induló iskola és kollégium létrehozását, társulati élet szervezését, színdarabok, egyházi ünnepek megrendezését stb. PÓSAHÁZI 1666A, A3b.

szövegét cáfolták. A jezsuita szerzetes 1667-ben jelentette meg összevont válasziratát, az *X, ut Tök* könyvet, mely egyrészt lezárta a vita addigi szakaszát, másrészt pedig újabb protestáns replikákat provokált, s így egyfajta határköve és központi szövege lett a polémiának, s a vita második szakaszát e könyv megjelenésétől számítom. Két protestáns mű, Pósházi *Görtsös bot* és Matkó *Bányász csákány* című könyve az 1668–1669-es esztendőben válaszoltak Sámbar könyvére, de ezekben az években még két olyan munka is napvilágot látott (Szöllősi Mihály: *Sion leánya* és egy ismeretlen szerzőtől: *Ötödik evangélista*), melyek még a *Három kérdés* szövegére adtak választ, így bizonyos értelemben lemaradtak az aktuális vitában, és marginálissá váltak Pósházi és Matkó irataihoz képest. A vita első szakaszában tehát szövegszerűen még nyilvánvalóan a *Három kérdésre* válaszoltak a református szerzők, a második szakaszban már az *X, ut Tök* irat textusa vált meghatározóvá, de alapvetően valamennyi szöveg visszacsatolt a *Három kérdéshez*, és egységesnek, egymásra épülőnek tekinthető a hitvita szövegének egésze, éppen ezért csak egymással összefüggésben tárgyalhatók a polémia iratai. Az elemzés megkönnyítése és a szövegtöredék átláthatósága miatt bontom csupán szakaszokra a hitvitát, de igyekszem úgy elővezetni szövegolvasatomat, hogy ne váljék töredezetté az értelmezés, mint ahogy a hitvitaszövegek is eleven dialógusban voltak egymással.

A másik dolog, amit szeretnék leszögezni, hogy a fentebb tárgyaltak alapján megállapítható, hogy Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdése* egy hagyományos, a katolikus teológiai szöveghagyományra és az alteritás korának szövegtekintélyére épülő s az attribútumokra épített érvelést csak nagyon finoman átrendező jezsuita traktátusnak tekinthető, aminek fő témái az egyháztan és az írásmagyarázat. Ám a továbbiakban elsősorban nem a vita dogmatikai pontjait igyekszem vizsgálni. A korábban felvetett kérdések, – hogy vajon az utókor és a kortársak számára is viszonylag megbotránkozható nyelvet és hangnemet megütő szövegek miért is alakultak ki, illetve a vitázók pusztá indulata mögött felfedezhető-e egyfajta teológiai illetve irodalmi tudatosság; továbbá, hogy a *Három kérdés* fő szimbolikus képe, a *hegy*, mely gyakorlatilag az egész katolikus ekkleziológiát közvetítő képpé vált a szövegben, kiállta-e a válaszcsoportokat – úgy vélem leginkább akkor válaszolhatók meg, ha némiképp elszakadok a vita „hagyományos” olvasatától. Illetve éppen fordítva: nagyon is igyekszem úgy olvasni a szövegeket, ahogy talán a kortársak is olvashatták, a sokszor száraz, ismétlődő dogmatikai tételek variálásának teológiai tanításoktól kötött szövegelemei, paneljei mellett odafigyelve arra is, miként tudott elszakadni az írói habitus és tehetség az egyházi sablonoktól, s a kielezett

vitaszituációban hogyan írták szét egymás szövegeit a szerzők. Sámbar egyháztanának tárgyalása persze alapvető ezen elemzés szempontjából is, hiszen az ekkleziológiai argumentumokban kifejtett hegy-szimbólum nemcsak a jezsuita szerzetes munkáját uralta, de meghatározta a rá adott református válasziratok ellen-argumentációs bázisát is, így Pósházi János és Matkó István is alapvetőnek érezte, hogy reflektáljon az egyház mint az *Úr Házának hegye* képre. A következőkben tehát azt szeretném bemutatni, miként jött létre a hitvitázók szövegkapcsolati rendszere által létrehozott, szinte modern irodalmi játéknak tekinthető szövegvilág e polémiában. Hipotézisem szerint az egymásra épülő szövegkapcsolati háló kiépítése során a szerzők megteremtettek egy irodalmi, fikciós vitateret, amely a teológiai okfejtések mellett újszerű poétikai, esztétikai tartalommal is bírt. Elemzésemben a következőkben azt igyekszem bemutatni, ahogyan ez a fikciós szövegvilág fokozatosan rátelepedett a teológiai vitára, s szinte meghatározóbbá vált, mint maguk a dogmatikai kérdések.

### **A vita első szakasza: Pósházi és Matkó szöveg- és hegyrombolása**

#### *Pósházi*

A Sámbar iratára válaszoló református szerzők jellemzően egyrészt a szöveget (azaz magát a szöveg felépítését, szerkezetét, szillogizmusait, logikai okfejtéseit) bírálták, támadták és cáfolták, méghozzá sokszor a gúny eszközével. Másrészt a polemikus irodalom hagyománya szerint magát a szerzőt állították pellengérré. Pósházi János *Summás választétele* kapcsán, mely az első komoly válasziratnak tekinthető a Sámbar által állítólag személyesen árult és népszerűsített *Három kérdés* ellen, már a korábbiakban is több megállapítást tettem. Most kifejezetten azokat a szövegrészeket mutatom be, amelyek alapvetően Sámbar szövegének szerkezetét, felépítését, szillogizmusait bírálták, és a teológiai okfejtésen túl irodalmias szövegjátékként reflektáltak a jezsuita könyvecskére. Ez az irodalmias játék a vitairat valamennyi szövegrészában érvényre jutott: a címben, a paratextusokban (bibliai mottók, ajánlás, előljáró szöveg), a vitairat szövegében és a záró paratextusban: a toldalékban. S miután a sárospataki professzor szövege alapvetően cáfolatként született, így a genette-i fogalmak szerint szoros kritikai (metatextuális) viszony jött létre a vitát nyitó *Három kérdés* és az azt cáfoló, bíráló *Summás választétel* között. A szövegek kritikai viszonyának lényegisége azonban nem abban keresendő, hogy

egy katolikus teológiai szövegre született egy, azt nyilvánvalóan cáfoló protestáns irat, hanem abban, ahogyan a válaszadó, kommentáló, cáfoló a vitaellenfél szövegéről beszél. S ahogyan kritikai attitűdjéből adódóan saját szövegét már eleve egy vitaindító textus viszonyában hozza létre. Ilyen értelemben Pósházi *Summás választételének* minden szövegrészlete a jezsuita térítés és a *Három üdvösséges kérdés* által létrehozott vitaszituációra reagáló kritikai szövegnek tekinthető. A cél nemcsak az, hogy cáfolja a katolikus egyház tantételeit, hanem hogy cáfolja azt, ahogyan e tantételek megjelentek Sámbar könyvében, Sámbar írói, szövegalkotói tevékenysége nyomán.

E szövegkritikai módszer egyik eleme, hogy a jezsuita traktátust mint könyvet hazugnak mutassa be. Erre szolgál maga a cím: *Svmmas valasz tetel amaz tsalóka könyvecskére: kinek tzégére hogy már: Harom idvesseges kerdes. Irattatott egy Xenocosmus szerzetén levő fráter által*. A címben használt jelző az ellenfél szövegét csalókének állítja be. Pósházi tehát már válasziratának legelején kijelenti, hogy hazugnak, félrevezetőnek tartja a jezsuita szöveget, amely nem arról ír, mint amit ígér, és nem olyan, mint amilyennek mutatja magát. A szerző szándéka tehát az, hogy leleplezze a másnak látszó, csalárd iratot. Pósházi itt a hazugság érzékeltetésére a biblikus fény-árnyék dualista szimbolikát használja: „csak szín és festék, mellyel a Vallásban nem igen gyakorlottaknak szemeket akarta békenni e könyvecskének iroja”,<sup>279</sup> „De vallyon meg felelé a dolog a nevének? Szintén ugy mint a fejr a feketének”,<sup>280</sup> „vayon ismét tettetes tsak szinnel és nevvvel valo keresztyénség, a minémüt hintegetnec ma a Romai Papok és Doctorok”,<sup>281</sup> „kettős hályogot tapasztaloc én ennec az vakoskodásnac a szemén”.<sup>282</sup> A szín és festék, mellyel szerinte Sámbar igyekszik eltakarni és befesteni a jezsuita irat hazugságait, valamint a fehér-fekete ellentét az igazság-hazugság oppozíciójában ábrázolja a jezsuita mű tényleges tartalmát és a címe (üdvösséges kérdések) által ígérteteket. Erre a belső feszültségre, ellentétre igyekszik rámutatni Pósházi, s ehhez egy sajátos kritikai metanyelvet hoz létre.

E metanyelv – és persze az olvasói jóindulat megnyerésének – egyik eszköze, hogy a szövegének címében jelölt írói álnévvel, továbbá az irata elején közölt bibliai mottókkal<sup>283</sup> és az ajánlószövegben kifejtett, a névhasználatát magyarázó történettel

<sup>279</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A2b.

<sup>280</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A3a.

<sup>281</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A5a.

<sup>282</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A6b.

<sup>283</sup> „Szerelmesim ne hidgyetek minden léleknek, hanem meg-probállyátok a lelkeket, hogy ha Istentül vadnak: mert sok hamis Proféták jöttek e világra” (1 Jn 4,1); „Egy kevés kovász, mind az egész tésztát meg



mintegy ábrázolja saját beszéd módját, megrajzolja a sárospataki gyülekezet védelmében, és a hívők közösségét megzavaró hamis próféta ellen felszólaló személyes<sup>284</sup> beszédhelyzetét. A címben jelölt: „*Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levő fráter által*” – névrejtés magyarázatára a következő sorok szolgálnának: „Szent Pál felől olvasom, hogy midőn sem Thessalonica, sem Bereavárosban, az ellene tusakodo, és a JESUS vallását üldöző Sidok miatt meg nem maradhatott volna, méne onnét Görög Országának akkori leghiressebb városában Athénásba. Immár ott lévén, el szemléli a várost, latty, hogy mind a balványokhoz ragadott. Azt mondgya az Urnak lelke felöle, hogy ezen a Pálnak lelke feléte igen meg busult, és fel-háborodott. Mit mondhatok egyebet; midőn ez Három Idvességes Ker[d]ésről (hogy már) irattatott könyvetskét énis megszemléltém volna, háborodás nélkül nem szenvedhette lelkem: látván, hogy csak hitetésre és keresztyéni Vallásunknak gyűlöltetésére szereztetett.”<sup>285</sup> Saját beszédhelyzetének ábrázolásához a Szent Pálról szóló történetet használja. Így a jezsuita szövegen és misszió mint bálványozáson való megdöbbenését a páli hasonlaltal érzékelteti. A „Xeno-cosmus” álnév alatt megszólaló,<sup>286</sup> illetve a „Xeno-cosmus” állapotban lévő Pósházi tehát hitvédelmi iratában felvesz egy rejtett, titkos szerepet, a saját vita terén és idején túli fiktív, történeti szituációba helyezi a kibontakozó polémiát. Illetve az ajánlószövegben kifejtett hasonlaltal beszél el saját megszólalásának, írásának okát is. Az álnévhasználattal és a történet elbeszélésével, a vitaszituáció megrajzolásával mintegy önálló, biblikus időkbe helyezett történetté formálódik a jelen idejében zajló polémia is. Hiszen míg Sámbar iratában nem volt megnevezve a szerző (a *Három üdvösséges kérdésen* nem volt feltüntetve a szerző neve), és nem volt egy konkrét ellenfél sem, beszédhelyzetéből fakadóan valamennyi protestáns olvasóhoz szólt, addig Pósházi iratában az álnév már ad egyfajta elbeszélőt, s az előljáró szövegben ugyan megnevezett, de a vitaszövegben csak „*kérdező*” néven illetett ellenfél is megjelenik a szövegidézetek által. E narratív szövegelemekkel a *Summás választételben* a hitvita saját története jön létre. A teológiai összecsapás az elbeszélés

---

poshasztya. Ennekem reménségem vagyon ti felöletek az Vrban, hogy nem léztek külömb értelemben. De a ki kiteket megháborét, el-veszi az ő kárhoztatását, valaki Iejénd” (Gal 5, 9,10,11).

<sup>284</sup> Tekintettel arra, hogy Pósházi nem viselt papi hivatalt, külön figyelemre érdemes, hogy mint a sárospataki iskola professzora a felső-magyarországi protestáns értelmiség olyan képviselőjének tekinthető, akinél a hitvitába való bekapcsolódás, a református hit védelme valóban személyes ügynek tekinthető. S a vitairatban felvett szerep, a „Xeno-Cosmus szerzetén levő fráter” alakja, a Pál apostol által képviselt lelkiséggel, áldozatvállalással való teljes azonosulát érzékeltetheti.

<sup>285</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A2a–A2b.

<sup>286</sup> E névrejtés olyannyira jól sikerült, hogy következő iratában meg is kellett magyaráznia a Xeno-cosmus néven gúnyolódó Sámbarinak, hogy mit jelentett az álnév: „görög szó volna az! mely kiváltképpen való jegyzésében azt teszi hogy Világ. A Xeno-Cosmus pedig Világban bujdosott, mint edgy ideig való vendéget: a minémüeknek a régi Szentek-is ismérték és vallották magokat lenni.” PÓSAHÁZI 1666B, 37–38.

keretén belül zajlik, s a történet lényege, hogy a *Xeno-cosmus* szerepben lévő író megdöbbenését fejezi ki a bálványozó és az igaz hitet megtámadó „kérdelkedő” műve felett. Maga a vita is elbeszéléssé alakul át, melynek részeként a jezsuita kérdések mint a református hitet ért csatázások, ostromlások jelennek meg: „De minémü nad szálackal ellenünk tsatazzék, értsük rövideden. II. Első ostromlás: *Valamelly vallás az első magvetés...*”;<sup>287</sup> „A másic Ostromlás, mellyel vallásunknak falát és Tornját a kérdő le akarja rontani, ki terjed a hetedik levéltől fogva a tizenegyedikig: Mellynek hogy füle farka ki tessék, noszsa vonnyuk a Syllogizmusnak ráájára”<sup>288</sup>; „Lépjünc immár a Harmadic Ostromlásra, s ezt is vessük a Syllogizmus cirkalmára, ottan ki tettzic erőtlen görbesége”<sup>289</sup>; „Végső Ostromnak akarván menni a kérdéseknek támasztoja, azon tudakozik a Prédikátoroktul, mondgyák meg minden tétovázás nélkül, ha a Luther és Cálvinus szakadásaig volt e mind végig, vagy nem volt, az igaz Hit, és igaz Ecclesia e világon, egész 1517 esztendeig?”;<sup>290</sup> „No lássuk immár a *Kérdelkedőnek* végső csatáját, melyben illyen-képpen törí kopiáját”.<sup>291</sup> Pósházi iratában úgy szerepel a jezsuita *Három kérdés*, illetve a kérdésekben tárgyalt alpontok, mint a protestánsok ellen intézett támadások, ostromlások. Így a református apológiával nemcsak a hittételek feszülnek egymásnak, de Pósházi mint elbeszélő a vita történetének részeként a szövegről mint cselekvőről beszél, szinte megszemélyesítve Sámbar, illetve a „kérdelkedő” sorait és szillogizmusait: „Sántikál azért a *Kérdőnek* syllogizmusza, mert nem egyenes a Consequentia-jának a szára”;<sup>292</sup> „Ennek a kérdésnek mindgyárt legelső küszöbében meg üti szárát a *kérdelkedő* [...] Bezzeg ez ám a Padrul a pádimetumra [döngölt padló] valo *consequentia*-zás. Nemde nem különböző kérdések-é azok? Csak ezzel is, mivel tenyeres talpas Elenchuson maradt, el-vethetnök rolunk a *kérdelkedőt*: de hogy magának ne tapsollyon, jer ballagjunk utána. II. Itt is hogy rövidittsük porázzát a *kérdelkedőnek* nosza tekerjük a *Syllogismus*-nak kerekére”;<sup>293</sup> „El-halगतom itt a *kérdőnek* kerék vágás kívül valo járását, hogy tudni illik bak modgyára az utolsó kérdésből, az elsőre ugrik: Hiszem az első kérdésben vagon az fel-téve, a mit itt a Conclusioban bé hoz. Mitsoda ez? Elenchus édes Atyámfia. Azt sem vitatom, hogy több vagon a saroglyában, mint volt a szekér

<sup>287</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A3b.

<sup>288</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A5a.

<sup>289</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A6b.

<sup>290</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B1b.

<sup>291</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B7a.

<sup>292</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A7a.

<sup>293</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B2a–B2b.

derékban. Mitsoda ez? Fallacia formae szerető Barátom. Hanem a minor Propositio körül azokat a Sz. Írásbéli helyeket kellene meg-rázogatni, amellyeket ellenünk támaszt vallásunknak ostromlására.”<sup>294</sup>

Pósaaházi különböző metaforikus, allegorikus képekben beszél a jezsuita szövegről és a vitaellenfélről. A protestáns apológia narratívájában a kérdező irata mint támadás, ostromlás jelenik meg, ami a polémia ábrázolására szolgál. Ugyanakkor fegyverei, érvei olyanok, mit a „nádszál”, vagy a könnyen kiséperhető „gazok, polyvák, szalmác”.<sup>295</sup> E metaforák a katolikus érvelés súlytalanságát mutatják be, amelyeket a válaszadó a summázással megrázogat, mint egy villával, vagy gereblyével, amellyel a szénát vagy szalmát szokták. Ahogy későbbi iratában írja: „Sámbár Mátyás a Válasz-tételnek titulását piszkállya: Summás válasz-tétel úgymond. Bezzeg. Helyesen is: mert amit te írásodban tővel hegyel öszve raktál, sok csapodár, kajtor beszédekkel emitt amott elsziláltál, azokat a Válasz-tevő [Pósaaházi] vévén a Logicusok gereblyéjét, három vagy négy syllogizmusoknak boglyájában raká, szorítá. Bezzeg ez volna a keskeny palló, mellyen az okos emberek szoktanak jární. Miért hogy nem lépél fel reá?”<sup>296</sup> E képekhez köthető a szillogizmusok ábrázolása is, melyek sántikálnak, egyenetlenek, lábukat beverik a kérdő által feltett kérdések küszöbébe, fülük, farkuk kitetszik, s a kérdővel kilépnek a kerékvágásból is. Jellemző, hogy Pósaaházi elbeszélésében a korabeli népnyelvi regiszterből merít, és szólások, közmondások hozzák létre az ellenfél szövegéről szóló kritikai beszéd képeit, komplex metaforáit, a szöveg narratív elemeit. Már Sámbár egyháztani szövegében is megfigyelhető volt a köznyelvi érvelés, s Pósaaházi iratának egész narratív struktúráját, a szövegkritikát kifejező képeit is a közmondásokra építi. Ez persze nem teszi súlytalanná a teológiai vitapontok részletes tárgyalását, csupán egy könnyebben befogadható, képszerű és szemléletes elbeszélői keretet hoz létre a polémia leírására.

Sámbár központi ekkléziológiai tételére Pósaaházi ugyancsak részletesen, pontról pontra megfelel. E kérdésnél egyfajta szemiotikai vita bontakozik ki a felekezetek képviselői között. Pósaaházi jelképesen címerezésnek titulálja az egyház jelekkel való felismerhetőségének katolikus tanát.<sup>297</sup> Mint írja: „El-halgatom itt, hogy magok a Pápista

<sup>294</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B7a.

<sup>295</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B5b.

<sup>296</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 27–28.

<sup>297</sup> Hasonló ehhez a képhez, amit a *Három üdvösséges kérdés* címe kapcsán ír: „Mitsoda legyen czégére a kis könyvecskenek; Tekintcs belé kegyes olvaso, mindgyart szemeid eleiben akad Három idvességes kérdésrül valo tractát ígér. De vallyon megfelelő a dolog a nevének? Szintén ugy a mint a fejár a feketének?” PÓSAHÁZI 1666A, A3a.

Doctorok az Anyaszentegyház czimerezésében egy mástul különbözne, ki több, ki keveseb jeleit számlálja Bozius huszon négyet említ; Bellarminus tizen ötöt, Többire négygyel elégszenec meg, tudniillic, hogy *Egy* az Ecclesia; hogy *Szent*; hogy *Apostoli*; hogy *Catholica* az az közönséges. A mi kérdezkedönc tsac az utolsora szorul. Azt sem hántorgatom, hogy a Syllogismusnak első kereke igen igen széles és talpas. Azt akarom mondani, hogy *universaliter non est vera Major*. Mert a Szent Irás a Sátánnac és az Istentelenecne gyülekezetit olyan bélyegeckel tzimerezi meg, mellyeckel a Christus nyájja az ő ügyét nem támogathattya, nem is kell támogatni. De következiké innét, hogy a Sátán és Istentelenec gyülekezeténe igaz hiti volna? Lád ros az első keréc.”<sup>298</sup> Az idézett szövegrész rámutat arra, hogy Pósházi pontosan felmérte Sámbar egyháztanának főbb tételeit, s annak „csúsztatásait” is. Mint láthattuk a jezsuita szerző szövegében erősen leegyszerűsítette a katolikus ekkleziológiai szimbólumrendszert, s ezt Pósházi bírálja is válasziratában. Ugyanakkor a református professzor retorikai, logikai, teológiai tudását is érzékelteti, persze az álszerénység leple alatt: hisz külön kijelenti, hogy elhallgatja, nem hánytorgatja fel Sámbar szövegének hibáit, majd rögtön ismerteti is azokat. Szövegének következő részeiben tételesen tárgyalja a jezsuita iratának az egyháztannal foglalkozó hat alpontját, cáfolja tanításait, mely után összegzően megfogalmazza, hogy ledöntötte a Sámbar által támasznak használt *catholica* köszálat.<sup>299</sup>

Pósházi summázó vitamódszerével tehát jelentősen átszervezi ellenfele szövegét, s csak a legfontosabbnak ítélt pontokat, Sámbar egyháztani érvelését és az Izajás könyvéből vett idézet értelmezését érinti hosszabban.<sup>300</sup> Mindezeket figyelembevéve megállapítható, hogy fölényesen, nagyvonalúan bánik ellenfelével<sup>301</sup> és annak szövegével, s szinte nem is veszi komolyan a jezsuita munkáját. Elhárítja magáról Sámbar szövegének indulatosságát is, például amikor ördögtől valóknak titulálja a könyv a luthereket és calvinistákat: „Szitkot szitokkal vissza nem mérünk, hanem azt mondgyuk, a mit mond vala a Mihály

<sup>298</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B2b–B3a.

<sup>299</sup> „Es így ezeckel a dolgot közönségessen világosétván; és meg állatván, hogy a *Catholicismus* nem tulajdon, nem magános, nem mindenkori, nem elválhatatlan jele s bélyege a Christus Anyaszentegyházának, mi marad immár markában a *kérdezkedőnek*? Semmi. Immár le dült egyetlen egy erős kö szála, mellyhez támaszkodic vala, és a mellyen a másodic kérdéscrül való irását egészen fundálta.” PÓSAHÁZI 1666A, B4b.

<sup>300</sup> „Mert hogy Sz. Esaiásnac amaz mondását bé hozza [...] ott magánac, semmi menedéc helyet nem talál. Mivel ott jövendőképpen szol a Propheta a Christusnac egész Uj Testamentomi Anyaszentegyházárul, és annac széles e világon valo ki terjedésérül.” PÓSAHÁZI 1666A, B5a.

<sup>301</sup> Többször egyszerűen csak megállapítja, hogy a jezsuita nem érti a református vallást: „Mivel el nem hiszem, hogy itt ez aránt a mi vallásunkat igazán értené a kérdezkedő, mind az ő oktatására, mind szennyes szitkainak el háritására, kételen vagyok bövetkébben világosítani a dolgot.” PÓSAHÁZI 1666A, A7a–A7b.

Archangyal az ő véle veszekedő Sátánnak: *Dorgállyon meg téged az Úr.*<sup>302</sup> Persze itt is észrevehető a szöveg rafináltsága: ahogy leplezetlenül kimondja azt, amit ígér, hogy nem mond ki.

A Pósházi által felvett írói szerep – a világban bujdosó *Xeno-cosmus* – teremti meg a „kérdelkedő” által megtámadott gyülekezet, a kicsinyke kovász védelmében megszólaló „prédikatori”, illetve az apostoli szereppel azonosuló tanítói alakot. A jezsuita támadás gyengeségét az érzékelteti, ahogy Pósházi játékosan és könnyedén széthordja a széna és szalma könnyedségű jezsuita traktátus szövegépítményét. E summázással mint „szövegkritikai” módszerrel már önmagában is nevetségessé teszi a *Három üdvösséges kérdés* tételeit, s a szillogizmusok és konzekvenciák bírálatával nemcsak a szöveg logikai felépítését, de a katolikus tanokat is lerombolja, dekonstruálja a jezsuita érvelés szerkezetét (konstrukcióját). Pósházi vitairatában a vitaszituáció fiktív elbeszélésével, a szövegekről való metaforikus-allegorikus beszéddel s az ellenfél alakjának, a *kérdelkedőnek* a megrajzolásával mintegy cselekményesíti a kettejük között folyó polémiát, s immáron önálló elbeszéléssé válik a szövegek harca, amelyben a summázás megsemmisíti, ledönti a jezsuita munka szénák és szalmák közt felállított egyetlen kőszálát, az egyház *catholica* voltát is.

### Matkó

Pósházi summázó szövegrombolása mellett ugyancsak 1666-ban jelent meg a felsőbányai református prédikátor Matkó István *Fövenyen épített ház romlása, avagy Három kérdések körül gögösön futkározo Sambar Matyas jesuita ina szakadása* címmel kiadott könyve. E mű felépítéséről, a *Három kérdés* szövegszerkezetét követő, annak pontjait tételesen cáfoló tükörszédéről, Sámbar iratának metódusát megtartó struktúrájáról már dolgozatom előző fejezetében is írtam. Jelenleg azokat a szöveghelyeket igyekszem tárgyalni, melyek kifejezetten a jezsuita irat egyháztani szimbólumára reflektáltak. Mint már Matkó iratának címéből is kitetszik, a *Fövenyen épített ház romlása* a jezsuita traktátus által legmagasabb hegyre épített katolikus eklézsia ellenképe, ellenirata volt. Így már címében is közvetítette, hogy mennyire egyértelmű volt a *Három kérdés* egyháztani szimbóluma, s hogy e szimbólumot mennyire hamisnak tartotta. Matkó itt Sámbarhoz hasonlóan az ekkleziológiai vitákban jól ismert bibliai képeket használta. A címben megjelenő biblikus utalás szerint a katolikus egyház csak olyan, mint a buta ember

<sup>302</sup> PÓSAHÁZI 1666A, A8b.

által fövényre épített ház, amely könnyen összeomlik. A jezsuita szerző „ina-szakadása” ugyancsak a ledült, leomlott katolikus egyházra utalhatott. A Pázmány *Kalauzában* szereplő egyháztani érv világíthatja meg leginkább e képet: „Nem csak Igazság Oszlopának, de Erösségének nevezvén az *Ecclesiát*, azt jelenti, hogy ina szakad, és erőtlen az Igazság, ha az *Ecclesián* nem áll, ha ö-tölle nem tartatik.”<sup>303</sup> A Sámbar jezsuita ina-szakadása kép tehát eklézsiájának, szövegének, kérdéseinek erőtlenségére, hamisságára, összeomlására mutatott rá.

Matkó vitaszövegében a Pósházi *Summás választételében* olvasható ostromláshoz hasonlóan úgy jelenik meg Sámbar munkája és a jezsuita térítés, mint a református hit és eklézsia ellen intézett támadás. Matkó is különböző metaforikus képeket használ Sámbar szövegének és támadásának ábrázolására. Ugyanakkor minduntalan hangsúlyozza, hogy saját iratával visszaveri a jezsuita szövegét, támadásait, a reformátusokra vetett kötelét, rájuk lőtt nyilait: „Igy vakar a bika-is földet a maga fejére”,<sup>304</sup> „Itt-is kötele igy akad nyakába”,<sup>305</sup> „E maga törében-is igy akad”,<sup>306</sup> „Ez is Sámbar ránk lőtt nyila vala, de ám vissza pattana. Más törébenn-is igy akad”,<sup>307</sup> „Más vermébe is igy esik Sámbar”, „Ez-is Sámbar nyíla vala, s szívére fordula”,<sup>308</sup> „hanem, nosza vesd-ki e kötelet nyakadbol!”,<sup>309</sup> „De az akkori szavairol el-feletkezvén, itt immár mint meg-tébolyodott a törvény bétöltésén kapdos, s ily kötelet vér: [...] De jer forditsuk idegét nyakába. [...] Forditsuk nyakába ezt-is”,<sup>310</sup> „Látod mint akad nyakába Sámbarnak a maga kelepczéje: Jaj veszett Pápások, vagyon hiszem bajotok”,<sup>311</sup> „Itt csinált Sámbar egy kelepczét, nosza vessük magát bele”.<sup>312</sup> Az idézett szöveghelyek az egymásnak feszülő teológiai érveket, a beidézett jezsuita szöveg állításait és Matkó válaszait, a jezsuita érvelésének hibáit és hazugságait megmutató szöveghelyeket kötik össze. Az acsarkodást, csatázást felidéző képek átszövik a vita argumentációját, s ez kifejezetten az első kérdés tárgyalásánál jellemző Matkó munkájára.

Iratának második kérdésében – követve a jezsuita mű szerkezetét – Sámbar egyháztani szimbólumát igyekszik cáfolni. Olyannyira ragaszkodik az ellenfele által

<sup>303</sup> PÁZMÁNY 1637/2000, 666.

<sup>304</sup> MATKÓ 1666, 5.

<sup>305</sup> MATKÓ 1666, 6.

<sup>306</sup> MATKÓ 1666, 7.

<sup>307</sup> MATKÓ 1666, 9.

<sup>308</sup> MATKÓ 1666, 10.

<sup>309</sup> MATKÓ 1666, 11.

<sup>310</sup> MATKÓ 1666, 16–17.

<sup>311</sup> MATKÓ 1666, 35.

<sup>312</sup> MATKÓ 1666, 84.

szabott kérdésfelvetésekhez, hogy – Pósházi vitamódszerével, a summázással teljesen ellentétes módon – szinte szövegszerűen is úgy vezeti fel saját érvelését, ahogy az az eredeti vitairatban szerepelt.

Sámbár: <i>Három üdvösséges</i>	Matkó: <i>Fövényen épített ház</i>
„Hogy csak az egy Pápista Hit legyen igaz nyilván ki tetczik abból, mert soha az Pápistákén kívül, egy Vallás sem támadott akkoráig, a mely oly ismertető, <i>Ielét</i> adhatta volna igaz ügyének, hogy az a <i>Iel</i> tulaidon csak ötet illetné, s-csak övé volna.” 24.	„Hogy csak az egy Apostoli Vallás legyen igaz, melyet a Cálvinisták álhatatosan vullanak, ki-tetczik abból, mert soha azon kívül csak egy vallás sem adhattya igaz ügyének oly állandó és világos jeleit.” 38.

A jelek azonban nyilvánvalóan különbözőek. Matkó szerint a kálvinista egyház jelei: Isten igéjének igaz prédikálása és vétele, illetve a szent szakramentumokkal és az egyházi fenyítéssel való élés. Azok a jelek azonban, amelyek a *Három üdvösséges* kérdésben szerepelnek csak *idegen* jelek, melyeket a katolikusok koholtak. Természetesen cáfolja Sámbárnak az egyház mint az Úr házának Hegye szimbólumát is, melynek gúnyos, kommentárokkal átszótt szövegét érdemes idézni:

„Erre fundamentomul hozza elő elsöben Esaiás könyvének cap. 2. v. 2. a hol ilyen igék vadnak: *Lészen az utolso időben, hogy minekutánna az Úr házának hegye minden hegyeknek felette helyezettetik, és magassab leszen minden halmoknál, minden pogány népek arra gyüllyenek.* Örömet szártélyozna itt. De hogy ehez a Pápista Ecclesiának csak egy köröm feketéni közi se legyen, ugyan azon részből így mutatom-meg, s Sámbárt a hegyről a völgybe taszítom, velem lévén az Úr.”<sup>313</sup> Miután Pósházihoz hasonlóan értelmezi az idézett bibliai passzust, s rávilágít, hogy az az utolsó ítélettel kapcsolatos jövendölésnek tekinthető, összegzően még hozzáteszi: „Látodé Sámbár Uram, hogy nincsen a Szent hegyen semmi portiod. Vakarodgyál hát a völgybe.”<sup>314</sup>

Matkót láthatóan nagyon felháborította, hogy Sámbár az egyház-hegy szimbólumot használta ekkleziológiai érvelésében. Ennek a felháborodásnak az érzékeltetésére szolgál, hogy a felsőbányai prédikátor gögösnek, kérkedőnek, nagyképűnek titulálja a jezsuitát e jelképek használata miatt. Ez az őszinte indulat abban éri el tetőpontját, hogy egy másik hegyre helyezteti az egyházat: „Hogy még-is nem nyughatik Sámbár, hanem ugyan hegyek tetejére akarja biggyezteni a Pápista Ecclesiát, ám kedvéért meg-engedik a Cálvinisták. De

<sup>313</sup> MATKÓ 1666, 40.

<sup>314</sup> MATKÓ 1666, 41.

nem azokon, a mellyeken akarja vala fundálni, Esa. 2. v. 2. (a mint ez előtt onnan elugratám, s futva szalasztám,) Hanem amaz 7 hegyeken, mellyekről vagyon emlékezet Apoc. 17. v. 19. Ott-is mondgya az ő szivében imezt: *Ugy ülök mint Királyné Aszszony, és nem vagyok özvegy, és semmi keserüséget nem látok soha.* Apoc. 18.7. Ennekokáért egy nap jönnek ő reá az ő csapási, a halál, a siralom, az éhség, és tüzzel égettetik-meg, mert erős az Úr Isten, ki meg-bünteti ötet, v 8. Vesziteké eszetekbe Pápista uraim, hogy olyan jelt ad itt-is Sámbar Atyátok a Pápista Ecclesiának, a mellyet a Szent irás tulajdonit az Antichristus synagogájának. Nem igaz Ecclesia tehát.”<sup>315</sup> Matkó a Jelenések könyvében található hegyre helyezi a katolikus egyházat, s a gúny és irónia túlzó alakzatával (*hüperbolé/superlatio*) érzékelteti, mennyire visszatetsző, nagyzó, az apokalipszis kéjnőjének gögösségéhez hasonló számára a jezsuita irat szövegének ekkleziológiai tanítása. Ezzel a bibliai szöveghellyel, amelyben a kéjnő Babilont jelképezi, visszacsatol a saját iratának címlapján is található szentírási citátumához,<sup>316</sup> ahol szintén a protestáns gondolkodásban meggyökeresedett Babilon-toposzt használta a fővenyen épített és általa (illetve műve által) lerombolt katolikus egyház szimbolizálására. Ezzel az összetett, biblikus nyelviségen alapuló allegóriával rombolja le a jezsuita szöveg szimbólumrendszerét, ugyanakkor saját szövegében is kibontakozik a protestáns topikán alapuló beszédmód, melyben a katolikus egyházi személyek Baál papjaiként, Simon Mágus tanítványaiként, a római eklézsia Babilonként jelenik meg. Matkó több önreflexív utalással erősíti meg hitvédelmi iratának igazát, jelezve a vita egyháztani kérdéseinek központi szerepét. Sámbar hat egyháztani alpontjának tételes cáfolása során visszavisszaautal az eklézsiának a hegyről való letaszítására: „Mert a mely hegyet említ Esa. 2. v. 2. le-ugrasztám arrol. *Q.*, § 2. még sem szégyenlené ujobban fel-mászni. Lásd ott,”<sup>317</sup> „Itt is négy kéz lábbal akarna mászni az Isten hegyére, de nincsen oda való köntöse, alatt kéreskedgyék hát.”<sup>318</sup> Végül vitairatának utolsó, záró mondataiban is megerősíti a hegy-főveny oppozícióba sűrített vitakérdések tétjét, illetve saját vitairatának célját és eredményét: „Mind ezekből immár, a kinek Isten elmét s okosságot adott, könnyen általáthattya, mely gyalázatosan szakada Ina ez Három Kérdések körül gögössön futkározo

<sup>315</sup> MATKÓ 1666, 44.

<sup>316</sup> „Gyogyítottuk Babilont, de nem gyógyult-meg: hadgyátok-el ötet, és mindnyájan mennyünk a mi földünkbe, mert az égig hatott az ő ítélete, és fel-emelkedett a fölhőkig.” Jer, 51, 9.

<sup>317</sup> MATKÓ 1666, 56.

<sup>318</sup> MATKÓ 1666, 71.



Sámbár Mátyás Jesuitának, és mint hányattaték-el fundamentumostol Fövenyen építetett Háza.”<sup>319</sup>

A vitairat szövegének e záró mondata a címmel mintegy keretbe foglalja a felsőbányai prédikátor iratának fő célját: a fövenyen épített ház rombolását, melyet a szerző a teológiai, dogmatikai pontok ütköztetésén túl, a szöveg argumentációját átszövő metaforikus, allegorikus képekkel fejezett ki. Fontos azonban, hogy mind a Pósházi művében kibontakozó „széna-szalma-summázás”, mind a Matkó iratában felismerhető „föveny-(egy)házrombolás” a vitát, a polémia tétjét, témáját és a vitatkozás módját, érvelését, argumentumait ábrázoló allegorikus beszédalakzatai alapvetően a jezsuita munkájának szövegén alapultak, s annak teológiai jelképeit, egyházi attribútumait cáfolandó jöttek létre. Matkónál a katolikus eklézsia mint fövenyen épített ház kép szorosan kapcsolódik a Babilon-toposzhoz, melyet, mint említettem a címlap bibliai citátumával jelez először, szövegében számos helyen használ az érvelésben,<sup>320</sup> majd iratának legvégén is közöl. A címlap mottója és az irat zárásában, az *Intés* alatt szereplő citátum azt a cselekvési folyamatot tükrözi, amely az irat egyik fő üzenete: az egyházat szimbolizáló Babilon meggyógyítására tett hiábavaló kísérlet után a protestánsok kénytelenek elszakadni a bűnössé lett katolikus egyháztól.

<i>Címlapon</i>	<i>Intés</i>
„Gyogyítottuk Babilont, de nem gyógyult-meg: hadgyátok-el ötet, és mindnyájan mennyünk a mi földünkbe, mert az égig hatott az ő ítélete, és fel-emelkedett a fölökig.” Jerem, 51. v. 9.	„Fussatok ki Babylonból én népem, és ne legyetek részesek az ő büneiben, hogy az ő büntetéseivel megne büntettessetek.” Apoc. 18. v. 4.

A Matkó iratában hangsúlyos Babilon-toposz, a számos apokaliptikus kép (Fene Bestia, Veres Sárkány követői, Simon Mágus tanítványai, Antikrisztus követői) a korszak protestáns egyházi irodalmi műfajait átható eszkatologikus látásmódhoz köthető. Iratának ószövetségi történeti párhuzamokra épülő érvelése, az egész mű allegorikus nyelvisége a 17. századi vallásos irodalmi hagyományon alapszik. A jezsuita szöveg hegy-szimbólumának cáfolására is ehhez a szöveghagyományhoz kapcsolódik, és a hegy–föveny

<sup>319</sup> MATKÓ 1666, 145.

<sup>320</sup> Néhány szöveghely: „Ugyan azon régi időben meg parancsolta vala a Christus az övéinek, hogy az ilyen hamis Prophetáktól meg-örizzék magokat, Matth 7.15. kik az Evangeliom bé-vétele után immár el-jöttek, s ily mérges gyümölcsű vallást tanítanak. Ennek engedett Cálvinus, s azért futott-ki Babylonból, ha neheztelli is Sámbár.” 15. „Mert Sámbár szavai szerint, mindenkor úgy ült mint Királyne Aszszony, és soha semmi keserűséget nem látott &c. Ez ám ama parázna Babylon dicsekedése, Apoc.17.9.” MATKÓ 1666, 25.

ellentét nyomatékosabbá tételére az apokalipszis hét hegyének (ellen)képét használja. Ezzel az ironikus nagyítással a teológiai cáfoláson túl, a katolikus egyházat a gögösség és elbizakodottság miatt morálisan is elítéli, s a „hegyről a völgybe taszítja”.

Az első válasziratok – Pósházi és Matkó munkái – különböző kritikai és szerkesztési módszerekkel, a summázással illetve a pontról-pontra, szöveghelyről-szöveghelyre való tárgyalással cáfolták meg és rombolták le a katolikus egyháztani tételeket. Kritikai módszereik ugyan különböztek, de a vitáról, a vitahelyzetről és a vitaellenfélről szóló narratíváik, amelyek mint csatát, a gyülekezet védelmében létrejövő harcot mutatták be az iratváltásokat, nagyon is hasonlítottak egymásra. A jezsuita szöveg cáfolása során létrejövő, magáról a szövegről való beszéd hozta létre azokat a túlzó, ironikus, allegorikus alakzatokat, melyekkel cáfolták a katolikus tanokat, kigúnyolták a jezsuita szerző írásmódját (szillogizmusait), személyét (kérdelkedő, gögös jezsuita), és magát a katolikus egyházat. A Sámbar munkája ellen 1666-ban kiadott protestáns művek egymással ugyan nem mutatnak szövegszerű kapcsolatot, nem idézik vagy hivatkozzák a másik szövegét, de mivel mindkét mű ugyanarra az alapszövegre, Sámbar *Három kérdésére*, s annak központi ekkleziológiai jelképére, az egyház-hegy szimbólumra válaszol, így a vitát hasonlóan ábrázoló s a hegy rombolását kifejező képekben beszélnek el a szövegek harcát. Mint ebből is látható, a hegy-metaphora valóban kiemelkedett a *Három kérdésből*, s alapvetően ez a Sámbar által a vitairat második kérdésében központi egyháztani szimbólummá emelt kép lett az, ami meghatározta ellenfelei szövegének narratíváját, a teológiai argumentációt átszövő allegorikus-ironikus beszédmódját. Lényeges, hogy a gúnyolódáson és az ellenfél szövegének és személyének nevetségessé tételének szándékán túl – és itt utalnék e fejezet elején felvetett kérdésekre – teológiailag is nagyon átgondolt, a katolikus képiséget, a vallásos nyelv szimbólumait dekonstruáló írói invenció hozadékaként jöhettek létre Pósházi „summázásai” és Matkó „(egy)házzrombolásai”. Ám ez még csak a kezdet volt.

## **A Bonasus-ügy**

A folytatásban, még ugyanabban az esztendőben, 1666-ban újabb iratváltásokra került sor. A Sámbar Mátyás ellen írt első munkáját *Xeno-Cosmus* álnéven megjelentető Pósházi János sárospataki professzor – Sámbar viszontválaszára, melynek példánya

sajnos nem fellelhető<sup>321</sup> – megjelentette újabb szövegét: *A három kérdésre-valo summás válasz-tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerőssödese es azon feleletnek megrázogatása* címmel.<sup>322</sup> E mű leginkább abban különbözött a *Summás válasz-tételtől*, hogy sokkal részletesebben felelt Sámháznak. A summázás vitamódszerét ért jezsuita kritikára, valamint a felső-magyarországi polémiával párhuzamosan futó, a bibliai konzekvenciákról folyó polémiára is reflektált benne a szerző.<sup>323</sup> A tartalmi bővülésen és a vita szövegkapcsolati hálójának egyre szövevényesebbé válásán túl leginkább azért jelentős e mű a polémia szövegvilágában, mert új szintre emelte a református–jeszuita vitát, s immáron a szöveget illető kritikai megjegyzések, a szillogizmusok és logikai következetlenségek bírálata mellett leginkább a vitaellenfél személyének lejáratása, kigúnyolása volt a fő cél. A továbbiakban tehát elsősorban azt mutatom be, hogy Pósházi vitaszövegében hogyan jelenik meg az ellenfél személyét kigúnyoló beszédmód, és hogy a szerző milyen alakzatokat hoz létre a vitaszövegben a teológiai vitapontokat összekötő és azokat átszövő, allegorikus, ironikus jelentéssík kialakításához. Továbbá milyen narratív elemeket használ az ellenfél szövegéről és személyéről szóló beszédhez, s hogy mindezek a vaskos, túlzó és megbotránkoztató kifejezések milyen kulturális hagyománnyal, tradícióval bírtak, s hogy mennyire kapcsolódtak a *Három üdvösséges kérdésben kifejtett eklézsia-hegy koncepcióhoz*.

Pósházi már vitairatának *Ajanlo levelében*, „A Nemes és Tekéntetes Zemplén Vármegyének igaz Reformata Keresztyén Vallást követő, valló, s védelmező Fő-fő rendinek” dedikált szövegben, illetve az ezt követő *Rövid meg-szollitása A Keresztyen Olvasoknak* című részben igyekezett elnyerni olvasói jóindulatát, s a korban szokásos formulák szerint megindokolni művének keletkezését, írásának okát. Az *Ajanlo levelben* kifejtett Bölcs Salamonról szóló történet – melyről dolgozatom előző fejezetében is írtam – elsősorban arra szolgált, hogy felfedje: a térség városaiban korábban meglévő nagy békességet és vallásban való egyetértést Sámházi Mátyás újabb munkája, a *Három kérdésre lött summásválasz-tételre írott felelet*” zavarta meg, mellyel viszálykodást szított az emberek között. Indoklása szerint éppen ezért Sámházi megérdemli, hogy „*Salamon monda-ként, aszt a szurkot nem-is kellene illetni; csak hogy ugyan azon bölcs mondgya, mint ostor az lunak, és kötő-fék a számárnak, ugy a veszső illik az esztelennek hátára*”.<sup>324</sup>

<sup>321</sup> SÁMBÁR 1666.

<sup>322</sup> PÓSAHÁZI 1666B.

<sup>323</sup> HELTAI 2009, 160–170.

<sup>324</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 6.

Pósházi e szövegrészben elsősorban a gyülekezet védelmében megszólaló személyes felháborodásának adott hangot, s kifejtette, hogy a római doktorok fenyegetőzése ellenére a református felekezeten lévők is megvédhetik magukat. Az ajánlásban tehát patrónusainak jóindulatát igyekezett megnyerni, s megindokolta az ügyért való harcos kiállását a szerző, majd a vallást védelmező pozícióból fokozatosan támadásba lépett át. Még lényegesebb, az olvasót és az olvasást befolyásoló, a vitaszöveg későbbi tartalma miatt kissé ironikus paratextus, a *Rövid meg-szollitása A Keresztyen Olvasoknak*, melyet érdemes hosszabban idézni: „*Keresztyén Olvaso e rövid meg-szollitásban csak kettőre kérlek: szivessennis kérlek, tarcs-meg. Először. Ha efféle Vallásrul disputáló munkák akadnak kezeden, minek-előtte olvasásához kezdenél, tégy-le minden praejudiciumot, az az, vagy személybéli gyűlölségtől el-foglalt bal-indulatokat. Ha Cálvinista vagy, mint ha Cálvinista nem volnál; ha Pápista, mintha nem Pápista: hanem a két fél között mint edgy arbiter és itéllő bíró. Külömben ha cselekeszel, efféle irásoknak olvasásából semmit nem éppülsz, hanem csak az üdöt vesztegeted. Másodszor. Ne hajts az Ironak személyére, külső állapottyára semmitis. nem azt visgáld a ki irta, hanem mitt irt, és minémü okokkal állattya ügyét. Osztán vesd öszve a kettőt, a mellyik jobbnak, igazabnak találattik, minden tétovázás nélkül azt kövessed. Nem tanátslom én senkinek, hogy bé-hunt szemmel akar mitt hidgyen; mert ki tudgya a veremben esik. Söt illik minden embernek Sz. Pálnak amaz intését meg-fogadni: Omnia probate: quod bonum est tenete. 1. Thess. 5. v. 21. Légyen az Úr veled minden Keresztyén lélek.*” Ebből egy szinte modern irodalmi tudattal bíró, az olvasót csak a szöveg felé irányító, a szerző személyét mellékessé tevő szándék olvasható ki, ugyanakkor – s ez rögtön a vitairat első lapjain nyilvánvalóvá vált – csupán az olvasók megtévesztésére szolgált a bevezető, hiszen a vitapartner szövegének megcáfolásán túl kifejezetten az ellenfél személyének kigúnyolása, nevetségessé tétele, papi tisztségében való meggyalázása lett az irat egyik fő célja. Ebbéli szándékát Pósházi egy idő után le is leplezte: „Minek-előtte azért a bolondnak bolondsága szerint meg-felelnénk, tudományt tészünk rola, valamit itt mondunk, tsak edgy keresztyén Pápista ember-is semmit magára ne végyen: mert itt tsak amaz nagy aglant fekete *Sámbar Szamár* Barát az ellenség. Noszsza azért nyomában.”<sup>325</sup> Ez a szövegjáték, a mást mondunk és mást gondolunk, a mást ígérünk és mást írunk tulajdonképpen éppen Pósházi iratának legelemibb narratív tulajdonságára, az egész vitairat és gúnyirat ironikus tartalmára, s a vitaellenféllel való szöveg harc módjára mutat rá. A „bolondnak bolondsága szerint” való megfelelés módja és

<sup>325</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 27.

szándéka miatt a szerző szövege az immutáció gondolatalakzataival a leírt szövegen túl egy mögöttes, lényegibb jelentéstartalommal és szemantikai síkkal is bír. Mindennek kifejezőeszközeként az egész vitairatban végig meg-megjelenő, az ellenfél személyét, egész szövegalkotói tevékenységét és műveit összefoglaló gúnyos, parodisztikus allegóriával élt a sárospataki professzor. A kortársak számára is megbotránkoztató, vaskos humorú, személyeskedő hangnem használata azonban irodalmilag és teológiailag is nagyon tudatos lehetett. A vitairat első oldalain végighömpölygő, összetett allegóriát – az elemzést megkönnyítendő – érdemes ugyancsak hosszabban idézni:

„I. Irja Aristoteles *Lib. 9. de Hist. Animal. Capite 45.* hogy Paeoniában a Mesappus hegyén terem egy Bonasus nevű ökör bika ábrázatú vad állat: kinek jóllehet szarvai vadnak, de azok tompák, hátra horgattak, és így a türkölődésre, hogy azokkal vagy más ellene tusakodó vadaknak, vagy a vadászoknak árthatna, haszontalanok és alkalmatlanok. Mindazonáltal vagyon más mestersége: mert mikor a vadászásban a kuvaszok kergetik, féltében nagyokat fosik; olly sebessen pedig, hogy négy lépésni földre-is a post-praedicamentomából ki-lövellik a fekete festék: melly ha a nyomában lévő agarakot meg éri, igen meleg természetű ganéj lévén, a szöröket el-perseli. Ez a szaros és bűdös állat (tisztességgel essék szollásom) más módgya nem lévén benne, láttyátok fossal és ganéjjal óltalmazza magát. II. Micsoda ez? A Summás Válasz-tételnek Authora-is, midőn nem régéniben, amaz nem *Három idvesség* kérdéssel, hanem majd mennyi linea benne vagyon, annyi mérges gyükerü tsemetékkal fiatallyosodott könyvetskének erdejében vadászdogalna; *Sámbár Mátyás*, ki ez nem idvesség gyümölsöt, hanem galagonyát és bojtorjánt termő berket plántálta, megh-kajonolván a dolgot, szintén ugy cselekedék, mint a meg-ementett ökör ábrázatú *Bonasus*. A *Válasz-tevő* szeléden, törölgetve, és emberségessen bánék ugyan véllé, de ez a meg szelédéthetetlen fene bestia, annál inkább meg-bizá magát, tsatára, ütközetre, türkölődésre indula. De vallyon mivel türkölődik és viaskodik? Foggal, agyarral nem lehet, mert azt Károly táján ki-vonták, szarvval sem, mert azt egyszer-is mászszor-is a vadászok le-verték: hanem ugyan keményen meg-szorévtén a két horpaszát, nagyokat fosik, az az, szitkos, mérges, motskos szokat moslékos szájából okádozodik, azzal akarja magáru a vadászokat el-vetni. 3. Az ökör ábrázatu *Bonasusnak* szokása az, mint felölle Aristoteles a meg-ementett könyvben írja, hogy minek-előtte meg-vemheznék, maga undok ganéjával a helyet a holott meg-akar elleni körös körül keréti, ganéjbol tsinál magának várat, hogy ha nem erejétül, avagy csak büzitől irtozzanak a több vadak, ötet fekvő s ellő helyéből fel ne kölcsék, hozzá közelíteni ne merjenek.

Vallyon amaz embertelenségnek vadon erdejében zilajkodo fekete *Dáfanes*, nem ezt mivelé? A Summás válasz-tétel ellen valo fiatal ivadékját, nem szülheté másképpen, hanem mind magának, mind kellemés fajzattyának rothatt ganéjbol tsinála kaput és keritést, hogy a ki erejétül nem fél, avagy tsak бүdös dohátul irtozván, belé ne merjen kapni.”<sup>326</sup>

A szöveg még hosszan folytatható lenne, Póсахázi ugyanis oldalakon keresztül „cifrázza” a Bonasus történetét, újabb és újabb gúnyos képpel gazdagítva vitairatának Sámбар Mátyásról és a jezsuitának a *Summás válasz-tételre* adott feleletéről szóló ironikus, parodisztikus allegóriáját. Míg Sámбар csupán gúnyolódik Póсахázi álnevén, a *Xeno Cosmusion*, melyet egyfajta etimológiai paródia nyomán koszosnak, kozmásnak mond,<sup>327</sup> – s ami miatt a pataki professzor mélységesen felháborodik – addig ebben a szövegben Póсахázi már túllép a névvel való gúnyolódás első fokozatán. s emellett, hogy Sámбарт számárnak nevezi, egy olyan, a jezsuita páter személyét nevetségessé tevő metaforával és a szövegben végig írt allegóriával él, mely komplex módon ellenfele személyéről, külső és belső tulajdonságairól, tevékenységéről, írásművéről és kifejtett tantételeiről is szól. Sámбар maga a Bonasus nevű ökor ábrázatú számár, aki az Arisztotelész által leírt mitikus hegyen lakik, azon bóklászik – s itt rögtön felismerhető, hogy e parodisztikus kép alapja ismét csak a jezsuita szöveg eklézsia-hegy jelképe.<sup>328</sup> Az Arisztotelészre való szöveghivatkozás már önmagában is parodisztikus, hiszen ennek a szövegnek az idézése

<sup>326</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 17–22.

<sup>327</sup> Erről először Póсахázi iratából értesülhetünk, hiszen az eredeti szöveg elveszett. „Tovább menvén a vén Bonásus a harmadik tsillagnak világánál, azon dörömböl, hogy a Summás Válasz-tételnek Authora, *Xeno-Cosmus* szerzetén lévő Fraternek írta magát. Itt immár Magyar Országból ki kellene verni, s Görög Országból utasítani, hadd tanulná-meg ott mit térszen a *Cosmus*. Hol alaputreta kozmás étekhez, hol koszoshoz mondgya közelíteni azt a szót, significatiojára nézve. Ag-lant! még sem tanultad meg, görög szó volna az! melly kiváltképpen valo jegyzésben azt térszi hogy *Világ*.” PÓSAHÁZI 1666B, 37. Pázmány a *Két rövid könyvecskékben* ugyancsak használta a névből alkotott paródiát: „Mert, leg-elsőzör az Anyaszentegyháznak régi szokása szerint *Sacramentariusok*nak neveztetnek, akik tagadgyák az Oltári Szentségnek igazságát: akik pedig a Sz.Háromságot rontani akarják, azok *Trinitariusok*nak mondatnak. Tehát ezen formán a Lutheristák és Cálvinisták, *Evangelicusok*nak, sőt *Biblicusok*nak neveztetnek: mivel a Sz. Evangeliomnak mind könyveit, mind értelmét kétségé, és bizonytalanná térszik [...] Másodsor, a Deák nyelvnek tulajdonsága szerint, Scipiot *Africanus*nak és *Numantinus*nak nevezük: mivel Africát és Numantiát tüzzel vassal pusztította, rabságra vetette, láb-alá tapodta. Azon formán, a régi Római Császárokat azoktul a tartományoktul szokták nevezni *Parthicusok*nak, *Germanicusok*nak, *Adiabenicusok*nak, amely országokat rontottak, pusztítottak. Illyen-képpen azért az Ujitokat, *Evangelicusok*nak, *Epistolicusok*nak, *Biblicusok*nak mondhattuk: mert ök is alkalmatlan tanításokkal, a szent könyvek s Evangeliomok laistromát, bötűjét, és magyarazattját tellyességgel felforgatták.” PÁZMÁNY 1626, 39.

<sup>328</sup> Ahogy arra Tarnai Andor rámutatott, a „paródia nem más, mint az imitatio sajátos, szélsőséges formája”. TARNAI 1990, 444–469, 451. Úgy vélem – noha tanulmánya elsősorban a korszak latin nyelvű költészeti hagyományát tárgyalta – Póсахázi szövege is felfogató a jezsuita szöveg szélsőséges imitációjának, melyben a jezsuita szerző eklézsia-hegy szimbólumát parodizálta a református professzor.

kigúnyolja az egyébként arisztotelianus jezsuita egyház- és államelméleti hagyományt.<sup>329</sup> A Bonasus kép használata ugyanakkor nem csak az antikvitás szöveghagyományát, hanem a középkori bestiáriumok ismert szörnyalakját is felidézhetette az olvasókban.<sup>330</sup> A középkori bestiáriumok egyik fontos, bár nem mindig jelölt forrása Idősebb Plinius *Természetrája* (*Historia naturalis*) volt, melynek anekdotikus narratívája – bár forrásként nincs feltüntetve Pósházi művében – nyomokban felismerhető a pataki professzor hitvitázó szövegében is.<sup>331</sup> Hiszen a vitairatban Pósházi egy történetet, egy bestiáról, a Bonasusról szóló anekdotát mesél el az olvasónak, mely állat tulajdonságai egyben felismerhetőek a vitaellenfélen, Sámbar Mátyáson is.<sup>332</sup> Az előző vitairat, a *Summás választétel* narratívája, a szöveg „csatázása” és „ostromlása” itt már átalakul az anekdotikus narratívával ábrázolt mitikus állat „türkölődésévé” (szarvakkal, agancsokkal való harc), a protestáns válaszadók, mint vadászok jelennek meg a szövegek (illetve az első szöveg, a *Három kérdés*) által létrehozott erdőben.<sup>333</sup> A Bonasus bestia agyari gyengék – mert a vadászok, azaz a kálvinisták, korábban leverték, fogai sincsenek, hiszen azt – s itt egy Sámbarról szóló másik anekdota, a Lippai Sámuellel folytatott, s foghúzással

<sup>329</sup> BÁN 1997, 145–172.

<sup>330</sup> A középkori bestiáriumoknak gazdag nemzetközi szakirodalma van: HECK–CONDONIER 2012; BENTON 1992; CHERRY 1995. A *bonasus* vagy latinosan *bonnacon* a középkori kéziratos bestiáriumokban is a humoros állatábrázolások közé tartozott. Vö. HASSIG 1990/1991, 137–161, 159. A hazai egyházi irodalom ugyancsak átvette a pogány és keresztény elemeket ötvöző bestiáriumi hagyományokat: vö. LUKÁCSY 1994B, 161–180, 378–379. A Bonasus képi ábrázolásait lásd: 3. melléklet.

<sup>331</sup> DARAB 2012. Az anekdotikus narráció fogalma Pósházi esetében természetesen nem annyira összetett, mint Pliniusnál, ugyanakkor e kifejezés talán jól érzékelteti, hogy a hitvitázó szövege mennyire elszakadt a polémia iratainak nyelvezetétől, s hogy a szerző szinte történetmeséléssé alakította át a vitairatot. Plinius műveinek középkori kéziratos ábrázolásairól lásd: ARMSTRONG 1983, 19–39.

<sup>332</sup> Sámbarnak a Bonasus ökörhöz való hasonlítása, illetve ökörként való ábrázolása a fiziognómia hagyományaihoz is erősen kötődhetett. „a középkorban még a XIII. századi újjászületése után is a fiziognómia erősen kötődött a herbariumok, lapidáriumok és különösen a bestiáriumok évezredes hagyományához. Az állatokkal, egy bizonyos állat külsejével és belső tulajdonságaival való összevetésnek a XVI–XVII. századi fiziognómiai értekezésekben is jelentős szerepet vélnek, ezért a bestiáriumok figyelembevétele, helyük kijelölése a fiziognómia fejlődésében szintén fontos momentum. A legkülönbözőbb bestiáriumok igen nagy hatással voltak a fiziognómia analógiákon alapuló módszerére egészen a XVIII. századig. [...] A IX.–XIII. század közötti bestiáriumok képezik a XVI–XVII. századi fiziognómiai értekezések zoomorfológiai alapját azzal, hogy az ember erkölcsi tulajdonságainak szimbolikáját az állatok tulajdonságaival hozták kapcsolatba.” VÍGH 2006, 32. A középkori bestiáriumok fő ókori forrása Arisztotelész állatvilággal kapcsolatos könyvei (*De historia animalium*, *De partibus animalium*, *De generatione animalium*), id. Plinius könyve (*Historia naturalis*), korakeresztény forrása a *Physiologus* nével ismert állatok tulajdonságaira épített moralizáló mű volt. Ezekből is merítve jött létre Sevillai Szent Izidor (556–636) *Etymologiarum libri* könyve, melynek XII. fejezete a *De animalibus* szinte „önálló bestiáriumként is számon tartható, mely a XVI. századig jelentős olvasótáborral rendelkezett: a misztikus szimbolizmussal kevert szömagyarázatok köré szerveződő fejezetek abból a felfogásból eredeztethetők, miszerint a nevek eredete kulcsot adhat a dolgok természetének megismeréséhez. A XII. századtól kezdve – ezzel az allegorikus hagyománnyal párhuzamosan – Arisztotelész állatokkal kapcsolatos műveinek [...] újralfelfedezése és kommentárjai is hozzájárultak a zoológiai és zoomorf hasonlatokra épülő bestiáriumok megjelenéséhez.” Uo. 34–35.

<sup>333</sup> Az erdő mint a szöveg metaforája szintén régi hagyománnyal bír. Modern változata: ECO 2007.

és fogvesztéssel befejeződött történet is beszűrődik a narratívába<sup>334</sup> – „Károly táján ki-vonták”. A Bonasus ezért nem tud másként harcolni, és Sámbar sem tud más feleletet adni a vadászoknak/kálvinistáknak, mint hogy meghorpasztja magát és nagyokat fosik, melynek eredménye a *Summás válasz-tételre* adott felelet. A Pósházi által létrehozott allegória a vitaellenfélről, a szövegekről, a szövegalkotásról is szól, s összetett, egymásba folyó, egymást kiegészítő, egymásra épülő ironikus alakzatokkal beszél, s minduntalan továbbszövi az anekdotikus történetet. Így lesz Sámbar irata a Bonasus ivadéka, melyet ganéjból készített várral oltalmaz stb. Mint látható, Pósházi nem fukarkodik a vaskos humorral, s oldalakon át hömpölygő allegorikus anekdotikus szövegével szinte megszegyeníti vitaellenfelét. A „Mesappus hegyén türkölődő Bonasus” kép tulajdonképpen a katolikus egyház Úr házának Hegyén épült szimbólumát, illetve Sámbarnek mint a felső-magyarországi protestáns többségű városokban térítő jezsuita szerzetes fekete csuhában járó-kelő, s a *Három kérdéssel* polémiát, hitvitát és harcot, csatázást szító alakját gúnyolja ki és teszi nevetségessé. Az allegorikus, anekdotikus narratíva minderről úgy beszél, hogy „bolondnak bolondsággal” felel, azaz egyfajta fordított olvasatot közvetít a jezsuita, katolikus tanokról, mely olvasattal és narratívával parodizálja is ellenfeleit. Vélhetően nagyon tudatos ennek a fordított olvasatnak a közvetítésére éppen a középkori bestiáriumi Bonasusát használni, hiszen ahogy a Bonasus a mitikus, a reformáció racionalizmusa által meghaladott és már kiüresedett hiedelemvilág szimbolikus alakja, úgy az ezzel az alakkal kigúnyolt jezsuita és a katolikus egyház is ugyanúgy kiüresedett és meghaladott – legalábbis a pataki professzor szemszögéből nézve. Az eklézsia-hegy jelképrendszer, melyet Pósházi első iratában még könnyedén megcáfol, szénaként és szalmaként széthordva a katolikus érvelést, s ami alapján Matkó a hegyről a völgybe taszítja az egyházat, most teljesen dekonstruálódik. Ezzel a bolond beszéddel és a bestia alakjával Pósházi visszacsatol a középkori katolikus hivatalos kultúrát kigúnyoló és kiforgató karneváli kultúrához.<sup>335</sup> Megelevenedik a középkor és a reneszánsz nevetése, s annak egyik mitikus, bestiáriumi alakja, mely szemben állt a hivatalos kultúrával és az ellenkultúra vaskos humorú nyelvezete szólal meg

<sup>334</sup> „Sámbar Mátyás: Jesuitai szerzetből való, született Váradon 1617-dik eszt. Sok időket töltött a Missionáriusságban Magyar országban, mint régen Pázmán, de annak nem érte el sem tudományát, sem méltóságát. Sokat veszekedett a Vallás igazsága felett az ellenkező Vallásúakkal, de azok csak gyűlöstelen motskolódások voltak inkább amint bizonyítják arról írt könyvei. A Vallás felett való tivódásban, emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát el vesztette volna. Azt akár vesztette s akár nem, de jó és kedves hírért sem hagyta maga után.” BOD 1766, 234.

<sup>335</sup> BAHTYIN 2002. Bahtyin munkájáról lásd: KLANICZAY 1990, 37–57.



Pósa-házi hitvita iratának lapjain. Azonban már érezhető, hogy ezzel a karneváli szemlélettel és nyelvvel éppen arra akar rámutatni a szerző, hogy mennyire idejétmúlt és meghaladott az az egyháztan, amit kigúnyol és nevetségessé tesz. A Bonasus a fekete csuhában járó Sámbar Mátyás jezsuita paródiája, s a szöveg alapvetően az egész katolikus egyház csúfolója. Ez a karneváli fordított világ újabb és újabb anekdotikus elbeszéléssel gazdagodik, s minden ilyen szövegrész arra szolgál, hogy Sámbar személyét és szövegét parodizálja, kigúnyolja. A Bonasus ökör gúnynevét mellett Sámbar számár,<sup>336</sup> vad macska,<sup>337</sup> szemfényvesztő oláh cigány,<sup>338</sup> ag-lant<sup>339</sup> (vénasszony), Dajna<sup>340</sup> (kurva), Kalmár és Tsalmár,<sup>341</sup> Gedaco, Dáfánes, Barroco,<sup>342</sup> fekete varjú,<sup>343</sup> vén,<sup>344</sup> Hörpites

<sup>336</sup> „Noha, amaz köz-mondás-szerént, Szamár avagy inkább *Sámbar* sívást Isten menyországban nem hall, de meg-érdemlenéd, hogy tiz fontot nyomó Bécsi lakatot vetnének a szádra érette.” 47. „Haj haj ostoba Szamár!” 50. „Vallyon mire való ama számár sohajtás?” 57. „Látod Szamár Mátyás! az magad esztergárjában semmire kellő a *Syllogismus*.” 122. „En is edgyet kérdenék itt te tölled, ha meg-hajtanád számár füledet.” 123–124. „Verd a hátához a számárnak a hármát.” 130. „Csovállya hiszem a farkát a hizelkedő Litziska: nem adnac veres bársony gallért nem: nem illet számárt avagy inkább Sámbart bársony nyereg.” 174. „A Szamár másbol-is számárt akarna hiszem tenni, mikor ama számár fülü hizelkedökne vereket: *Et meritó in terris crederis esse Deus*, így akarja nyakában forditan: *Et merito in terris crederis esse Asinus*.” 175. „Ha valakinek tudatlansága világra terjedett, valoban terjedegel naponként Sámbar Papnak számársága.” PÓSAHÁZI 1666B, 189. A következő szövegidézetek, jelölés nélkül, ugyancsak ebből a munkából valók.

<sup>337</sup> „mivel igassággal és tudománnyal nem lehet, mint egy vad-macska modgyára embertelenségnek undok nyálával pökdösse meg az embert.” 26.

<sup>338</sup> „Azonnis fintorgattya orrát, hogy Irását *Tsaloka könyvetskének* nevezték. A sem lött ok nélkül. Szokások a Tzigányoknak, és némelly kártyával, kotzkával kereskedő semmire kellő vándoroknak, hogy valakit elől s utól találják, akar kellyen akar ne, hitván árujokkal mindent kínálnak, söt tsak nem erővel-is az emberre kötnék. Sámbar kalmár-is régen tanulja már ez mesterséget; azért himes Titulussal fel-ruházott, pántlikával fel-tzaffrangoztatott könyvetskéjének exemplarit, nagy tehellyel thecájában bé rakván, nagy szaporán osztogatta, még azoknak-is a kik tzigány dorombon nem igen szoktak kapni. Vallyon miért? Bizony nem egyébert, hanem hogy némelly a Vallásban nem igen gyakorlatott embereknek szemeket véle békösse, s a mennyire tölle lehet meg-tsallya. Meg tudgya mind azonáltal, hogy a szem-fény vesztő Oláh Tzigányoknak nem sok hitelek vagyon magyar Országban.” 30–31. „A Pataki tzigányok Vajdája meg-vallya, hogy kétzer immár az a hamis ló túsér valoban meg-tsalta, s nagyobb tzigány nálánál.” 35. „Sámbar sem nyögne belé, ha ilyen jószággal agyon ütnék. Itt-is azért tsak szem-fény vesztő Oláh tzigány Sámbar.” 74. „Harmadik tsalárdsága azért Tzigány Mátyásnak itt ez aránt légyen: *Csend-el ezt Cálvinustus!*.” 108. „Csalárd vagy te cigány Mátyás.” 147. „Haj haj vén tzigány, hogy nem tanulsz már valaha igazat mondani.” 221. „Ne tzigánykodgyál örökké jó Pap Mátyás.” 228.

<sup>339</sup> „Ag-lant! még sem tanultad meg, görög szó volna az!” 37.

<sup>340</sup> „Vadnak olly lovak (a bolondokat-is azokhoz hasonlittya az Istennek lelke. Psal. 32. v. 9.) kiket bottal, korbátsal sem verhetnek fel a hidra; tsak hortyognak. A mi fekete Dajnákn-is mikor a *Syllogismus*nak keskeny és summás pallojára fel akarjuk hajtani, irását a szerént meg-visgálni, hortyog és ránczigalodik, ezért tsufof bennünket.” 28–29. „Haj vén Sámbar dajna, sokszor meg-dermettél volna te ugy eddig, mert ha beteg voltál, talám nyögtél is: nem is vallana kárt az Ország benned, ha immár a szent Mihály lovára fel-ültetnének, a más világra küldenének.” 72. „Sámbar Dajna, tavaly a Templom előtt való *disputacioban* eleget szepelkedék rajta.” 210.

<sup>341</sup> „Vallyon Sámbar *Tsalmár* mondgya-é azt? Hiszem most is arannyal kereskedik ő, aranyat osztogat ki; usurásson pengig eddy aranyért négy forintot kívánván.” 33.

<sup>342</sup> „Még-is azon tünődik Barroco, hogy könyvére őt esztendő alatt nem feleltének.” 54–55. Tasi Réka hívta fel rá a figyelmem, hogy e gúnynevek olyan skolasztikus hagyományon alapuló mnemotechnikai módszerre utaltak, melyek mondókaszerűen segítették elsajátítani a szillogizmusok különböző figuráit. Azaz a Pósa-házi által használt „gúnynevek” Sámbar érvelési hibáira mutattak rá.

Póka,<sup>345</sup> Takács Mátyás,<sup>346</sup> Cigány Prókátor,<sup>347</sup> hitvány Tót,<sup>348</sup> tatos Paripa,<sup>349</sup> Darás Mátyás,<sup>350</sup> Hárpia<sup>351</sup> elnevezést is kap az iratban – hogy csak a legjellegzetesebbeket említsem, a teljesség igénye nélkül. De mivel a szöveg leglényegesebb, és Sámbar személyét leginkább kigúnyoló eleme a Bonasus ökör alakja volt, ezért az alábbi táblázatban külön közlöm a vonatkozó szövegrészeket.

**A *Bonasus* gúnynevet szerepeltető szöveghelyek (melyeket a főszövegben nem idéztem)**

„Nem-is egyébbel híresedett el Magyarországban ez az ökör ábrázatu *Bonasus*, hanem hogy a Cálvinisták és Lutheranusok ellen a ki hatalmasabb volna nálánál a szitkozodásban, átkozodásban, pokolra való kárhoztatásban, senki nem találkozik.” 22–23.

„Tudván azért immár alkalmas időtül fogva ennek az agyartalan vad kannak, és tompa szarvu *Bonásusnak* éretlen dagályját [...] ez egyéb-képpen nem tsatázik, hanem fossal és ganéjjal okádozódik.” 24.

„Mindeneknek előtte a *Bonásus* kolommarisából fetskendező бүдös téntában mártván pennáját Sámbar Mátyás a Válasz-tételnek Titulussát piszkállya.” 27.

„Vonnák-el tsak détzeges Bonásusnak az abrakát, meg-válnék ha szintén annyira hánná a praestát. Patakrul mivel siros konyhája vagyon, vérrel bottal sem verhetnék-ki.” 35–36.

„Tovább menvén a vén *Bonásus* a harmadik tsillagnak világánál, azon dörömböl, hogy a Summás Válasz-tételnek Authora, *Xeno-Cosmus* szerzetén lévő Fraternek irta magát.” 36–37.

„A mi tudatlan Bonasusunknak dictionariomja szerint mind koszosok voltak volna azok a régi Szentek; mert *Xeno-cosmusok* voltak.” 38.

„Az okosok tsak ebből-is meg-ítélhetik, hogy mostannis a fosos *Bonasus* a Válasz-tétel ellen valo ganéjos ivadékját pólátlan nem küldé világra, hanem hogy inkább kapjanak az emberek rajta, aranyas és veres festékkal himezé meg, pántlikákkal tzafrangozá fel: tudta hogy бүдös bornak szép tzégért kell tenni. Láztik бүвön vagyon az arany nálla, mert még a ganéjra-is vesztegeti.” 44–45.

<sup>343</sup> „Hát tovább ördögtül valok-é a Lutheránusok és Cálvinisták? Igy kákog a pilisses vén fekete varju.” 49. „azt kákogja reá a vén varju Mátyás” 66.

<sup>344</sup> „Nosza pirully meg-teperedett tudatlan vén-Sámbar-orcza! a ki nem igazsággal, hanem udvari bolondokhoz illő fetsgő hamissággal akarsz máson *triumphálni*.” 67.

<sup>345</sup> „A Hörpites Poka, igen hánnya másnak a Summás Válasz-adást, noha egyszer meg-érte volna azzal.” 55.

<sup>346</sup> „Tovább szövi még-is fontáni szöszit Takáts Mátyás, s így hánnya a vetéllöt [...] Tovább mégyen, szintén az ördöggel akar bennünket egy bordában szöni.” 138–139.

<sup>347</sup> „Hamissan magyarázza az irásokat a tzigány Prokátor.” 154. „Sok hamis tzigánysága szorult-meg tsak az egy *allegatio*jábanis, ez tzigány Prokátornac.” 231.

<sup>348</sup> „De láss szép dolgot Kegyes Olv. azon pirongatózik, hogy magyarabban nem szólunkc. Haj hitván Toot, hogy magyarul sem értesz. Nem igaz magyar szók-é ezek: *vallás, eszköz, tzél?* A ki ezeket nem érti, ne mondgya az magát Pataki magyar Papnak.” 177. „Hát a képeket a Vallásnac eszközivé nem tészitek-é? az az, hogy magyarabban az ostoba Tótnac szóllyunk, nem tanittyátok, hogy a képec által kellessék Christust és a Szenteket tisztelni?” 181–182.

<sup>349</sup> „Hotza gyermek az ostort, verjük a hátához a hamissan nyerítő tatos Paripánac.” 239.

<sup>350</sup> „Ihon darás Mátyás, ezzel menthetic a Pataki Calvinistác, kiknél Rivetus könyve nintsenis, Calvinus Apjokat.” 250.

<sup>351</sup> „Ebben, az előtt a Summás Válasz-tételben *citaltatott locus*ban, ötvén körmét Harpia Mátyás, hogy a Pápát-is fejévé és *fundamentomá*vá tehesse az Anyaszentegyháznak, különböztetéssel szoll a dologhoz.” 251.

„Menny tovább Bonase. Atkozott vallásnak irád hiszem világ eleiben terjesztett könyvedben a Cálvinisták Vallását.”46–47.

„Ha az ördög lelküvel szitkozodo pajkosokat meg-plengérezik, a bial Bonasus, a ki nemine excepto a Lutheranusokat és Cálvinistákat ördögtül valoknak szidgya, nem tsak furatost érdemlene, hanem hogy edgy kitsinyét nyelvétis meg-faragnák érette.” 49.

„Botolly ostoba Bonase!” 53.

„Edgy a mi Bonasusunkhoz hasonló fosos Bial, egy arkus papiroskára iprikálék először: mellynek büzit mikor a Japhetke orrába vissza verte volna, ottan az Ispotályból támada egy bélpoklos koldus, ez őt vagy hat széltében vévén valami rongyos papirossat, arra kené bélpoklosságának genyetségét, azt hagyitá szeme köziben a tudos embernek.” 56.

„Olly jó *Arithmeticus* a *Bonasus*, hogy a számosok közzül edgyet sem tuda nevezni” 59–60.

„Ti ellenetek-is Angliában és Hollandiában tisztességes tudományoknak kedveért bujdosó Magyar Ifiak, türköldök a meg-haragutt Bonasus Sámbar, orrollya hogy kegyes Patronusinknak liberalitássokból szép aranyokat, tallérokat viztek az Académiákban.” 64.

„Vak Bonase! hogy nem nyitottad jobban fel szemedet.” 76.

„Máaszor igen szaporán citállya praedicatiojában a Calendariomot, most el-vesztette, adgyák kezében, nézze meg. Ballagj tovább vén Bial.” 113.

„Mennyünk tovább. Mikor a Bonasus ökör, Praedikátorinkat minden praedikáló-székekbül le akarná ökleledezni, öket nem igaz törvény-szerént való hivatal által bé-ment pásztoroknak, hanem lopóknak és tolvajoknak kiáltaná, ennek a Válasz-tevő két okát fajditá. [...] Megbödítvén magát a Bonasus azt kérdi?” 119.

„Ládd *Bonase*, hogy csak botlon-botlasz.” 127.

„De mikor ilyen módon *declara*-lna a dolgot a Summás Válasz-tétel, meg-hortyantá magát a Bonasus, s nagyot fosik a *Replicaban* [...] Háá mégy oda nagy ökör; nem oda nem.”133–134.

„Miglen azért eligazodik közöttünk (erre a vetélkedésre csavarodik-ki a Bonasus) ha bé tölthetik-é éppen az Istennek hivei a törvényt, avagy sem.” 136.

„Vak Bonasé!” 152.

„Eb szavát szöllod otromba Bonasé. Fogd a szarvát te legény, kösd a Summás Válasz-tételnek jászlához, tanullya-meg ott mi vagyon.” 171.

„El-halgatom itt a Bonasus ökörnek az utrul való ki-tsavarodását: *quid hoc ad praesentem materiam?* Csak hogy ki-fogyván a dologból, inkább torongyosista fosos és ganéjos bornyát, az az irását.” 186.

„54. Itt sok mocskos szitkokat okádozódik a fosos Bonasus, és mást mind tudatlansággal, mind csalárdsággal vádol. Itild-meg Isten!” 192.

„Azt böffenti Bonasus.” 197–198.

„Felelly jó Bonase!” 203.

„Nyárfá sulyok ez szemtelen Mátyás, mert nem a szent János mondását, hanem a te *argumentomod*at, mellyben mint *Elenchust committálsz*, mind Bonasus modgyára négy lábón járdogalsz, nevezzüc annak.” 216.

„Ki-tsavarodván itt az út félről a fosos Bonasus.” 219.

„Botlik a Bonasus: mert ott semmit sem szöll az Apostol az el-választásnak okáru, hanem annak végérül és *executio*járul, melly örök élet.” 264.

„Itt pednig nem egygyet botlik a Bonasus.” 273.

„Tanully valamit jó Bonasé a magatok vallásában-is a Doktorkátul. [...] El középefelé a Replícának, kicsavarodván az utbol a zilaj Bonasus, a Consequentiákrul irott könyvetskébe ütökzic, hogy még-is potrohossabb legyen írása.” 290–291.

„Lásd a Bonasusnac ez-aránt valo botlását.” 300.

A vitairat szövegének szerkezete több alegységre osztható. A fentebb hosszasan idézett, a tizenhetedik lapon kezdődő első ponttól, ahol a Bonasus paródia kezdődik, az irat 142. lapjáig a szöveg 39 pontra van osztva. Ezekben a pontokban erősen személyeskedő az irat nyelvezete, alapvetően itt bontja ki a Bonasus-allegóriát, számos helyen a *Három kérdés*re reflektál megint, illetve Sámbar *Replikáját*<sup>352</sup> támadja, valamint védelmezi első iratát, a *Summás válasz-téelt*. A szöveg nem követi a *Három kérdés* teológiai pontjait, nem tükröződik, hogy a *Replika* szerkezetéhez kötődne, és még a *Summás válasz-téelnél* is sokkal lazább szerkezetű, szellemeskedő, szóvicceket szövő, gunyoros hangvételű, stílusban gazdag, képies, a köznyelvi beszédet, indulatot keltő felkiáltásokat (exclamatio), közmondásokat, szófordulatokat használó, mellyel talán a szóbeli viták hangulatát, azok sodró lendületű argumentációs nyelvezetét idézheti fel. Szinte fragmentált, ide-oda csapongó a szöveg, gyakran egy-egy kérdést ismét megemlít, visszaütal saját korábbi művére, vagy Sámbarral való szóbeli vitájára is, illetve újra rámutat Sámbar szillogizmusainak és érvelésének logikai hibáira. A szövegből érzékelhetővé válik, hogy a gyülekezetért folyó harc egyre személyeskedőbb, egyre nagyobb téttel bír, egyre inkább komolyan kell venni a jezsuita jelenlétet, ugyanakkor ki kell gúnyolni, nevetségessé, hiteltelenné kell tenni az ellenfelet. A hitvita tétje tehát az 1663-as jezsuita misszió pataki megjelenésétől számított pár év alatt nagyot nőtt. Míg az első iratban Pósházi summázása lekicsinylően bánt Sámbar szövegével, addig a *Summás megerősödése* egy sokkal indulatosabb, személyeskedőbb, paratextusaival és könyvének az olvasókat megszólító retorikájával a hívek megnyerésén dolgozó vitairat volt. Mindezeket az indulatokat jól tükrözi a következő szövegrészlet: „Tiszteletes Jesuita rendek, ha vagyon bennetek valami szikrája a jó lelki-isméretnek, magatokat bírálom-meg, itéllyétek-meg, ha nem *sophisticalás*-é afféle *argumentalás*? Magatok láttyátok egy *Syllogismust* jó formában nem toda fundálni. Azért, ha rendeteknek becsületinek örültök, másszor Patakra jobb

<sup>352</sup> Matkó „*Replika*” néven utal Sámbar első, elveszett válasziratára.

*Theologust* küldgyetek. A Summás-Válasz-tételbenn-is, mind szemére vethettyük vala Sámháznak ezeket; csak hogy kedveztünk becsülletinek: de mivel ő másnak nem kedvezt, sőt mint a perselt ebet úgy tartotta *in Replica ad §.2.n.14.* Vegye-elő-is a földgyát. 39. Nosza lépünk immár sok tetemes hazugságira, hazug költeményire, és fondor emide-amoda valo ki-kapásira, mellyeket amitt-amott, a *Replicában* el-hullatott a fosos Bonasus.”<sup>353</sup>

A 39. vitaponttól (142. lap) következnek Sámhá *Hazugságai*, melyekből az 56. vitapontig (200. lap) tizenhárom számlál össze. A *Hazugságok* jellemzően (bár nem mindenhol) egy Sámhá *Replicájából* vett kurzivált szövegidézettel kezdődnek, melyet azután az adott pontban cáfol Pósházi. Így terítékre kerül az úrvacsora, az egyház fogalma stb. s ezek cáfolása során tovább folytatódik a vitairat „gúnybeszéde”. Jó példa erre a következő rész: „42. IV. HAZUGSAG. *A törvényes egy-házi hivatalt igen parasztul becsülli Professor Uram – hogy a praedikatori szentelésnek a baját le-vonsza nyakokrul (tudni-illik a Praedikátoroknak) és galléros subájokat-is parasztok nyakában veti. ad.§.2.n.9. Bezzeg paraszt atzél vagy te tudatlan Bonase, a ki nem tudtz különböztetést tenni a praedikatori hivatal s választás között, és a felszentelés között.*”<sup>354</sup> A sajnálatosan elveszett *Replika* szövegéről leginkább azokból a Pósházi által hazugságként beidézett szöveghelyekből lehet forrásunk, melyeket a cáfolás miatt közölt Sámhá iratából. Bár itt meg kell jegyezni, hogy Pósházi a *Summás választételben* sem idézte mindig pontosan, szó szerint a *Három kérdés* egyébként hivatkozott szöveghelyeit, s gyakran módosította, összevonta a szövegeket.<sup>355</sup> E *Hazugságok* tárgyalása során kerül elő az egyház Szentírásból bizonyított *jelének* ügye, melyet Pósházi természetesen cáfol, s egyáltalán hibásnak tartja Sámhá *jelekre* vonatkozó érvelésének, szillogizmusának szerkezetét is, és szofisztikusnak nevezi ellenfelét. Szerinte már maga a bizonyítás szerkezete is hamis, és a jezsuita ígérete ellenére nem tudja a Bibliából megmutatni, hogy a katolikus egyház olyan sajátos jellel rendelkezne, melyet Sámhá a *Replikában* is megír. Itt hasonló alakzatokban beszél Sámhá „hegymászásáról”, mint Matkó a *Fövenyen épített ház* könyvben: „Eörömet kapaszokdik az Esaiás hegyére, *Esa.2.* De Sz. Jeronymus-is (hogy több okait el

<sup>353</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 140–142.

<sup>354</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 151–152.

<sup>355</sup> Erről a kérdésről a vita metatextualitását tárgyaló dolgozatomban írtam bővebben. Csorba Dávid nemrégiben megjelent tanulmányában ugyancsak felhívja arra a figyelmet, hogy a Pósházi az *Igazság istáplya* című, Pázmány *Kalauza* ellen írt könyvében jellemzően pontatlanul, jelentős szövegmódosításokkal „idézi” az érsek szövegét. Nyilván ez nem véletlen, inkább nagyon is tudatos, a vita módszertanához tartozó szövegalkotói eljárása volt a pataki professzornak. Vö. CSORBA 2013, 103–111.

hadgyuk) a völgyben taszítottá onnét, a mikor azt a profetiát nem Romára, hanem Jerusalemba magyarázza.”<sup>356</sup> Ennél a problémakörnél igyekszik rámutatni arra – a *Summás választétel*ben említett 25-féle *jel* említéséhez hasonlóan – mennyire nem egységes a katolikus egyház tanítása az egyház *jeleire* vonatkozóan, illetve a szövegtekintélynek használt bibliai rész, Ézsaiás sorainak értelmezésében. Ennek alátámasztására hivatkozza és idézi Nádasi János latin nyelvű munkájának Jászberényi Tamás jezsuita által készített magyar fordítását,<sup>357</sup> melyben a tárgyalt bibliai passzus természetesen a Mária-kultusszal összefüggésben nyer értelmet: „Azt-is el mulatom, hogy egy paj-társa, *Iohan. Nadasin in libello Hung. A B. Szüz a halállal tusakodók anyja*, az Ur házánc hegyén, nem a közönséges Anyaszentegyházat érti, hanem Bóldog Szüz Máriát. *A Szentek*, egyem, *több emberek között olyanok mint valami magass hegyek: de az a hegy melly az Ur háza és lakóhelye, ugy-mint a Bóldog Szüz azokon a berkeken fundáltatott Esaiás mondása-szerént: Mons domus Domini in vertice montium praeparatus: Mert a mennyivel a Szentek az köz embereket meg-haladgyák, annyival az egész Szenteket megelőzte Asszonyunk Mária.*”<sup>358</sup> E munkának a szövegszerű idézése mellett egyéb szövegtekintélyek is megjelennek a kérdés tárgyalásakor: „Az-is ide való, hogy Sámbar dajna nem birván a hágóra, csak kábaságnac mondgya, mind azokat, valamellyeket a Választevő az ő Jelére, §.4. monda, és feleletért igazit Bellarminusra.”<sup>359</sup> Pósházi persze a katolikus teológusokat igazítja a protestáns szerzőkhöz, illetve ismét megjelenik a szövegben a *Summás választétel*ben is felrótt szövegkapcsolat, ami tulajdonképpen Sámbar tudatlanságának, írói alkalmatlanságának bizonyítéka, azaz, hogy a jezsuita missziós mindent csak Pázmánytól vett volna kölcsön, akit viszont már megcáfolt Pécsváradi Péter. Az eklézsia-hegy jelkép tárgyalása nem emelkedik ki a pataki professzor vitairatának szövegéből, nem tulajdonít neki nagyobb, szimbolikusabb jelentőséget, mint bármely más, a felekezetek között folyó kérdés megtárgyalásának. Ugyanakkor az egész szöveget átszövő Bonasus-allegória, a Sámbar szövegét, érvelését és cselekvéseit kigúnyoló beszédmód itt annyival egészül ki, hogy Pósházi a bibliai citátum Mária-kultuszban is meglévő értelmezési kontextusának említésével halványítja el Sámbar egyháztani

<sup>356</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 194–195.

<sup>357</sup> NÁDASI JÁNOS, JÁSZBERÉNYI TAMÁS, *A Boldogságos Szüz, az halállal tusakodók anyja, mellyet elsőben deákul ki-bocsátot az Iesvs Társaságában lévő p. Nádasi Janos: most pedig meg-öregbétvén magyarul fordítot ugyan azon Iesvs Társaságában lévő p. Jázbrini Thamás*, Nagyszombat, 1658 (a továbbiakban: NÁDASI–JÁSZBERÉNYI 1658) (RMNy 2789).

<sup>358</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 195–196.

<sup>359</sup> PÓSAHÁZI 1666B, 196–197.

érvelésének súlyát és jelentőségét. Továbbá ismételten hangsúlyozza, hogy Sámbar minden egyháztani érve Pázmányra, illetve itt már jelölten a *Kalauzra* vezethető vissza. Ezzel is Sámbarnek mint papnak az alkalmatlanságát bizonyítja.

A pataki professzor irata szerint Sámbar *Replikája* nemcsak a *Summás választételre* adott feleletet, hanem az abban az időben zajló, a sárospataki reformátusok és jezsuiták között a bibliai konzekvenciákról folytatott iratváltásokra is reflektált. Erre vonatkozott a Pósházi iratának 79. pontjától külön számozást kapó 10 alpont (290–302. lapig). Ebből is érzékelhető, hogy a hitvita szövegkapcsolati rendszere számos mellékszálal gazdagodott, a régebbi szövegekre és polémiákra való hivatkozás (Pázmány, Pécsváradi, Hydropolitanus) mellett a hitvitázóknak a „jelenben” folytatott iratváltásokkal is számolniuk kellett. Számos olyan személyes utalás, szóbeli dispután elhangzó vagy akár halotti prédikációban kifejtett írásmagyarázatra vonatkozó kritikai szöveg megjegyzés fűszerezi Pósházi szövegét, ami már elszakad Sámbar vitairatainak textusától, és a polémia értelmezési horizontját tovább tágitja. Így alakul, bontakozik ki a hitvita saját belső szorosabb szövegkapcsolati szála is. Pósházi ugyanis többször hivatkozik Matkó *Fövenyen épített ház* könyvére, valamint Czeglédi Istvánnak, a kassai reformátusok megkérdőjelezhetetlen tekintélyű prédikátorának a *Barátsági dorgálására* is.

Pósházi második vitairata, melynek olvasókat megszólító paratextusa éppen azt ígérte, hogy semmit nem kell foglalkozni az ellenfél személyével, a hitvédelmi célok túl elsősorban mint gúnyirat olvasható. A sárospataki professzor Sámbar Mátyás személyének a mitikus Bonasus ökörrrel való azonosításával tette nevetségessé a jezsuita missziózt az olvasók szemében. Ez a mitológiai lény, a Mesappus hegyén bóklászó és türkölődő állat metafora, mely az egész szöveg anekdotikus narratívájának alapját hozta létre, vélhetően már egyfajta fordított élű, a katolikus szimbolikus gondolkodást kifordító, az ekkleziológiai érvelésben a hegy jelképet használó szövegre adott „bolond” beszédként parodisztikus választ. Ilyen értelemben pedig Pósházi szövege folytatója egy valóban inkább a középkori, népi nevetéskultúrát, karneváli világszemléletet tükröző, a katolikus egyház kultuszát kiforgató hagyománynak. Habár a 17. század végi humor már lényegében elszakadt a középkori, reneszánsz trufás, tréfás beszédétől – ahogy arra Kőszeghy Péter tanulmányában felhívta a figyelmet<sup>360</sup> – úgy vélem Pósházi vitairatában, a kifejezetten Sámbar személyét kigúnyoló szöveg nagyon is elevenen használja azt a nevetés-hagyományt, amely végül is a jezsuita térítés által ismét felelevenedő katolikus

---

<sup>360</sup> KŐSZEGHY 2003, 39–52, 39.

vallásosságot csúfolta ki. Hiszen a horpaszát megszorító, nagyokat fosó, türkölődő Bonasusról eszünkbe juthat a Markalf névvel fémjelzett korszak humora is: „A hasnak tele voltából trombitál az segg” – mely a Bibliát ismerők számára nyomban Mt 12, 34-et juttathatta eszükbe: „Mert a szívnek teljességéből szól a száj”, s amely humor és nevetés alapját a középkori „fordított világú Biblia” létrehozása adta meg.<sup>361</sup> Pósházi iratában a „fordított világú Biblia” ugyan nem, de a fordított világú katolikus egyháztan és egyházi kultusz, benne a fekete csuhás jezsuita szerzetes paródiájával (a Mesappus/az egyház hegyén türkölödve és nagyokat fosva bóklászó szerzetes, Sámbar számár Bonasus képe), s a vénasszonycsúfolókat idéző, Sámbart ag-lantnak, Dajnának (kurva) nevező megszólításokkal, valamint a számár elnevezéssel megint csak a középkori „szamárünnepek” hagyományára utaló, illetve az etimológiát kigúnyoló narratívákkal egy végsőkéig feszített ekkléziológia-paródia jön létre. Ezzel az allegorikus, a vitairat egészét átszövő, anekdotikus narratívával, parodisztikus beszéddel az egész katolikus egyháztan szimbólumokra és ismertetőjelekre épülő konstrukciója is kifordul – önmagából. Pósházi állandó kritikája, miszerint Sámbar nem tud egy épkezláb szillogizmust megalkotni, abban teljesedik ki, hogy válasziratában a katolikus hermeneutikai hagyományból komplexen tréfát űz, ellenfele szövegét, alakját, de egész írásmódját és szövegalkotási, sőt teológiai felfogását görbe tükörben ábrázolja, s egyfajta fordított világban rajzolja meg azt, amit Sámbar komolyan gondol. A fölényes hangnem – amit Pósházi megenged magának ellenfelével szemben – kifejezetten nagy retorikai tudással is párosul a pataki professzor iratában. Az önmagában véve csak gúnyos és sokszor durva hangvételi, vaskos humorú obszcén szöveg *jelentése* éppen a hitvita szövegein belül létrejövő szövegkapcsolati rendszer által épül föl. Az irat jelentéséhez ugyanis hozzátartozik minden azt megelőző szöveg egészen a vitaindító *Három üdvösséges kérdésig*, amelyet végül is kiforgat / kifordít önmagából, jelképeiből és szövegstruktúrájából.

Dolgozatom további kérdése végül is az lehet, hogy vajon ez az ekkléziológia-paródia és jezsuita-ellenes gúnyirat hogyan nyer folytatást a hitvita következő szövegeiben. Hogyan válaszol az immáron személyesen kigúnyolt és megtámadott fél: Sámbar Mátyás, és vajon folytatják-e, továbbírják-e a református vitázók a hitvita eddigi jelentését létrehozó szövegek paródiáját?

---

<sup>361</sup> KÖSZEGHY 2003, 40.



### **X, ut Tök, meg a többi piszoktele firkák**

Mindenekelőtt azt érdemes megvizsgálni, hogy maga Sámbar Mátyás hogyan is *értette* az előbbieken felvázolt *jelentést*. Illetve hogy összevont válaszirata, az *X, ut Tök* könyv alapján az ő olvasata is, illetve válasziratának szövege is tükrözi-e azt az értelmezést, mely szerint Pósházi „Anti-Bonaszus” könyve – ezt az elnevezést majd a pataki professzor alkalmazza későbbi szövegében – tulajdonképpen ekkleziológiai paródia gyanánt íródott. Mint már korábban írtam, az *X, ut Tök* könyv az egyik központi szövege volt a vitának. Ha Sámbar írói munkássága felől olvassuk, jelentősége azért fontos, mert ez az a szöveg, melyben vitaellenfeleinek irataira pontról-pontra választ írt, s hitvitázó tevékenységének legterjedelmesebb műve volt. Ugyanakkor a hitvita szövegtörzsének meghatározásához a mű prelimináriáján, az *Előljárá tudósításban* (1–24. lap) közölt információk adtak tájékoztatást és forrást a korabeli olvasók – és az utókor – számára is. Ez az írói gesztus – hogy szövegének bevezető paratextusában összefoglalja a vita addigi menetét, kijelöli, hogy saját, eredetileg 1661-ben kiadott *Három üdvösséges kérdés* című munkája indította el a polémiát, s számot vet az addig ellene írt összes protestáns irattal – nagymérvű írói tudatosságra, szerzői öntudatra vall.<sup>362</sup> A missziót vezető jezsuita működésének eredménye ez a lista, „hitvitairat gyűjtemény”, hiszen a „kérdézkedés” válaszokat szült, s olyan művek keletkeztek, melyek Sámbar könyvét és személyét is cáfolták, kigúnyolták. S habár az álszerénység leplét ő is előszeretettel használta, ebből a bevezető szövegrészből is kitűnik, hogy a vita létrehozása, kirobbantása tulajdonképpen a sikert jelentette. Sámbarnak ez a könyve azonban már felveszi az ellenfelei által diktált polémia-ritmust, s Pósházihoz és Matkóhoz hasonlóan ő maga is reflektál a személyét sértő, kigúnyoló szövegrészekre, s továbbírja, ugyanakkor persze ő maga is kifordítja azokat a narratívákat, melyeket a református szerzők létrehoztak. Erre már maga a könyvcím is rávilágít: *A három idvösséges kérdésre, a Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, amint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Posaházi mocskainak megtapodása.*<sup>363</sup> Az *X, ut Tök* kifejezést – s ezt a címben is jelöli Sámbar – eredetileg Matkó István *Föveny könyvéből* kölcsönözte, amivel a református válasziratok gyengeségét érzékeltette. A kifejezés

<sup>362</sup> A vitairat bibliai mottói – „Ne hazudgyatok az Igasság ellen: mert nem onnét fellyül származott bölcsesség ez; hanem földi, testi, és ördögi.” (Jac 3,14.) „A mennyei bölcsesség az Igazságnak vádlóit hazugságban hadgya.” (Bölcs 10, 14.) – a fennálló vitaszituációra reflektálnak, s a polemizáló reformátusok tevékenységét kommentálják.

<sup>363</sup> SÁMBAR 1667.

egyébként, mint arra már Takács Béla rámutatott, alapvetően egy kártyahasonlat, mely az egykori magyar kártya tők tizesén látható csörgősipkás bohóca utalt.<sup>364</sup> Igaz, hogy ez a hasonlat csak egyszer fordult elő Matkó idézett könyvében, Sámbar azonban olyan érzékletes narratívává írja tovább ezt gúny alakzatot, mellyel jól be tudja mutatni, hogy Matkó iratának a *Három kérdés* ellen írt teológiai érvei, illetve a jezsuita személyét sértő vádjai – különös tekintettel a dolgozatom előző fejezetében tárgyalt Biblia-sütésre – mennyire rosszak, érvénytelenek. A címmel tehát ellenfeleit, illetve azok válaszait csörgősipkás bohóchoz hasonlította a jezsuita, s már e személyeskedő – alapvetően a vita intertextuális kapcsolattrendszeréből merítő – kép is előre vetítette az olvasóknak, hogy ebben az összevont válaszműben ő maga is „trufát” űz majd ellenfeleiből, illetve hogy nagyon is értette ő a tréfát. Éppen ezért a vitában szereplő egyes pontok, vagy korábban elhangzott sértések megcáfolására és nevetségessé tételére használja ezt a vissza-visszatérő kifejezést: „a Lutter és Cálvinista Tanítók: későre találkoznak-is valami ellene iroi; a kik csak ugy felelnek a Három Kérdésnek, valamint Tök az X-nek, a Matkó mondása-ként; fol. 128. [...] Azért jól mondgya Matko, X ut Tök.”<sup>365</sup> A vitairat egészében megjelenik ez az ellenfelei érvelését minősítő narratíva: „Három Kérdésre ő-is csak ugy felelvén, a mint kézdi Matkó mondgya: X ut Tök”;<sup>366</sup> „azért mind a kettőnek a felelése csak olyan, minéműnek maga Matko mondgya: X ut Tök. fol.128.”;<sup>367</sup> „jobban jelentette ő maga Matko, mint felelt-meg; mondván fol. 128. X ut Tök;”<sup>368</sup> „Erre mint felel Matko? valamint X-nek a Tök: sőt annál is rosszabban; az egyenes igazságnak, csavarással felelvén és hazugsaggal”;<sup>369</sup> „A Szenteket nem szabad ugy tisztelni, mint az Istent; azért semmiképpen nem szabad tisztelni őket: szép Consequentia! éppen, X ut Tök.”<sup>370</sup> Sőt ezt a képet még tovább színesíti: Matkót tökfőjűnek titulálja,<sup>371</sup> s „Ypsilon” tökhöz hasonlítja ellenfele érvelését.<sup>372</sup>

<sup>364</sup> TAKÁCS 1978, 46.

<sup>365</sup> SÁMBÁR 1667, 2.

<sup>366</sup> SÁMBÁR 1667, 7.

<sup>367</sup> SÁMBÁR 1667, 18.

<sup>368</sup> SÁMBÁR 1667, 23.

<sup>369</sup> SÁMBÁR 1667, 34.

<sup>370</sup> SÁMBÁR 1667, 39.

<sup>371</sup> „De nem csak tök fejü, hanme gonosz lelki-isméretü-is Vásárhelyi Matko, az ő darabos, és minden bizonyítás-nélkül valo Syllogizmusira nézve.” 131. „Ezt így olvasta az Három Kérdésben-is Matko; de bé nem fért a tök fejébe.” 317.

<sup>372</sup> „Igazán X, ut Tök: sőt egy két hosszú fülü Ypsilon, ut Tök; kivel a Matkó dicsirője Posaháziis meg-érne.” 551. „De nevetésre való a mit a többi között, Luc. 8. 5. ide citálsz, mert még ugy sem illik ide, mint Ypsilon a Tökhöz.” 567–568. „Valóba hoszszu fülü Ypsylon ut Tök! kiben bár Posaházinak-is jusson; hogy im orozslány köröm kel, kivel a Matkó kábaságít meg czibálhassuk.” 614–615.

Noha a jezsuita páter műve két nagyobb részre van tagolva, az elsőben Matkónak (25–730. lap), míg a könyv végén (731–794. lap) Pósházinak címezve ír, jól megfigyelhető, hogy az egyes vitapontoknál mind a két ellenfelének választ ad, hiszen nem kerülhető meg a vita szöveghálójának. A személyeskedő vádakra is egytől egyig megfelel. A könyv fejezetcímeiből pedig látszik, hogy Sámbar alapvetően még mindig a *Három üdvösséges kérdés* szerkezete nyomán írta meg szövegét.<sup>373</sup> A közel nyolcszáz lap terjedelmű munka tehát a saját vitaindító irat pontjai mellett a református feleletek részleteit, cáfolandó szövegeit is tartalmazza, s az egész könyv intertextuálisan telített, sűrű, személyeskedő utalásokkal és ironikus-parodisztikus alakzatokkal gazdag mű lett. Nyilván még e dolgozat keretein belül sincs mód valamennyi „megfelelést”, gúnyos hangvételt, élcelődő vitapontot tételesen felsorolni, csupán e fejezet fő kérdésével: a hegy-metaforával, illetve a Bonasus-allegóriával összefüggő szövegrészeket szeretném bemutatni. Ugyanakkor nem kerülhető meg néhány, az említett témákkal összefüggő, ezekből kinövő kép, alakzat és vitakérdés tárgyalása sem. Elvégre a vitairat szövegei szinte spirálisan épültek egymásra, s ahogy Matkó „tükörbeszéde” cáfolta Sámbar *Három kérdését*, úgy az *X, ut Tök* irat terjedelmes szövege is rendkívül alapos kritikai, teológiai, módszertani alaposítással írta szét az addigi válasziratokat. Maga az *X, ut Tök* mint szövegkommentár, vitanarratíva is – túl azon, hogy bohócként felelőnek tünteti fel ellenfeleit – állandó metatextuális kritikát is közvetít, melynek alapja – Pósházi summázásai nyomán –, hogy a református professzor más numerusokra osztotta az eredeti jezsuita iratot. Azaz nem válaszolt minden vitapontra, s éppen ezért ennek a kártyahasonlatnak alapvető vitamódszertani, szövegkritikai bíráló tartalma is volt, melyet Sámbar hangsúlyozott is: „De nem is írta azon rut könyvét, annak a könyvnek rendi s-osztása szerint, az mellyre felelt Frater Posaházi, és az melly osztásokat ő maga találta volt, a mikor ellenünk *summázott*: hanem más numerussokra osztotta felelő írásit; azért, hogy mások ne vennék eszékben azt, a mire nem tudot felelni Posaházi; a más osztással a derék feleletünket csak el-halगतá; de mink eleibe fordittjuk mind azokat; had pirullyon érte mind

<sup>373</sup> A terjedelmes mű szerkezeti leírása: „A címlap hátán két bibliai idézet olvasható. Ezután következik az aláírás nélküli *Előljáró tudósítás* (1–25). A mű törzse két nagyobb részre tagolódik. Az első az alábbi fejezeteket tartalmazza: *Az Matkónak ajánló leveléről* (25–33), *Első kérdés. Igaz-é a lutter és calvinista vallás* (33–219); *Második kérdés. Csak a pápista hit igaz-é* (220–353); *Harmadik kérdés. A pápisták ellenkeznek-é a Szentírással, avagy inkább a lutterek és calvinisták* (353–730). E fejezetek előfeje: *Matkó hazugságának megtorkolása*. A második rész címe: *X. tök [!] nevű könyvnek utolja, avagy Pósházi mocskos írásának megtapodása* (731–794). E rész előfeje egy darabig *Pósházi mocskainak megtorkolása*, majd *Pósházi mocskainak megtapodása* (a 764. laptól). Végül két függelék zárja a kiadványt: *A Derekasabb dolgok lajtsroma*, vagyis a tárgymutató (Eee1a–Eee6b), és a sajtóhibák jegyzéke: *Hogy a nyomtató betűkhöz közel nem lehattünk, azokban ilyen derekasabb fogatkozások estek* ([ ]1a–b).” RMNy 3347. tétel leírása.

addig, míg azon osztások szerént, meg nem felel írásinkra. Es mint hogy ügyéhez nem bizhatot Posaházi Deák, annyi éktelen morgást és szitkot könyvébe szort, a megnyit egy Pajkostul sem hallottunk soha-is; a mint ezen könyvnek az utollya meg-mutattya. Helyes azért a Posaházi feleletire nézve-is, a Matko mondása: *X ut Tök*.<sup>374</sup>

Az *X, ut Tök* kifejezés tehát már önmagában is többértelmű, a vitaellenfeleket és azok írásait „bohóckodásnak” minősítő, Matkó szövegéből kiragadott, de a kifejezés jelentéstartalmát a prédikátorokra visszafordító hasonlat volt. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért ezt a – Sámbar által mindig pontosan hivatkozott – képet kölcsönözte, s használta fel a jezsuita, s miért ezt emelte be könyve címébe, mikor Matkó „bika” metaforája, vagy Pósházi „Bonasusa” sokkal durvább, többször megjelenő kép volt a szövegekben. Ennek hátterében talán az lehetett, hogy noha Sámbar ebben a könyvben már nem tartózkodik személyeskedéstől sem, alapvetően a protestáns iratok azon üzenetére felelt meg, melyek a „fordított beszéd” nyelvén paródiát űztek a katolikus egyháztanból. Vagyis ahogy Pósházi „bolondnak bolondsággal felelt”, úgy Sámbar is élve a régi nevetéskultúra elemeivel az *X, ut Tök* hasonlattal református ellenfeleinek szövegét, érveit és prédikatori tevékenységét bohóckodásnak, bolondozásnak tüntette fel, s így fejezte ki rosszallását is a vita „gúnyolódássá alakulása” miatt.<sup>375</sup> Szövegének tudatos „kimértsége” – azaz, hogy tartózkodik a legcifrább kifejezések használatától, illetve, hogy valóban végigírja az összes, a viták során felmerült vallási kérdést, arról is árulkodik, hogy valóban fontosnak érezte a kérdések alapos tárgyalását. Sámbar törekszik – Pósházi csapongó és sokkal szabadabban fogalmazó iratához képest – némileg hagyományosabb hitvitaszöveget írni, s a *Három kérdés* szerkezetét és az ott felvetett teológiai ügyeket tárgyalni. Ez persze nem mindig sikerül, hiszen őt is elragadják az indulatok. Ellenfeleiről jellemzően csak gúnyneveket, gúnyos jelzőket és közmondásokat, szójátékokat felhasználó mondatok kíséretében beszél. Így lesz a felsőbányai prédikátorból akasztófa alól szaladt Matkó,<sup>376</sup> hamis Bányász,<sup>377</sup> Bányász Matkó,<sup>378</sup> a sárospataki professzorból pedig lekicsinylően:

<sup>374</sup> SÁMBÁR 1667, 9–10.

<sup>375</sup> Talán erre utalhatnak szavai: „Matko prédikátornak, a hamis nyelveskedésért, nem volt szabad Erdélyben járni, tehát senkinek nem volt szabad Erdélyben járni. Az mely okoskodás illendő Matkóhoz, az az: bolondhoz; minemü bolondozást, a mi fejünkhöz-is nem igazán fűjt Pósházi, a mint alább meg-mutattuk, másra kenvén a maga rühét.” SÁMBÁR 1667, 38–39.

<sup>376</sup> „Es mint hogy a bolond, magához hasonlonak véli az okos embert-is; Matko is az Három Kérdés Authorát, tudatlannak, esztelennek, tök fejűnek, utálatosnak, szemtelennek, embertelennek nevezvén; meg-mutattuk néki, hogy magát jelentette-ki azon nevezetekkel: mink peniglen ötöt ugy-is nevezhetnök, az mint az maga állapottya hozta magával; tudni-illik, az akasztó-fa elől szalatt gyalázatos Matkonak.” 16.

<sup>377</sup> „csalárdul el-halगतá, és el-takará az aranyat az hamis Bányász.” 26. „Haj! haj! hamis Bányász! fordíthatnád ám itt magad fejére amaz Istentelen káromkodó szavaidat.” 27. „Azt-is hazudván az Ajánló

Pósaázi Deák. Az általa gyártott gúnynevek alapvetően ellenfeleinek valós egzisztenciális, társadalmi helyzetén alapultak, azt karikírozták ki. Emellett természetesen megfelelt minden ellene felhozott vádra is: cáfolta a Biblia-sütést, tagadta, hogy kihúzták volna a fogát Nagykárolyban,<sup>379</sup> és visszafordította Matkóra a bika,<sup>380</sup> a szamár<sup>381</sup> jelzőket. Gyakorlatilag minden olyan gúnyt visszaírt ellenfeleire, amellyel ők illették a hivita folyamán.

Az *X, ut Tök* könyv második része, a kifejezetten Pósaázinak címzett szakasz, még a vitairat első feléhez képest is sokkal személyeskedőbb hangnemet üt meg. Sámbar a Pósaázinak írt fejezet elején leginkább arra törekszik, hogy érzékeltesse: teljesen megdöbbsentette a pataki professzor mocskoló szövege, igyekszik hatni az olvasókra, s a pataki emberekre, hogy egy ilyen könyvet író emberre ne hallgassanak. Tételesen kigyűjti Pósaázi könyvének ellene írt szidalmait, de érdekes módon pont a Bonasus elnevezésre nem reflektál szövegében, illetve csak a professzor által használt, az érvelés helytelenségét bemutató „botlás” kifejezést veszi át ellenfelétől!<sup>382</sup> Ez nyilván szándékos meghátrálás, hisz ahogy írja: „szornyü mint fel forrott a kis csupor, Posaházi Deák; és igen el-merülvén az embertelenség rút tavába, annyi fertelmes szitkokkal töltötte boszszuját, a kopasz és koszos nevezetiért; hogy soha egy könyvben, s-egy személy ellen való, annyi fertelmesseget nem olvastunk: és így, az embertelenségből meg-gyözött bennünket, a mikor az igazságból nem lehetett.”<sup>383</sup> A gúnyolódásban átengedi ellenfelének a győzelmet: „Meg is engedgyük az embertelen szitkokban való győzedelmet Posaházi Professornak.”<sup>384</sup>

---

levélben az hamis Bányász, hogy levél irásunkal, éppen Felső Bányán kerestünk volna kellemés Doctort, a ki az Három Kérdésünket meg-visgálja.” 31.

<sup>378</sup> „Szollyon már a maga felekezeti ellen Bányász Matko.” 41.

<sup>379</sup> „pokolbéli ördög sem ellenkezhetik, egyem, inkább a szent írással, mint az Pápasták. Mondanád, hogy Pokolbéli ördög sem hazudhat nagyobb, mint Kézdi Matko a Biblia sütésről; és Pósaázi Iános, a Páter fogainak ki-vonásáról: fol. 20.” 27–28.

<sup>380</sup> Matkó „bika” alakját előszeretettel fordítja vissza az íróra: „vakarjon port bika Matko a maga fejére, (ő maga mondása-kint, fol 5.)” 41–42. „Hogy pedig az a Cónon helyes, és Apostoloké; vakarjon ebből-is port bika fejére, a maga mondásaként: fol. 5.” 45. „Most nem vitatom az Trullána Synodus helyes, avagy helytelen voltát; hanem csak a bikával, a Matko mondása-kint, ő maga fejére vakartatom a földet, a ki a Trullána Synodussal bizonyit.” 47.

<sup>381</sup> „Hallyuk; de csak hoszszú fülü számároknak valót kiáltasz Matko; mint ha a Pápasták azt vallanák, hogy nincsen bün az ő Pápájokban és Ecclesiájokban.” 176. „Merő szamár ordítás, ez illyen okoskodás, kivel Matko az Romai Ecclesiát ostromollya.” 315. A szamár gúny Pósaázinál is sokszor megjelent. Err írja Sámbar: „Látod, ugy mond, Szamár! Talám nincsen oly szamár deák a Pataki Calvinista Oskolába, a ki már utánnunk észre ne vegye, a mit Posaházi nem tudott [...] Es így ő magát szamarozza Posaházi Deák, fol 122.” 757–758.

<sup>382</sup> Csak az irat végén hozza elő a kifejezéseket: „Azért ő maga szavával bár mondgya itt magának: botolly ostromba Bonase!” 788. „De csak hamar, meg bódult fejével, a mi magyarázatinkat, csurcsavari ki fogasnak mondgya. fol. 164. Hát a tiéd nem ki-fogas? Botolly csak tovább.” 789.

<sup>383</sup> SÁMBÁR 1667, 732.

<sup>384</sup> SÁMBÁR 1667, 742.

Sámbár vélhetően szándékosan nem említi a róla írt legsértőbb gúnyt, a Bonasust. Ugyanakkor Pósházi személyét és szövegét is minősíti a Bonasus-allegóriában használt kép által: „Soha mi magunk sem tudtuk volna így le-irni Posaházit, amint maga magát le-irja a sok szitkos nyálaskodásiért: csak a rút *fosástis* tizszernél többször említvén az ocsmány írásiban Posaházi: ki-hez képest, csak fososházinak hihatnók, ha emberségünkhöz férne.”<sup>385</sup> Pósházi kifejezéseit, a jezsuita szöveget minősítő jelzőit, s az irat narratíváját visszafordítja ellenfelére, ugyanakkor jelzi, hogy már túlzásnak érezte a pataki professzor szövegében megjelenő beszédmódot.

Sámbár válaszirata természetesen reagált az ekkleziológia ügyének tárgyalása során a hegy-metaphora kigúnyolására is. Már nála is észrevehető, hogy e teológiai probléma – a második kérdés részeként a 237. laptól részletesen tárgyalja – belesimul a többi dogmatikai vitapontba. Bár egyes szöveghelyeken egyértelművé tette, hogy nagyon is értette Matkó főveny hasonlatát: „Az egész könyvének-is minden levélkén, föllyül való írással hazudván, és fővenyen építettett háznak mondván, a köszálon, és Szent Péter Heltartoin épült Romai Anya-szent-egy-házat; mellyet 1633 esztendőtől fogva szüntelen ostromolván a Pokolnak minden ereje, még-is erőt nem vehetet rajta a Christus ígéleti szerént: *Matt. 16. 18.* Nem hogy Bányász Matkó kalapátsa le-rontaná, az mint nagy hamissan kérkedik véle.”<sup>386</sup> E szöveghelyből az is kiderül, hogy alapvetően Sámbár is az ellenfelei által kitalált allegóriát írja tovább. Hiszen ahogy nála hegy az eklézsia, Matkónál pedig főveny, úgy a hegyet ostromló felsőbányai prédikátorból Bányász lesz, aki vitairatával azaz kalapácsával hiába is próbálkozik lerombolni a legmagasabb hegyet.

A nyolcszáz lapos irat, illetve a polémia egészére reflektáló *Előljáró tudósítás* alapján talán joggal mondható a *felső-magyarországi hitvita* egyik „határkövének” e mű. Sámbár a teljesség igényével, még ellenfelei félszavaira is válaszol, ugyanakkor ő maga sem fukarkodik a gúnyolódással, a névvel, vagy korral való élcelődéssel. Hiszen ahogy

<sup>385</sup> SÁMBÁR 1667, 743.

<sup>386</sup> SÁMBÁR 1667, 102. További példák: „Azért valójában fővenyen épült, nem a Romai Anyaszentegyház; (a mint Matkó éppen 73-szor hazudgya:) hanem ő maga Matkó háza; mellyet csak egy pfuj! lefújhat.” 184. „Hogy hogy taszítasz hát a Völgybe Matkó? hamis fogással nem: mert ő magok a hamisság cselekedői, mély verembe vadnak el-taszítva a Christustól: Luc.13.27. De talám a viasz gyertyákkal akarsz le-szurkálni: csak hogy magát inkább égeti meg a denevér, ha a gyertya-világot ostromollya. Valóban meg-is perselte magát a Matkó elméje, viasz gyertyával bizonyítván ellenünk, mintha a Szent Isaiás Hegyén, nem mi volnánk: *X, ut Tők.*” 225–226. „De alkalmasint vissza forgattuk nyakatokba, mind az bálányozást, mind a többit, a mivel le akar bennünket taszítani az Isten Hegyéről a Fővenyes Matko: másnak vermet ásván, ő maga nyakát belé szakasztván.” 236.

rajta nevetnek fogatlansága miatt,<sup>387</sup> úgy ő is szóvateszi ellenfelei kopaszságát (Pósházi),<sup>388</sup> vagy vénségét (Czeglédi). A vitairat végén ugyanis Czeglédi István, a „Vén hegedűs”<sup>389</sup> kassai prédikátor „Barátságatlan dorgálására” is reflektál, mellyel ő is beemeli a polémia terébe az akkori legtekintélyesebb helyi prédikátort és annak munkáját. Czeglédinek a vitában betöltött szerepéről azonban majd iratának tárgyalásakor szólok.

A korabeli hitvitázás „írásmesterségét” rendkívül jól szemlélteti az *X, ut Tök* irat. Hiszen ahogy a református szerzők a *Három kérdés* ekkleziológiai jelképeinek kifigurázása nyomán létrehozták a „fövenyen épített ház” és a „hegyen türkölődő Bonasus” metaforákat, paródiákat, úgy Sámbar is egy Matkótól kiragadott képre építette a könyv kritikai tartalmakat is közvetítő fő gondolatmenetét. Így lett az egész szöveg vitairatokról, érvekről és érvelésről szóló narratívája a kártyahasonlat. És Matkó is saját irata nyomán kapta meg a „bak” illetve gyülekezeti helye miatt „Bányász” elnevezését. Pósházi teológiai vitapontjaira ugyan reflektált a jezsuita, de nagyon tudatosan elhárította a Bonasus kérdést. Igyekezett inkább „elhatárolódni” a pataki professzor szövegének valóban súlyos, megbotránkoztató nyelvezetétől. Ellenfeleinek „mocskos írásit” bírálta, s meg-megszólítva az olvasókat, patakiakat, felsőbányaiakat éppen viszonylagos visszafogottságával akart megnyerőbb lenni a befogadók számára, s igyekezett mind nyelvileg, mind szekezetileg a *Három üdvösséges kérdés* szövegéhez és

<sup>387</sup> „Hogy pedig azt hazudgya Matko Posaházival együtt; mint ha Pater Sámbarnak a fogait meg-sentenciázták volna tudatlanságáért: ez aránt az egész Felső Magyar Országi Cálvinista Patronus Vraitokat meg kell szolitanom; hogy ha csak egy csep igazság vagyon benne; ez illyen nyilván-valo hamis voltokrol szolicsák-meg Tanitójokat [...] De hogy világossab légyen a két hamis Tanúnak, Matkonak és Posaházinak azon vastag hazugsága; tudni kell, hogy a Páter Sámbarnak egy foga sem hullott-el harmincz esztendőül fogva, a miolta papi hivatalba adta magát: annak-elötte az melly fogai el-hullottak, azokrol az Isten tehet; a kitül bár Matkó-is fogat kérne magának; (a mint a fogatlanságát értem) Valamint Posaházi-is hajat: s-illy bénák mind ketten; még-is a más ember bénaságán akadoznak, a midön elé nem mehetnek az igazságban.” 253–255. „Hát, hogy csorba fogú a Páter Sámbar? ezt mondgya Posaházi fol. 75. Vgyé? azért vontáké valahól Károly táján ki a fogait, hogy im csorba fogu? Hát a kinek haja nincsen, azt mondgyuké felöle, hogy valahól Anglia táján, valami rosz helyen, ki tépték a haját?” 763. Sámbar e megjegyzése is „bizonyítja”, hogy Pósháziról köztudott volt külföldi, angliai peregrinációja. Ugyanakkor pontosabb adatokkal nem rendelkezik a szakirodalom.

<sup>388</sup> „Ezeknek a szóknak el-harapásáért, bezzeg illenek ám az apró Doctorkára ő magátül talált, és a maga könyvében le-rajzolt amaz szép Titulusok: *ökör, számár, Czigány, szemtelen Antal, hazug, család, ököritai nagy tehen, göden-Geczi, &c.* Ezekből csinált koszorút tegyünké Domine Posaházi, a Pilises fejünkre, amint irod [...] De hogy im pilises fejünket szurkállo; talám inkább a kopasz fejedre illenének mind azok a tövises és szűrös kórok a maga szavaként; hogy a böcsülletesb szöllást, Matkóval edgyütt meg-tanulnád: egyéb aránt a kopasz vóltod előhozásában semmi gyönyörőségünk, ha magad meg nem vakartad volna.” 359–360. „Egy Summás Válasz-tételkével pizskálván a Három üdvösséges kérdést, Posaházi Iános nevü Pataki Calvinista Oskola Mester, a nevét eltagadá, és Xeno-Cosmus Fraternek nevezé magát. Kit hallván egy Böcsülletes Nemes személy, monda: igazan ki találta a nevét Posaházi Deák, mert ugy mond, egy csep haja sincs, azért, Kozmussal, kozmosnak jelenti magát, mint hogy Kozmus a kozsohoz közelit: de nem significationora nézve, a mint hazudgya Posaházi, hogy mi azt mondtuk volna.” 731.

<sup>389</sup> „Nem ugy Vén hegedűs Vram [...] A hol pedig az igaz Doctorinkat, s-Conciliuminkat ellenkezteti a Vén Czeglédi, ott csak szeme homályját czégérezteteti.” SÁMBÁR 1667, 676–677.

kérdésfeltevéseihez visszatérni. Így talán megállapítható, hogy habár a református iratok parodisztikus *jelentése* teljesen egyértelmű volt Sámbar számára, ő mint vitaellenfél éppen arra törekedett, hogy az ellene írók szövegét és allegóriáit ne továbbírja, hanem éppen ellenkezőleg, visszaírja saját vitaindító irata felé a polémiát. Persze e szándéka már csak azért sem érvényesülhetett teljesen, mert a folyamatos szövegidézéssel, ellenfelei részletes cáfolásával automatikusan túllépett a *Három kérdés* szövegterén. Ő maga is átvette és megfordította azokat a szövegkommentáló narratívákat, mellyekkel a polémia mint esemény (csatázás, türekölődés) zajlott a nyomtatott iratokban, s ezáltal belekerült és belépett a hitvita parodisztikus, fiktív szövegterébe is.

Nem meglepő módon próbálkozása csak félsiker lehetett. Ellenfelei dekonstruktív írásmódjából adódóan a vita szövege éppen úgy folytatódott tovább, ahogy talán szándékán kívül maga Sámbar is (tovább)írta. A jezsuita *X, ut Tök* könyvének allegórikus, a vitázást kommentáló kártya narratívája is tovább élt, ám jelentős módon átalakult a polémia protestáns szövegvilágában. Hiszen hogy mennyit értek az *X, ut Tök* irat „kártyalapjai”, arra ellenfelei szövegei adták meg a választ.

### **Bányász csákányok**

Sámbar összevont válaszirátára Matkó és Pósházi is feleletet írt. Ennek eredményeként jelenhetett meg elsőként 1668-ban Matkó István *X, ut tök könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany, melylyel amaz fövényen épitetett s-már leromlott házát, elébbi fövényre sikeretlen sarral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelössen színlö s-mázló SambarMattyas nevü tudatla(n) sár gyúró meg-csákányoztatik Kezdi Vasarhelyi Matko Istvan mostan zilahi eecclésiának [!] együgyü lelki pásztora által, ki Sambartol bányásznak neveztetett* címmel a pataki nyomdában kiadott munkája.<sup>390</sup> Mint e címszöveg is jelzi, Matkó a *Három üdvösséges kérdés* által elindított polémiára, a hitvitairatok egymásra épülő szövegeire adott összegző feleletet. A „fövény kép” visszacsatolt saját korábbi iratának a katolikus eklézsia-hegy szimbólumot leromboló képiségéhez. Ugyanakkor a „bányász csákány” metafora, amely magát az új iratot jelölte, már az *X, ut Tök* fentebb idézett szövegét írta tovább. Hiszen ahogy Sámbar a korábbi református iratot „Bányász Matkó kalapátságának” nevezte, úgy használta fel ezt a metaforát maga a

---

<sup>390</sup> MATKÓ 1668.



megszólított prédikátor. A katolikus egyház legmagasabb hegyen épült építményét, illetve magát a lerombolt épületet sárral „raggatni”/alapozni, s azt befesteni<sup>391</sup> igyekvő Sámhárt a felsőbányai (időközben már Zilahra helyezett) prédikátor immáron új vitairatával, a *Bányász csákánnyal* ütötte szét. Maga a „sárgyúrás” mint a katolikus tanok védelmezése is az *X, ut Tök* könyv egyik félmondatára vezethető vissza, melyben Sámhárt éppen vitaellenfeleire vonatkoztatva a következőket írta: „Valamint Posaházi Deák-is ügyét rut ocsmány szitkokkal toldván, meg-mutatta, hogy sárral tapaszt, akinek mesze, vagy igassága nincsen: azért mind a kettőnek [Pósházinak és Matkónak] a felelése csak olyan, minéműnek maga Matko mondgya: *X ut Tök. fol. 128.*”<sup>392</sup> A címben megjelenő másik kifejezés, az „1000. mocskokkal eszelössen színlö s-mázló” jelző szintén Sámhárt egyik megjegyzésén alapulhatott. Mint már korábban írtam a jezsuitát gyakran vádolták azzal ellenfelei, hogy tevékenységével és vitairataival csak Pázmányt utánozta, s minden mondandóját az érsek műveiből, illetve leginkább a *Kalauzból* lopta. Ez a vád igen csak sérthette Sámhárt, aki többször hivatkozott Pázmányra mint szövegtekintélyre, ugyanakkor saját művét, a *Három üdvösséges kérdést* nagyon is önálló munkának tartotta. Ennek jele volt egyrészt, hogy az *X, ut Tök* irat elején szerzősége és polémiaindító tevékenysége büszke tudatában sorolta fel a műve ellen kelt protestáns válasziratokat, másrészt pedig, hogy elhárította magáról a „Pázmány-követés” vádját: „Hogy im ezeket a Kalauz írásiban nem találta nyavalyás Posaházi, azt vélte, hogy semmit sem felelhetünk ezen csavargására: azért is olly bátran mondgya felölünk, hogy egy nyommá sem mehetünk ugy-mond, a Kalauz írási nélkül. *fol 197.* Ezer nyomni hazugságnál-is nagyob ám ez, Frater Posaházi: mert csak ez könyvecskében-is, majd vagyon ezer dolog, kit a Kalauzban soha sem olvastam. Mit pörlök hát ez hazugságokkal annyit? azt, hogy ítélet napján ne lehessen mentségtek Lutterek és Cálvinisták, ha az hazugságnak hisztek, az Három Kérdés igazsága ellen.”<sup>393</sup> A *Bányász csákány* címben megjelenő „1000. mocskok” tehát nem mást jelölt, mint amire Sámhárt talán a legbüszkébb volt: a *Kalauzban* sem szereplő, csak a *Három üdvösséges kérdésben*, s az azt védelmező *X, ut Tök* iratban megjelenő „önálló” hitvédelmi írói tevékenységet, szerzői munkát, szöveget. A hosszú cím végén Matkó azt is az olvasók tudomására hozta, hogy könyve azért viselte a *Bányász csákány* elnevezést, s műve azért lett csákányozás, mert ellenfele, a jezsuita páter, őt bányásznak nevezte. Így tehát az újabb

<sup>391</sup> A „festés”, „színezés” kép, mint már korábban írtam, Pósházinál is gyakran használt kritikai kifejezés volt.

<sup>392</sup> SÁMBÁR 1667, 18.

<sup>393</sup> SÁMBÁR 1667, 173–174.

apológia allegóriája teljes mértékben Sámbar iratának szövegrészletein, illetve az általa alkotott egyik gúnyneven, a „Bányász Matkón” alapszik. Kifejeződik benne egyrészt az ekkleziológiai alapvita szimbólumrendszerének képisége, a hegy és annak lerombolása, ugyanakkor a csákányozás már az *X, ut Tök* könyv narratív elemeit írja tovább. Matkó ugyanis nem hogy elhárítaná magáról az eredetileg gúnyos elnevezést, éppen ellenkezőleg. Úgy válaszol Sámbarnak, hogy azonosul a rá aggatott fiktív szereppel, s kihasználja, hogy a bányavárosok lakosságát, református gyülekezetét éppen ennek a „bányász-öntudatnak”, identitásnak a felvállalásával tudja leginkább képviselni. A címszövegben megjelenő, eredetileg Sámbar iratára visszavezethető kifejezések egyik fontos sajátossága, hogy inkább Pósházi volt a címzettje mindkét kritikai megjegyzésnek, ám ennek ellenére mégis ezekre reflektál Matkó könyve. Ez vélhetően nagyon is tudatos, az együttesen megtámadottak egymás iránti „szolidaritásából” fakadó, illetve a két református szerző immáron ténylegesen létrejövő közös fellépését is kifejező írói gesztus volt. Azzal ugyanis, hogy Sámbar összevont válasziratot írt az egyébként egymástól függetlenül felelő ellenfeleinek, össze is kovácsolta őket és kijelölte a vita résztvevői körét. Amíg a korábbi szövegekben nem volt nyoma annak, hogy tudtak volna a másik válasziratáról, addig az 1668/1669-es években megjelenő művekben már egyértelműen jelzik, hogy tudomásuk van a másik tevékenységéről is. Ezt szövegszerűen Pósházi tünteti fel 1669-es könyvében: „mi tulünk-is azért mostan ez légyen a Feleleti. A mely Feleletünket a *Tökös* könyvnek születése után, egy vagy két hétre Sámbarnak ki-adhatunk vala, csak hogy a *Bányász legényekkel* egygyütt akartunk járni.”<sup>394</sup>

Matkó könyvének bányász allegóriáját a címlapon szereplő kis illusztráció is ábrázolta, erősítette. A könyv címlapján ugyanis egy négyzet alakú fametszet látható, melynek felső részében babérkoszorúba foglalt, keresztbe fektetett bányász csákányok vannak, alul pedig két csákányos bányász között a jezsuita szerzetes egy teknőben<sup>395</sup> sárgombócokat gyúr. Az egyik bányász „Gyúrjad Sámbar” szavakkal biztatja. A másik csákányával döngeti, mondván: „Rád verem gyúrjad”, mely felirat tükörírással olvasható. A reformáció nyilvánosságára jellemző illusztrációs gyakorlat, amely már a 16. században vizuális és verbális jeleket egyaránt tartalmazó hibrid médiumokat hozott létre, s amely gyakran használta a karikatúrát, a *felső-magyarországi hitvitában* is megjelent. Éppen a

<sup>394</sup> PÓSAHÁZI 1669, 99. A vonatkozó RMNy tételekből kiderül, hogy a kiadás éve problematikus, azonban a *Görösös bot* (PÓSAHÁZI 1669) feltehetőleg csak egy évvel a *Bányász csákány* (MATKÓ 1668) után, 1669-ben került nyomtatásra.

<sup>395</sup> Minden bizonnyal a címlap illusztrációján teknő szerepel, hiszen a szövegben több helyen ezt melíti: „No ostoba fordics a sáros tekenöt ha élsz még! nyomj újjab sárt, s-raggasd fészkedet.” MATKÓ 1668, 155.

már említett bányász-identitás közvetítőjeként, megerősítve a vitairat szövegének tartalmát, egyfajta felső-magyarországi bányász öntudattal utasította el a nem kívánatos jezsuiták térítését, képletesen a jezsuiták sárgyúrást. Talán e kis fametszet is jól illusztrálja a vitairatok szellemességét, a vallási viták társadalmi fontosságát, tétjét, s mindazt a gazdag bányavárosi kultúrát, amely teljes öntudattal, felekezeti és polgári elkötelezettséggel létezett hazánkban a 17. század második felében.<sup>396</sup>

De nemcsak a fametszet, hanem a cím alatti bibliai idézet is Matkót hivatott igazolni, hiszen a Szentírás szövegtekintélyére támaszkodva ugyancsak a „sárgyúrást” hazugságára mutatott rá a citátummal: „*Ezech. 13. 14. Es elrontom azt a falat, mellyet mázoltatok hitván sárral, és a földig rontom azt: és az ő fundamentoma fel-hányatik, és leromol és el-vesztek ő közepette: es meg tudgyatok, hogy én vagyok az Úr.*” A címlap szövege, illusztrációja és bibliai passzusa mint paratextusok együttesen közvetítették az olvasóknak a fő üzenetet: a jezsuiták sárgyúrást, és sárból gyúrt építményüknek (a katolikus eklézsiának) a könyv általi szétkapalálását. A címlap hátán olvasható bibliai idézet pedig vélhetően a protestánsok történelemfelfogásának biblikus párhuzamokon alapuló gondolatiságát közvetíthette: „*Esa. 62. v.1. Az Sion kedvé-ért nem halgatok, és a Jerusálem kedvé-ért nem nyugszom, míg el nem-jő az ő igassága mint a fényesség, és az ő szabadulása mint a lámpás, a mélység.*” A Sion-kép gyakran szerepelt a felső-magyarországi városokban kialakult polémiákban, egyházi szövegekben.<sup>397</sup> Talán nem túlzás azt állítani, hogy a két ország koncepció, azaz a Királyi Magyarország–Izrael és a Júda–Erdély párhuzam mentén, illetve ezen a parabolán alapulva a Sion-kép fokozatosan a két országrész közé szorult felső-magyarországi református identitást, az országrészeket összekapcsoló polgári, városi öntudatot, azon belül persze a térség legjelentősebb városát, Kassát és magát a kassai gyülekezetet is szimbolizálhatta.<sup>398</sup>

A *Bányász csákány* címlapját követő bevezető szövegrészek a vitázó felek között a vitairatok lapjain kialakult személyeskedő ügyeket tárgyalták, s itt már a polémia nyelvezetének erős eldurvulása figyelhető meg.<sup>399</sup> *A kegyes olvasóknak megszólíttatások*

<sup>396</sup> Dolgozatom későbbi részében részletesen kitérek még e kép jelentőségére, a vitában betöltött szerepére.

<sup>397</sup> SZÉKELY 2007, 5–21.

<sup>398</sup> FAZAKAS 2012, 215–224; MARTIS 2014.

<sup>399</sup> A tétel leírása: „A címlap hátán újabb bibliai idézet áll. Az előszó *A kegyes olvasóknak megszólíttatások* címmel kezdődik ( ) (2a–)(3b ), aláírása K. V. M. I. z. e. e. l. p. (Kézdi Vásárhelyi Matkó István, zilahi eklézsiának együgyű lelkipásztora), majd *Matkó István, Sámbar hazug és mérges nyelveskedése ellen való apológiája* következik (1–16), ennek végén keltezés olvasható: *Irtam Zilahon anno 1658 (recte 1668) 24. Maj.* A bevezető részeket *A Matkó István ajánló levelét turkáló Sámbar nyálaskodási ellen való apológia* zárja (16–20). A mű törzse három kérdésre tagolódik: *Első kérdés. Igaz-e a pápista vallás (21–102); Második*

címmel kezdődő négy lapos előszó hét „dologra” hívta fel az olvasók figyelmét, mielőtt a mű forgatásához kezdtek volna. E hét dolog egyrészt intés, másrészt nyilván a befogadást leginkább irányító, befolyásoló szövege volt a munkának. Részei: 1. Matkó megmagyarázza, hogy Sámbar öt Bányásznak nevezte, s ezért lett ez műve címe; 2. jelzi, hogy a példányok kevés volta miatt korábbi művének szövegét, a *Föveny könyvet* is belefoglalta művébe; 3. szóvát teszi, hogy Sámbar két esztendő t rágódott a *Föveny könyvön*; 4. „a mely tajtékos s-büdös sárt Sámbar két esztendök alatt gyura” azt ő harmadfél hónap alatt, azaz két és fél hónap alatt megválaszolta, nehogy szemére vessék, hogy késlekedne; 5. kijelenti, hogy „Sámbar morgó és minden бүdös moslékkal tajtékozó pennáját nem imitállja”, elhatárolódik a szitkóktól, s azt ígéri, hogy a Szentírásból, régi tudós doktorok írásából és rációból fog érvelni; 6. arra kéri az olvasókat, hogy mielőtt olvassák a *Bányász csákányt*, szerezzék be az *X, ut Tök* könyvet is, hogy össze tudják vetni a szövegeket; 7. inti az olvasót, hogy a jobb írást kövesse, s imádkozzon érte, a szerzőért.

E bevezető rész után *Matkó István, Sámbar hazug és mérges nyelvedése ellen való apológiája* következik, melyben az őt ért vádakat, rágalmakat tisztázza. Szövege stilárisan nagyon sűrű, részletekben gazdag, és olvasása, értelmezése csak akkor lehetséges, ha előolvasattal, intertextuális tájékozottsággal rendelkezünk a felsőmagyarországi hitvita szövegterén belül. Matkó apológiája – akár csak Pósházi „*Anti-Bonasusa*” – egy állathasonlattal, indul: „A meg-dühött oktalan ebnek tulajdonsága ez, hogy valamely állatokkal szemben találkozik, azokat (mint ha azok volnának nyavalyájának okai) megmardosni, nyálazni s-vesztegetni igyekszik, reménlvén talám, hogy azzal a maga nyavalyáját enyhíthet. (...) Vallyon nem ezen tulajdonság fenekletté meg amaz MORGASSAL HiRES Sánta Lojola approdgyában Sámbar Mátyásban? Vallyon nem ez túratáé véle a mint mindenkor, ugy mostan is moslékos tajtékot minden Evangelikusok ellen?”<sup>400</sup>

Gondolatmenete röviden összefoglalva a következő: Sámbar egy faros végű botot is harapdál eb; tolvaj Katona módjára szitkozódik; sok haszontalan költséget pazarolt könyve kinyomtatására, könyvecske titulussal ékeskedik, s hat esztendősnek mondja maga fajzatját (értsd: *Három Kérdést*), mintha hat esztendős Újság volna az, pedig csak

---

kérdés. Csak az egy apostoli vallás-é igaz, melyet a kálvinisták állhatatosan vallanak (103–194); Harmadik kérdés. A kálvinisták ellenkeznek-é a Szentírással és az igaz régi római vallással, avagy inkább a pápisták (195–459 [recte 460]).” RMNy 3481.

<sup>400</sup> MATKÓ 1668, 1–2.

*Pullus*nak kellene nevezni, mely, ha tovább nőne, egészen Pázmány ábrázatú volna.<sup>401</sup> Gyermeke van tehát, holott a pápistáknál tilos a házasság: „Mert tudgya, hogy *horrendum* a Pápisták előtt a magzatozás, a szüz életet hamissan tettető Jesuitáktól, meg-is pöknék a Pápisták, ha tudva hat esztendős gyermek *Bak Barát* tején tartatott volna.”<sup>402</sup>

Matkó kigúnyolja Sámbar kérdésését, mely szerint a *Három kérdésen* nagyon rágódtak a protestánsok, holott a prédikátor szerint az csak egy penészes könyvecske. Az *X, ut Tök* könyv előszavára való folyamatos utalgatás, Sámbar szövegének nevetségessé tétele változatos, néhol pajzán, néhol szellemeskedő alakzatokat hoz létre Matkó írásában. A „rágódás” kapcsán például a következőket írja: „Mert azt mondgya hat esztendős Vjság felől Sámbar, hogy azon rágódtak, még penig szörnyen rágódtak az Also, Felső Magyar Országban, söt még az *Imperiumban*-is a Lutter és Cálvinista Tanitok. De vallyon hol látta azt a szörnyü rágódásokat? Talám akkor jelentette-meg néki Pokol portájáról Czerberus jó akarója, mikor egykor *Extasist* tettetvén, hivatal-nélkül *Visitátorra* tette volt Sámbar magát s-a *Purgatórium* tüzében kinlódó Pápista lelkek látogatására ragadtatott volt.”<sup>403</sup>

Ugyancsak e bevezető szövegrészben Matkó hosszasan és részletesen tárgyalja saját fogságának esetét, kitér a politikai eseményekre: II. Rákóczi György fejedelemmel való jó kapcsolatára és hűségére, a Barcsai Ákossal való konfliktusára, hamis vádaskodásokra, jogtalan börtönbe vettetésére, a saját maga által írt védőbeszédére, a török ellen való háborúra, Lippa ostromára stb. Magát hazafinak tartja, s a Magyar Királyt éljenzi. Végül elhárítja a vádakat, mely szerint az ország szakadása a reformáció miatt lenne, megrója Sámbart, hogy hamisan, pontatlanul idézi eddigi vitairatát. Kitér a Biblia-sütésre, s jelzi, hogy egy általa őrzött levéllel tudja bizonyítani, hogy maga Sámbar volt az, aki felkérte a vitára, s „provokálta” a válaszadásra. Mindezeket úgy írja le, hogy közben

<sup>401</sup> „Mert egy mélységes kútnak füstibül (*Apoc. 9 v.2. 3.*) támadott sásákák közzül egy nevezetes sáska tojék (ipprikálék) valami mocskos papyroskára ez előtt egy-néhány esztendővel, s-azt sem szégyenlé Sámbar *X tökben pag. 1.* Könyvecske TITVLVSAVAL ékesíteni, holott fél-felé való dólგára-is embernek alkalmatlan volna. 2. Mert azt a maga fajzattyát-is (mellyel vallását gyámolitgatná ha lehetne) idétlenséggel, jót gonosztól meg-választani nem tudó gyermekséggel vádollya, mocskollya, mert CSAK HAT ESZTENDŐSNEK mondgya *X. T. pag. 1.* A mellyel maga jelentgeti Sámbar; hogy valamely alkalmatlan a hat esztendős gyermek a terhes *causában* a Prokátorságra, &c. szintén olyan az ő kegyelme meg-csábúlt elméjének idétlén első szülöttje, a Vallásbéli dolgoknak fejtegetésére, az az, csak hat esztendős bolondsággal akar az okosokkal pántolodni, füz-fakó paripája hátán csak a maga talpán akar tombolni, ugrálni, &c. Tetszik hiszem magának az hat esztendős Vjsággal! Mert nem meri már Sámbar a hat esztendős *Pullust* magáénak mondani. Oka. 1. Mert igen fél s-tart attól, hogy ha még valami kicsinyt nő, egészszen a PAZMAN PETER ábrázattyát, mint valóságos szülő Attyáét fogja *repraesentálni*, a mint hogy csak már is Posaházi Vram Pázmánének kezdete ismérni; és így Sámbar ollyannak *pronunciatatik*, a minémünek *pronunciatatik* ama más aszszony gyermekén hamissan kapdoso Kurvánczius, *I. Reg. 3.*” MATKÓ 1668, 2–3.

<sup>402</sup> MATKÓ 1668, 3.

<sup>403</sup> MATKÓ 1668, 4.

folyamatosan ki-kiszól az olvasóknak: „Vesd rá Bányász a Csákánt, hadd ökredezzék jobban imelygő gyomru Sámbar, mert hátra még a *bilis!*”<sup>404</sup> „Láttátok Bányász legények a Sámbar Barát nyálaskodását? Nosza Csákánnyal hozzá Kapnik Bányaiak (kik-is Lutteranusok vadtok) verjétek le a Wölflin Vram grádicsáról.”<sup>405</sup> „Azt írja Sámbar X. Tökben *pag. 4.* Hogy a Pápista Catholica Ecclesia felől jövendöli a Szent Irás, hogy világ végéig megmarad. De hisziteké ezt Bányász legények? Fel. *Nem hiszszük Uram nem?* hanem azt hiszszük inkább a mit Isten jövendöl, *Apoc. 18.* hogy el-vész rettenetes veszedelemmel, és örülnek azon minden Isten Szentei, *v. 20.* Látodé Sámbar mint hisznek néked a Bányászok? s-még-is NBányára vádcz X. T. *pag. 133.* De, *kocsod varga onnan!*”; „Vesd-rá Bányász a Csákánt, tanullyon akar csak vénségében mar a *vén Esavita* okosságot.”<sup>406</sup> „Kérgyétek-meg Bányász legények *mint vagyon még Sámbar Páter ő kegyelme?* és szégyenli-é hogy vén Pap lévén ilyen sűrű pizok esik rajta oktalán és hamis nyelveskedéseért. Pfuj! Pfuj! nagy száj!”<sup>407</sup> „Hol vattok Bányász legények, hogy nem rijasztjátok-meg ez szemtelenül hazudozo Barátot? Pfuj! Pfuj! [...] Bányászok, vallyon mit érdemel, a ki ilyen szaporán hazud? Bányász csákánt.”<sup>408</sup> Szövegének fő allegóriája tehát a címben megjelölt, Sámbartól eredő, de Matkó által felvállalt, s felvett Bányász-szerephez, s a csákányozáshoz kötődik, amely lehetővé teszi, hogy a felsőbányai lakókat közösségformáló szándékkal bányászként szólítsa meg, s a nagy nyilvánosság előtt zajló, szóbeli hitviták hangulatát felidézve – az exklamatio és interpositio gondolatalakzatával – ki-kiszóljon a szövegből a „hallgatóságnak”.

Mindemellett Matkó iratában Sámbar újabb gúnynevekkel gazdagodik: Bak Barát, Pápisták Bajnoka, Bonase (melyet Pósházitól kölcsönöz), és persze Szamar, és a szerző sokszor élcelődik Sámbar vénségén is: „De jobbanis meg-ranczosodik addig vén pofád, míg kedved telik. *Te voltál te, morgó Barát az ellenség most-is te vagy.* [...] Mostan penig ez irásomban, a te igaz vallásunk és az én együgyü személyem ellen készitetett és gyurt bűdös sárodát, vén pofádra (amenyire illik) vissza igyekeztem jó csipösön csapni, hogy avagy csak már halálodhoz közelítő vénségedben tanully emberségesebben irni. Most nem ilyen bűdös ganélyval kell vala Vallásodat gyámoligatnod, hanem Szent Irással, s-emberséges emberekhez illendő ratiokkal, de NEMO DAT QUOD NON HABET.”<sup>409</sup>

<sup>404</sup> MATKÓ 1668, 5.

<sup>405</sup> MATKÓ 1668, 6.

<sup>406</sup> MATKÓ 1668, 9.

<sup>407</sup> MATKÓ 1668, 10.

<sup>408</sup> MATKÓ 1668, 12.

<sup>409</sup> MATKÓ 1668, 15–16.

Az apológia tizenhat lapos sodró lendületű, Sámhárt kigúnyoló szövege is jelzi, hogy a *felső-magyarországi hitvita* nyelvezete még a kor szokásaihoz képest is igen durva, személyeskedő, vaskos volt. Népi hasonlatok, apokaliptikus bibliai jelzők, állathasonlatok, korabeli szólás-mondások tarkítják a stílusán egyébként nagyon gazdag írást. Matkónál már olyan szintre jut a vita, hogy Sámháár írásműve a *Három kérdés* mint *Pullus* azaz kisgyermek, ivadék, kisállat jelenik meg, s a prédikátor elbeszélése szerint Sámháár – a katolikus papok cölibátusa ellenére – a hat éves *Pullust* bak barátként ellette, s csak ezen cselekedete miatt nevezhető egyáltalán *Páternek*. A *Pullus* mint „magzatozás” vélhetőleg egyébként magának a *Három kérdésnek* a nyitó képére, az első magvetés példázatára és annak sámháári értelmezésére is utalhatott. Illetve ismét csak egy túlfeszített, a jezsuita szövegének egyik központi üzenetét hiperbolikusan ábrázoló, karikírozó, kigúnyló allúzió volt ez. A *Három üdvösséges kérdés* mint Sámháár által írt új könyv, azaz *Újság* kifejezés ugyancsak gazdag jelentéstartalommal bírt, melly utalt a vita egyik alapproblémájára, a vallás régisége felett folytatott teológiai kérdésre. Így Sámháár *újsága* éppen hogy vallásának „ellenbizonyítéka” lett, s céljával ellentétes módon nem tudta a katolikus egyház „régiségét” képviselni. E hasonlatokban, a könyvekről szóló gúnyos kifejezésekben a jezsuita szövege: ganéj, sár,<sup>410</sup> moslék – azaz az emberi test „végterméke” lett, így a szerző a lehető legszemléletesebb módon érzékeltette, hogy Sámháár műve, szellemi terméke mennyire értéktelen, hitvány a számára.

A preliminária harmadik nagyobb szövegrésze *A Matkó István ajánló levelét turkáló Sámháár nyálaskodási ellen való apológia* ugyancsak az *X, ut Tök* könyv személyeskedő ügyeit mutatta be, részletesen kitérve Sámháár Biblia-sütésére, a provokáló levélre. Így Matkó összességében több mint húsz oldalon keresztül tárgyalta azokat a vitapontokat, amelyeket alapvetően már nem a felekezetek közötti teológiai álláspont, hanem a hitvita szövegét alkotó iratok, s a bennük írt, a másik szövegről, személyéről, cselekedeteiről létrehozott narratívák határoztak meg. A vita dogmatikai tétje – mint azt a könyv címe is jelzi – már csak abban a szövegkontextusban és narratívában érvényesült, s csak azzal a nyelvezettel volt elbeszélhető, amit az egymásra felelő iratok fokozatosan létrehoztak, felépítettek. Nyilván e szövegek nem a „semmiből” születtek, s szoros szövegkapcsolat fűzte őket a 17. század első felének polémiáihoz is, hiszen Pázmány is

---

<sup>410</sup> „Im láttyátok Kegyes Olvasók mely embertelen s-moslékos szájjal akarja a *Pápiszták Bajnocja* fel-építeni a Babylon omlását! Im láttyátok mely éktelen tajték túrással, s-büdüös sárral akarja e jó Tavaszon ujjobban raggatni fövényen épitetett háza romlását!” MATKÓ 1668, 8.

„nyálaskodásként” írta le aktuális ellenfele beszédét, szövegét, megnyilvánulásait.<sup>411</sup> Ám e kései hitvitákban, gyors iratváltásokban már inkább a polémia belső szövegkapcsolati rendszere által kialakított nyelv, a vitát szinte fiktív történetként elmesélő narratíva vált meghatározóvá. Ez a narratíva bekebelezte a teológiai kérdéseket is, hiszen egy-egy ügy: szentek tisztelete, képek tisztelete stb. csak e beszédmód által volt közvetíthető, s csak így lett tétje a vitában. Matkó rendkívül sűrű főszövegében is, a 21–459. lapig a kérdések tárgyalásánál folyamatosan jelen van a bányász-allegória. A felsőbányai prédikátor műve szinte minden sorában egyszerre több iratra is utalt. S egyszerre fogalmazott meg és közvetített teológiai, vitamódszertani kritikát és személyeskedő, élcélődő, gúnyolódó, az ellenfél személyét (le)minősítő véleményt. A szöveg intertextuális telítettségét fokozta, hogy a *Három üdvösséges kérdés*, a *Föveny könyv* és az *X, ut Tök* könyv részletei mellett a vita argumentációját meghatározó bibliai idézetek, az egyházatyák és a protestáns teológiai tekintélyek textusai is nehezítették az olvasást, illetve sűrítették a szöveget. Talán éppen a könnyebb befogadhatóság miatt, az olvasást segítő tagolta alpontokra írását a szerző, s gyakran a különböző szövegtípusokat: az idézeteket, a közmondásokat, az olvasók megszólítását, sőt az olvasók megszólalását jelző részeket (*Felelet*) változatos tipográfiai megoldásokkal jelezte és egy-egy összefüggő kérdéssort kapcsos zárójellel kötött össze. Mindemellert az is megfigyelhető, hogy a könyv „numerusokra” osztása a *Három kérdés* szerkezetét követte – ellentétben Pósházi munkáival –, azaz Matkó kifejezetten ragaszkodott hozzá, hogy a vitaindító jezsuita irattól a polémia aktuális szövegállapotáig minden fontos kérdésre, utalásra megfeleljen.

A szóbeli hitviták hangulatát felidéző, az olvasókat és a vitaellenfelet egyszerre megszólító, polifonikus szövegben végig érvényesült a vita belső narratívája, fiktív története: a szerző által létrehozott „bányász-csákányozás-allegória” szemben az általa csak jezsuita „eklézsia-sárgyúrás/Babylon építés”-nek nevezett képpel. E szembenállás természetesen a *Három kérdés* központi szimbólumát, az eklézsia-hegy képet tárgyaló fejezetben érvényesült a legelevenebben, legszemlelesebben, ahol Sámbar mint rivalló számár jelent meg, aki hiába gyúrja tekenőjében a sarat (még a fecske metafora is felbukkan a szövegben), nem tudja felépíteni a már lerombolt egyházát. Íme néhány gyöngyszem: „Nézz csudát már kegyes olvasó mely mohon iparkodnék (ha lehetne) de melly szaporátlan motozson állo helylyében az ina szakadt Sámbar *X ut Tök* írásában [...] Nagyot bödül, meg-rivallik, *Balgatag*, *Tudatlan Bányásznak* szid, s-azzal akar meg-

---

<sup>411</sup> EGERER 2013, 20–26, 21–22.



ijeszteni: De nagyobbat bödülljön harsogóbb torokkal rijjon ha mit akar! Mert a Bányász aczélos csákánt szokott hordozni, akar mi apro bödüléstől nem szokott meg-rettetni, az oktalan számárt pedig nem csak hegyrül tudgya a völgyben hajtani, hanem még a pajtában is meg-tudgya az oldalát kolompozni, ha a terhet nem akarja fel-venni.”<sup>412</sup> „Látodé már (K. O.) hogy csak lehetetlen a Sámber számárnak az Isten Esaiástól említett hegyére fel-czibikelni, Sár gyúró tekenő-is nehéz lévén arra (csak míg-is) fel-czammogni lehetetlen. Mert nincsen ott semmi *portioja*. Alatt, alatt, sőt jó mélyen alatt, kereskedgyék tehát. Titeket pedig idvességteket szerető Páristák kérlek, s-intelek, hogy olyan nyomorék vak-Vezért minémü Sámber avagy inkább Sár-nyomó Mátyás, ne kövessetek, különben a véghetetlen jajt bizony el-nem kerülitek. Nyissa meg az Irgalmas Isten szemeiteket, hogy láthassátok micsodás veszedelemben evedeztek, Sámber-kormányostok miatt.”<sup>413</sup>

A vitaindító jezsuita szöveg tipográfiaileg kiemelt központi bibliai citátumát, az Izajás idézetet – mely kapcsán Sámber úgy fogalmazott az *X ut Tök*-ben, hogy „elrejtette az aranyat a hamis bányász” – maga Matkó is külön szedi, s a következőképpen kommentálja a katolikus szövegértelmezést: „Hogy Esaiásból ezeket a szokat aranyknak mondod igen igazán mondod. De mikor azt irod *X ut Tök* írásodban p. 238. *hogy a Bányász azokat el titkolta*, akkor szemtelenül, (*Satanicé*) hazudcz, mert nem hogy el-titkoltam volna, de még úgy csákányozlak-le az Isten hegyéről, hogy ez után valaki Sámber keresi *in profundo abyssi keresse*. *Apoc. 9. 2. 3.* Mert az Esaiástól említett hegyen soha bizony sem magát, sem vallását nem javallya.”<sup>414</sup> E kérdés tárgyalásának végén ismét csak az olvasóhoz – s kifejezetten a páristákhoz – fordul, nyomatékosítva és összefoglalva szövege s egész vitairata fő üzenetét: „Láttjátok már Párista Vraim, mellye bölcsen gyurja Sámber a sárt, Meg-felel hiszem *X ut Tök* írással! Meg-építé hiszem omlott Babylonnyát! Ne kiméllýétek ilyen Szamárotoktul bár a töredéket, a polyvát, szalmát &c. mert szolgált amíg lehetet csalárdságival. De már ina-szakatt, s-nem iparkodhatik, csak úgy-is a mint maga akarná. Tudgyátok-meg azért ezekbül, hogy: A Páristák Ecclesiája, *sem nem igaz Ecclesia, sem nem Catholica*, hanem Bálványozásnak hajléka, &c. kinek az Esaiástól említett hegyen nincsen *semmi portioja*.”<sup>415</sup>

Matkó tehát, ahogy a *Fövenyen épített ház* könyvben lerombolta a katolikus eklézsia hegyét, úgy a *Bányász Csákányban* csákánnyal verte le Sámber a Szent Hegyről,

---

<sup>412</sup> MATKÓ 1668, 107.

<sup>413</sup> MATKÓ 1668, 112.

<sup>414</sup> MATKÓ 1668, 115.

<sup>415</sup> MATKÓ 1668, 117.

melyet a jezsuita a hazugság sarával akart összeragasztani. Így a vitairat allegórikus beszédmódja, mely az *X ut Tök* könyv allúzióira épült, alapvetően mégis a fő teológiai kérdést, azaz az ekkleziológiai vitát tárgyalta, amely – mint látható – a *Három kérdés* legfontosabb problémája, s a felső-magyarországi térség felekezetei számára is a legégetőbb ügy volt. A teológiai vitapont ugyan a régi volt, a róla való beszéd módja azonban újdonságszámba ment, hiszen a hitvita szövegterén belül létrejött narratívák, a vitairatokat átszövő allegóriák, a *Három kérdésről* mint szövegről, s a szerzőről is hiperbolikus paródiákat létrehozó alakzatok csak e vitairat szövegterén belül voltak/lehettek maradéktalanul érvényesek. Erre utal Matkó is, aki műve legelején, a hét pont egyikében arra kéri olvasóját, szerezze be az ellenfél könyvét, az *X ut Tököt*, s így fogjon a *Bányász Csákány* olvasásához. Illetve eleve azt is fontosnak tartja, hogy a kevés nyomtatott példány miatt, korábbi műve, a *Föveny könyv* is beépüljön új iratának szövegtestébe. Az így létrejövő, a végletekig feszített – a szövegkapcsolatok nélkül alig érthető – jelentéstartalomra utal az is, hogy a preliminária három bevezető szövegrésze is kapcsolódási, értelmezési pontokat kívánt biztosítani a „gyanútlan” olvasónak, hogy egyáltalán tudja, mibe (milyen hitvita-szövegüniverzumba) is csöppent. A címlapon szereplő kis illusztráció mellett a vitairat még egy Sámbar személyét kigúnyoló verssel is színesítette a polémia eszköztárát. A *Sámbar oda van már* kezdetű vers mint záró paratextus a számarrívást imitáló ekhós verssel tetőzte be a jezsuitáról szóló paródiát – amelyről a későbbiekben még részletesen szólok.<sup>416</sup>

### **Görcsös bot – avagy a Bonasus megegyengetése**

Ahogy az eddigiekből is kitűnt, a *Három kérdés* nyomán kibontakozó protestáns ekkleziológia-paródiák, Pósházi „*Anti-Bonasus*” könyvén át Matkó *Bányász csákányáig* mind a vitaindító irat hegy-szimbólumának s a jezsuita szerzetes egyházi személyének sajátos dekonstrukcióját hajtották végre. Pósházi következő – s a polémia részeként megjelenő utolsó – könyve, a *Görtsös bot amaz détzeges fekete Bonasusnak a hátára, mellyel vtólbi szilajkodása tétül meg-egyengettetik* címmel 1669-ben kiadott vitairat már mintegy betetőzte a szövegek parodisztikus narratíváját, az iratokban létrejött, a vitáról és a

<sup>416</sup> E költeményről dolgozatom későbbi részében Czeglédi István hitvitájának a *Redivivus Japhetkének* az elemzésénél írok. A vers poétikai elemzését lásd: KOCSOR 1989, 273–280.

vitázókról elbeszélte fiktív történetet. Hiszen ahogy a pataki professzor előző művének elbeszélésében Sámbar a Mesappus hegyén türköldő Bonasus volt, úgy új munkájában e képet továbbírva, az időközben a vita szövegterében keletkezett jezsuita (*X, ut Tök*) és protestáns (*Bányász csákány*) narratívákat is felhasználva még komplexebb, parodisztikus allúzióktól telített pamfletet alkotott. Már a korábbiakban is utaltam rá, hogy írásművészetét tekintve – s ez már a *Summás választétel*ben is kitűnt – Pósházi volt a legönállóbb, „legmodernebb”. Ez főként abban nyilvánult meg, ahogy ellenfele szövegéhez viszonyult, ahogy azt használta, hiszen szövegkritikai módszerének egyik fontos eszköze éppen az volt, hogy – Matkóval ellentétben – nem tartotta szükségesnek a pontról-pontra, „numerusról numerusra”, „osztásról osztásra” való megfelelést. Szabadon summázta ellenfele szövegét az első iratában, s szabadon alkotta meg a jezsuita szerzetes paródiáját, a Bonasus allegóriát is második könyvében. Ezek tükrében nem meglepő, hogy a *Görccsös bot* írásmódja még az addigiakat is felülmúlta, és a csapongó, szellemeskedő, élcelődő, a teológiai vitapontokat ötletszerűen tárgyaló, inkább csak a paródiát továbbszövő, Sámbarról, a jezsuitákról, a patakiakról, a szóbeli hitvitákról és a vallási szokásokról szóló narratívák uralták az iratot. Pósházi itt már formailag is elszakadt a hitvita-szöveg-hagyománytól, a címlapot követően csupán egyetlen, a szöveg parodisztikus jelentését erősítő bibliai citátum olvasható,<sup>417</sup> de nincsen az olvasót megszólító, külön szedett preliminária, hanem ezen szövegrész elhagyásával, rögtön a vita első pontjával és paragrafusával, *in medias res* elkezdte a polémiát, s így tálalja az olvasóknak, hogy mi is megszólalásának oka:

„§. I. UJSÁG lehet nálad ujságban gyönyörködő OLVASÓ, hogy meg-ellett amaz hires neves fekete *Bonasus*; még pedig lábas marhátúl szokatlan fajzatot ellet. Vallyon mit? *Tököt*; még pedig *X-ut-Tököt*. §. 2. *Jupiter* Isten felől beszéllek a Poéták, hogy egyszer meg-rázzván fejét, a *Minerva* Isten-Aszszony, az az, a Bölcseség születeték tülle. Ugy gondolhattya vala ember, hogy a mi *Bonasus*unk-is két esztendő forgása alatt, a *Fövenyen éppitetett Háznak romlása*-ellen, és az *Anti-Bonasus* ellen valami bölcs feleletet szüllyön: de noha eleget hányá, rázá, és ükröndözteté Tökfejét, a minémünek maga jelengeti, *fol. 16.* de egyebet *Töknél* nem szülhete nyavalyás. A mellyel meg-mutatta igaznak lenni amaz mondást: *Omne simile generat sibi simile*. Nem lesz azért illetlen, ha *Palkonyai Frater*, már *absolutus Poëta* lévén, ilyen *Genetliachummal* tiszteli-fel *Bonasus*unk áldott

<sup>417</sup> „Proverb. XVII. v. 10. Fogatosb a dorgálás az eszesnél; fellyebb, hogy nem-mint ha meg-vernéd a bolondot százszor-is.”

szülésének napját: *Perturiit SAMBAR, natusque est ridiculus TÖK.* §. 3. TÖK? De nem Sár-tök, nem-is Kaponya-tök, nem-is dinnye-tök: hanem egy nagy Disznó-tök. Mert nem lehetett volna olyan Tömösi sertés marha, a mely karimás orrával több sárt öszve-turhatott volna, mint a mennyi átok, szitok, mocsok ebbe a TÖKBE bé-vagyon foglalva. Melly dohos TÖKÖT hogy izrül-izre fel-hasogassak, se nem méltó, se nem szükséges. Egy az hogy, ha mi olly egy-féle állatok portzogatására való magvak hullának-ki belőle, azokat az immár egyszer-is s másszor-is ki-bocsáttatott Könyvetskékben tellyesen el-tapodtuk: mellyeket hogy viszont leirjunk, mind unalmas, mind költséges. Más az hogy, a *Bányász* legényekis eléggé meg-kanyogatták azt a jótúl üres TÖKÖT. Azért a *Tökös* Könyvnek csak a heréjét metzem-ki, az-az, illetve azokat a dolgokat, a mellyekkel leg-mérgebben Keresztyéni Hitünket gyűlöltetni, és magamat *in particulari* láttatik mardosni a szilaj *Bonatus*. Ally-félre azért *X-ut-Tök!* mert nem tök-magval borsolnak az igaz Magyarok.<sup>418</sup>

Mint e szövegrészből is látszik, Sámbar *X, ut Tök* könyvének kártya-allegóriáját Pósházi is elvetette, megtartotta azonban a jezsuita címszöveg „Tök” elemét, melyet Matkóhoz hasonlóan ő is a jezsuita páter „szüleményeként”, illetve a Bonatus ökor elléseként jelenített meg. A szöveg elején szereplő „UJSÁG lehet nálad ujságban gyönyörködő OLVASÓ” kifejezés is a felsőbányai prédikátor válasziratának beszédmódjához kapcsolta Pósházi munkáját. Matkónál jelent meg ugyanis a „hat esztendő Üjság” azaz a *Három üdvösséges kérdés* mint bak barát tején tartatott *Pullus* képe, s vélhetően ennek nyomán lehetett az olvasó „ujságban gyönyörködő”, aki már tudja, hogy mit takar a jezsuiták „ujsága”, ami nem melleleg éppenséggel nem „régí” – mint ahogy azt a katolikus vallásról tanítják.<sup>419</sup> A legújabb „ujság”, az *X, ut Tök* irat pedig a Jupiter istenről elmesélt mitológiai anekdota nyomán a bölcsesség helyett éppen a butaság jelképe lett, s mint a Bonatus szüleménye a katolikus vallás régiségét az apostoli successioval bizonyító jezsuita érvelésének egyfajta genealógiai paródiájává vált.<sup>420</sup> A szöveg komikus jelentésrétegei sokfelé vezethetnek, hiszen a tök jelentette egyrészt magát az *X, ut tök* könyvet, másrészt Sámbar igéjét, tanítását is, ugyanis minden bizonnal e kép mögött is az „első magvetés” paródiája húzódott meg, mely az egész *Három kérdést*, s a jezsuita térítést is szimbolizálta. Erre utaltak Pósházi szavai, hiszen a tökből kihulló magvak, azaz a könyv tanításai, igéi csak értéktelen semmiségeknek, „egy-féle állatok portzogatására való magvak”-nak számítottak. Azaz a *Három kérdés* első magvetés

<sup>418</sup> PÓSAHÁZI 1669, 1–2.

<sup>419</sup> Az „ujság” a hitvitákban jellemzően a vallások régiségét és újságát, idejét fejezte ki.

<sup>420</sup> A genealógiai hagyomány paródiájáról lásd: BALÁZS 1998, 115–123.

példázatából kibontott tétel: a katolikus egyház tanításának elsősége, illetve a magyarok közé vetett igaz hitnek magva kép itt nyerte el végső, szinte megalázó paródiáját, tekintettel arra, hogy a szöveg allegóriája szerint azok csak egy Bonasus ökör által ellett disznó tök magvai voltak. S ahogy Pósházi saját korábbi könyvét „Anti-Bonasus”-ként emlegette, úgy talán mondhatjuk, hogy a *Görcsös bot* egy totális anti-Sámbár irat volt, hiszen, mint Pósházi jelölte, az „egyszer-is s másszor-is ki-bocsáttatott Könyvetskét” azaz a *Három kérdést* már eltaposta, s jelen írásával a „Tökös könyv” „heréjét” metszette ki.

Mint a fentebb idézett rövid bevezető is érzékeltethette, a vitairat stílusa itt már messze elütött attól a teológiai, dogmatikai nyelvezettől, amely a vitaindító *Három kérdésben* meghatározó volt, s amely még a *Summás választételben* és Matkó *Föveny könyvében* is jellemző volt a szövegekre. Az „Anti-Bonasus” könyv után azonban Pósházi teljesen belegabalyodott a hitvita szövegei által létrehozott paródia-allegóriába, s újabb és újabb jelentéssíkkal gazdagította az önmaga, ellenfele (Sámbár) és harcostársa (Matkó) által létrehozott fiktív narratívát. A *Görcsös botban* működtetett nyelvi játékok, paródiák, vaskos humorú megjegyzések, Sámbárról szóló anekdoták és obszcén kifejezések *jelentése* elsősorban a hitvita szövegösszefüggéseinek viszonyában nyerhette el értelmét. Természetesen akkor is szórakoztató és mulatságos olvasmány e vitairat (is), ha ezen előzményeket nem ismerjük, de talán szerencsésebb, ha a poénok mögött felsejlik az alapvető teológiai kritika, vitasík és jelentés is, a protestánsok által tagadott katolikus egyháztani szimbólum (hegy) és az első magvetés példázatának katolikus értelmezése. Pósházi szellemességét egyébként jól mutatja, hogy számtalan variációját mutatja be a tököt (s így az első magvetést és az *X ut Tök* könyvet is) parodizáló képnek: „Ally-félre azért X ut Tök! mert nem tök-magval borsolnak az igaz Magyarok.”<sup>421</sup> „Aha tisztátalan *Tökből* származott itélet!”<sup>422</sup> „Ládd Mátyás Pap! hogy tök-maggal akarnál te tülünk vásárlani de nem vagyunk olyan bolondok, hogy meg-árullyunk veled.”<sup>423</sup> „Ládd Mátyás Pap! hogy csak tök maggal borsolsz, az az, Hazugsággal.”<sup>424</sup> „De te Tök-Király Uram, micsoda hamisságrúl győzted még eddig meg Matkót és Posaházit? Mert ha csak Tök golyóbissal lövöldösz ellenünk (mint el kezdéd) annak csak farral fordulunk.”<sup>425</sup> „De abbanis nem igaz pénzen, hanem csak Tök-magon akarsz vásárlani, amikor tök-magnál-is

---

<sup>421</sup> PÓSAHÁZI 1669, 2.

<sup>422</sup> PÓSAHÁZI 1669, 3.

<sup>423</sup> PÓSAHÁZI 1669, 4.

<sup>424</sup> PÓSAHÁZI 1669, 5.

<sup>425</sup> PÓSAHÁZI 1669, 6.

alább való *Indulenciáidat*, a régi tisztább *Seculumok*-ra akarod fel-vinni.”<sup>426</sup> Az első magvetés teológiai ügyének tárgyalásakor bukkannak fel a szövegben Sámbar alakjának további paródiái: Mátyás Gazda, Konkolyos Mátyás, mely nevek e teológiai vitapont nyomán ragadhattak rá a jezsuita szerzetesre.<sup>427</sup> Továbbírva a tök-allegóriát Pósházi azt is kifejti, hogy Sámbar hozott viszálykodást a felső-magyarországi protestáns városokba: „Bezzeg, ha jó magot hintegettéél volna Patakon *Domine Sacrificule*, mind tülem, mind Matkótúl méltó volnál a becsületre, de a Tök-magnál-is rosszabbat hintettél. Micsoda volt a te első magod Patakon? A sok régi tús-s-gyükeres Cálvinista Keresztyének ellen való átok, szitok, praedikációidban való mocsok. [...] Meg-tettzik ezekből, hogy a te magod nem egyéb volt Patakon, hanem a zenebonának konkolya. §. 21. A pedig csak macska farkára kötött *Zörgő-Tök*, amit *fol. 115.* kongatsz.”<sup>428</sup>

A szöveg további paragrafusaiban egyéb gúnynévvariációk is előfordulnak, melyek jellemzően a tökből származnak, így lesz Sámbar *Domine Tök-Király*, *Tököt Főző Uram*,<sup>429</sup> *Susárló Mátyás*, *Csalóka Mátyás*,<sup>430</sup> *Tököt főző Sámbar*.<sup>431</sup> A könyv egyébkén, noha nincsen nagyobb fejezetekre tagolva, a paragrafusokon belül jól elkülöníthető egységekre bontható. A pontosan száz lap terjedelmű irat összesen 113 §-ból áll. Az 1–100. §-ban (72. lap) Pósházi a legfontosabb vallási kérdéseket tárgyalja, ír a papok nőtlenségéről, a szentek tiszteletéről, az elrendeltetésről, üdvösségről, a bűnről, a pápaság intézményéről, szentek és képek tiszteletéről stb. Ezen kérdések kapcsán már elszakad Sámbar szövegének részletes idézésétől, utalgat a jezsuita munkájára, s sokkal gazdagabban argumentálja szövegét, jellemzően Kálvin *Institúciója* alapján. Az egyház régiségének ügyét a pápaság intézményének tárgyalása során cáfolja, s az egyház katolikus

<sup>426</sup> PÓSAHÁZI 1669, 7–8. További példák: „akkor éppited-fel a Romai Pápák Hely-tartóságát, a mikor a Tök-magból arany-pénzt csinálisz.” 10. „Ládd! *Tököt főző Uram*, hová ragad zabolátlan szádnak száguldása.” 12. „Mivel azért itt vagyon bökkenője a dolognak, hajts ide *Tök-Kaponya* a füledet.” 13. „Érted-é ezeket Mátyás gazda? Bezzeg nem Tököt találánánk most-ki számodra [...] A pedig volna üres *Kaponya-tök*, az-az, tetemes Hazugság, a mit *fol. 139.* kongattz.” 14. „Vagyon-é még több *Tök magod Domine Tök-király?*” 36. „Nagy finnyáson a *fol 190. ad fol. 220.* mindazon kérlődik és kérdezködözik a nagy üres *Tök, Hol volt a Luther és Cálvinista vallás, Luther és Cálvinus előtt?* [...] Hajcs ide *Tök Kaponya* a fejedet, im rövideden megmondgyák.” 38–39. „Haj *Tök-magot* hullató csalárd Sámbar!” 43.

<sup>427</sup> A pataki anabaptisták és Sámbar térítése kapcsán írja Pósházi, hogy „míg előbbeni (noha tülem nem javalló) Vallásban vóltanak, egy-más között szép egységben éltenek, hamis esküdözést túllük nem hallottunk, részegét közöttük ritkán láttunk. De miólta Sámbar konkolyt vetett közikbe, azolta azok-is már szinte olly részegesek, lelkezödök, hamis esküdözök, egy-más között veszekedök, ugy-hogy, egygyik csak nem ki-turja (nem-is egyszer meg-esett az) a házából-is a másikat. Ládd Sámbar! minémü kellemés gyümölcsöket termő új plántákat hadtál magad után Patakon. De menten jó Keresztyén tenéked, a kinek a száraz ostyát a szájába dughatod.” 25.

<sup>428</sup> PÓSAHÁZI 1669, 10–11.

<sup>429</sup> PÓSAHÁZI 1669, 12.

<sup>430</sup> PÓSAHÁZI 1669, 16.

<sup>431</sup> PÓSAHÁZI 1669, 24.

jellegét csak pápizmusnak tekinti.<sup>432</sup> Nem tárgyalja külön az eklézsia-hegy szimbólumot, ám cáfolja Szent Péter római pápaságát, s a „kösziklára épített egyház” katolikus érvelést, s egy-két utalással érzékelteti az ekléziológiai vita hegy-szimbólum eredetét: „La *Tökös bátya!* hogy itt sem hághattz fel igen magasra az ugorka fára.”<sup>433</sup> „Veszem eszembe, hogy igen az Apostoli Superlára kapaszkodnék Mátyás gazda, de bizony le-rugják onnét. [...] Bizonyos vagyok benne, ha szinte szepelkedve meg-erötteti-is magát *Bonasmus*unk, de azt az Apostoli hágóra fel nem vonhattya.”<sup>434</sup>

Szövegének sodró lenületű prózastílusát gazdagítják a különböző történetek, anekdoták, amik Sábarról, a jezsuitákról és a katolikus vallásgyakorlatról szólnak. A szentképek tisztelete kapcsán például így fűszerezi az elbeszélést: „Nálam-is emlékezetért és házi ékességért vadnak a régi Romai Császárok képei, de én azokat nem csókolgatom, nékik nem süvegelek, le nem térdeplek előttük, sem magokat, sem másokat azok által nem imádok: de ti Conciliomotoknak végezése szerént, a Képek körül mind azokat el-követitek. Lájék azért, jó Mátyás Pap! hogy csak túdatlanokat ámitasz. De a magad *Praxissa*-is, Isten s világ előtt *aperté* refutál téged. Vallyon, mikor ez előtt majd két esztendővel, a mikor a Bóldog Aszszony selyem szoknyában fel-öltöztetett, Arany lánczal, gyöngyös koronkával fel-ékesítettett, öreg képet nagy pompával processióban hordoztatnád, csak emlékezetért vólt-é az? Nem tisztelted, másokkal nem tiszteltetted-é azt! Hiszem magad előtte mentél társaiddal együt süveg-vetve, utánna pedig nagy *devotio*val a nagy roppant sokaság. Miólta innét el-távoztál *Successorid* azt a temérdek *supersticiot* el nem követték, vélem ebben jobb lelki ismerettel birnak náladnál. Hát a Munkácsi pityergő Kép, mellyel édes hazám táján egy ideig ámitottál, csak emlékezetre való-é? Sirattya-é még a Cálvinistákat térhetetlenségekért? Oh ha ugyan sirhatna! méltó vólna bizony, hogy téged hóltod napig siratna, ennyi sok szemtelen ámitásodért.”<sup>435</sup> A vitairat argumentációjában egy-egy teológiai vitapont kapcsán rendszeresen előkerülnek a Sábarról szóló kis történetek, események, megjegyzések, így számos információt tudhatunk meg arról, hogy a gyakorlatban hogyan is zajlott – persze az ellenfél szemszögéből nézve – a jezsuiták térítése, hogyan vonták be a gyülekezetet a katolikus vallási szokások gyakorlásába.

Ugyancsak a képtisztelet kérdése kapcsán bocsátkozik újabb történetmesélésbe Pósházi: „Azt olvasom *in Itinerario Catholico*, pag. 225. Lün 1594-ben, midön Sinán

<sup>432</sup> „Es azért így lévén, hamissan czégérezteteti Sábár Mátyás az ő Papismusát a *Catholicismussal*.” 42.

<sup>433</sup> PÓSAHÁZI 1669, 8.

<sup>434</sup> PÓSAHÁZI 1669, 14–15.

<sup>435</sup> PÓSAHÁZI 1669, 28–29.

Basa, also Magyarországban, a Szent Márton Castélyt meg-szállotta volna, és néhány nappal a benne lévők, azt fel-adták volna. A meg-adás után fel-menvén a Basa a Castélyban, hogy mind a helyet meg-látná, mind a benne valókkal az el-bocsátásnak módgyáru tractálna, a Templomban bé-lépék. Annak szépségét midő szemlélné, a több ékességi között, látott alkalmas számú, és nem kicsiny kölcséggel éppített és fel-függesztett faragott képeket is, kiket mikor a Kapitánytól (kit Zádori Jánosnak neveztenek) kérdett volna, mire valók vólnának. Meg-felel a Kapitány néki, jelenti, hogy az Apátur Isteni vólnának, kiket ő tisztelne. Kire midőn fedett volna a Basa, bolondságát szemére hányván, minémü bosszuszagot tett volna az élő Istenen, a ki mennyet földet teremtette. Annak utána így csufolta-meg a nyavalyás Apáturt: Szegény bolond! ha te olly Istent imádtál, a ki te-veled jól nem tehetett, és az hatalmas Török Császár hada ellen meg nem óltalmazhatott, te ne légy háládatlan, hanem tégy jól véle, és vidd-el innen, mert az Ottomán Nemzetség illyent nem tisztel. Es ezeket mondván, parancsolta, hogy a leg-öregbiket vállára vegye, és el-vigye. Mellyet más-fél mélyföldig, egy strása álló Kastályig, kit *Tarisznya* Várnak neveznek, nagy izzadva iszonyu hévségnek idején kényszerített vezett Apátur vinni, mind addig, míg a késérő Törökök véle vóltanak, kik el nem hadták vetni hátáru az öreg fa képet. Hanem azoknak vissza térések után, mint meg-únt terhét leveté válláru, és a mezőbe hagyá. Meg tettik innét, ha nem szolgál-é mind botránkozásokra a Pogányoknak, mind csufoltatására a Keresztyéni vallásnak a Templombéli képezés. Fogadom ha Sámbar barátot is az Apátur dallyára fognák, nem prokátorkodnék annyira a Néma Képek mellett.”<sup>436</sup> Abból, hogy vitairatának több paragrafusa is kitért a képtiszteletre, szentek tiszteletére és a katolikus szokások tárgyalására, arra lehet következtetni, hogy a *Három kérdés* teológiai vitapontjainak a könyvek lapjain zajló polémiája helyett az 1660-as évek végére már fontosabbá vált annak tárgyalása, vitatása és cáfolása, ami a felső-magyarországi városokban a gyakorlatban megvalósult a jezsuita missziósok jelenléte következtében. A szöveg nagyobb, döntő része ugyanis inkább a Patakon megjelenő katolikus vallási szokások, jezsuita jelenlét ügyét boncolgatta.

Pósa-házi a vitairat 101. §-ától (72. lap) kezdődően bocsátkozik szövegszerűen is vitába az *X ut Tök* könyv öt ért vitapontjaival, azokkal a szövegrészekkel, amelyekkel Sámbar jelölten az ő személyét támadta. Így ismét előkerül a „*Xeno-Cosmus-ügy*”, s hogy Sámbar deáknak nevezte, valamint itt írja le hosszasan a szóbeli hitviták eseményeit is.

<sup>436</sup> PÓSAHÁZI 1669, 31–32.



Könyvének 112. §-a után külön alpontokba rendezve harminc *Contradictiot* fejt ki, melyekben Sámbar *X ut Tök* könyvének szövegével, s az őt ért vádakkal vitatkozik (82–99. lapig). Ezek után következik a vitairat utolsó, 113. §-a, mely lezárja a vitát. E záró paragrafus az 1669-es esztendőben már egész Magyarországon érzékelhető politikai eseményekre, viszálykodásra, s a rekatolizációs törekvéseknek a politikai történésekkel való összefüggéseire is reflektál. Pósházi ugyanis e zárószövegben a hazáért aggódó, az egész magyarság nevében, a felső-magyarországi protestáns értelmiséget képviselő nemzeti öntudattal szólal meg: „Bé-rekesztvén azért ez rövid Irásomat, a nagy Isten szerelmeért, a Jesus Christus vére hullásáért, arra kérek minden Magyar Pápista, Lutherista, és Cálvinista Keresztyéneket, hogy félre-tévén a rettenetes vallásbéli gyűlölséget, kövessük a Keresztyéni Szent szeretet, és az egy-más között való jó békességet. *Beati pacifici! Math. 5. 9.* Edes Idvezitönk e Világtúl el-búcsuzván, ezt hagyá ajándékúl mint egy árván hagyatandó Tanitványainak, *Joh. 14. v. 27.* E bizony igaz czimeres levelek a Christus Tanitványinak, *Joh. 13. v. 35.* Hanem egyéb, indíttson bennünket, hogy mindnyájan azon néhai Magyar vérnek részesi vagyunk, és szerént ne legyünk egy másho Cainok. Indíttson a Magyar-Hazának, a mi közönséges édes szülő Anyánknak, és nevelő Dajkánknak utolsó veszedelemben forgó sorsa, Ha lehet, magunk két kezével ne temessük ezt el. Ne légyen azért soha szerencsés az a Magyar, a ki a Magyar hazának közönséges javát nem szereti, és azt tehetsége szerént elő nem segíti. Azok az emberek se legyenek áldottak, a kik a Vallásnak némelly külömböző tekinteti alatt, a Haza-fiak között vissza-vonást, gyűlölséget, háborgást szereznek. Ellenben pedig valakik a Keresztyéni szeretetnek regulája szerént járnak, légyen azokon békesség, irgalmasság, és az Istennek Magyar Izraelén, *Galat. 6. v. 16. Amen.*”<sup>437</sup>

Pósházi vitairatának záró sorai némiképp önkritikus módon csendülnek fel,<sup>438</sup> ugyanakkor kifejeződik benne az a (már dolgozatom előző fejezetében tárgyalt) gondolkör, mely szerint a vallási vitákat szító jezsuiták, illetve Sámbar jelenléte és *kérdéskedése* az egész magyarságot megosztó patvarkodásokat hozott a térség városaiba. A református prédikátor azonban – a retorikai toposz használatán túl –, úgy látszik, ekkor

<sup>437</sup> PÓSAHÁZI 1669, 99–100.

<sup>438</sup> Sámbar vizálysztításával magyarázza saját iratainak dúrva nyelvezetét is: „Ha pedig a te mind személyünket mocskoló, de kiváltképpen ártatlan Vallásunkat dögleltető okádozásodra, a mi gyomrunk-is fel-émelyedett, te adtál alkalmatosságot reája. Mi is csak emberek vagyunk, és gyakorta az emberi gyarlóság, hitünk s akaratunk nélkül oda tántorít, a hová magunk sem akarnók. Ha azért a Keresztyéni *Modestián*nak határa kívül léptünk, és lépni találunk, mind Istentül, mind a Keresztyén Olvasóktul rúla bocsánatot kérünk.” PÓSAHÁZI 1669, 73–74.

már, 1669-ben nagyon is felismerte, hogy a felekezeti viták tétje sokkalta nagyobb, az egész magyarság ügyét és a nemzet jövőjét meghatározó és befolyásoló volt. Szavaiból kirajzolódott az ekkor formálódó, új „magyarság tudat”,<sup>439</sup> mely talán felekezetek felett is állhat (vagy inkább a felső-magyarországi református identitás), de politikailag egységes és régről örökölt, nemzeti öntudattal kell, hogy bírjon. Ez az igény persze retorikailag még inkább a protestáns prédikátori nyelvhasználat kifejezésrendszerével, az *árvaság* narratívájával<sup>440</sup> írható le nála is.

A dolgozatban korábban feltett kérdés, hogy a *Három kérdés* nyomán kibontakozó protestáns ekkleziológia-paródiák hogyan élnek tovább a szövegekben, hogyan próbál meg rájuk felelni a jezsuita szerzetes, s mégis hogyan írják tovább a *Három kérdéstől az X, ut Tök* könyvön át allegórikus-parodisztikus válaszukat a református gyülekezet mellett felszólaló szerzők, talán Pósházi *Görösös bot* című vitairatának tükrében összegezhető. A pataki professzor szövege írásmódjában, szerkezetében és stílusában is messze túlnötte a polémia kezdeti iratait, s betetőzte a Sámbar személyéről, könyvéről és munkásságáról kialakított parodisztikus alakzatokat. Vitairatának lezárásakor azonban érzékeltette azt is, hogy a felekezeti viták ilyen eldurvulása már messze túlmutatott a gyülekezetért folyó harcokon, bizonyos értelemben „nemzetpolitikai” tétje volt, s felismerte, hogy az adott történelmi helyzetben a magyarság összefogására lett volna szükség. Az viszont ebből a vitairatából is egyértelműen kitűnt, hogy a *Három kérdés* által elhintett magvak és ekkleziológiai tanok megválaszolására a protestáns értelmiség képviselőjében megszólaló professzor a „bolond beszédet”, a paródiát tartotta megfelelőnek, s ezen allegórikus narratíva segítségével tárgyalta és beszélte el a jezsuitákkal folytatott teológiai kérdések megvitatását is.

### A vita mellékszálai – Dávidka és Góliát harca

A következőkben néhány olyan iratról szeretnék szót ejteni, melyek ugyan a *felső-magyarországi hitvita* részei voltak, s a régebbi és az újabb könyvészeti szakirodalom is a

<sup>439</sup> Pósházi ezen iratában is előfordul az „igaz Magyar” narratíva, mellyel megkülönbözteti a jezsuitáktól a magyarságot. Ez egyrészt felekezeti alapú, másrészt viszont – s ez éppen a fent idézett török basás történeti példa nyomán is kitűnik – azt is kifejezi, hogy inkább „török-párti” mint sem hogy a Habsburg politikai törekvéseket segítő jezsuita jelenlétet elfoganá. Lásd: SZABÓ 2012, 1127.

<sup>440</sup> Az előző fejezetben Rákóczi György haláláról írta Pósházi, hogy árvahodott nemzetünk – mely narratívát Sámbar ki is gúnyolta. FAZAKAS 2012A, 200–205.

polémiába tartozó műként írja le őket, azonban bizonyos értelemben – éppen a dolgozatomban is tárgyalt szempontrendszer hiánya miatt – csak a vita mellékszáláivá váltak. Elsőként Szöllősi Mihály *Sion leánya ártatlan ügyét védelmező hitnek paissa*<sup>441</sup> címmel kiadott – az előző fejezetben már röviden érintett – munkáját érdemes megvizsgálni. Szöllősi műve, habár 1666-ban keletkezett, csak 1668-ban került kiadásra, s mint ahogy címe is jelzi, elsősorban a *Három üdvösséges kérdés* harmadik részére kívánt felelni. Már Heltai János is felhívta rá a figyelmet, hogy a szerző vélhetően nem ismerte Pósházi és Matkó ugyancsak 1666-ban keletkezett munkáit, nem reflektált a református művekre, s az 1668-as megjelenést követően ez a munka az egyetlen a polémiában, melyre nem született katolikus válaszirat.<sup>442</sup> Legújabbán Győri L. János elemzése tárta fel ennek a polemikus iratnak a mártíriumirodalmi kontextusát. Véleménye szerint éppen az az írói stratégia választja el Szöllősi művét a vita egyéb darabjaitól, hogy „a vitában résztvevő katolikus és protestáns felekkel ellentétben azok apologetikus-polemikus beszédmódját a személyes tanúságtétel, azaz a mártírium egyetemesebb keretei közé ágyazza.”<sup>443</sup> Ez pedig olyan radikális műfajváltást eredményez, ami miatt a szöveg a protestáns felekezetek gyakorlatától is eltávolodva éppen a katolikus allegorizáló vízió, dialógus, mártírium és jegyesi misztika hagyományrendszerének retorikai, poétikai elemeit hordozza, s Győri szerint ez is oka lehetett annak, hogy a katolikus fél nem válaszolt a munkára.<sup>444</sup> Szöllősi irata, a mintegy 464 lapos könyv fő része hét fejezetre oszlik.<sup>445</sup> Győri leírása szerint a könyv első fejezetében Sion leánya (az egyház) folytat párbeszédet Fiával, az egyház tagjával, aki lehet a szerző/olvasó is, melynek lényege az a puritán gondolat, hogy az igaz egyház a mártírok egyháza, s itt kerül sor a mártírok felsorolására is. A második rész dialógusában már Sion Leánya Fia vigasztalja anyját, s a keresztény ember pályafutását

---

<sup>441</sup> SZÖLLŐSI 1668.

<sup>442</sup> HELTAI 2005, 293.

<sup>443</sup> GYŐRI L. 2012, 134.

<sup>444</sup> Uo., 134.

<sup>445</sup> „A mű törzse hét részre oszlik. Az első két rész az egyházat szimbolizáló *Sion leánya* és Krisztust szimbolizáló *Fia* dialógusát tartalmazza. A dialógus első fele rövid bibliai és 1571-ig vezetett protestáns martyrologiumot foglal magában (1–65). A második felében *Fia* vigasztalja *Sion leányát* átélt szenvedései miatt (65–89). A harmadik rész 102 olyan hitcikelyt tárgyal, amelyben a katolikus tanítás eltér, a protestáns megegyezik a Szentírással (89–174). A negyedik témáját és műfaját a tárgymutatóban olvasható címe határozza meg legpontosabban: *Soliloquiumja egy megtérő bűnösnek. A megtérő lélek beszélgetése bűnös szívével* (174–201). Az ötödik, hatodik és hetedik rész (201–662 [recte 464]) Sámbar Mátyásnak, az ún. felső-magyarországi hitvitát elindító *Három üdvösséges kérdés* (vö. RMNy 2997) című művéből a harmadik kérdés »A pápisták ellenkeznek-é a Sz. Irással, avagy inkább a lutherok és calvinisták« rendszerezett cáfolatát tartalmazza. Az utolsó lapon (662 [recte 464]) Szöllősi Mihály *Dicsőség Istennek!* incipitű *Bocsánat bűnösnek! Élet a megtértek!* jelmondatokból álló verse és előfát ábrázoló dísz zárja a kiadványt.” RMNy 3419.

vitéz zarándoksághoz hasonlítja. Mint ahogy Győri is rámutat, ez a rész némileg kapcsolódhat Czeglédi István 1659-ben kiadott *A megtért bűnösnek a lelki harcban való bai-vívásáról* című munkájához,<sup>446</sup> melyben hasonló szellemű dialógus olvasható. A beregsurányi prédikátor könyvének harmadik részében aztán 102 olyan hitcikkelyt tárgyal, mely a vita tárgyát képezi a felekezetek között, s „itt az allegorikus látomás váratlanul a korabeli vitairatok nyers polemizáló, traktásusos beszédmódjába csap át”.<sup>447</sup> A negyedik fejezet soliloquium, melyben a megtérő lélek vallástétele olvasható, és a rész végén a katolikus jegyesi misztika jegyében fogant imádság található. E versben a megtért bűnös kéri anyja segítségét, hogy Bajnok Dávidkaként (Szöllősi) fel tudja venni a harcot Góliáttal (a jezsuita művel). E gondolatkör már átvezet a vitairat ötödik részére, melyben a Győri Collégium neve alatt kiadott *Három kérdéssel* vitatkozik a szerző. A hatodik részben a jezsuiták negyvenöt tévelygését, a hetedik részben pedig a vallások közötti harminchárom vitapontot tárgyalja Szöllősi. Győri megállapítása szerint „Szöllősi Mihály szándéka nyilvánvaló: a konkrét hitvitát, melybe bekapcsolódik, igyekszik áthelyezni egy, a személyes vallomástétel által meghatározott egyetemesebb, allegorikus, látomásos, misztikus erőterbe”.<sup>448</sup>

Így a *Sion leánya* című munkában a mártírium narratívája a meghatározó, s mindez összekapcsolódik a korszakban jellemző protestáns üdvtörténeti szemlélettel, hiszen maga a szerző mint Bajnok Dávidka a polémia és hitvédelem vállalásával is olyan áldozatot hoz, mely a mártírsorssal való azonosulását jelenti. Mindehhez persze előtte bűnvallása és igaz megtérése szükséges, s csak ebben az emelkedett lelki állapotban kerülhet sor a tényleges polémiára. Győri rámutat, hogy „ilyen nagyságrendben mai ismereteink szerint más magyar nyelvű kora újkori kiadvány nem nyújtott protestáns mártírkatalógust”,<sup>449</sup> ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a mű felépítése egyenetlen, hiszen némileg logikátlanul huszonnégy lapos és több mint száz lapos részek alkotják a hét fejezetet. Mindenesetre elmondható, hogy az eddig tárgyalt, a polémia részét képező hitvitáktól eltérő módon Szöllősi valóban más narratívát választ Sámbar *Három üdvösséges kérdésének* megcáfolására.

Érdeemes azonban talán azokat az összefüggéseket is tárgyalni, melyek nem elválasztják, hanem össze is kötik Szöllősi munkáját Sámbar *Három üdvösséges*

<sup>446</sup> CZEGLÉDI István, *A' megh-tert bűnösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol irt könyvnek első része*, Kassa, 1659 (RMNy 2829) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1659A).

<sup>447</sup> GYŐRI L. 2012, 135.

<sup>448</sup> GYŐRI L. 2012, 136.

<sup>449</sup> GYŐRI L. 2012, 139.

kérdésével, illetve a többi protestáns szerző munkájával, s amik talán egyfajta választ is kínálnak nekünk, hogy megértsük, a szerző *miért* a mártírium narratívájával kívánt felelni a jezsuita iratra. Hiszen a Győri által is kiemelt és elemzett jellemzője a munkának, nevezetesen, hogy a korszakban egyedülálló módon mártírkatalógust közöl, illetve a tényleges polemizáló részek előtt a puritán lelkiségtől áthatott módon megszólaltatja a megtérő bűnös hangját is, minden bizonnyal nem véletlen, hanem nagyon is tudatos szerzői eljárásra utalhat, s talán a mű szerkezete, a hét „aránytalan” rész sem véletlenszerűen épül fel a nyomtatvány lapjain. Ehhez mindenekelőtt az olvasást leginkább irányító, s az ételmezési kontextust megalapozó paratextusokat kell górcső alá venni, melyek közül már a cím is rendkívül árulkodó. A *Sion leánya artatlan Ügyét védő Hitnek Paissa, avagy a Győri Collegium harmadik kérdése ellen, az Ur hadait viselő, s igaz ügyért kikelő Bajnok Davidka, ki amaz Collegiumnak harmadik kérdésében levő minden tüzes nyilait végképpen vissza veri, és az igaz Sion leányának szüzesegének meg csalhatatlan becses jeleit, keserves életivel ez Világ Várossinak Lelki Vénei eleiben viszi s az igaz Catholica Ecclesiának minden hüvseges fiainak követesre Tárgyul kitész a Jesus verfelyes zaszloja alatt vitezkedő N. Szöllösi Mihály, suranyi lelki tan. által* mint címszöveg egyértelműen arról árulkodik, hogy Szöllösi nagyon is a *Három kérdés* egészére ad választ, illetve a jezsuita munka által közvetített legfőbb üzenetekre. A *Sion leánya* kép – mint arra az RMNy és Győri is rámutatott – egyértelműen a református eklézsiát szimbolizálta, s mint az köztudott, a zsidó hagyományban Jeruzsálem városát illették ilyen névvel. Ha a korszak geopolitikai helyzetét mint történelmi kontextust, illetve a jellemző bibliai paralelizmust alkalmazzuk, akkor az 1660-as évek Jeruzsáleme, a két országrész között jelentős, politikai és vallási központként is funkcionáló városa akár maga Kassa is lehetett, ahol a jezsuita térítés is megjelent. Bár a korszakban több várossal, például Váraddal kapcsolatban is megjelent ez a biblikus ábrázolásmód.<sup>450</sup> Az igaz ügyért kikelő Bajnok Dávidka, azaz maga a szerző e biblikus mitizációval a védelmi pozícióból – melyre a címben szereplő pajzsok is utalnak – rögtön győzedelmes, nyertes félként ábrázolja önmagát. S hogy mi is ennek az oka, arról az előljáró beszéd tudósít: „Ezért neveztem Bajnok DAVIDKANAK, mert az ő gondolattyában álmodott erősségét, az egy Úr nevenek segedségül valo hívásával meg csufolható erőtlenségemben tapodám a földre.”<sup>451</sup> E félmondat Sámbar iratának fő üzenetére utal, s egyben meg is magyarázza saját beszédpozícióját, illetve a polémiában

---

<sup>450</sup> FAZAKAS 2012, 196.

<sup>451</sup> SZÖLLÖSI 1668,\*3b.

használt mártírium beszédmódot. Hiszen – mint azt korábban írtam – Sámbar könyvének egyik fő célja éppen az volt, hogy a történeti és jogi érveléssel, valamint az első magvetésről szóló példázat értelmezésével a katolikus egyház történeti régiségét és igaz voltát bizonyítsa. Az egyház jeleként választott *catholica*, azaz közönséges volta, s annak kifejtése pedig a győzedelmes, mindenkor hegyként kiemelkedő lerombolhatatlan egyházat ábrázolta, szembeállítva ezt a korszak protestáns gondolkodásában jellemző s az aktuálpolitikai események nyomán felerősödő romlás toposszal és siralmas beszéddel.<sup>452</sup> Szöllösi a Sámbar által felvázolt győzhetetlen egyház képet nevezi a szövegben „az ő gondolattában álmodott erősség”-nek, melyet éppen a jezsuita által megcsúfolt „erőtlenységben” fog mégis legyőzni. Talán erre a jelentéstartalomra utalhat a cím következő része is: *Sion leányának szüzessegének meg csalhatatlan becses jeleit, keserves életivel ez Világ Várossinak Lelki Vénei eleiben viszi s az igaz Catholica Ecclesiának minden hüvseges fiainak követésre Tárgyul kitészi*. Azaz Sion leányának a református eklézsiának a megcsalhatatlan jeleit, (ahogy vitaindító iratában maga Sámbar hozta be a *catholicát* mint jelet az egyháztani érvelésbe) éppen a *keserves életivel*, azaz a mártírsággal és nyomorúságok elszenvetésével fogja a városok (talán Kassa és Sárospatak) vénei elé vinni. A művét a városok lelki véneinek ajánló/felmutató fiatal szerző a Dávidka kicsinyítő képzős névalakkal azt sejteti, hogy egy nálánál nagyobb személynek való tisztelgés is állhatott szövegének megformálása mögött. Habár név szerint nem jelenik meg Szöllösi munkájában, de a szöveg tartalmi, műfaji és retorikai sajátosságai – mint arra Győri is rámutatott – szorososan Czeglédi korábbi műveihez kötik a *Sion leányát*. Ebben az összefüggésben érdemes kitérni arra, hogy Czeglédi már 1659-es műveiben használja az egyház védelmében kikelő Dávid alakot önmaga és a gyülekezet szerepformálására, illetve – mint köztudott lehetett – hosszú évekig dolgozott a *Sion vára* című teológiai traktátusán.<sup>453</sup>

Így – habár a szakirodalomnak nincs tudomása arról, hogy Czeglédi és Szöllösi személyes kapcsolatban állt volna egymással, feltételezhető, hogy a beregsurányi prédikátor a kassai lelkész munkásságának példáját követve, esetleg a prédikátor lelki-szellemi hagyatéka és lelki adománya előtt tisztelegve szövegezte meg a *Három*

<sup>452</sup> Lásd FAZAKAS 2012.

<sup>453</sup> Czeglédi első munkájának előljáró beszédében is megjelenik a Sion képe: „Tudom nékem is meghatározta Isten életem folyását, de míg az Úr szemeim világosságával, s erővel látogat nem akarok hátra álló lenni fel tőt igyekezetemben; [...] Én amennyire érkezhetem, örömet izzadok Uram dicsőségeért, s az igaz hit cselédiért, kiket Isten nagyobb erővel látogatott, nagyobb kü emelés is kell a Sion vára rakására.” CZEGLÉDI 1659A, )(3a–)(3b.

*üdvösséges kérdés* ellen írt, a mártíromság követését, valamint az egyház és a hívek áldozatvállalását még inkább erősítő munkáját. Czeglédinek a *Megtért bűnösnek lelki harcban való bajvívása* és Szöllőssinek a *Bajnok Dávidka* című irata mint puritán kegyességi munkák a hívek bűnvallását, megtérését segítő kézikönyvként voltak olvashatók, s úgy vélem itt is a felekezetek közötti harc különös színterének lehetünk tanúi. A jezsuita térítés kísérőjelenségei: a társulatok szervezése, egyházi körmenetek, jezsuita drámák előadása, illetve a húsvéti körmenetek, flagellánsok megjelenése nagy „újdonságnak” számított a térség protestáns lakosságának körében.<sup>454</sup> Az Agonia társulatok elég korán, Kassán 1665-ben, Sárospatakon 1666-ban jöttek létre, s mint arra Gyulai Éva is rámutatott: „Érdekes, hogy Sárospatakon nem Mária-társulat alakult a jezsuiták által vezetett katolikus plébánián a 17. században, hanem az ún. Agonia Társulat, más néven *Sodalitas Agoniae Christi pro felici morte*, vagyis Krisztus kínhalálának testvérülete a boldog halálért, illetve *Congregatio Agonizantis Christi in Cruce*, azaz a keresztfán kínhalált szenvedő Krisztus kongregációja, amely a jó halálért mint üdvös célért jött létre.”<sup>455</sup> A Mária-kultuszt is támogató fejedelmi család birtokain, úgy vélem, nagyon is tudatos térítői módszer lehetett, hogy éppen a bűnvallás, bűnbocsánat és kínszenvedés átélésére lehetőséget adó társulatok szerveződtek, melyek a híveknek pontosan azon lelki igényét szolgálhatták ki, melyet a protestáns felekezetek kevésbé tudtak megtenni. Hogy ez valóban létező lelki igény lehetett, arra maga Báthory Zsófia szolgálhat példaként, akinek – mint arra Varga Bernadett felhívta a figyelmet – református hitre térését követően a katolikus lelkiséget is kiszolgáló igyekezett Keresztúri Bíró Pál a *Mennyei társalkodás*

<sup>454</sup> PÉTER 1988, 110–114.

<sup>455</sup> Gyulai Éva tanulmányában részletesen ír a katolikus szokások elterjedéséről: „A passió-misztérium már a Társulat felállítása előtt is a jezsuiták vallásgyakorlatának és kegyességének a középpontjában állt, 1664 nagyböjti időszakában minden szerdán és pénteken Krisztus szenvedéséről szóltak Sárospatakon a szentbeszédnek, sőt a nagypénteki körmenet előtt a jezsuita diákok nyilvánosan eljátszották Krisztus kereszthalálát is. A passió-liturgiák olyan nagy hatással voltak Báthory Zsófiára, hogy azt mondta, fél, hogy a tisztító tűzben fog égni, mert nem rögtön rekatolizációja után fogadta meg a jezsuitákat, hogy a patakiakat megtérítsék. A körmeneten már ekkor megjelentek a flagellánsok, igaz, a látványosságot az ablakokból néző reformátusok azt mondták, a jezsuiták fizettek nekik, ráadásul a vér nem is igazi az önostorozók hátán, festett állatbőröket raktak magukra. Ennek ellenére negyvennél is több önkéntes flagelláns vállalkozott 1664-ben arra, hogy a körmenetben tevőlegesen részt vegyen. A flagellációval összekötött bűnbánati körmenetek elterjedése Magyarországon inkább a 18. század első évtizedeire jellemző, így korai sárospataki megjelenését szintén a jezsuiták „innovatív” törekvései közé sorolhatjuk. A jezsuita Évkönyv szerint az eretnekségtől (vagyis a protestánsoktól) annyira idegen volt a bűnbánati megtisztulásnak ez az „imitatio Christi”-formája, hogy mintegy új „találmányra” tekintettek Sárospatakon. 1664-ben a Szent Sír tiszteletként a templomban színes üvegekoporsót állítottak fel, amelyet titokban a protestánsok is megcsodáltak. A főrangúak sokszor elhalasztották utazásukat is, írja az Évkönyv, hogy részt vegyenek a nagyböjti már ekkor megtartott szerdai és pénteki Krisztus szenvedéseiről szóló prédikációkon. A nagyheti liturgia része volt a Szent Sír felállítása is a jezsuita templomban, a színes üvegekből összerakott, fénylő építményt még a kálvinisták is megcsodálták.” GYULAI 2009, 3–31.

című könyvét, mintegy a katolikus gyónást helyettesítő kegyességi művet létrehozni.<sup>456</sup> Vagyis a Szöllösi művében bemutatott lelki folyamat, a bűnbánat és a mártírság vállalása némileg ellensúlyozhatta a térségben teret hódító, a társulati életben virágzó s talán a reformátusok számára is vonzó, Krisztus szenvedéseinek átélésére buzdító vallásos gyakorlatot is.

Am visszatérve az egyháztani vitában döntő *jelek*re: nyilvánvaló, hogy Szöllösi értelmezésében az igaz eklézsia *jele* nem egy-egy, a katolikus ekkleziológiában meghatározó attributum (egy, szent, katolikus, apostoli), hanem a „keserves élet”, melyet követésre tesz ki, s mely az igaz egyház történetét az üldöztetések és vállalt mártíromság történetében fogja ábrázolni művének első részében. A kivételes mártírkatalógus talán így nyerheti el a hitvita értelmezési terében a funkcióját, hiszen a *Három kérdés*ben felvázolt győztes egyházzal szemben egy azzal szögesen szembenálló „mártír egyház” képe jelenik meg a műben. E narratívák tétje azonban tulajdonképpen az, hogy az igaz egyház sorsának elfogadásával el lehet fogadni bizonyos történelmi eseményeket és sorsokat is. A Sámbar által felkínált győztes egyház képe összefonódik a magyarság történetével, s felkínálja azt a lehetőséget, hogy azt elfogadva a történelmet is másként lehet érteni, s a térség romlások sújtotta, bűnbánó imádságokat mormoló híveinek akár a győztes félként megjelenő katolikus egyház által felkínált felekezeti és nemzeti identitással is lehessen azonosulni. A Szöllösi által felvett Bajnok Dávidka szerep éppen ezt a vesztes fél pozíciót igyekszik árnyalni, s a „keserves élet” vállalásával is győzedelmeskedő, a református egyház mellett kitartó áldozatvállalásra buzdít az önmagát győztesnek hirdető Góliáttal, azaz a katolikus egyházzal és Sámbarral szemben. A mű szerkezete ilyen értelemben nagyon is követi a *Három kérdést*, hiszen ahogy Sámbar könyvének első két része, mely terjedelmileg az első ötven oldalt tette ki, tárgyalta az ekkleziológia ügyét, úgy Szöllösi is munkájának mintegy felében, az első négy kérdésben a 201.-ik lapig mutatja fel az egyház igaz jeleit, a mártírokat, illetve a bűnbánó lélek megtérésének folyamatát. Igaz ugyan, hogy vitamódszerét tekintve teljesen más eszközt választ, mint Pósházi és Matkó, akik a jezsuita szövegének summázásával, illetve tételes cáfolatával küzdöttek a polémiában, de Szöllösi ugyanúgy feleletet ad Sámbar első két kérdésére is. Könyvének második részében, az ötödiktől a hetedik fejezetig pedig már ő is tételesen cáfolja a katolikus tanokat,

---

<sup>456</sup> „Béza meditációinak egyik célja az volt, hogy a gyónás szentségének eltörlése miatti tanácstalanságban példát mutasson a híveknek az új, egyéni konfesszióra, csakúgy, mint ahogy feltehetően ez volt Báthory Zsófia legfőbb hitbeli kétsége is. [...] A többi közt a gyónás szentségének elvesztése és az ebből fakadó üdvbizonytalanság leküzdésének egyik eszköze lehetett (volna) a kálvinista hittételeket költői formában interpretáló *Mennyei társalkodás* Zsófia számára.” VARGA 2013, 113.



különösképpen a jezsuita *Harmadik kérdésének* második felében felhozott harminchárom pontot, melyeket a Dávid és Góliát közötti zaljói csata allegóriája nyomán harminchárom nyilnak tekint. Szöllősi nem elsősorban cáfolja Sámbar iratának szövegét, hanem felmutat, létrehoz egy másik, azzal szembenálló képet, s ehhez van szüksége a mártírkatalógusra is, mellyel ugyanúgy felkínálja az olvasóknak a befogadás és a mártírokkal, valamint a bűnbánó lélekkel való azonosulás lehetőségét, amely ugyan kisebbnek tűnik, mint a Sámbar könyvében ábrázolt hegy-ekklézsia, mégis Dávidként diadalmaskodik Góliát felett.

Mint látható, ez a mártírnarratíva jelentősen különbözött Pósaaházi és Matkó polemikus, parodisztikus beszédmódjától, ugyanakkor kivételes, egyedülálló jellege arra is rávilágít, hogy a Sámbar által elhintett kérdésekre a protestáns vitázóknak olyan válaszokat kellett adniuk, melyekkel versenyre tudtak kelni a jezsuita művével. Azaz bizonyos értelemben a polémiát (az *X, ut Tök* könyv előljáró részeiben) sikerként ábrázoló Sámbarnak igaza volt: könyve nyomán néhány éven belül több olyan irat is született, melyek nyelvezete, legyenek azok parodizáló gúnyiratok vagy mártírológiai szöveg, arról árulkodik, hogy az 1660-as évek vallásos kommunikációs terében a protestáns vitázóknak minden nyelvi eszközt be kellett vetniük a katolikus térítés ellensúlyozására. Ennek eredményeként viszont újfajta beszédmódokat, vitamódszertani stratégiákat és narratívákat kellett kidolgozniuk, hogy a már-már eltérített<sup>457</sup> gyülekezetet hatásosan meg tudják szólítani.

### **Az ötödik evangélista zenebonája és a Vén Hegedűs**

A Sámbar által elindított hitvitázásra, illetve a jezsuita főbb vitairataira – a *Három kérdésre*, az *X, ut Tök*re – az 1668-as esztendőben újabb protestáns válaszirat született. Címe: *Az EÖTÖDIK evangelistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonaja, melly ez kis írásban meg mutatodván szelel veretik.*<sup>458</sup> A csupán egyetlen példányban, Kolozsvárott található nyomtatványról, mely igen rövid, mindösszesen tizenkét folio terjedelmű szöveg, a megtévesztő cím és a sok katolikus szerzőtől származó idézet miatt a korábbi

<sup>457</sup> Már korábban is utaltam rá, hogy a protestáns szerzők egy-egy megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy idő előrehaladtával egyre több embert térítettek át katolikus hitre a jezsuiták. Erre utalnak Szöllősi szavai is: „Ambar! mind az által ne vélye ezt [a *Sion leányát*] senki tűz gerjesztésnek, hanem csak az Úr frige örízetinek [...] melly is nem órra ala valo torna torés, hanem csak az el hanyatlandóknak Zabolájá, hogy edgy két tibi dábo-jért ne rohannyanak hanyat homlok az mételyre” SZÖLLŐSI 1668, \*3b.

<sup>458</sup> *Ötödik evangélista* 1668.

könyvészeti szakirodalom – mint azt az RMNy tisztázza – sokáig azt hitte, hogy katolikus szöveg, s éppen Sámbar munkája lehetett. Bár az írás, mely Czeglédiéhez hasonló vitamódszerrel, éppen katolikus szerzőket citálva bizonyítja Sámbar okfejtésének hamisságát, egyértelművé teszi már kezdő soraiban, hogy Sámbar ellen született: „Tanult Mesterségét meg akarván Sámbar mutatni, im mostan egy munkájához illendő, Tök nevű könyvet, neve nélkül ugyan, de szörirül ki fajzattya meg-tettzik, mellyet hoszu beszédvel meg potrohosodvan sok hazuttolással és hamissolással fel czaprangozván, elméjének kéncsit micsodás lehessen Kotyávetyere bocsáta.”<sup>459</sup> A könyvecske szerzője tehát ismerte Sámbar műveit, s a szöveg további részeiből az is kiderül, hogy mind Pósházi, mind Matkó válasziratait olvasta, hiszen jellemzően dicséri a protestáns szerzőket.<sup>460</sup> Sőt Szöllösi Mihály könyvére,<sup>461</sup> valamint az *Orvosló ispotályra* is célzást tesz,<sup>462</sup> így minden bizonnyal olyan nagy műveltségű protestáns szerző állhatott a munka mögött, aki kifejezetten tájékozott volt a vitában, olvasta a közreadott munkákat. A mű végén szereplő „Válaszát várom” megjegyzés mindenesetre arra utal, hogy a szerző egészen bizonyos volt abban, hogy anonimitása ellenére egyértelmű lesz, ki is írta a szöveget. Talán nem gondolt az utókorral. Mindenesetre a szerzőség kilétével kapcsolatban jómagam sem tudok többet tenni a fiktív filológiai találgatásnál, a munka stiláris sajátosságai alapján azonban azt is feltételezhetőnek vélem, hogy egy, a vitába eddig még nem bekapcsolódó személy írta a könyvet. Használja ugyan a korszak apologetikus irodalmának szokásos élcelődő szöfordulatait, de ebből még nem lehet kikövetkeztetni, hogy ki is írta. Írásmódja, s a *Huholó bagoly megmellyesztése* című munkára való utalás miatt – mivel a szerzőn kívül korábban senki nem említette a vitában a könyvet – Pósházira terelődik a gyanú. Ugyanakkor a *Görcsös bot* írásakor nyilvánvalóan feleslegesnek tűnik egy ilyen szöveg közreadása is. Matkó vitamódszerétől távol állt a szöveg argumentációs felépítése, s ez

<sup>459</sup> *Ötödik evangélista* 1668, A1.

<sup>460</sup> „Többet mond az igaznál Sámbar, mikor Vásárhellyire azt fogja. fol. 214. Hogy az Ecclesia éppen el volt rejtve. Ez EPPEN a Sámbar fejből kimásztot cziga biga. [...] Hazugság nélkül nem tagadhad, hogy azok az Authorok azt nem mondanak, kiket Posaházi János, bé hoz Bonasus ellen.” *Ötödik evangélista* 1668, A7b–A8a.

<sup>461</sup> „Nem illetük az harmadik kérdéset Sámbarnak, a kiből is ugy bolyonghnak az horgas mondasok, mint az esztréngára todult Iuhok. Egy nagy könyv kellene hozzája, a ki mind egyben akarna szedni, talám ahozis talaltatik ki meg rostállya, hanem az ket első kérdésben valo fogyatkozások közzül, még azt sem mind szedegettük egyben, mellyek jönnek, következnek.” *Ötödik evangélista* 1668, A2. a.

<sup>462</sup> „Agoston idejéig bizonos meg, hogy ez mindenkor Sámbar modon és forman, minden Attyak egy másal valo ellenkezések nélkül ugy magyarásztatott, mint most Paternitásodtul. Ide Pater juson eszedben mint huhogat a Bagoly, az Ispotálybul!” *Ötödik evangélista* 1668, A5a. E szövegrész egyrészt utalhat arra, hogy a szerző ismerte Sámbar *Orvosló ispitály* című munkáját, ugyanakkor arra is, hogy mind a *Két szárny* című Pázmány nyomán kiadott katolikus könyvet, mind az azt cáfoló, Pósházi által Hydropolitanus álnéven írt *Egy Pozsonyból repült huholó bagolynak megmellyesztése* című iratot forgathatta.

inkább Czeglédihez köti a szöveget, aki nem szerepel a dicsért református vitázók közt – talán éppen azért, mert ő maga a szerző.

A bizonytalanságokon túl azonban bizton állítható, hogy a szerző teljesen otthonosan mozgott a *felső-magyarországi hitvita* szűkebb és tágabb szövegterében, ugyanakkor nem követte Pósházi és Matkó allegorizáló, az egész polémia szövegét átszövő parodizáló narratíváját. Bizonyos értelemben sokkal hagyományosabb apologetikus munkát írt, még akkor is, ha művének címében ő maga is gúnyos játékot játszik. Az ötödik evangélista alakja ugyanis a korban talán jól ismert (?) hitvitaanekdotára vezethető vissza. Minderről Szeged városának történetével foglalkozó művekből lehet tudomásunk,<sup>463</sup> melyek elmesélik, hogy egy 16. századi katolikus–református vita során a basa azért döntött a katolikus fél győzelme mellett, mert egy barát még az ötödik evangélistát, Recsepet, az arab egyházi író is megnevezte, s így a basa a katolikusoknak adta a szegedi templomot. Sámbar személyének az ötödik evangélistával való azonosítása egyrészt arra utalhatott, hogy a jezsuita pap elszakadt a kereszténységtől, s szinte egyenesen a mohamedán, törökös „hitelenséget” képviseli *zenebonájával*, azaz viszálykeltésével és hitvitázásával.<sup>464</sup> Tevékenységével megosztja s e megosztottsággal egyenesen igába hajtja a felső-magyarországi városok lakosságát, mint arra Pósházi *Görösös bot* könyvének utolsó, fentebb idézett sorai is utaltak. Másrészt talán a „templomfoglalás” cselét jelképezhette. Mint tudjuk, Báthory Zsófia olyannyira támogatta

<sup>463</sup> „Tudvalevő dolog, hogy a reformáció kezdetén és jóval azután is katolikusok és reformátusok kölcsönösen igyekeztek egymás templomát elfoglalni. A szegedi nagytemplom is inkább a reformátusoké volt már, mint a katolikusoké, mely körülmény szörnyen és méltán bántotta a templom jogos tulajdonosait, a franciskánusokat, akik gyakran kérelmezték a Szegedet uraló muzulmánokat, hogy rendeljék vissza nekik a templomot. A török basa sok kérés után kijelentette, hogy azé a felekezeté lesz a templom, amelyiknek a védői nyilvános vitatkozásban győzedelmeskednek. Kitézetett a vitatkozás napja, amikor nagy sokaság jelenlétében rendkívül heves és tudományos versengés folyt pápista és kálvinista tudós férfiak között. Hiába, a vita nem akart eredményre vezetni. Ki tudja, melyik félnek jutott volna a templom, ha a vitatkozók között hirtelen meg nem jelenik az egyik furfangos barát-kukta. Ez döntötte el a templom és zárda sorsát. Azt kérdezte ugyanis a ref. prédikátortól, hogy hányan voltak az evangélisták? A prédikátor nevetve számolta el a négy evangélista nevét: Máté, Márk, Lukács és János. Ezek voltak – úgymond – az evangélisták. Hát az ötödik evangélista ki volt? – kérdi a fráter. A prédikátor persze tagadta, hogy ötödik evangélista is lett volna, de a fráter mit sem tágítva odavágja az ötödik nevet is: Recsep volt az ötödik evangélista! E kijelentésre a prédikátor hahotázni kezdett a fráter tudatlansága fölött. A vitát vezető basa azonban – e kijelentéssel: »Ne félj pap gazda, tied a templom!« – a barátoknak ítélte a templomot, kiállítván a török nyelvű azon bizonyító oklevelet (1562. jan 7-én), »amely által az alsó Mező-Szeged városi Havi B. asszonyról neveztetett királyi templom a T. Pater franciskánusok törvényes birtokában megerősítettik«. Az együgyűnek látszó fráter, aki gyakran hallgatta a törökök regéléseit, jól tudta, hogy ezek az általa megnevezett Recsep-et úgy tisztelik, mint Mohamed nevezetes evangélistáját. Ez a kijelentés kedvezőbb hatást tett a török basára, mint a vitatkozók mélységes, tudományos fejtegetései, ezért ítélte a templomot a pápisták részére.” MAGYARY 1899. Lásd még: REIZNER 1899, 115–116,

<sup>464</sup> Pósházi gyakran használja ezt a zenebona kifejezést Sámbar tevékenységének ábrázolására: „Ez az oka a sok koztódó és hásártos Irásoknak [...] Meg-tettzik ezekből, hogy a te magod nem egyéb volt Patakon, hanem a zenebonának konkolya.” PÓSAHÁZI 1669, 10–11.

a jezsuita missziót, hogy Kassán templomot is építtetett a rend képviselőinek – s a cím akár erre való utalás, illetve a jezsuiták „cselességére”, behízelgésére való célzás is lehetett.<sup>465</sup>

E játékos cím metaforája azonban nem épül tovább a szöveg narratívájában, s nem jön létre a Pósa-házi és Matkó szövegeihez hasonló allegorikus beszédmód, bár az apológia rövidke terjedelme miatt talán indokolt a feszesebb, polemizáló hang érvényesítése. A néhány lapos kiadvány kuriozitása s az ismeretlen szerző vitába való bekapcsolódása azonban jól jelzi, hogy a vita tétje, súlya egyre nagyobb volt, egyre égetőbb volt a jezsuita szövegekre felelni, felszólalni a misszió vallási és politikai tevékenysége ellen.

Vélhetően éppen az említett okok miatt nem tudta tovább elkerülni a válaszadást Czeglédi István sem, aki végül elég későn, 1669-ben kapcsolódott be a *felső-magyarországi vitába*. Czeglédi alakjáról és a vitában betöltött szerepéről érdemes kicsit hosszabban írni. A kassai lelkész, akinek pozíciójából fakadóan nyilvánvalóan fel kellett szólalni a térségben zajló katolikus, illetve jezsuita térítés ellen, csak személyének nyílt megtámadása után válaszolt Sámbarának, legelőször a *kassai hitvita* keretén belül.<sup>466</sup> Legalábbis látszólag. A *kassai hitvita* kirobantója – könyvészeti leírásaink szerint<sup>467</sup> – ugyanis maga Czeglédi volt, aki 1663-ban közreadta az egyik legmonumentálisabb, Pázmány *Nyolc okok* könyve ellen írt *Barátságai dorgálás* című vitairatát. Mint arra az előző fejezetben is utaltam, e könyvben nem alacsonyodott le Sámbarhoz és társaihoz, akik a térség városaiban terjesztették az ígét, hanem jelképesen, saját prédikátori pozíciójának megerősítése és érzékeltetése végett egyenesen Pázmány ellen lépett fel. A *Barátságai dorgálás*, mely a térítés és vallásváltoztatás ügyét boncolgatja összefüggésben lehetett a fejedelmi család konvertálásával is.<sup>468</sup> Tágabb kontextusában pedig nagyon is arra a térítési folyamatra, jezsuita jelenlétre reflektált, amit Sámbar és a többi rendtag képviselt. Elejtett félmondata, a „Sámbar jezsuita a fegyverzörgés között is pokolra hagyigálá tegnap igaz vallásunkat” a saját jelenéről árulkodik, ugyanakkor retorikailag azzal érzékelteti önmaga eklézsiaépítő és vezető szerepét, hogy a magyarországi jezsuiták mindenkori vezéralakja, Pázmány ellen írja meg munkáját. Ezért úgy vélem, hogy „minden látszat ellenére” a

<sup>465</sup> A jezsuitaellenes írásokban általános volt a szerzetesek alakoskodó, képmutató jellemének ábrázolása. Lásd: PESTI 2006, 9–29.

<sup>466</sup> A kassai vita második darabja a Sámbar által kiadott *Egy vén bial orrára való karika* (RMNy 3155), amire Czeglédi *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetke* (RMNy 3149) című válaszát mindössze öt nap leforgása alatt írta meg.

<sup>467</sup> A kassai hitvita újabb filológiai leírását lásd: HELTAI–MARTIS 2013, valamint az RMNy IV. kötetének vonatkozó tételeiben. Korábbi leírását lásd: SZABÓ 1879; GYÁRFÁS 1913; HORVÁTH 1918; M. NAGY 1899; ZOVÁNYI 1925.

<sup>468</sup> KECSKEMÉTI 1998, 199, 232.

kassai vita nyitó irata nem a *Barátsági dorgálás* volt, hanem szintén Sámbar *Három kérdése*, s a *Barátsági dorgálás* már ebben a vitakörben is válasziratnak tekinthető. Talán ezért is érezte úgy a jezsuita misszós, hogy felelnie kell a prédikátornak, s írta meg a *Vén bial orrára való karika* című polemikus, Czeglédi személyét támadó művét. Mely – nem mellesleg – jó alapot szolgálhatott Pósházinak és Matkónak arra, hogy ők is ökörként, bikaként, illetve Bonasusként ábrázolják majd Sámbart. De visszatérve a *Barátsági dorgálás*ra és Czeglédinek a *felső-magyarországi hivitában* betöltött szerepére, ha a polémia szövegeit olvasgatjuk, melyekben fel-felbukkan Czeglédi alakja és műve, a *Barátsági dorgálás*, arra a következtetésre juthatunk, hogy a kassai lelkész már életében legenda lett, hiszen a gyorsan zajló polémia során egyfajta szövegtekintélyként jelenik meg Pósházi és Matkó műveiben. Előszóval hivatkoznak ugyanis a már említett *Barátsági dorgálás*ra, de egyéb értekezéseire is, s elismerően nyilatkoznak a katolikus szerzőket citáló vitamódszertani eljárásáról is. Azzal, hogy Czeglédi a reformáció előtti egyházi szerzők műveit citálja, s a reformáció tanításának szellemében megnyilatkozó munkákat ütközteti saját korának katolikus vallásgyakorlatával és teológiai értelmezésével, a viták idejét kitágítja az egész kereszténység idejére, azaz az 1517-es esztendő megelőző idők is mind – a mártírtomság és eretnokségek átértékelésével és a protestáns történelem részévé applikáló módszere nyomán – a reformáció küzdelmeit bemutató és elbeszélő időkké transzformálódnak át. Ahogy a szakirodalom fogalmaz az „invented tradition”, vagyis a fikcionalizált történelmi tradíció részeként a reformáció történelmi elbeszélésében éppen azok az események játszanak döntő szerepet, amit a katolikus fél ellenpropagandaként akart eredetileg felhasználni, és így az eretnekmozgalmak léte már történelmi időben bizonyítja az elnyomó, zsarnok katolikus egyházzal való folyamatos küzdelmet a híveknek.<sup>469</sup> Czeglédinek a *Barátsági dorgálás* lapjain alkalmazott retorikai csúsztatása, azaz a félmondatos utalás Sámbarra és a romlásokra, majd a Pázmány ellen folytatott, a vita terét és idejét a 17. század első felének Alvinczi–Pázmány vitázásokat felelevenítő hagyománykontextusához visszacsatoló eljárása, valamint a szöveg argumentációs gyakorlata, mely katolikus szerzőkkel bizonyítja a protestantizmus tanait, mind olyan szerzői eljárások, melyekben önmaga megszólalásának ideje-tere és retorikai pozíciója is a szöveg által megkonstruált történelmi dimenzióba és kommunikációs helyzetbe helyeződik át. Így Czeglédi saját megszólalásának ideje is kilép a felső-magyarországi vallási viták lokális megszólalási teréből, s beemelkedik a nagy protestáns történelmi narratívába,

---

<sup>469</sup> Lásd: TÓTH ZS. 2012, 6–36.

egyetemes és hazai szinten is, teológia tekintélyét pedig a már említett argumentációs eljárás érzékelteti, mellyel saját próféta szerephagyományokra épülő prédikátori alakját konstruálja meg az olvasóknak. Hogy ez a „csúsztatás” mennyire tudott érvényesülni, illetve mennyire is volt hatásos, mennyire volt tekintélyépítő jellegű, az a kortársak elismerő szavaiból érzékelhető. Pósházi a következőket írja Czeplédiről a *Summás választétel* lapjain, amikor Sámbar harmadik, a Szentírás értelmezését tárgyaló kérdése kerül terítékre: „Továbbá örömet a Romai Doctoroknak Oskolájában vinne bennünket, hogy azoktól tanulnók magyarázni az Irásokat. Ojjon Isten bennünket! Mert azt merem mondani, hogy semmi Eretnekek nem tsigázhatták idegenyeb értelemre az Irásokat, mint a Romai Doctorok. Hoszszu Lajstromot tsinálhatnánk erről, de nem szükség: mert minémü kellemés magyarázói legyenek a Romai Doctorok a Sz. Irásnak bőven meg-mutatta T. Czeplédi István Uram a Barátságos Dorgálásban.”<sup>470</sup> Azaz a *Barátsági dorgálást* már a kortársak is úgy olvasták, mint ami a *Három üdvösséges kérdés* harmadik részére adott nagy teológiai összegző feleletként (is) értelmezhető, s mint ami Sámbar könyvére adott válasz volt. S tekintettel arra, hogy Pósházi éppen az idézett vitairatában fejt ki nyomatékosan, hogy Sámbar műve csak Pázmány könyveiből építkezett, érzékelhetővé válik olvasatából a Pázmány–Czeplédi fiktív vita időn és téren kívüli referencialitása is. Czeplédi tudós voltára a következő, durva nyelvezetű munkájában is felhívja a figyelmet Pósházi: „Mind olyanok azok, a mellyeket a Három idvességes kérdésnek Authora, a harmadik kérdésnek második részében Vallásunknak ostromlására Pázmány vak-vezető kalauzából jobb részre elő hozott: mellyeket ez előtt három esztendővel Philaetus Hydropolitanus többire meg-hamissított, és ellenben meg-mutatott, hogy nem a Cálvinista hanem a Pápista Doctorok ellenkeznek a szent Irással. Még-is azon tünődik *Barroco*, hogy könyvére öt esztendő alatt nem feleltenek. Czeplédi István Uramot pedig, soha addig Ispotályban nem vizitek, valamig rendre a Barátságos Dorgálásra (melly akkor lesz a mikor a ház tetejin nyulat fogtok) meg nem feleltek. A Hörpites Poka, igen hánnya-másnak a Summás Válasz-adást, noha egyszer meg-érte volna azzal. A Pápista Rabbikusok, melly igen bémerülnek a mélységes feleletekben, tudgyuk. Annak a tudos embernek fontos és testes írására mit felelének? Edgy a mi Bonasúsunkhoz hasonló fosos Bial, egy arkus papiroskára iprikálék először: mellynek büzit mikor a Jáphetke orrában vissza verte volna, ottan az Ispotályból támada egy bélpoklos koldus, ez őt vagy hat széltében vévén valami rongyos papirossat, arra kené bélpoklosságának genyetségét, azt hagyitá szeme köziben a

---

<sup>470</sup> PÓSAHÁZI 1666A, B6a.

tudos embernek.”<sup>471</sup> Pósaaházi képszerű leírásaiból, melyekkel a kassai hitvita iratait ábrázolta, most csak azt emelném ki, ami jelen elemzésem szempontjából fontos, azaz hogy Czeglédi tudós alakját újfent csak tekintélyként állítja az olvasók elé, s a vita másik pólusára nem is Sámhárt, hanem ismételten Pázmányt állítja.

Czeglédit ugyancsak nagy tekintélyű prédikátorként ábrázolja Matkó is könyveinek utalásaiban, hivatkozásaiban. A *Fövenyen épített ház* könyv lapjain egymás után több művét is említi: „A Franciscanus Barátok, Szűz Máriának eredendő bünnélkül való voltát tanították a Jésuitákkal együtt. De a Dominicanusok tagadgyák. valóban szép kis egység! Restellém le írni, hanem lásd erről Czeglédi István Uram Barátságai Dorgálásról írt könyvet, *pag. 185 & d.* Annál-is bővebben, Maloch Doctor nevű könyvet, melyben 354 egyenetlenségeket hordá halomba a Pápistáknak.”<sup>472</sup> „Ha korbácsolást akarnak a Pápisták érteni, felellyen-meg az egész Pápista világ, a korbácsolás ellen írott könyvére Tiszt. Czeglédi István Uramnak.”<sup>473</sup> Majd a *Bányász csákány* lapjain ugyancsak ezekre a művekre hivatkozik, átemelve a szövegrészeket korábbi írásából, kiegészítve sorait a következőkkel: „*X ut* valóban Tök-fejű írásában, *a pag: 675. ad 681.* Nem tudom mikor haragutt-meg Czeglédi Vramra, de mind csak ő kegyelmét mardossa, azonban farba magát harapja. Mert nem úgy kell az ő kegyelme írása ellen felelni, hanem nyúly annak módgya-szerént hozzá, vedd-fel rendel, ne morogj, írj igazat, s-ugy léssen becsületed. Külömben ha csak morgasz, nyálaskodol, hazudozsz, nevedről fognak mindenek nevezni, holtod után-is rothatt hired fog maradni.”<sup>474</sup> Czeglédi lelkészi, prédikátori alakja tehát rendre megjelent a többi vitázó szövegében is, s számon kérték a jezsuitán, hogy nem tud megfelelni a kassai pap írásainak. E hivatkozásokkal elismerték Czeglédi írói és lelkészi tekintélyét, s ahogy felemelték őt, úgy kicsinyítették le Pázmány könyveinek idézése miatt Sámhárt. Czeglédi önreprezentációs eljárása, mellyel magát Pázmányhoz mérvén meg is határozta gyülekezetépítő és lelkészi szerepét a kassai egyházban, kései posztumusz művében, a *Sion várában* teljesedett ki.<sup>475</sup>

Ám a korszak feléledő katolikus–protestáns hitvitázása egyébként is több, már nem is a térségben térítő, viaskodó „kis” jezsuiták ellen, hanem szimbolikusan Pázmány ellen írt művet termelt ki. Ahogy arra Csorba Dávid tanulmánya is felhívta a figyelmet, éppen az 1660-as évek után, a gyászévtizedben erősödik meg a Pázmány elleni „protestáns

<sup>471</sup> PÓSAHÁZI 1667B, 55–56.

<sup>472</sup> MATKÓ 1666, 58.

<sup>473</sup> MATKÓ 1666, 121.

<sup>474</sup> MATKÓ 1668, 398–399.

<sup>475</sup> PÉNZES 2012, 142–160.

kalauzok” száma.<sup>476</sup> A *Kalauzra* felelő könyvek közül kiemelkedik elsőségével Pósházi János még 1669-ben kinyomtatott, s így a polémiák szellemi légkörében írt *Igazság Istápjja* címmel megjelenő kétkötetes monumentális munkája.<sup>477</sup> Pósházi tehát a Sámhárral folytatott hitvitázás betetőzéseként – Czeglédihez hasonló módon pozicionálja magát – nem is a *Három kérdés*, hanem Pázmány ellen írja meg legnagyobb, kétkötetes munkáját. A Sámhárr–Pázmány viszonyrendszerben pedig talán az érzékelteti Pósházi értékítéletét, hogy Sámhárnak ugyanabban az évben megírja a *Görösös botot*, míg a vitára valóban érdemes műre, Pázmány *Kalauzára* az *Igazság Istápjával*, azaz az igazság botjával, mankójával, támaszával felel. A két „bot” jelképesen is érzékelteti a két jezsuita közti különbséget, hisz míg Pázmány munkájára ő is egy közel ezerötyszáz lapos könyvvel felel, s komoly katekizáló, teológiai szöveget ír, addig Sámhárt, aki műve szerint csak egy tökött ellő Bonasus, *Görösös bottal* agyabugyálja el.

De visszatérve Czeglédire, nyilvánvaló lehetett, hogy a Sámhárr által „Barátságatlan Dorgálás”-nak nevezett mű cáfolása és a személyét ért „Vén hegedűs” gúnynévvel való támadás után a kassai prédikátor válasziratot írt Sámhárr *X, ut Tök* könyvére is, s ezzel ténylegesen bekapcsolódott a *felső-magyarországi hitvitába*. Éppen Czeglédi ezen szerepvállalása miatt nagyon is egyértelmű, hogy a korszak polemikus szövegei, habár körülhatárolható, melyik irat melyikre íródott, számos szállal kapcsolódtak egymáshoz. Czeglédi 1669-ben kiadott *Redivivus Jáphetke* című<sup>478</sup> könyve mintegy folytatása volt a *kassai hitvita* szövegterén belül közreadott *Idős Noe becsületét oltalmazó Jáphetkének*,<sup>479</sup> melyben Ceglédi Palkó és praeceptora iskolai értesülésként számol be Sámhárr művének tartalmáról. Az 1669-ben kiadott, a kassai vita részét képező, de egyes szöveghelyeken az *X, ut Tök* könyvre is felelő iratban már fia, Czeglédi Palkó és tanítója Dobraviczai Miklós dialógusában tárgyalja a felekezetek vitás kérdéseit s a szerzőt ért személyes vádakat. A könyvekben megjelenő szerepjátékokkal mintegy „gyermekeskedésnek” ábrázolta a jezsuita irat okfejtését, önmagát Noéként, kisfiát pedig Jáfetkeként szerepeltette a könyv lapjain. Czeglédinek ez a hagyományos, dialógusos, katekizáló felelete saját vitastratégiájának eszköze volt, melyben oktató jelleggel fel tudta vonultatni a műveltségét reprezentáló, katolikus szerzőket is használó, ám a református hitigazságokat bizonyító citátumait. Igaz, Sámhárr megjegyzése szerint argumentumai már a *Barátsági dorgálásban*

---

<sup>476</sup> CSORBA 2013, 110–111.

<sup>477</sup> RMNy 3591.

<sup>478</sup> CZEGLÉDI 1669.

<sup>479</sup> RMNy 3149.



is csak *monda-mondák* voltak: „Czeplédi István, Cassai Cálvinista Prédikátor, Barátságatlan Dorgálásnak írása szerént, már három esztendőül fogva kérődik az Három Kérdés ellen: de ha ki-bocsátta-is a könyvet, mást nem tud a nyavalyás vén ember, hanem csak a *monda mondát*: ez a Pápista Author-is egyem, ezt mondgya; amaz-is azt mondgya: ez penig, csak fecsegés: ha az egész Ecclesia nem mondgya.”<sup>480</sup> Czeplédinek a korbácsolás ellen írt *Castigálás* című<sup>481</sup> irata kapcsán így ír a jezsuita: „De a korbácsolás ellen kákombákolt Czeplédi könyve-is egyebet nem érdemlene korbácsolni; mert számtalant öszve szór, nem ahoz valót: a ki a bolondhoz illendő [...] olyan könyveket citál ott Czeplédi, kiket soha sem látott, mert a neveket sem tudta le-írni [...] Illyen szégyent vall, a ki el-bizza magát, mint ha sok könyveket olvasott volna: kikből a sok hiába való monda mondát igen gazoson öszve szedvén Czeplédi, ugy hozza-bé üstök vonásba, mint Catholicusok, avagy Pápista Doctorok egymással ellenkező mondásit, azomban többire, vagy Eretnekek, vagy meg tiltott, és meg-vesztegettetett Authorok. [...] A vén hegedüsnek engedgyük, hogy ezek hurán pendüllyön, nállunk efféle gazzággal ellenkezni, dicséretes.”<sup>482</sup> Azaz Czeplédi szövegalkotási módja és a katolikus szerzőket felvonultató taktikája Sámbar szerint csak mende-monda volt, és éles kritikával illette a kassai prédikátort. S mint jó vitázó éppen azt támadta, kifogásolta ellenfelében, amit a kortársak – Matkó és Pósházi – követendőnek, példának hoztak fel. Czeplédi tehát már a vitairatokban is úgy jelenik meg, mint a térség legnagyobb tekintélye, akár kövessék, akár elvesse munkásságát, mindenképpen reflektálni kell a prédikátor műveire és írásmódjára. Éppen amiatt kapcsolódik be a *felső-magyarországi hitvitába*, mert Sámbar olyan műveit is támadja az *X, ut Tök* könyvében, amelyek más témában, más szerzők ellen íródtak, s személyét is kigúnyolja a jezsuita, amit már nem hagyhat válasz nélkül. Sőt a vitában való részvételét, Matkóval és Pósházival való közös fellépését is kifejti, mintegy közösséget vállalva velük. E szövegrészek vizsgálata azonban már átvezet a polémiában megjelenő s a vitairatok szövegeit kísérő gúnyversek témájára.

<sup>480</sup> SÁMBÁR 1667, 32. „igen gyakorta nyakon csapja magát Posaházi, kivált képpen az Három kérdés ellen való írásiban, a nyavalyás vén Czeplédi István monda mondáját követvén egy felől.” SÁMBÁR 1667, 548–549.

<sup>481</sup> Noha Czeplédi saját műveiben *Castigálás* névvel említi az iratot, ez vélhetően nem a címe, csupán a témája volt egy 1659-ben zajló írásbeli polémiának. A könyvészeti kérdéseket tisztázza az RMNy 2889. és az RMNy 2828. tétele.

<sup>482</sup> SÁMBÁR 1667, 675–677.

## A gúnyversek szerepe a vitában

A 16–17. századi protestáns–katolikus felekezeti vitáknak jellemző kísérő szövegei voltak a röpiratokon, nyomtatványokon terjedő, de még inkább a szóbeliségben élő gúnyversek. A polemikus irodalom sokszor nehézkes teológiai, dogmatikus fejtegetései mellett a felekezetek képviselői, az ismert vagy ismeretlen versszerzők a köznép számára is érthető, könnyebben befogadható és nem utolsósorban mulattató szövegekkel gúnyolták ki ellenfeleiket. A magyarországi gúnyversek nyomtatásban is megjelent szövegeit az RMKT kötetei is tartalmazzák, s a hazai szakirodalom már alaposan feltárta ezek műfaji sokszínűségét, a vágánsköltéssel, az antik hagyományokkal vagy éppen a közköltéssel való szoros kapcsolatát.<sup>483</sup> Hargittay Emil megállapítása szerint a magyar nyelvű 17. századi gúnyversek alapvetően négy nagyobb műfaji csoportba sorolhatók, úgymint: paszkvillus, satíra, csúfoló ének és epigramma. E versek kétharmadánál egyértelműen kirajzolódik a felekezeti háttér is, melyből kitűnik, hogy a műveket jellemzően protestáns szerzők írták. Maga a paszkvillus mint műfaj „témáját és célzatát illetően aktualitásokat tartalmazó vallási-politikai gúnyvers, amely általában alantas hangnemben irányul egy vagy több személy ellen”.<sup>484</sup>

Mivel a *felső-magyarországi hitvita* szövegeiben is jelen vannak az ellenfél személyét kigúnyoló magyar nyelvű gúnyversek, úgy vélem, érdemes külön vizsgálni őket, s számotvetni azzal, hogy vajon mi volt a szerepük, milyen funkcióval bírtak e versek a polémia szövegrendszerén belül, s hogy milyen szövegösszefüggések, a vitairatok által létrehozott, a hitvitában érvényesülő kontextusok mentén lehet a verseket értelmezni. Matkó István *Bányász csákány* címmel 1668-ban kiadott könyvének toldalékában szerepel a *Sámbár oda van már*<sup>485</sup> kezdetű gúnyvers.<sup>486</sup> E mű már első olvasásra is rendkívüli szellemességről árulkodik. Matkó az ekhós versforma kínálta nyelvi játékokat kihasználva teszi nevetségessé vitaellenfelét, Sámbárt. Mint arra már Kocsor Erika alapos verstani elemzése is rámutatott, a prédikátor szövege elsősorban a szójátékok, paronomáziák és anagrammatikus nyelvi eszközök felhasználásával hozza létre a vers parodisztikus alapját képező jelentés-elcsúsztatásokat.<sup>487</sup> Így jönnek létre a Sámbár-ámbár, kár-sár, páter-ater, jesuita-ita típusú alakzatok, melyek már önmagukban is igen magas szintű költői

<sup>483</sup> KÜLLÖS 2004.

<sup>484</sup> HARGITTAY 1989, 312–322, 313.

<sup>485</sup> RMKT XVII/10, 88.

<sup>486</sup> A versek szövegét lásd: 4. melléklet.

<sup>487</sup> KOCSOR 1989.

leleményről árulkodnak. Ugyanakkor az is szembeötlő, hogy a vers számos helyen használja a könyv kifejezéseit, és hogy olyan allúziókkal telített a szöveg, melyek nem csupán a *Bányász csákányra*, hanem a polémia egyéb irataira is utalnak. Matkó folyamatosan érzékelteti, hogy Sámbar személye és vitamódszere egyszerre témája a gúnyversnek. A jezsuita páter kigúnyolása során többféle állattal is azonosítja ellenfelét, legelőször disznóként ábrázolja. A „mert előtte jó gyöngy is sár” kifejezés azonban nem csak a „gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé”<sup>488</sup> jézusi tanítást idézheti fel az olvasókban, hanem a polémia szövegösszefüggésében többletjelentéssel is bír. A sár, illetve „Sámbar sárgyúrása” ugyanis, mely a *Bányász csákány* irat argumentációjában is számtalanszor visszatér, eredetileg a jezsuita szerző korábbi vitairatának egy megjegyzésén alapult. Ebben – mint már korábban is írtam – a páter éppen ellenfelei vitamódszerét kritizálva a következőket írta: „Valamint Posaházi Deák-is ügyét rut ocsmány szitkokkal toldván, meg-mutatta, hogy sárral tapaszt, akinek mesze, vagy igassága nincsen.”<sup>489</sup> A sártapasztás kifejezéssel „eredetileg” Sámbar minősítette le a protestáns hitvitázók munkásságát. Ezt a képet írta vissza Matkó könyve Sámbarra, hiszen az egész mű visszavisszatérő szófordulata arra utalt, hogy a jezsuita sárból akarta felépíteni a katolikus egyház építményét, szemben az ebben az összefüggésben igazgyöngyként ábrázolt református hittet/egyházzal. A viták fokozatosan eldurvuló nyelvezetében tehát az eredetileg teológiai okfejtéssel igazolt egyháztani hittételek tárgyalása helyett már a gúny és irónia alakzataival beszéltek el a vitás kérdéseket a szerzők. Matkó könyvének gúny jelentését, a jezsuita sárgyúrását nemcsak a vitairat argumentációja és a toldalékban közölt gúnyvers, hanem a címlapon szerepeltetett fametszet is felerősítette, melyben az éppen sárgombócokat gyúró Sámbart ábrázolták.

De visszatérve a gúnyversre, a „Becsi nincs orrában az aranypercnek” sor azon túl, hogy Sámbar disznó voltára mutat rá, utalhatott egy korabeli műre, a Sámbar által Czeglédi István ellen írt *Egy vén bial orrára való karika* című nyomtatványra is.<sup>490</sup> A kassai hitvita részét képező iratra való utalásból kitűnik, hogy a korszak polemikus művei milyen szoros szövegösszefüggésben álltak, s hogy a térség városaiban létrejövő hitvitázó irodalom vélhetően a szélesebb közönség, a felső-magyarországi városok köznemesi és polgári rétegeit is el tudta érni, hiszen az allúziókat és anagrammákat csak a

<sup>488</sup> „Ne adjátok azt, ami szent, az ebeknek, se gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé, hogy meg ne tapossák azokat lábaikkal, és nektek fordulván meg ne szaggassanak titeket.” Máté 7,6.

<sup>489</sup> SÁMBÁR 1667, 18.

<sup>490</sup> RMNy 3155.

nyomtatványokban jól tájékozott, a viták szövegét folyamatosan követő olvasó tudta kellőképpen értelmezni.

A „Szemtelen Sámbar-is nevét hasogattya /A kinek irását felelvén nem birja” sorok ugyancsak a polémia korábbi szövegeiben létrejövő nyelvi eszközre, illetve a hitvitázó irodalomra nagyon is jellemző, egymás nevét kigúnyoló vitamódszertanra utaltak.<sup>491</sup> E hitvitában a korszak biblikus mitizációs hagyományától egészen eltérő szerzői szerepjátékok, álnevek és azok nyomán létrehozott gúnynevek alakultak ki. S éppen Sámbar Mátyás volt az, aki 1667-ben megjelenő *X, ut Tök* című vitáiratában többek között Matkó nevéből is gúnyt űzött. Mint írta: „Bizonyára nagy patko kel a Matko szájára, mert igen sik, azt mervén hazudni, hogy Calvinus Apja nem emlit öt száz-esztendöt.”<sup>492</sup> Matkó versének következő sorai: „Ha Matkóból patkot homlokodra vész fel” tehát erre a jezsuita szövegrészre utaltak vissza. A prédikátorra egyébként is jellemző volt, hogy a Sámbar által gúnyként ráaggatott jelzőket, az eredetileg a felsőbányai lelkész személyét lekicsinylő Bányász nevet, s mint e vers jelzi, a nevéből faragott Matko-Patko paranomáziát is felhasználta a vitában, s ahelyett, hogy visszautasította volna e szerepeket, éppen ezek felvállalásával verte vissza Sámbar támadását. Bányászként megcsákányozta a Sámbar által sárból összegyúrt eklézsiát, s patkójával még a *quadratus*, azaz a papi süveget is lerúgta a páter fejéről.

A vers utolsó, a „Vásárhelly piatzán Sámbar lovak ára” kezdetű részeiben azon túl, hogy a Sámbar-Sámbar névjáték felhasználásával sánta, értéktelen lóként ábrázolja a páttert, a hitvitában zajló, a felek között kibontakozó személyeskedő csatározásra is reflektál a szerző. A *sámbar* kifejezés, mint azt az RMKT jegyzete is közli, székely eredetű szó, s talán nem véletlen, hogy a korábban Székelyudvarhelyen térítő Sámbar Mátyást éppen ezzel a névjátékkal gúnyolja ki Matkó, aki saját, korábbi lelkipásztori helyét, Kézdivásárhelyt is beleszővi a versbe. Ugyanakkor a piac helyszínének említésével a szerző talán a sárospataki piacon zajló szóbeli hitvitákra is utalást tesz, melyeken – a református vitázók szerint – Sámbar rendre alulmaradt.

A szövegben kulcsszerepet játszó metaforák, amelyek disznóként, légyként és sámbar lóként ábrázolják a jezsuita misszióist, a vers parodisztikus jelentésének kissé félrevezető eszközei. Feltűnő ugyanis, hogy a polémia egyéb irataiban vissza-visszatérő, a szerzetes nevéből képzett állatnév, a Sámbar-szamar nem jelenik meg szövegszerűen a

<sup>491</sup> GARADNAI 2011, 34–41.

<sup>492</sup> SÁMBAR 1667, 346.

költeményben. Ugyanakkor úgy vélem, hogy a Matkó által használt ekhós-versforma rejtve ugyan, de éppen erre a Sámbar-szamar névjátékra és gúnyra utalt. Hiszen ahogy a másik vitázó, Pósházi írta: „Noha, amaz köz-mondás-szerént, Szamar avagy inkább *Sámbar* sívást Isten menyországban nem hall”,<sup>493</sup> úgy játszik rá erre a samarsívás képre Matkó versének formája. A „Sámbar oda van már” kezdetű sorokkal és a visszhangjátékkal ugyanis éppen a páter samar sívása, „iázása” (ámbar-bár, kár-sár, ater-ter, suite-ita) jelenik meg az olvasók előtt. A 17. századi gúnyverseink között is egyedülálló ekhós-vers mint forma tehát már önmagában is samarként ábrázolta a jezsuita missziózt, s mindezzel a költői eljárással Matkó egyrészt talán a középkori eredetű samarünnepeket idézte fel, másrészt pedig betetőzte a vitairatok szövegében is megjelenő, már-már állandó jelzővé és gúnynévvé alakuló Sámbar-szamar elnevezés alakzatát. Matkó verse úgy foglalt helyet vitairatának végén, hogy egyértelművé tette az olvasóknak a paródia, a gúny betetőzésének megjelenését. A gúnyvers mint műfaji eszköz tehát már egy végső fegyver a korábban a szövegek pontos, kérdésről kérdésre való megfelelésre törekvő felsőbányai prédikátor kezében.

Matkó toldalékban közölt verse után Czeglédi István *Redivivus Japhetke* címmel<sup>494</sup> kiadott vitairatának bevezető részeiben található Sámbar Mátyás személyét kigúnyoló költemények. Czeglédi az ellenfél személyének parodizálásán túl éppen arra használja ezeket az előljáró verseket, hogy a résztvevő személyek megnevezésével meghatározza, melyik hitvitába is illeszkedik műve. Név szerint kiemeli Pósházi és Matkó személyét, önmagát pedig a könyvében is alkalmazott szerepjáték nyomán Dobraviczainak hívja. Erre a felsorolásra vélhetően azért volt szükség, mert a lelkész a párhuzamosan folyó *kassai hitvita* részeként is több szöveget megjelentetett, s legújabb művének e verses paratextusában tájékoztatta az olvasókat, hogy milyen tágabb vitakontextusba is volt illeszthető a könyv. Azaz a versek mintegy előljáró szövegeként is funkcionáltak a *Jáfetke* könyv folytatásaként megjelenő, s alapvetően a *kassai vita* részét képező munka értelmezési terének meghatározására, kibővítésére. Czeglédi versének utalásrendszere ugyancsak szóról-szóra a polémia korábbi szövegeire vezethető vissza. Ugyanakkor nála már megfigyelhető az írásművészetére jellemző biblikus nyelvezet érvényesítése is, mellyel a vitázást mint „nyilazást” ábrázolta a *Rhythmusok* elején.<sup>495</sup> Mint látható itt is megjelenik a vitában állandó jelzőként használt gúny: „Istenért-is kérünk Jezsuita *Sámbar!*

<sup>493</sup> PÓSAHÁZI 1666A, 47.

<sup>494</sup> CZEGLÉDI 1669.

<sup>495</sup> RMKT XVII/10, 9.

/ Mutasd meg ha jó vagy: hogy te nem vagy Szamár”, mely kép használata jól mutatja, hogy a Sámbar-szamár gúnynév volt a legjellemzőbb a vitázók körében.<sup>496</sup> Számos kritikai megjegyzést fűz a jezsuita írásához, s a „*Hegedűt csináltam a te Hegedűd-ért*” sorral arra is választ ad, miért kapcsolódott be szövegével a *felső-magyarországi hitvitába*, hiszen Sámbar korábbi könyvében többször is Vén Hegedűsnek nevezte Czeglédit. Ennek a preliminárián, versben való megjelenése egyértelműen az olvasók tájékoztatását szolgálja, hiszen aki olvasta Sámbar könyvét, az rögtön tudta, hogy az *X, ut Tök* könyvre utalt a szerző.

A kassai prédikátor második költeménye, a *Sambar sóhajtása* című vers a jezsuitaellenes költemények hagyományát idézte fel. A 16–17. századtól kezdődően ugyanis számos parodisztikus gyónást és gúnyos sírverset jelentettek meg a protestáns vitázók, kinevettelve a katolikus vallási szokásokat, papi nőtlenséget, ceremóniákat stb.<sup>497</sup> Czeglédi verse egyrészt ehhez a hagyományhoz köthető, másrészt válaszversként is értelmezhető Sámbar egy neki címzett, az *Orvosló ispotály* címmel<sup>498</sup> kiadott katolikus irat végén szereplő, Czeglédiről szóló latin nyelvű parodisztikus epitháfiumra.<sup>499</sup> A *Sámbar sóhajtása* –, azaz lelkének kilehelése a haldokló páter utolsó szavait jelenítette meg, mely végén Czeglédi műveinek hatására a jezsuita megtért a kálvinista vallásra, majd befejezte földi zarándokútját.

A *felső-magyarországi vitában* megjelenő gúnyversek témaválasztásukban és formai megjelenésükben is kapcsolódtak a 16–17. századi paszkvillushagyományhoz. Ugyanakkor többletjelentésüket nyilván csak szűkebb értelmezési kontextusukon belül, azaz a hitvita szöveghálózatában nyerték el. Jellemző, hogy a vers mint műfaji eszköz csak a vita késői szakaszában jelent meg, amikor a vallási kérdések feletti összecsapások nyelve eltávolodott a hagyományos dogmatikai-teológiai vita síkjától, s a szövegek egymásra felelő láncolatában különböző gúnyalakzatok, személyeskedő ügyek váltak meghatározóvá. Funkciójukat tekintve tehát a vitában létrejött parodisztikus képek összegzőinek tekinthetők, melyek minden sora egy-egy utalás volt a vita egy korábbi pontjára. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy katolikus oldalról – a

<sup>496</sup> Czeglédi éppen ebben a művében oldalakon keresztül kifejtett allegorizáló szövegrészében is számárként ábrázolta a jezsuitát. CZEGLÉDI 1669, 60–74.

<sup>497</sup> BALÁZS 1998, 123–165.

<sup>498</sup> SÁMBÁR Mátyás, *Orvoslo ispitaly, melyben egy o-kos praedicans az igaz romai pápista hitre cálvinista vallásbul meg-tért embernek erős nyolcz okai ellen ok nélkül valo haszontalan ütközetiben feje falbanveréstől orvosoltatik egy frater misericordiae álta*, Kassa 1664, (RMNy 3154) (a továbbiakban: SÁMBÁR 1664A).

<sup>499</sup> RMNy 3154.

paszkvillusz hagyomány felekezeti megosztottságát leképezve – nem jelennek meg magyar nyelvű, az ellenfelet kigúnyoló szövegek. Persze külön elemzés tárgyát képezhetné a *kassai vita* nyomtatványain zaljó, Czeplédi és Sámbar közti latin nyelvű gúnyversek elemzése, ezeket említvén azonban csak halvány utalást tehetek arra, hogy talán e gúnyvershasználat is utalhat a két vita közti alapvető teológiai és narratológiai különbségekre. Hiszen míg a *kassai vitában* Czeplédi biblikus nyelvezete volt meghatározó, a polémia beszédmódját ő alakította, s emiatt talán Sámbar is az ellenfélhez igazodó nyelvezettel, többek között a műveltebb olvasókat megcélzó latin nyelvű szövegrészeket és gúnyverset írt, addig a *felső-magyarországi polémia* durva, parodisztikus, a magyar szóbeli hagyományokat, illetve a piaci disputákat is felidéző nyelvisége nem követelte meg ezt. Sőt, mint Matkó ekhós gúnyverséből látható, inkább az anyanyelvű leleményt használták, talán azért (?), mert a megcélzott befogadóközönség is inkább a latinos műveltségtől elszakadt, de már rendszeresen olvasó, a polémia irodalmi szövegterében azonban jól tájékozott városi polgári réteg lehetett. A vitaszövegek elemzésével ugyanakkor az is feltárható és nyomon követhető, hogy milyen alkotói folyamatok előzték meg az ilyen gúnyversek létrejöttét, hiszen a bennük megjelenő parodisztikus képek jellemzően a korábbi iratokban szereplő vitapontokra vezethetők vissza. Ezen összegző jellegű gúnyversek megjelenése pedig arra is jól rámutat, hogy a felső-magyarországi városokban létezett egy olyan olvasóközönség, amely folyamatosan követte és olvasta a kiadott vitairatokat, s éppen ezért megértette a gúnyversek utalásrendszerét is.

### **Az imádságok szerepe a vitában**

Amíg a vita református szerzői Sámbar kigúnyoló verseket illesztettek iratuk elé vagy mögé, addig talán e szövegek hitvitában betöltött funkciójáról az is árulkodik, hogy Sámbar nyitóiratában – mint ahogy azt dolgozatomban előző fejezetemben is tárgyaltam – három imádság szerepelt. A katolikus vallásgyakorlatot segítő imák mint záró paratextusok csak Sámbarnak a vitát elindító könyvében voltak megtalálhatók.<sup>500</sup> Ugyanakkor a

---

<sup>500</sup> Persze vitaellenfelei ezt nem nézték jó szemmel: „Ha az olyan korpa cziberen hizott Ecclesia bünt jóváll, mi nem jóvallyuk, ne is legyen Anyánk, mert igen mostoha. De Sámbarnak sok Anya kezd lenni, Jezabel is az, Apoc. 2. v. 20. A Boldogságos Szüzet-is örömet fogadná Anyának, könyvecskéjének utollyára

szövegek eddigi elemzéséből látható, az egész polémiára jellemző, minden szövegrészre kiterjedő metatextualitás keltheti fel a gyanút, hogy a protestáns gúnyversek mintegy ellenpontjai voltak a katolikus irat kegyességi lelkületét közvetítő imádságoknak. Hogy valóban volt tétje ezen verses szövegeknek, azt talán éppen az jelezheti, hogy a korszakban egyébként fontos polemikus témát jelentő, a szentmiséről szóló vita is részben verses szövegekben folyt e vita nyomtatványaiban (is).

E kérdéskörnél ismét egy kis kitérőt kell tenni. Ugyanis éppen a *felső-magyarországi hitvitát* elindító *Három üdvösséges kérdés* elsődleges kontextusához hozzátartozó vallási-politikai esemény, nevezetesen I. Rákóczi Ferenc katolizálása kapcsán jelent meg a Győri Jezsuita Kollégium által Gorup Ferenc veszprémi prépost neve alatt az *Eleven kútfő* címmel<sup>501</sup> Bécsben kiadott, a misét bemutató, ábrázoló könyv, melyet a szerző a frissen katolizált ifjú fejedelemnek ajánlott. Sajnos e műből nem maradt fenn példány, jelentőségéről azonban éppen a felső-magyarországi iratokból értesülhetünk. Egyrészt mert Szöllősi *Sion leánya* könyvében egy misét leíró – szerinte Krisztust eláruló<sup>502</sup> – verset idéz a könyvből, másrészt mert Czeglédi az 1670-ben megjelenő *Dágon ledülése* címmel<sup>503</sup> megjelent szövegét éppen ennek a munkának a cáfolására írta. Magáról Gorup szövegéről tehát Czeglédi könyve alapján lehet csupán képünk. A prépost Rákóczinak szóló ajánlását a kassai lelkész kommentálva közli a *Dágon* lapjain: „No én, könyvem *Dedikálásához* fogok, s abban így beszéllek *A Tekéntetes Nagyságos és Méltóságos Fejedelemnek*, RAKOCZI FERENCZNEK; Néhai Nevezetes, Hires és Méltóságos Erdélyi Fejedelem RAKOCZI GYÖRGY Egygyetlen Fiának; *A Régi Szent Magyar Hit uj Csillagjának*: Ezt a mindennap gyakorlando Christus áldozattyának eszközét, buzgo szivel, nyujtja, *isméretlen lelki szolgája*, GORUP FERENCZ. Novai

---

biggyezett bálványozó könyörgésében, de *illa berek onnan*. Mert a szentséges Szüz meg-elégszik egygyetlen egy Fiával.” MATKÓ 1666, 59–60.

<sup>501</sup> GORUP Ferenc, *Eleven kútfő nevű könyvecske a szent miséről*, Bécs, 1662 (RMNy, 3020) (a továbbiakban: GORUP 1662).

<sup>502</sup> „Mert a Christust a Mise minden nap elárulja; ezertis nem tiszta Aldozat. Lassad erről, az 1662. esztendőben Becsnen nyomtatott ELEVEN KUT Fő nevű könyvecskeben, a Miseről a Christusnak elárultását! a többi közt ily harmoniat csinál annak Authora, a Mise és a Christus el árulása közt: *Christus csokkal arultatik. / Christus Annásnal vizsgáltatik, s meg csapatik. / A Pap a Mise olvasásához kezd [...]* Im lássád jo Collegium! hogy a te Mised minden nap a Christust hogy árulja el. A Pap Judas. A Pap Annás, a mise csapatás, vizsgáltság. A Pap Kaiphas, Christus ruháját levono Sido, itelő, s ujit moso Pilátus, meg feszítő, fél emelő, s meg ölö Sido; De meg többis, mert megis eszi a Christust, s gyomrát koporsonak teszi, Haj kö koporso! mi kel több a Christus el áruláshoz?” SZÖLLŐSI 1668, 442–444.

<sup>503</sup> CZEGLÉDI István, *Az Ur frigy szekrénye előtt Dagon le-dülése, az az Gorup Ferencz győri nagy prepost miserül irt könyvecskéjének olly megsemmisítése*, Kolozsvár, 1670 (RMNy 3645) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1670).



Püspök, Császár Urunk és Királyunk Tanácsa: Györi Nagy Prepost.”<sup>504</sup> Gorup munkájának első fele 35 pontban ábrázolta a misét, melyekben a pap által a misében végzett cselekményeket párhuzamba állította Krisztus szenvedéstörténetével, második fele pedig 23 pontban mutatta be a katolikus szertartás részeit. Ám ahogy az RMNy-tételben olvasható: „Példány ismerete nélkül nem dönthető el határozottan, hogy a 96 lapos könyvben 35 metszet volt látható a miséről, vagy átvitt értelemben használta Gorup a *kép* szót, hogy a *képpen*-re rímeljen, s csupán szöveges leírások voltak róluk e részben is. Czeglédi válaszában nincsenek további szembeötlő utalások a konkrét képekre, de egykori létezésük mellett szól, hogy a függelék hangsúlyozottan csupán magyarázatokat foglal magában a mise képekben nem ábrázolt ceremóniáiról. Szintén ezt támasztja alá, hogy a [...] jezsuita hagyományban megőrződött leírás kimondottan »per imagines«, azaz képekkel megjelentnek mondja a munkát.”<sup>505</sup> Gorup ellen fogalmazta meg Czeglédi – a könyvészeti kutatások szerint már 1663-ban – a *Dágon ledőlését*, s a katolikus vallási szertartás cáfolása olyannyira fontos ügy lehetett a kassai lelkész számára, hogy művét végül nagy viszontagságok után 1670-ben nyomtattatta ki Kolozsvárott. E könyv elején Czeglédi szintén 35 pontos latin nyelvű párbeszédes szöveget közöl, melyben Krisztus szenvedéstörténetét mutatja be, majd az Apafi Mihálynak szóló ajánlás után fog hozzá Gorup írásának két részben való cáfolásához.

Dolgozatomban azért érintem e kérdést, mert nyilvánvaló összefüggés lehetett Gorup 1662-ben kiadott munkája, Czeglédi 1670-ben közreadott válaszműve és az 1672-ben immáron harmadik alkalommal kinyomtatott *Három üdvösséges kérdés* függelékeként megjelenő, szintén 35 pontból álló *A Sz. Mise gyakorlása* kezdetű szövegek és *Az Misének több Ceremoniait* leíró három paragrafus alatt közölt részek között. A Czeglédi műből „rekonstruálható” Gorup-féle 35 pont és 23 ceremónia ugyanis megegyezik az 1672-es jezsuita szöveg toldalékában szereplő részekkel. Így Sámbar vélhetően azért is közölte a *Három kérdés* 1672-es kiadásában a – feltehetően Gorup könyvéből vett – szövegeket, hogy reflektáljon a *Dágon ledülésére*. Egyetlen különbség, hogy míg Czeglédi iratában úgy idézi Gorupot, hogy Krisztus történetét követik a mise magyarázó pontjai pl. „CHRISTUS KERTBE MEGYEN. – A Pap az Oltárhoz mégyen.”, addig Sámbarnál – nyilván okkal – fordított sorrend olvasható: „A Pap az Oltárhoz mégyen. Christus a kertben mégyen”, majd a pontokat egy-egy az alkalomhoz illő rövid magyar nyelvű imádság követi. A ceremónia

---

<sup>504</sup> CZEGLÉDI 1670, 8.

<sup>505</sup> RMNy 3020. tétel, 387.

leírásánál pedig Sámbar nem tagolja 23 pontra a szöveget, hanem három paragrafus alá szerkeszti a leírást.

A 35 pont/kép alatt szereplő kis imádságok újabb filológiai kalandra visznek minket. Ezek ugyanis összeköthetik Gorup művét és Sámbar kiadványát egy másik, ugyancsak a Rákóczi családhoz kapcsolható nyomtatvánnyal, mégpedig a fejedelemasszony halálát követően Kiss Imre jezsuita szerzetes előszavával 1680-ban *Három szép imádságos könyvecske* címmel Bécsben kiadott nyomtatvánnyal, mely később összekapcsolódva Báthory Zsófia nevével több kiadást is megélt a 18. században. Legutóbb Szelestei Nagy László tanulmánya foglalkozott a fejedelemasszony nevéhez kötődő imádságos könyvek történetével,<sup>506</sup> hiszen korábbi szakirodalmunk csak az 1710/1711-es kiadások kapcsán vizsgálta Báthory Zsófia szerepét a kiadástörténetben.<sup>507</sup> Holl Béla a 18. századi kiadások kapcsán úgy vélte, hogy Báthory végrendeletének a jezsuiták általi késői teljesítése volt az 1710/1711-es imádságoskönyv-kiadás. Mint ismert, Báthory Zsófia már rekatolizációja alkalmával magyar nyelvű imádságos könyvet kért ajándékba Szelepcsényi Györgytől, aki azonban ennek hiányában csak latin munkát tudott neki küldeni, illetve a fejedelemasszony figyelmébe ajánlotta Pázmány Péter *Imádságos könyvecskéjét*.<sup>508</sup> Az 1680-ban megjelenő *Három szép imádságos könyvecske*<sup>509</sup> magyar nyelvű kiadványa kapcsán Szelestei megállapította, hogy a „Holl Béla által is feltett kérdésre, hogy hogyan kapcsolódik Báthory Zsófia nevéhez az 1710-ben kinyomtatott (és 1711-ben új címlappal ellátott) imádságoskönyv, biztos feleletet adhatunk. Az 1710. évi *Imádságos könyv* és annak 1711-ben új címlappal ellátott variánsa, *Báthori Zsófia imakönyve* a Kiss Imre által 1680-ban kiadott *Három szép imádságos könyvecske* új kiadása.”<sup>510</sup> Az 1680-as imakönyv szövegét vizsgálva Szelestei a következő megállapításokat közölte: „az 1680-as kiadás negyedik részét (*A szentséges misebéli áldozatról*) 35 egészlapos metszet díszíti a kötet verzó lapjain, a velük szembeni rektókon pedig a metszethez kapcsolódó oratio/imádság áll (latinul és magyarul). A jó minőségű metszetek alsó kétharmadában a szentmise jelenetei szerepelnek időrendben, a felső harmadokon pedig Jézus szenvedéstörténete (néhány képpel kiegészülve Pünkösdig). A

<sup>506</sup> SZELESTEI N. 2012, 27–35.

<sup>507</sup> HOLL 1996, 127–132.

<sup>508</sup> Mint arra Knapp Éva rámutatott „ez is közrejátszhatott abban, hogy 1662-ben Nagyszombatban Báthori Zsófia magyar, fia latin nyelvű imádságoskönyvet jelentetett meg.” KNAPP 1997, 153.

<sup>509</sup> *Három szép imádságos könyvecske ... melyet a nagy jó emlékezetű Báthori Sophia fejedeleme asszony költségével nyomtattak*, szerk. KISS Imre, Bécs, 1680 (RMK I 1241b).

<sup>510</sup> SZELESTEI N. 2012, 33.

metszeteken nincs szerzőre utaló jelzés, feltételezésünk szerint a metszetlapokat német nyelvű változathoz is felhasználhatták. Alul és felül kézi szedésű címirat kíséri a metszeteket, amelyeken két-két elkülönített, de egy keretbe komponált kép található. A két rész közt tartalmi, prefigurációs kapcsolat van. Például az utolsó metszet címei: *Christus Sz. lelket küld és A' Pap áldást ád*. Jobboldalon az ima feliratai: »Ad Benedictionem Oratio« és »Imadsag«. Az imádság magyar változata: »Uram Jesus Christus, a' ki imádságban lévő Tanítványidnak Szent Lelket küldél; tisztítsd-meg az én szívemet, s-adgy Szent Lelket belé, kinek erejével buzgó és álhatatos legyek Szent szolgálatodban, Amen.« Ebből a részből csak a magyar nyelvű imák (könyörgések) szövegei kerültek be az 1710-es kiadásba, továbbá három rövid, a szentmise ceremóniáit magyarázó fejezet és *A mise áldozatnak természeti miben álljon* című 12 bekezdésből álló tanítás.<sup>511</sup>

Mint e leírásból is látható, az 1680-as *Három szép imádságos könyvecske* szoros kapcsolatban állt Gorup Ferenc *Eleven kútfő* című könyvével és Sámbar 1672-es *Három kérdésének* toldalékával. Mivel Gorup művét 1662-ben ugyancsak Bécsben adták ki, talán feltételezhetjük, hogy az 1680-as imádságos könyvbe nem csak a prépost szövegének 35 miseképét, de az ott használt metszeteket, és a szenvedéstörténet, valamint a mise leírásait is felhasználták. Hiszen a Czeglédi által megválaszolt tipológiai sorrend – azaz hogy először Krisztus kínszenvedését jelöli, s utána a mise részét – arra utal, hogy az 1680-as imádságos könyv elrendezéséhez hasonlóan, a kép felső részén a bibliai események, alul a szertartás jelenetei lehettek ábrázolva. Sámbar éppen azért közölhette „fordított sorrendben” a harmincöt megfeleltetést, mert könyvében a metszetek hiányában más funkciót szolgált a mise leírásának szövege. Mivel a ceremónián résztvevő hívők befogadási horizontját – a könyv metszetei helyett – elsősorban a mise „képe” határozhatta meg, nekik már a könyv *leírása* alapján kellett „visszaérteniük -fordítaniuk” a pap által végzett cselekményeket a krisztológiai jelentésre. Mindezek alapján úgy vélem, Gorup könyvében nemcsak a képletesen használt képek, de az imakönyvhöz hasonlóan 35 metszet is megtalálható volt – hiszen a nyomdászati lehetőségek minden bizonnyal már akkor is adottak voltak –, a Czeglédi által vélhetően pontosan idézett tipologikus sorrend pedig a metszetek használatát tükrözte.

A *Három szép imádságos könyvecské*ben olvasható magyar és latin nyelvű imádságok – melyek jelenlétéről Gorup könyve kapcsán nincs tudomásunk, ám ettől függetlenül szerepelhettek benne –, ugyancsak Sámbar toldalékának szövegéhez vezetnek

<sup>511</sup> SZELESTEI N. 2012, 29–30.

minket. A Sámbar könyvében közölt magyar nyelvű imaszövegek rövidebb terjedelmű előzményei lehettek az 1680-as kiadásnak, melyben kiegészítve, barokkos díszítéssel szerepelnek az imasorok, és csak egy-két esetben fordul elő nagyobb eltérés. A fent – Szelestei által is – idézett rész például így szerepel Sámbar könyvében: „Vram JESUS Christus, a ki Tanitványidnak Sz. Lelket küldél; adgy az én szívemnek-is Sz. Lelket, kinek erejével buzgó legyek sz. szolgálatodban. Amen.”<sup>512</sup> Ugyancsak megtalálható a *Három szép imádságos könyvecskében* a mise ceremóniáit bemutató három paragrafusra tagolt szöveg, mely Sámbar művében is ugyanilyen felosztásban olvasható, s eredetileg Gorup könyvében is fellelhető lehetett. Néhány, nyelvjárási sajátosságot tükröző szó (pl. Sámbar: ing, *Imádságos könyv*: keczelye) kivételével teljesen azonos a leírás. Így talán kijelenthető, hogy a 18. században is nagy népszerűségnek örvendő, Báthory Zsófia nevéhez kapcsolt imádságoskönyv alapvetően Gorup Ferenc *Eleven kútfő* címmel megjelent könyvecskéjének újra kiadott változata, illetve annak felhasználásával készült, vélhetően Kiss Imre jezsuita által újraszerkesztett/kiegészített nyomtatvány volt. A szálak azonban Sámbaron keresztül mindenképpen visszavezetnek Gorup könyvéig. A szakirodalomnak is gondot okozó – a mű szerkezete által nem tükrözött – cím problematikája (három részt említ, de alapvetően négy része van) visszavezethet minket Gorup könyvének szerkezetileg egységként kezelt részeihez. Illetve a *Három üdvösséges kérdés* mint cím hasonlósága a *Három szép imádságos könyvecskével* arra is utalhat, hogy talán maga Sámbar szöveggondozása jelent meg az 1680-as kiadásban is, Kiss Imrének, a Báthory Zsófia lelki gondozásában főbb szerepet vállaló, a fejedelemasszony halotti beszédét is tartó jezsuita előszavának kíséretével, amiben a misét ábrázoló részek ugyancsak *toldalékok* lettek volna. Erre azonban nincsenek adataim. Az azonban bizonyos, hogy Gorup könyvének szövege Sámbar közvetítésével élhetett tovább a fejedelmi udvarban már az 1670-es években is. Sőt, az a tény, hogy Czeglédi lényegesnek tartotta Gorup művének részletes, az eredeti könyvecske tartalmát jóval túllépő cáfolását a *Dágon ledülésében*, és hogy még Szöllősi is megemlítette a könyvet a *Sion leánya* lapjain, arra enged következtetni, hogy az *Eleven kútfő* ismert és elterjedt lehetett a térségben – talán használták a jezsuiták a gyülekezeti misszió során. Azzal, hogy Sámbar az egész polémiát lezáró művének a végén közölte a Gorup könyvéből vett misét ábrázoló szövegrészeket, mintegy lezárta a miséről folyó polémiát is.

---

<sup>512</sup> SÁMBÁR 1672, 134.

Az *Eleven kútfő*, mely ajánlásában a „*A Régi Szent Magyar Hit új Csillagjának*” nevezte az akkor katolizált I. Rákóczi Ferencet, azon kiadványok sorába illeszthető, amelyek a fejedelmi család áttérése kapcsán keletkeztek.<sup>513</sup> S itt meg kell említenem a Báthory Zsófia mély katolikus lelkiségéről tanúskodó, az imádságot fontosnak tartó személyes törekvése nyomán már 1662-ben Bécsben kinyomtatott *Officium, az-az aszszonyunk Szűz Marianak három külömb időre-válo szolosmaja* címmel<sup>514</sup> megjelent katolikus imádságoskönyvet, valamint az I. Rákóczi Ferenc által kiadatott *MANVALE Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in collegio Societatis Iesv Tyrnaviae sub auspicijs* címmel<sup>515</sup> megjelenő katolikus vallási társulati könyvet.<sup>516</sup> A vallásos társulati életet serkentő könyvecskék sorába jól beleillik Gorup hiánypótló, miséről írt magyar nyelvű munkája. A protestáns válaszok fényében (Czeglédi, Szöllősi), valamint a szöveg továbbélésének (Sámbár, Kiss) tükrében talán joggal mondható, hogy a rekatolizációs eseményt kísérő művek közül a 18. század folyamán már Báthory Zsófia imádságoskönyveként hasonló sikert ért meg a szöveg, mint a később *Officium Rákóczianum* néven továbbélő, részben a *Manuale* szövegét is felhasználó társulati munka.<sup>517</sup> Ebből azonban még egyértelműbb, hogy az 1661–1662 között Győrben szolgáló Gorup Ferenc és Sámbár Mátyás ugyanazon okból, a Rákócziak katolizálása miatt írták meg műveiket, az *Eleven kútfőt* és a *Három üdvösséges kérdést*. Olyannyira összefüggött a két munka, hogy a szerzőség kapcsán a jezsuita hagyományban – mint azt az RMNy tisztázza – sokáig Sámbár neve alatt szerepelt a miséről szóló könyvecske is. Hozzátehetjük, talán nem csak tévedésből, hanem azért is, mert a kiadványok szövege – pontosabban Sámbár 1672-es iratának toldaléka és Gorup munkája – részben megegyezett.

Visszatérve e téma elején felvetett kérdéshez: szembeötlő tehát, hogy a katolikus iratokban nem jelent meg magyar nyelvű gúnyvers, maga a vitaindító *Három üdvösséges kérdés* pedig már kezdeti alakjában is három imádságot hordozott, s a körülmények, azaz Báthory Zsófia lelki igényének ismeretében, talán mondhatjuk, hogy azért szerepeltek a

<sup>513</sup> Ahogy arra Knapp Éva is felhívja a figyelmet: „a katolikus nemesség, a papság és a jezsuiták, [...] I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a »*Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum*«-ot látták [...] Egyrészt I. Rákóczi Ferenc katolikus vallásossága, a Rákóczi család közismertsége és tagjainak az említett társulati kiadványokkal kapcsolatos mecénási gesztusai miatt. Másrészt a független magyar jezsuita provincia megalakításának többszöri sikertelen kísérlete után a XVII. század végén a Rákóczi név valószínűleg a magyar jezsuitáknak is a nemzeti önállóságot szimbolizálta.” KNAPP 1997, 154–155. Az önálló jezsuita provincia létrehozásának azonban a rend belső vitái miatt nem volt reális esélye a 17. században. LUKÁCS 1989, 7–39.

<sup>514</sup> RMNy 3051.

<sup>515</sup> RMNy 3055.

<sup>516</sup> Ezekről részletesen Knapp Éva idézett tanulmánya szól. KNAPP 1997.

<sup>517</sup> KNAPP 1997, 159.

traktátusban e toldalékok, hogy a fejedelemasszony tetszését is elnyerje a könyvecske. A gúnyversek – a vita nyelvezetét egyébként is populárisabb irányba eltoló (Matkó), illetve a régebbi paszkvillusz hagyományt felelevenítő (Czeglédi) – protestáns szerzőknél jelentek meg, melyekkel nem hogy a kegyesség, sokkal inkább a pamflet/politikai irodalom felé terelték a teológiai vita nyelvezetét. Mindez a különbség pedig annyira szembeötlő volt, hogy Sámbar tanítványa, Illyefalvi István is megjegyezte a vitát lezáró iratban: „Más emberek Istent áldgyák, midőn lelkek hasznáért fel vött fáradságoknak végét érik; a mi Matkónk pedig káromkodik, morog, kiváltképpen az utolsó Magyar Verseken, a hol *triumphál* szökik, ugrik, örömében. A *Moslék, Gané, Korpa* gyakran forog a nyelvén, a *Vajdákat füstös istállójú Czigányokat, mindent öszve keverő disznokat* győzedelmének bizonyosságára elő hja, s ezekkel végezi el *moslékos, ganéjos, korpás* Könyvét, magának, s a Cálvinista vallásnak örökké való kissebbségére. De akinek Isten okosságot adott, megtapasztalhattya, hogy csupa bolondság, minden dolga a Zilahi kiáltónak.”<sup>518</sup>

### **Képvita a hitvitában – Illyefalvi tanítványi felelete**

Már Gorup Ferenc misét ábrázoló *Eleven kútfő* című könyve – melyben vélhetően 35 metszet is szerepelt – érzékeltethette, hogy a felső-magyarországi városokban megújuló katolikus térítésben milyen jelentős szerepet kapott a nyomtatványokban is megjelenő képi ábrázolás, illetve képhasználat. Éppen Czeglédi viszontválasza, a *Dágon ledőlése* érzékelteti a téma súlyát, hiszen némiképp meglepő módon a rövid katolikus kegyességi műre a kassai lelkész egy nagyon vaskos, polemizáló, magyar és latin nyelvű részeket tartalmazó, teológiai tekintélyeket felvonultató könyvvel válaszolt. A Czeglédire jellemző „biblikusság” éppen a válaszirat címében közvetítette a híveknek a protestáns prédikátor ítéletét: a katolikus mise maga a pogány Dágonnak bemutatott áldozat.

A mise bálványozásként való ábrázolása a kassai lelkész egyéb műveiben megjelenő, a katolikus vallási szokásokat bíráló szövegek sorába illeszthető. Gondolhatunk itt az 1659-ben *Az országok romlásáról írott könyv* címmel megjelent munkájára, melynek második felében a képtisztelet ellen ír egy egyébként Pázmányt cáfoló szöveget,<sup>519</sup> illetve a jezsuitákkal folytatott, a gyülekezeti életben megjelenő penitenciatartás és önostorozás

<sup>518</sup> ILLYEFALVI 1669, 335.

<sup>519</sup> GARADNAI–MARTIS 2011.

ellen született könyveire.<sup>520</sup> A katolikus bálványozási szokások elleni fellépése tehát folyamatos és mondhatni fokozatos volt, amiben a *Dágon*, a mise ellen írt munka már csak késői megjelenése miatt is szinte betetőzte és lezárta a prédikátor ilyen jellegű tevékenységét. Ebben az értelemben Czeglédi életműve szinte kétpólusú, persze egymással szorosan összefüggő s egymást kiegészítő részekből álló tudatos munka volt. Egyrészt cáfolta a katolikusok teológiai tételeit és vallási szokásait, valamint vállalta a polemikus művek megírását. Másrészt saját felekezete építése során a hitet megerősítő (*Csatázó lélek*) műveket, illetve a teológiai tanítást összegző életmunkát, a *Sion várát* is elkészítette.<sup>521</sup>

A bálványozás, azaz a képtisztelet kérdése vissza-visszatérő témája volt a *felső-magyarországi hitvita* iratainak is. Ugyanakkor ezen vitapont belesimult a többi dogmatikai kérdéskör (áldozás, gyónás stb.) megtárgyalásába. Egészen addig, amíg Matkó István 1668-ban megjelenő, *Bányász csákány* című iratának címlapján egy Sámhárt kigúnyoló kis fametszetet nem közölt. E képecske kapcsán, úgy vélem, érdemes dolgozatomban röviden érinteni a képtisztelet és a képhasználat teológiai ügyét, illetve a vita mikroirodalmi szövegterén belül maradván a polémia nyomtatványaiban megjelenő, a vitairatok tartalmával sok esetben igen szoros kapcsolatban lévő s a jelentést felerősítő képi ábrázolásokról, metszetekről, illetve a könyv médiumáról is néhány szót ejteni.<sup>522</sup>

Köztudott, hogy a reformáció élesen támadta a katolikus egyház képteológiáját, s elvetette, bálványozásnak ítélte a katolikus vallási szokásokat, a szentképek tiszteletét, Krisztus ábrázolását. Persze a képteológia körül maga a katolikus egyház is éles belső vitákat folytatott, s több évszázados története során sem alakult ki teljesen egységes felfogás e témában.<sup>523</sup> Éppen a reformációs folyamatok készítették arra Rómát, hogy a belső megújulás reményében megtartott tridentinai zsinaton egységesítse álláspontját, s megfogalmazza, letisztázza a képtisztelet teológiai tanait is. A katolikus egyházon belül is vitatott téma alapkérdése: ábrázolható-e Krisztus? Vagy az ószövetségi parancsolatot követve minden faragott/festett kép bálványozásnak minősül? A katolikus egyház álláspontja szerint mivel Krisztus maga is Isten képmása és kétlényegű: isteni és emberi természetű, megtestesülésével Isten láthatóvá vált, ezért ábrázolható is. A képek

<sup>520</sup> CZEGLÉDI István, *Siralmas szarándoki járásból [...] haza érkezett Malach doctornak néhai napkor elhagyott, s kicsinyiségében véle egygyütt oskolázta-tott, Melach tudos baráttyával való paj-társi szo beszede*, Patak, 1659 (RMNy 2868) (a továbbiakban: CZEGLÉDI 1659B).

<sup>521</sup> PÉNZES 2012.

<sup>522</sup> E témáról korábban már megjelent egy kisebb közleményem: GARADNAI 2010, 64–70.

<sup>523</sup> Legteljesebb összefoglalása: SCHÖNBORN 1997. Az ortodox ikonok művészettörténeti jelentőségéről: USZPENSZKIJ 2003; XERAVITS 2005.

ugyanakkor nem lehetnek az imádat tárgyai, csupán a tisztelet illeti meg őket. A katolikus képteológia is erős megkötésekkel különbözteti meg az Istent megillető imádatot (*latría*) és a szenteket illető tiszteletet (*dulia*). Igaz, ez inkább a keleti egyház teológiájában volt kidolgozott, ahol súlyos belső viták is kialakultak e kérdés körül, és a képrombolás külön korszakot élt meg.<sup>524</sup> A latin egyház dogmatikai tanításában a niceai zsinattól a *latría/latreia* helyett inkább az *adoratio* fogalmát használta, azonban többértelmű jelentéssel, melynek tisztázására és pontosítására a tridenti zsinaton törekedtek.<sup>525</sup> Ennek eredményeként a zsinat határozata szerint a szenteket és képeket megillető tiszteletet a *veneratio* kifejezésével, az Istennek járó tiszteletet és imádatot az *adoratio* fogalmával írták le.<sup>526</sup> Ahogy arra Bitskey István és Tasi Réka munkái már rámutattak, a magyarországi felekezeti polémiák során legelőször Monoszlóy András veszprémi katolikus püspök és pozsonyi prépost *De cultu imaginum* című irata tárgyalta kifejezetten a képtisztelet ügyét.<sup>527</sup> Tasi Réka is kifejtette, hogy Monoszlóy munkájában számos nyelvi, fordítási nehézségből adódó probléma volt, melyek miatt a latin teológiai terminusok magyar nyelvre való átültetése nem volt egyértelmű, holott éppen az lett volna a cél, hogy tisztázzák a tisztelet és imádat közötti fogalmi különbséget. Jellemző módon e fogalmakat is Pázmány igyekezett pontosítani, s Bitskey megállapítása szerint a Magyarival és Alvinczival folytatott viták után végül is a *Kalauz V.* könyvének 4. fejezetében közvetítette legteljesebben az egyház hivatalos álláspontját a képtisztelet kérdéséről.<sup>528</sup>

Természetesen teológiai értelemben a *felső-magyarországi hitvita* szövegeiben sem születtek új fogalmak vagy a hivatalos felekezeti állásponttól eltérő érvek a képtisztelet kapcsán, ám az jól megfigyelhető, hogy a vita késői szakaszában a képtisztelet kérdése fokozatosan kiéleződik. Bár ez szinte minden teológiai kérdésre igaz. Ennek egyik része, hogy a polémiában a protestáns szerzők igen csak gúnyos hangnemben beszéltek a katolikus vallási cselekedetéről. Matkó például a következőképpen írt: „Továbbá, ha a ti

<sup>524</sup> SCHÖNBORN 1997, 113–143.

<sup>525</sup> „A nyugati kereszténységben a görög *latreia* latin megfelelője leginkább az *adoratio* lett. A niceai zsinat szerinti »aszpaszmosz kai timetike proskünészisz« vagyis a tisztelet és megtisztelő hódolat a proskünészisz és a *dulia* (gör. δουλεία, lat. *dulia*, egyfajta – mély – tisztelet, amelyet a szentek felé lehet kifejezni), az elsőt a keresztény latinban gyakran a *veneratio*, a másodikat sokszor a *cultus* szóval fordították. Ám a leggyakrabban és a legtágabb értelemben használt kifejezés az *adoratio* volt, ami az Isten imádata mellett gyakran jelölte a *latreia*tól eltérő tiszteletadást is, hiszen az *adoratio* etimológiailag ugyanazt jelenti, mint a proskünészisz (ad+os, vagyis az ujj szájhoz emelése és csók dobása, ilyen módon a szertartási tiszteletadás kifejezése, künéin: ’megcsókolni’). Mindez a későbbiekben olykor fogalmi zavarokat is okozott.” TASI 2012, 51–64.

<sup>526</sup> TASI 2012, 53–54.

<sup>527</sup> MONOSZLÓY András, *De cultu imaginum: Az idvössegre intő kepeknek tiszteletiről való igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589 (RMNy 632).

<sup>528</sup> BITSKEY 2005B, 67–77, 75.



bálvány képeitek felől azt mondanok halgatoiknak, hogy azokat ti csak úgy tartjátok, mint a Salamon templomában az Isten szekrénye felett állott Cherubim képeket. Erre-is így felelnék: De bizony nem csak úgy tartják [...] Mert a Sidok a Cherubim képeket soha nem csokolták, sem nem imádták: De a Páristák a magokéit csokollyák, szopják, nyallyák, s tisztelik.”<sup>529</sup> Tulajdonképpen a dolgozatomban korábban idézett, a pannonhalmi apátról szóló anekdota is a katolikus képtiszteletet igyekezett kigúnyolni Pósa-házi szövegében. Az, hogy ilyen indulatosan nyilatkoztak a reformátusok e kérdések kapcsán jól bizonyítja, hogy a felső-magyarországi városokban kibontakozó társulati, gyülekezeti élet – melyről Knapp Éva már idézett kutatásai is beszámoltak –, illetve a létező, és talán egyre inkább felélénkülő népi vallásosság nagyon is eleven volt a lakosság körében. A vitairatok lapjain egyre-másra olvashatók a katolikus tradíciókról, vallásosságról s persze a jezsuiták tevékenységéről, ámításáról szóló szövegrészek.

Éppen a protestánsok által a jezsuiták ellen felhozott bálványozással és képtisztelettel kapcsolatos vádak miatt váltott ki nagy felháborodást a katolikusokból, amikor a képek használatára olyannyira érzékeny református szerzők egyikénél egy parodisztikus fametszet került a címlapra. Matkó István *Bányász csákány* című könyvének elejére illesztett és a Sámbar iratában felvázolt eklézsia-hegy szimbólumot, valamint magát a jezsuita szerzetest kigúnyoló képecske kivételes munkának számított a korszak magyarországi nyomdászatában.<sup>530</sup> A polémia nyomtatványaiban ez az egyetlen olyan képi ábrázolás, mely – ellentétben a katolikus metszetekkel – kifejezetten a vitairat parodisztikus tartalmát felerősítő jött létre. Az ilyen jellegű képhasználat – mint azt már korábban említettem – egyértelműen a reformáció médiumhasználatához, a 16. századi pápaságot kigúnyoló parodisztikus gúnyképekhez, sőt a jezsuitaellenes képi ábrázolásokhoz<sup>531</sup> kötötte Matkó munkáját. Szimbolikus a vitában e képhasználat mikéntje: amíg a katolikus iratokban, jellemzően a kegyességi művekben bibliai eseményeket ábrázoló metszetek kísérik a szöveget, addig Matkó munkájának elején a vitairatban kifejtett allegóriát felerősítő, Sámbar sárgyúrását ábrázoló fametszet látható. A jezsuita süveg – mely a nyugat-európai gúnyképeken is egyértelműen felismerhetővé tette a szerzeteseket – itt is megjelenik, ugyanakkor a gyülekezet identitásformálását segítő és

<sup>529</sup> MATKÓ 1666, 23–24.

<sup>530</sup> „Fametszettel díszített mű mindössze kettő jelent meg a pataki nyomdában. Az egyik Comenius *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis*-ének (A látható világ) töredéke [...] a másik pedig Kézdivásárhelyi Matkó István *X, ut Tök, Könyvnek el-tépése. Avagy, Banyasz Csakany* című műve, amelynek a címlapját díszítette fametszet.” TAKÁCS 1978.

<sup>531</sup> NIEMETZ 2008. Könyvismertetését lásd: MIHALIK 2010, 405–409.

az olvasók önazonosságát erősítendő a bányászok is jellegzetes öltözetükben, csákánnyal a kezükben jelennek meg a rajzon – hiszen ők is a szöveg állandóan megszólított főszereplői. A figurák mellett a középkori ikonotextekhez vagy éppen a modern képregényekhez hasonlóan szóbuborékban közölt szöveg is olvasható, mely még inkább felerősíti a könyv parodisztikus-allegorikus jelentését: „Gyúrjad Sámbar! / Rádverem gyúrjad!”

Hogy e képnek igenis volt teológiai tartalma és üzenete, illetve katolikusellenes teológiai jelentése, éppen a metszet ellen kikelő jezsuita válaszból derülhet ki. Hiszen az ábra arra készítette a vitairatra tanára és mestere helyett válaszoló Illyefalvi Istvánt, a kassai Kisdyanum papnövendékét, hogy saját könyvére „ellenképet” illesszen, valamint előljáró beszédében külön ki is térjen a képek teológiai jelentőségére: „Matkó Hazugságinak első Megtorkolásában, *Fol*, 435. meg-irta vala Tisztelendő Professorom Cálvinusból, hogy méreg van bögyiben, valaki a Szókon kapdos, de im másodszor-is, ugyan csak a szókon való kapdosás a Matkó fegyvere: BANYASZ CSAKANY, ugy mond: hogy im Bányásznak, a Bányán való lakásáért neveztetett vala: de a meg-avasodott számtalan hamisságiért, Czigánynak-is neveztetett azon Könyvben. Valamint azért a Bányász nevezetiről, Matkó, *Bányász Csákánynak* nevezte irásit, ugy a Czigány nevezetiről, *Czigány Kalapácsnak* nevezhette volna: annál-is inkább, hogy a Cálvinista Patronusok Pénzéből, hamis képet vert Könyve elejre, holott az igaz képet igen gyűlölik a Calvinisták: s-ez az, a mit mond Sz. Dávid, *Psal. 26. 12. mentita est iniquitas sibi*: a maga fejére hazud a hamisság: az igaz képet gyűlölitek; a hamis képet sok Pénzel veretitek a Czigány Kalapácsal: mint ha Papiros, tentás Csákányokkal a kö-szálon épült Romai Sz. Igazságh, és a Tisztelendő P. Sámbar Professorom szörnyen verettetnék: be! fáj! Illyen Gyermekei alakoskodással akarja el-nyerni a pályát, Predikátortok.”<sup>532</sup>

Illyefalvi tehát a református gúnyképet a felekezetek közötti képteológiai viták kontextusába helyezte, s magát a képhasználatot problematizálta. Olvasatából kitűnik, hogy a rendelkezés(ükre)re álló médiumok használata felekezetileg kötött volt. Azaz a képek alkalmazása abban az esetben elfogadott a számára, ha az a vallásos cselekedet, lelki épülést segíti elő. Ellenkező esetben – egy profán kép – a maga nemében „szentségtörésnek” minősül. Ez persze a katolikus képolvasat: a képet ugyanis úgy lehet

<sup>532</sup> ILLYEFALVI 1669, (\*\*\*) . A pénzzel és a könyv költségeivel kapcsolatos megjegyzései arra engednek következtetni, hogy egy ilyen fámetszetes, rendelt képpel díszített kiadvány drága „multság” lehetett a korban.

olvasni, mint a nyomtatott betű<sup>533</sup> – s mivel egy jezsuita így olvas, éppen ezért lehet botrányos, blaszfémikus a másik felekezet képhasználata: a karikatúra. Mely éppen arra a katolikus képolvasási mechanizmusra játszik rá, amit – pusztán jelenlétével és jelentésével – a szöveg és kép összefüggésében létrehozott parodisztikus tartalmával nevette ki. Ez azonban nyilván ellenkezett a jezsuita képhasználattal,<sup>534</sup> s Illyefalvi a teológiai problémát érzékeltetve a protestáns vitairat elejére illesztett *hamis* kép ellen saját könyve elé egy *igaz* képet tett. Ráadásul – úgy tűnik, a katolikus képtisztelettel kapcsolatos alapvetéseket leginkább közvetítő – Monoszlóy *De cultu imaginum* könyvéhez hasonlóan Illyefalvi is a megfeszített Krisztust ábrázoló kálvária képét, a Megváltó lábainál térdeplő Máriát és Jánost ábrázoló metszetet használt. Monoszlóy könyvének címlapverzóján, ahogy arról Bitskey és Tasi is írt, a képtiszteletről szóló latin és magyar nyelvű vers olvasható a kép felett, illetve alatt: „Hoc Deus est, quod imago docet, / sed non Deus ipsa: / Hanc recolas, sed mente colas, / quod cernis in ipsa. – Valamit ez kép tanet, es ielent, / Isten az: ezt nem tartom mint Isten: / Böchüllöm, de elmemmel tisztelem / Az mit mutat, es ielent en nekem.”<sup>535</sup> Bitskey a verseket Pécsi Lukácsnak tulajdonította, azonban Tasi megállapítása szerint ezek a katolikus szöveghagyomány részei voltak. Mint írja: „jóllehet Pécsi magyar és latin nyelvű verseivel is jelen volt a korszak könyvkiadásában, úgy gondolom, hogy legfőljebb a magyar nyelvű versike az övé, a latin ugyanis egy késő 13. századi, Európa-szerte ismert figyelmeztető versike, mely a 17. századig gyakran ismétlődik a képtisztelet kérdésével foglalkozó traktátusokban. Pázmány az *Öt szép levél*ben maga is közli a latin versike egy változatát, a vitairat első kiadásában (1609) »régí [...] vers«-ként említve.”<sup>536</sup> A katolikus képteológiai tanításokat közvetítendő Illyefalvi is egy hasonló kis verses

<sup>533</sup> A keresztény hagyományban a képek olvasásának típusairól: „A késő ókori, bizánci és középkori keresztény képiség pedig három alapvető vonással jellemezhető, melyek megkülönböztetik a képzőművészet más – akár vallási tárgyú – formáitól. Az egyik a műtárgy szakramentális felfogása: az ikon misztérium, azaz benne racionálisan fel nem fogható módon jelen van a transzcendens, akárcsak a szentségekben. A másik a szimbolikus tartalom: az ikon jel, pontosabban egy jelrendszer jelentéssel bíró és önmagában értelmezhető – és értelmezésre felszólító – egysége. A harmadik jellemzőt az ikon expresszív jellegének nevezném: az ikon nem pusztán jel, hanem – mint a nyelvben a hangutánzó szavak – a jelöltre hasonlító jel, azaz hordoz egy nyelvileg nehezen artikulálható tartalmat, mely nem nyelvi, nem propozicionális eszközökkel közvetíti üzenetét, nem racionális formában hat a szemlélőjére.” 45. „Az ikonok harmadik jellemzője képírás jellegük. A korai kereszténység meghatározó anyanyelvén, görögül, a képeknek e vonása magától értetődő: írást és festést egyazon szó fejez ki: *graphé*. Ami lényegesebb: míg a jánosi kereszténység Krisztust az Atya *logoszaként* jellemzi, a páli levelek számára Krisztus az Atya képmása, *eikónja*. Másrészt a legkorábbi keresztény ábrázolások tulajdonképpen festett szövegek, dekódolható rejtjelek. A IV. századtól az egyházatyák pedig gyakran – bibliai témájú vagy mártírokat ábrázoló – keresztény képi ciklusok didaktikus funkcióját hangsúlyozzák.” BUGÁR 2011, 45–68, 46–47.

<sup>534</sup> KITTLER 2005, 75–80.

<sup>535</sup> BITSKEY 2005B, 67–77, 68.

<sup>536</sup> TASI 2012, 55.

szöveget illeszt a kálváriakép két oldalára. Baloldalt: „Krisztusnak sz. képét / mint illik tisztelyed”, jobboldalt: „De csak akit jelent / imádással illyed” – szövegek olvashatók. Mint látható, a 17. század második felére már nyelvileg letisztultabb a magyar nyelvű rigmus, mely közvetíti a képtisztelet elveit a metszet mellékleteként. S hogy miért pont a kálváriakép szemléltette a képtiszteletet a gyülekezetnek? Talán azért, mert a keresztre feszített Jézus, azaz a megtestesült Isten, illetve Isten „képmásának” lábainál térdeplő Mária és János mintegy példát mutattak a keresztény híveknek a tiszteletadás módjáról: a térdeplésről, főhajtásról, amely a katolikus teológia szerint megilleti a szentképeket is. Így, ahogy például a szentmise cselekményeinek előképe a szenvedéstörténet (Gorup könyvének és a *Három szép imádságos könyvecskének* az ábráin), úgy ez a metszet is tipológiai előképe a katolikus vallási szertartásoknak, cselekedeteknek.<sup>537</sup>

Illyefalvi képcsátája, amelyet Matkó gúnyképe ellen vívott, arra enged következtetni, hogy a felső-magyarországi városokban zajló hitviták, felekezetek közötti szóbeli és írásbeli összecsapások komoly médiaesemények voltak. Illyefalvi ugyanis rögtön reflektált a református irat képhasználatára, teológiai vitát kezdeményezett, s vitairatában ki is fejtette, hogy mi a képi ábrázolással kapcsolatban a katolikus egyház felfogása: „De halládé Matkó! Szintén azt kellenék meg-mutatnod a Sz. Írásból, fontos okokból, igireted szerént, hogy nem szabad azt az ábrázatot ki faragni, melyben magát az Isten meg mütatta, és látható képpen meg jelent a szenteknek. Szabad néked elmédben a Galamb, és a tüzes nyelvek hasonlatosságát gondolnod, szabad ezt, a Zilahi predikáló székben, szókkal ki ábrázolnod, szabad bötükkel ki irnod, szabad írásban látnod, olvasnod, miért nem szabad nekünk festékkal, faragással ki-jegyoznünk? Vallyon, s-nem ugyan azt jedzié a szó, vagy az írás, és gondolkodás, a mit a festékkal, a faragással ábráztatot hasonlatosság? bizony a mit hallunk, annak valami hasonlatosságát kapcsollyuk és ábrázollyuk elménkben: *Intelligente enim, necesse est phantasmata speculari. Arist. 3. de Anim. text. 30. 39.* és a Sz. Lélek Istennek, Pünkösöd-napi el-jövetelét-is ugy nem gondolhattjuk, hogy tüzes nyelveket ne formállyunk gondolatunkban. Azonképppen a Sz. Írás, az Istent szóval ki jedzi, mikor néki kezét, lábat, szemet, száját, tulajdonit: miért nem szabad nekünk-is ugy ki irnunk az Istent, mint maga ki iratta magát a Sz. Írásban? Felely meg ha ember vagy: holot Moyzesis, a mint a Hegyen elméjével látta, ugy öntette a

<sup>537</sup> Biblikus tipológiáról lásd: FABINY 1998A.

Kerubínokat: *Exod. 25. 40.* Salamonis úgy faragtatta: *3. Reg. 6. 23.* ide kel vala a tompa Csákánnyal ütnöd ide! tucz másnak írni, responde! responde!”<sup>538</sup>

A kép, ahogy az írás, vagy az ember elméjében alkotott, a beszéd nyomán létrejövő gondolat ugyancsak közvetítő közege Isten igéjének, s ilyen értelemben az írás és a képkalkotás ugyanolyan mediális eszköznek tekinthető. Monoszlóy iratában Szent Ágoston nyomán hasonlóan vélekedik a képek és az írás jellegéről. Bitskey összegzése szerint a „jelek tehát az ábrák, s ugyanúgy a betűk is, nem lehet tehát különbség *textus* és *imago* funkciója között, ezek egyenrangúságának bizonyítása kezdettől fogva a képtisztelet katolikus érvrendszerének középpontjában állt.”<sup>539</sup> Tulajdonképpen hasonló szemiotikai felfogás tükröződik Illyefalvi munkájában is, melyben a katolikus képhasználat kapcsán bizonyítja szöveg és kép egyenrangúságát. Ezen az általános képteológiai okfejtésen túl – ami megjelenik Illyefalvi munkájában – talán az lehet fontos számunkra, ahogy a szerzők a könyvhasználatra, magukra a könyvekre, a könyv szerzőségének ügyére és a nyilvánosság formálásának különböző fórumaira reflektálnak. A könyv mint médium ugyanis már önmagában is vita, illetve a diskurzus tárgya, melynek megjelenése, formája, alakja, vizualitása is a polémia része. A vitát elindító *Három üdvösséges kérdés* kis alakjával csupán „könyvecske”, ugyanakkor ajánlószövege megerősítve a patrónus címerábrájával reprezentatív célokat is szolgál. A Nádasdyak vadkacsás címere az ajánlószövegben kifejtett allegória nyomán a reformációtól elposványosodott tóként megjelenő országban a katolikusok patrónusának erejét, az eljövendő megerősödést, a „nádassá válás” nyelvi trópusait ábrázolja a képpel. Pósházi János első iratában, a *Summás választétel*ben talán azért kerül a címlapra az élőfa ábra, hogy ha szerény tipográfiai megoldással is, de mintegy választ adjon Sámárnak: mindaz, amit ő elposványosodásként festett le, valójában maga az élet.<sup>540</sup> A könyvek megjelenése kapcsán is folyamatosan kommentálják a szerzők az ellenfél munkáját: Pósházi Sámár elveszett válasziratával kapcsolatban megjegyzi, hogy piros betűkkel volt nyomtatva, hátha úgy nagyobb sikere lesz, Sámár viszonylag nagyobb méretű, nyolcszáz lapos *X, ut Tök* irata pedig „megpotrohosodott” könyvként jelenik meg a protestáns szerzők műveiben. Sámár viszont úgy titulálta Matkó *Bányász Csákányát*, hogy azt csak a hírnévszerzés miatt írta meg a szerző. A jezsuita missziós vitaindító iratához képest a polémia előrehaladtával a szövegek egyre inkább törekedtek az olvasók megszólítására, s már nemcsak a preliminárián, hanem magukban a vitázó

<sup>538</sup> ILLYEFALVI 1669, 20.

<sup>539</sup> BITSKEY 2005B, 69.

<sup>540</sup> A képeket lásd: 5. melléklet.

szövegrészekben is folyamatosan beszédbe elegyedtek a vitaellenféllel, az olvasókkal, vagy adott esetben a hallgatókkal, a világi előjárókkal, s polifonikus sokszínűségükben egyre inkább törekednek a nyelv figurativitását kihasználni, még látványszerűbben, még metaforikusabban, trópusokban gazdagon ábrázolni az ellenfél személyét, szövegét,<sup>541</sup> vallását, cselekedeteit. A tipográfiai elrendezés is szinte színdarabszerűen jelölte az ellenfél szövegét, elkülönítve a feleletet, hogy vizuálisan is látható legyen a megszólalás/megszólaló. A vitában a nyelvi figuralitás persze vaskos trágárságokba torkollott –, s miután ezzel a szerzők is tisztában voltak, s adott esetben még el is ítélték –, önreflexív módon elnézést kértek a szóhasználatért az olvasóktól. Utólag úgy tűnik, mintha a reformátusok maguk is belátták volna, nem tudtak mit tenni, csupán parodisztikusan, nyelvi alakzatokkal ábrázolták, festették le az általuk egyetlen használható médium, a szó és a betű segítségével mindazt, amit az ellenfél, a jezsuita rend változatos eszközökkel, képekkel, körmenetekkel, gyertyagyújtással, énekléssel, társulati rendezvényekkel, önostorozással vagy akár színpadi előadással<sup>542</sup> is tudott közvetíteni. A felekezetek közötti versenyben és vitában az értelem mellett az érzelmekre és indulatokra is ható nyelvhasználat lehetett a fegyvere a protestáns szerzőknek, míg a katolikus térítők a médiumok egész arzenálját felhasználhatták a gyülekezet megszólítására, akár érzékeik becsapásával is<sup>543</sup> – mint az a színpadi játékok esetén a jezsuita iskoladrámáknál megtörtént.<sup>544</sup> Az, hogy a – teológiailag kötött – különböző mediális közegek mennyire

<sup>541</sup> Ennek egyik legszemléletesebb példája, amikor Pósházi Sámbar szövegének szövést a Deákné vásznához hasonlítja, hiszen Sámbar is a Deákhhoz hasonló fogatlan ember volt. A szolás nyelvtörténeti háttéréről: A. MOLNÁR 1980, 508–512.

<sup>542</sup> NAGY 2005, 217–224.

<sup>543</sup> Kittler foglalja össze, hogy a jezsuiták éppen arra törekedtek, hogy minden érzékszervre tudjanak hatni. „A jezsuita rend ezért azon fáradozott, hogy minden korábban olvasottat annyi ideig és olyan intenzíven jelenítsen meg, amíg megszűnik többé betűnek vagy szövegnek lenni, s ehelyett magát az öt érzéket kezdi magával ragadni. Olvassuk mi mindent csináltak Loyola és tanítványai az ötödik lelkigyakorlatban, amely »elmélkedés a pokolról«, s ekképp valósul meg: – Első pont: Lássam képzeletben az óriási tüzet és a lelkeket mintegy tűztestbe öltözve. – Második pont: Halljam fülemmel a panaszkodásokat, jajveszéléseket, kiáltásokat és a káromlásokat Krisztus Urunk és minden szentje ellen. – Harmadik pont: Szagoljam szagló érzékemmel a füstöt, kénkövet, büzt és szennyet és a rothadó anyagokat. – Negyedik pont: Ízleljek ízlásemmel keserű dolgokat, mint könnyeket, szomorúságot és ízleljem a lelkifurdalás férgét. – Ötödik pont: Tapintásommal érzekeljem, hogy azok a lángok miként érik el és égetik a lelkeket. Ez azt jelenti, hogy a jezsuita rendbe belépni csak az tudott, és csak annak volt szabad, aki Loyolához hasonlóan személyesen végezte el e gyakorlatokat, s elsősorban az átkozott protestánsok a pokol bugyraiban átélt, rossz véget érő kinszenvedéseit képzelte el. Ezzel már majdhogynem világosabb is a kellesénél, mit szegezett szembe az ellenreformáció a könyvnyomtatás protestáns médiumával: az öt érzék számára készült ilúziószínházat.” KITTLER 2005, 77–78.

<sup>544</sup> A kassai jezsuita iskolai színjátszásról az 1660-as évekre vonatkozóan kevés forrás van, ám feltételezhető, hogy a rend megjelenését követően gyakran voltak előadások. VARGA 2003, 212–230. A jezsuita drámákkal összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy Illyefalvi István a fent tárgyalt vitáitát „Az Tekintetes, Nemes és Nemzetes Urnak, Krompáki Holló Sigmondnak” ajánlotta. Ez azért lényeges, mert Holló Zsigmond olyan bőkezű mecénása volt a jezsuita rendnek és iskolának, hogy életéről és katolizálásának történetéről – melyről

behatárolták a vitát, illetve mennyire meghatározták a polémia módját, jól érzékelhető abból, ahogy a szóbeli disputákat vagy a személyüket ért vádakat ábrázolták a már nyomtatott szövegekben a szerzők. Természetesen Sámbar is törekedett tételesen cáfolni az ellene felhozott rágalmakat, például a bibliaégetés vagy a foghúzás esetét, illetve ő maga is leírta személyes találkozását és szóváltását Pósházival, valamint a városban zajló szóbeli hitvitákat. Szövegében azonban ezek a részek nem voltak annyira hangsúlyosak. Ezzel szemben például Matkó a *Bányász csákány*ban több oldalon keresztül ecsetelte Erdélyből való távozásának ügyét, és annak politikai kontextusát. Illetve Pósházi is hosszasan és részletesen írta le a *Görccsös botban* – jellemzően a vita késői szakaszában ezek már sokkal fontosabbnak tűnnek, mint a teológiai okfejtés – a Sámbarral folytatott szóbeli vitákat. Mindebből pedig talán érzékelhető, hogy míg a jezsuita térítésben a nyomtatványokban megjelent vitairatok csupán egy eszköznek és médiumnak számítottak a sok közül, mellyel a gyülekezetnek csak egy bizonyos rétegét: az olvasókat tudták megszólítani, addig a protestánsoknál a könyv mint olyan rendkívül fontos volt. A prédikáció mellett az egyetlen jól használható közeg. E felekezeti megváltozott mediális különbözősége mutat rá Illyefalvi *Az egész könyvnek bé-fejezése* című, a vitát szinte lezáró, értékelő kommentárja is: „*A Lutter és Cálvinista Predikátorok dolgaiban, többi között kettőn csudálkozom. Először, azon, hogy olly bátran, olly gyakran kérkednek, és dicsekednek azzal, hogy Vallásokat Szent Írásban talállyák; onnan vészik, onnan bizonyittyák; mint ha, az olly Világos vólna, mint délben a Nap fény.[...] Másodsor. Azon-is nagy csudám vagyom, hogy Nyomtatott Könyvekben, ennyi sok hazugságokat, hamisságokat, rágalmazásokat, szitkokat, hivságos rossz bizonyittásokat mernek elegyíteni! Noha tudgyák, hogy szem eleibe kerül írások, és orcájokra fordul álnokságok. Mit gondolsz, hogy cselekednek, mikor a Predikáló székből beszélnek, a hol a Szó el-röpül, és az hazugságok csak elenyésznek?*”<sup>545</sup>

Illyefalvi színpadiasan rácsodálkozik a protestáns mediális létezésre, azaz arra, hogy a *sola Scriptura* elve a hitet csak a Szentírásból származtatja, illetve hogy a vita során a nyomtatott könyvbe – más közeg hiányában – tulajdonképpen kénytelenek mindent beleírni a vitázók. Illyefalvi képolvasása, melyben a bányász csákányos fametszetet *hamis* képként értelmezi, éppen olyan hermeneutikai, interpretáló gesztus, mint az, amikor a protestánsok a szövegben *leírják* a katolikus vallásos cselekedeteket. Az idő, a vita és a

---

a felette elmondott halotti prédikációban is megemlékeztek – a 18. század folyamán négy iskoladrámát is előadtak. PINTÉR 2007, 322–331.

<sup>545</sup> ILLYEFALVI 1669, 337.

térítés előrehaladtával azért lesz egyre gazdagabb a protestáns vitázók szövege, mert figurális nyelvi eszközökkel kívánják nem csak leírni, de cáfolni, kigúnyolni mindazt, amit a katolikus fél a vallásgyakorlatban cselekszik. Így a vitairat mint vallásos kommunikációs forma szinte visszatükrözi a felekezetek közötti vallási harc egészének mediális közegét, alkalmazott taktikáit, technikáit. Amíg a protestánsok a jezsuiták „ámításairól” írtak, melybe beletartozott számos felelevenített vallási szokás, babonáságnak titulált cselekedet, addig – mint az Illyefalvi szövegéből kitűnik – a katolikusok éppen azt kifogásolták, (a)hogy szinte teljes egészében az írásra/könyvre hagyatkozott az ellenfél. Így Illyefalvi kis „képvitája” szinte szimbolizálta a médiumok használatában artikulálódó, a felekezetek közötti eltérő hermeneutikai, teológiai felfogást.

## Összegzés

E fejezet végén joggal vethető fel a kérdés: mi is volt az imént ismertetett hitvitának a tétje? Úgy vélem az eddig leginkább könyvészeti forrásként kezelt vitairatok, melyek nyelvezete nem volt túl vonzó az elemzés számára, számos, a korszak irodalmával, szövegalkotási eljárásával kapcsolatos részletre irányíthatták rá figyelmünket. S talán arról is képet nyújthattak, hogy milyen szerepe volt, milyen funkciót töltött be a hitvita műfaja a 17. század második felének lassan polgárosodó irodalmi életében.<sup>546</sup> Éppen ezért dolgozatom e fejezetében igyekeztem bemutatni, milyen alapvető teológiai kérdés körül bontakozott ki az 1660-as évek egyik legtöbb iratból álló hitvitája. Az ekkleziológia témája, az igaz egyház mibenlétének kérdése azért is lehetett aktuális a térségben, mert a linzi béke által lehetővé tett, a reformátusokat és katolikusokat is érintő vallásszabadság, majd az Erdélyi Fejedelemség összeomlását követő időkben végbemenő katolikus térnyerés újra kiélezte e kérdést. Így a jezsuita térítést vezető szerzeteseknek, többek között Sámbar Mátyásnak is az lehetett az egyik legfontosabb céljuk, hogy egyértelművé tegyék a hívek számára, melyik egyház tagjaiként nyerhetik el az üdvösséget, s melyik egyház rendelkezik történeti folytonossággal, továbbá hogy bemutassák az olvasóknak, melyik egyház tagjaiként lehetnek részesei egy erős, győzedelmeskedő lelki, és talán nem túlzás, politikai közösségnek. Így a már Pázmány és Pécsváradi között is lezajlott egyháztani viták a térség geopolitikai helyzetének átrendeződése miatt újra aktuálissá váltak. A kassai és

---

<sup>546</sup> HELTAI 2007A.



sárospataki katolikus térítést rendkívüli alapossággal előkészítő és kidolgozó missziós munkát jól érzékeltette, hogy a fejedelmi család támogatása állt a rend mögött, és hogy a szerzeteseket vezető Sámbar a térítést megalapozó iratában, a *Három üdvösséges kérdésben* egy leegyszerűsített, ám a felső-magyarországi városok lakosságának (vélt) igényeihez igazított egyháztani és politikai érvelést fejtett ki. A könyv – melyben a katolikus egyház mint az Úr házának Hegye jelent meg – nagyon tudatosan és alaposan felépített munka volt, amely ugyan a Pázmány által képviselt, létrehozott hitvitázó szöveghagyományon alapult, már részben át is formálta azt, s az aktuális térítés igényeinek megfelelően alakította a szöveget. Azaz a felső-magyarországi polgárság és a bányavárosok lakossága lehetett a célközönség. E traktátus és a kibontakozó térítés (az iskolaszervezéstől a társulati életig) közvetítette az *apostoli királyság* eszméjére, a *nemzeti szentek kultuszára* és a *Mária-tiszteletre* (is) épülő magyar katolikus identitástudatot,<sup>547</sup> melytől felekezeti és politikai értelemben is elhatárolódtak a felső-magyarországi térségben akkor még igen erősen jelen lévő protestáns (jellemzően református) egyházi és világi értelmiségiek. És éppen e hitvitáknak a teológiai vitasíktól néha drasztikusan elszakadó nyelvezete, a popularitás felé hajló vitastílusa, szerzői öntudatról árulkodó megjegyzései, a vitairatok megjelenésének gyorsaságát, tempóját is vitakérdéssé alakító metakritikai sajátossága világít rá arra, hogy a teológiai polémia mint olyan már teljesen kiüresedett a korszakban.<sup>548</sup> A lezárult hittételek korába léptek a protestáns egyházak is.<sup>549</sup> Így az egymásra felelő iratok, melyek együttese hozta létre magát a hitvitát, mintegy „nyomtatványosítva” a szóbeli polémiát, olyan vallásos kommunikációs formának tekinthetők,<sup>550</sup> melyek megteremtve a szövegek belső irodalmi játékát, intertextuális kapcsolatrendszerét, arról a középkori egyházi hagyománytól elszakadó szövegalkotási

<sup>547</sup> Bitskey István több tanulmányában is tárgyalta, hogy a 17. században az alapvetően multikulturális és multikonfessziális felső-magyarországi városokban egy sajátos, nem nyelvi, vagy vallási alapú, hanem a földrajzi térséghez kötődő, ún. *felső-magyarországi regionális identitástudat* jött létre. A század második felében meginduló rekatalizációs folyamatok során azonban már ebben a térségben is megjelent, majd felerősödött a katolikus nemzettudat. Mint írja: „a magyar szentek kultusza, a *Regnum Marianum* toposza, az *athleta Christi* retorikája, a Szentkorona-tan, a jezsuiták neolatin történeti epikája egyaránt ennek a megerősödő nemzeti katolikus identitástudatnak az alkotóeleme. Ugyanebbe az irányba hatott a kegyességi céllal alakult vallásos társulatok tevékenysége, széles körű kiadványkínálata is. Ez a kettős (nemzeti és katolikus) értékrend itáliai – és kisebb mértékben bajorországi – inspirációkkal erősödött és egészült ki, s mind a művészetekben, mind az irodalomban eredményesen gazdagította a nemzeti kultúrát, számos műfajban retorikai csúcsteljesítményeket hozott.” BITSKEY 2005A, 21–22. BITSKEY 2006A, 123–140. Ennek a nemzeti szellemű, katolikus identitásnak a Szent István-kultuszra épülő forrásairól, valamint az 1690-es évek prédikációiban való megjelenéséről lásd: GÁBOR 2006, 152–169.

<sup>548</sup> KECSKEMÉTI 2005, 43–66, 45.

<sup>549</sup> JAUSS 1997, 146.

<sup>550</sup> Vö. BENE–KECSKEMÉTI 2009, 201–225, 209–210.

módról is lenyomatot adnak, amellyel a szerzők az 1660-as években dolgoztak. S itt szembeötlik a műveknek a katolikus hegy-szimbólumot cáfoló és kigúnyoló parodisztikus-allegorikus beszédmódja,<sup>551</sup> fiktív szerzői-szerepjátékokat létrehozó narratívája, amivel a teológiai témák megvitatása során éltek a szerzők. Ez a parodisztikus nyelv alapvetően a jezsuita irat egyháztani képeit, illetve a katolikus szöveg egész konstrukcióját teszi nevetségessé. Gondoljunk csak Pósházi eljárására, melyben a katolikus irat szillogizmusai négy lábon járdogáló számarként jelentek meg. A pataki professzor az „Anti-Bonatus” iratával szinte már anti-hitvitát írt, hiszen vitamódszere, nyelvezete már messze elszakadt az eredeti vitaindító katolikus szövegtől, s mégis, narratívájának alapja éppen a Sámbar szövegében olvasható „misztikus hegy” nyomán alakult ki. A középkori teológiai- és szöveggyománnyhoz kötődő jezsuita irat nyelvezetét, érvrendszerét és tekintélyelvű szövegalkotását darabokra szedő, parodizáló református szerzők maguk is mintha a „múlt és a jövő” között hánykolódnának. Kezdetben igyekeznek teológiai vitához méltó módon komolyan venni és cáfolni Sámbar iratát, majd miután ez nem megy, miután a dogmatikai vita meddőnek látszik, másfajta beszédmódokat dolgoznak ki egyrészt a cáfolásra, másrészt saját identitásuk, racionális gondolkodásmódjuk, felekezetiességük és magyarságtudatuk közvetítésére. Ennek háttérben persze talán nemcsak a jezsuita jelenlét, hanem az 1657-es tragédiát követően a térség protestáns értelmiségének belső önkifejezési és önazonosság-keresési kényszere is állhatott. Így jelenhetett meg a paródia mellett a korszak protestáns puritán biblikusságán alapuló mártír-narratíva is, mellyel az egyháztani vitába is be tudtak kapcsolódni a reformátusok.<sup>552</sup> Valamint a siralmas imádság nemzeti önszemléletet és nemzetsorsot közvetítő összetett beszédmódja is.<sup>553</sup> Mindezek a narratív variánsok azonban arról tanúskodnak, hogy a 17. század második felében rendkívül sokszínű, az aktuális politikai helyzetre is reagálva többféle elbeszéléstípus jött létre akár a hitvita műfaji keretein belül (is). Ezért, úgy vélem e szövegek vizsgálata azért is lényeges, mert egy irodalmi fordulópont, korszakhatár lenyomataként is olvashatók.<sup>554</sup> Még szorosabban kapcsolódnak a középkori szövegalkotási, teológiai tradícióhoz, szöveggyománnyhoz,

---

<sup>551</sup> A szimbólum és az allegória különbségét a romantika korának esztétikai megközelítése élte ki. DE MAN 1996, 5–60. A romantika előtti időszak kapcsán írja Földes Györgyi összefoglaló tanulmányában: „Az allegória – mint a logoszhoz tartozó jelenség – retorikai, illetve hermenutikai alakzat volt, mellyel az ember valamit mond, de mást ért alatta. [...] Noha más szférához tartoztak, vallási használatukat tekintve az allegória és a szimbólum közel álltak egymáshoz, de – és itt nagy a különbség a kettő között – a szimbólum esetében a metafizikai háttér is rendkívül fontosnak bizonyult, amelytől az alapvetően retorikai alkalmazású allegória teljesen mentes volt.” FÖLDES 2009,325–349, 326.

<sup>552</sup> GYÖRI L. 2012.

<sup>553</sup> FAZAKAS 2012.

<sup>554</sup> A korszak periodizációjának kérdéséről: BENE–KECSKEMÉTI 2009, 212.

azonban aktuálpolitikai jelentéstartalmuk, térítő funkciójuk s a széles olvasóközöséget megszólító szándékuk miatt már elszakadnak az alteritás szöveghagyományától és a felső-magyarországi városokban kialakuló mikroirodalmi közegben olyan kommunikációs eszközökké válnak, amilyenek a 18–19. század pamfletirodalomának alkotásai lesznek majd.

Az e fejezet elején felvetett kérdésre, azaz, hogy a polémia vaskos, durva nyelvezete rejt-e valamiféle tudatos, elméleti és teológiai tartalmat is közvetítő jelentést, úgy vélem, egyértelmű igennel válaszolhatok. Egy szokványosan induló ekkleziológiai vita a hagyománytól elszakadó, szinte modern szerzői alkotásként (ön)értelmezett vitairatok írására sarkallta a református identitásukat féltő, azt megfogalmazni, közvetíteni akaró szerzőket. Egészen addig, amíg a politikai helyzet engedte. Hiszen a császári csapatok bevonulásával, a pataki iskola elmenekülésével és a Wesselényi-féle felkelés ürügyén elinduló protestánsüldözéssel egy új történelmi és irodalomörténeti korszak kezdődött,<sup>555</sup> melyben e felső-magyarországi vita is már csak „emlékké” vált, s amely korszakban a vitát elindító szerző, Sámbar Mátyás még életében utoljára, 1672-ben harmadszorra is kibocsájtotta könyvecskéjét. De hogy e kiadásnak mi volt a szerepe és jelentősége, azt dolgozatom következő fejezetében igyekszem bemutatni.

---

<sup>555</sup> Gályarabirodalmunk kapcsán fontos forrásdokumentum: S. VARGA 2002.

#### IV. A három kérdés „története” és a betű hatalma (receptiótörténet és identitásformálás)

A *Három üdvösséges kérdés* által elindított hitvita – noha könyvészetileg Sábár művének utolsó, 1672-ben megjelent kiadásával zárja le a szakirodalom – tulajdonképpen abban az esztendőben ért véget, amikor a politikai változások következtében (Wesselényi-összeesküvés miatti Habsburg előretörés) a császári csapatok 1671-ben elfoglalták a fejedelmi család tulajdonát képező városokat (is), és a protestáns felekezet képviselőinek menekülniük kellett a térségből.<sup>556</sup> Hogy csak a *felső-magyarországi hitvita* résztvevőit említsem: Pósa János a sárospataki iskolával együtt előbb Debrecenbe majd Apafi védnöksége alá, Gyulafehérvárra menekült, Matkó István ekkor zilahi prédikátor, később Ótordára és Kolozsvárra hívták, Czeglédi István pedig a pozsonyi vésztörvényszék elé való idézése során 1671-ben elhunyt, melynek következtében élete alapot szolgáltatott az üldözött egyház tagjai számára a mártírsors vállalására, s a kassai lelkész személye körül kialakult kultusz ekkoriban kezdett kibontakozni.<sup>557</sup> Mindezek ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy miért adta ki Sábár 1672-ben, immáron harmadszor is a *Három kérdést*, hiszen vitaellenfeleinek már nem állt módjukban válaszolni a szövegre. Miért érezte mégis szükségét annak, hogy vitaindító művét újra megjelentesse, miközben a polémia során éppen saját jezsuita papnövendéke, Illyefalvi István a *Bányász csákány tompítása* iratával 1669-ben professzora helyett válaszolt az akkor még aktív, valóban ellenfélnek tekinthető reformátusoknak, 1672-re azonban már teljesen átalakult a politikai helyzet, s a katolikusok mögött jelentős katonai támogatás is állt. Még izgalmasabbá teszi e kérdést az, hogy vitaindító művének az 1672-es kiadását a jezsuita szerző jelentős mértékben átdolgozta.

A következőkben a *Három kérdés* harmadik kiadásának vizsgálatát végzem el, mely, úgy vélem, betekintést nyújthat számunkra a vita befogadás-történetébe, kirajzolódhat előttünk egy eddig kevésbé kutatott és értékelt jezsuita szerzetes, Sábár írói, szerzői alakja, valamint rávilágíthat a hitvita szövegtípusának, műfajának identitásközvetítő, alakító szerepére. Az irat harmadik kiadásának vizsgálata ráirányíthatja

---

<sup>556</sup> HELTAI–TASI 2005, 277; PÉTER 1993, 120–122; BENCZÉDI 1980, 20–21.

<sup>557</sup> PÉNZES 2012.

figyelmünket a dolgozatomban eddig még kevésbé tárgyalt harmadik kérdésre is, mely – miként az első rész magvetés ügye és a második rész ekkleziológiai hegye – ugyancsak lényeges, megkerülhetetlen témát tárgyalt a polémiában: az exegézis kérdését.

### Hogyan alakítja a szerző a szöveget?

A 17. századi magyarországi irodalomban rendkívül ritka, ám nem egyedi jelenség, hogy egy szöveg a szerző életének folyamán többször is kiadásra kerül, s e kiadások összehasonlításával, a javítások, változtatások nyomon követésével a szerző szövegalkotási eljárásairól, stratégiáiról is képet alkothatunk. Különös módon éppen a 17. századi polemikus irodalom kapcsán találhatunk erre példát: Pázmány *Öt szép levél* címmel 1609-ben, *Öt levélként* 1613-ban, majd 1623-ban is a *Kalauz* függelékeként kiadott művéről már számos elemzést közölt a szakirodalom.<sup>558</sup> Többen is megállapították, hogy Pázmány szövegátalakításai jelentős mértékben megváltoztatták a fiktív levelek stílusát, jelentését és funkcióját is. Igaz, eltérő módon értékelik ezek jelentőségét, hiszen jellemző módon az 1609-es kiadáshoz mérten írói fejlődésnek írnak le az 1613-as és 1623-as szöveg letisztultabb, az értekező prózához jobban közelítő nyelvezetét, s csupán Balázs Mihály emeli ki az 1609-es szöveg egyediségét, a fiktív levél szokatlan irodalmi poétikai modernségét, amellyel Pázmány olyan olvasóközönséghez (is) szólhatott, mely „empirikus olvasóként”<sup>559</sup> elhiszi az írottakat, s valóban megtéveszti a szöveg.<sup>560</sup> Pázmány *Öt szép levél*éhez képest Sámbar „sikerkönyve” a *Három üdvösséges kérdés* egy sokkal hagyományosabb (nem fikciós) teológiai szövegnek tekinthető. A különböző kiadások közötti szövegeltéréseket már az RMNy tételei is rögzítették, felhívva arra a figyelmet, hogy az 1661-es nagyszombati munkához képest az 1665-ös kassai nyomtatvány „szövegében az első kiadáshoz képest számos apróbb változtatás figyelhető meg”.<sup>561</sup> A

<sup>558</sup> BITSKEY 1999, 144–162; LIPA 2002, 8–33; BALÁZS 2007, 394–409. Újabban: EGERER 2014, 12–17.

<sup>559</sup> Lásd Umberto Eco fogalomhasználatát. ECO 2007, 16.

<sup>560</sup> Balázs Mihály is kiemeli, hogy: „Úgy gondolom, hogy a témameghatározások retorikájával összhangban a két kiadás között az a különbség, hogy az 1609-es a patika mérlegen kimért finom ironia eszközeivel dolgozik, s úgy szólítja meg felettesét a levél írója, hogy megmarad még az áttételesség nélküli értelmezés lehetősége is. Magyarán szólva nem tarthatjuk kizártnak még azt sem, hogy az első edícióban Pázmáynak célja lehetett a szöveget így olvasó közönség elérése, illetve megteremtése. A második esetben azonban a túlzások oly nyilvánvalóak, s annyira egyértelműen eluralják a szövegformálást, hogy ilyesmire már egyáltalán nem gyanakodhatunk, s ezek tömény és koncentrált megjelenése következtében szövegünk ironikusból szatirikussá válik.” BALÁZS 2007, 397, 402–403.

<sup>561</sup> RMNy 3205. tétel leírása.

szövegeltérések általánosságban egyrészt nyelvi/retorikai-poétikai, másrészt tartalmi jellegűek lehetnek.<sup>562</sup> Dolgozatomban elsősorban a tartalmi eltéréseket igyekszem bemutatni, mert úgy vélem, az apróbb, a nyomdai szedésben megjelenő változtatásokhoz képest a tartalmi módosítások azok, amelyek befolyásolhatták és alakíthatták a szöveg értelmezési terét. Éppen ezért a disszertációm mellékleteként olvasható szövegkiadásban arra törekedtem, hogy követhetőek legyenek Sámbar szövegalakítási technikái, és hogy az itt nem elemzett eltérések is egyértelműen láthatóak legyenek.

Mint már korábban írtam, Sámbar az 1661-ben Nagyszombatban nyomtatott könyvvel kezdte meg térítő munkáját Sárospatakon, vélhetően a rendház megalapításakor, 1663-ban. Vitaellenfelei a könyv kiadását, terjesztését ehhez az időponthoz kötik, ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az 1665-ben Kassán kiadott példányt is ismerték, s adott esetben használták. A sokáig példányból ismeretlen második kiadásról az újabb könyvészeti kutatások számolnak be, s annak unikum, csonka (legfeljebb 10%-ban hiányos) példánya az 1661. kiadás RMK I 979 (2) jelzete alatt megtalálható az OSzK régi nyomtatványtárában.<sup>563</sup> Az 1661-es könyv megírásának és kiadásának idején, 1660–1661-ben Sámbar a győri jezsuita kollégiumban szolgált, s noha, úgy vélem, munkájában tudatosan építette fel a felső-magyarországi térség reformátusait megcélzó érvelését, szövegében több olyan rész is van, amely a győri régió felekezeti életére utalt, s még az 1660-as évek elejének egyházi állapotait rögzítette. Így szerepelhetett a következő rész a szövegben: „Mondhattya ugyan a Komáromi Lutterista, és Cálvinista Predikátor, hogy a Posonyi és Szenczi Lutterános, és Cálvinista Püspök küldötte őket, hogy Lutter és Cálvinista modon magyarázzák a Sz. Irást, de azokatis a Kellems Püspököket kicsoda küldötte, hogy ugy magyarázzák ökis, a vagy magyaráztassák a Sz. Irást?”<sup>564</sup> Mivel Sámbar székhelye 1663-tól kezdve Sárospatak, illetve Kassa volt, érthető hogy az 1665-ben közreadott szövegben – figyelembe véve a térség igényeit – változtatott a fent idézett részekben, s a következőket írta: „Mondhattya ugyan a Lutterista, és Cálvinista Predikátor, hogy Magyar Országban lévő Lutterános és Cálvinista Püspökök avagj Esperesztek küldötték őket, hogy Lutter és Cálvinista modon magyarázzák a Sz. Irast, de azokatis a

<sup>562</sup> Lipa Tímea alapos Pázmány szövegelemzése alkalmazza a kategóriákat.

<sup>563</sup> „V. Ecsedy Judit [...] megállapította, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban a *Három üdvösséges kérdés* 1661. évi, első, nagyszombati kiadásának teljes példányaként őrzött kötetnek (jelzete »RMK I 979«) csupán az első füzeté nagyszombati nyomtatású, »a mű törzse a kassai Türsch nyomdában készült, és azonos a mostanáig példány alapján nem, csak irodalomból ismert második (Kassán készült) kiadással.«” RMNy 3205. számú tétel leírása. Dolgozatomban – és a szövegközlésben – az Akadémiai Könyvtár Martin gyűjteményének 1661-es teljes példányát, és az OSzK 1665-ös csonka (unikum) példányát használom.

<sup>564</sup> SÁMBÁR 1661, 8.

Kellemés Püspököket avagy Espereszteket kicsoda küldötte hogj ugj magyarázzák ökis, a vagy magyaráztassák a Sz. Irást?”<sup>565</sup> Ez az általánosító forma nyilván jobban érvényesült a felső-magyarországi városokban folytatott térítés során, ahol minden bizonytalansággal kevésbé hivatkoztak a „pozsonyi püspökre”<sup>566</sup> a kálvinista prédikátorok. A Magyarország kifejezés azonban egyfajta politikai eszmét, a szétdarabolt részek összetartozását is érzékeltette. A fenti idézetben feltüntetett, a könyv szedésében lévő különbségek nyilvánvalóan a nyomdász munkájának lenyomataként jelentek meg a szövegek lapjain, ezért úgy vélem, ezeknek nem szükséges kiemelt jelentőséget tulajdonítani, tekintettel arra, hogy az irat jelentésén nem módosítottak.

A következő jelentősebb szövegjavításnál jól észrevehető, hogy az 1665-ös kiadásban Sámbar igyekszik pontosítani, gazdagítani a vitairat értelmét. Éppen Luther és Kálvin katolikus egyháztól való elszakadásáról értekezett a jezsuita szerzetes, mely kérdésnél nagyon is lényeges volt annak tisztázása, hogy a reformátorok előtt volt-e igaz egyház, vagy sem.

1661	1665
<p>„Ha azért, meg-vólt az igaz Ecclesia egész Lutter, és Cálvinus szakadásáig: az az igaz Ecclesia, a vólt é, a kitül elszakattak; avagy valamely más vólt? Ha az vólt az igaz, a kitül a Lutterek, és Cálvinisták elszakattak, bizonyoshát, hogy a Lutter, és Cálvinista Vallás nem igaz, mint hogy el-szakadott az igazságtúl. Ha pedig valamely <i>más</i> vólt az igaz, és mind addig az szakadásig meg-vólt, így sem igaz a Lutter, és Cálvinista Vallás: mert az a <i>másik</i>, az mely, egész Lutter, és Cálvinus szakadásáig fenn lött volna, olyan nem vólt, a minemü az Lutterista, és Cálvinista Vallás, mert azért neveztetett ez Lutterista, és Cálvinista Vallásnak, mivel akkor, a mikor ezek támattak, egy Vallás sem vólt ilyen: tehát ha az a <i>másik</i> igaz vólt, és mind addig a szakadásig meg-vólt, nem igaz a Lutterista, és Cálvinista Vallás: mert az igazságtul, vagy el-szakadni, vagy különbözni nem lehet, igazság</p>	<p>„Ha azért, meg vólt az igaz Ecclesia egész Lutter, és Cálvinus szakadásáig: az az igaz Ecclesia, a volté, a kitül elszakattak; a vagy valamely más vólt? Ha az vólt az igaz, a kitül a Lutterek, és Cálvinisták elszakattak, bizonyoshát, hogy a Lutter, és Cálvinista Vallás nem igaz, mint hogy el-szakadott az igazságtúl. Ha pedig valamely <i>más</i> volt az igaz, és mind addig az szakadásig meg volt, így sem igaz a Lutter, és Cálvinista Vallás: mert az a <i>másik</i>, az mely, egész Lutter, és Cálvinus szakadásáig fenn lött volna, olyan nem vólt, <b>minden hitbéli csikkelyiben</b>, a minemü az Lutterista, és Cálvinista Vallás, mert azért neveztetett ez Lutterista, és Cálvinista Vallásnak, mivel akkor, a mikor ezek támattak <b>és az előtt</b> egy Vallás sem vólt ilyen <b>minden derekas dolgaira nézve</b>: tehát ha az a <i>másik</i> igaz volt, és mind addig a szakadásig meg vólt, nem igaz a Lutterista, és Cálvinista Vallás: mert az</p>

<sup>565</sup> SÁMBÁR 1665, 8.

<sup>566</sup> Megjegyzendő, hogy Pozsonyban nem volt kálvinista püspök.

<p>szerént: a mint az Lutterek, és Cálvinisták az igasságtúl el-szakattak, ha mind addig meg-vólt az iga[z] Ecclesia.”</p> <p>16–17.</p>	<p>igasságtul, vagy el-szakadni, vagy különbözni nem lehet, igasság szerént: a mint a Lutterek, és Cálvinisták az igasságtúl el-szakattak, ha mind addig meg-vólt az iga[z] Ecclesia; <b>és meg különböztek.</b>”</p> <p>16–17.</p>
--	---

A táblázatban közölt szövegből látható, hogy az 1661-es irat csak az általam félkövérrel kiemelt részekben egészült ki az 1665-ös kiadásban. A szerzői szándék jól látható: igyekszik pontosítani a vitás kérdést, s hangsúlyozni, hogy Luther és Kálvin megjelenése előtt nem volt olyan vallás, amely minden fontosabb, „derekasabb” hitcikkelyére nézve azonos lett volna a reformátorok tanításával. Az egyház régisége körül kibontakozó kérdésben tehát Sámbar finomítja, pontosítja, tartalmilag kiegészíti a második kiadás szövegét. Ezen nem is nagyon lepődhetünk meg, hiszen a polémia során – s ez vélhetően a szóbeli összecsapásokban is megjelenhetett – ez a téma volt az egyik legfontosabb vitapontja a felekezetek képviselőinek, mint azt dolgozatom előző fejezeteiben részletesen bemutattam.

A következő kisebb szövegbetoldás, javítás az alábbi szövegrészben figyelhető meg:

1661	1665
<p>„A Rácok, és Görögök Vallásais, többire csak Muszka Országban, és a Törökök közzé szorúlt: de Olasz, Német, Franczia, Anglia, Lusitania, Spanyol, India szántalan sok Országiban sohúlt nincsen.” 36.</p>	<p>„<b>Az el szakat</b> Rácok, és Görögök Vallásais, többire csak Muszka Országban, és a Törökök közzé szorúlt: de Olasz, Német, Franczia, Anglia, Lusitania, Spanyol, India szántalan sok Országban sohult nincsen.” 36.</p>

Mint látható Sámbar itt is azt igyekszik hangsúlyozni, hogy a keleti egyház – mely szintén nem található meg egyetemesen a föld minden részén, ellentétben a katolikussal – elszakadt a római vallástól. Azaz a „szakadás”, „elszakadás” motívuma, argumentuma kiemelten fontos volt a polémiában, illetve a *Három üdvösséges kérdés* fő üzenete, nevezetesen az egyetemes, katolikus egyház kép kialakítása, közvetítése szempontjából. Ennél a vitapontnál érdemes megjegyezni, hogy Sámbar ellenfelei némiképpen meg is döbbsentek a keleti egyház „szakadarságának” hangsúlyozásán. Pósházi válaszirataiban szóvá is teszi, hogy Sámbar még a keleti egyházat is „elszakadottnak” tekintette.

A következő nagyobb szövegbetoldás a magyarok keresztény hitre térítésével kapcsolatos részben olvasható:



1661	1665
„A Prágai Sz. Albert Püspök, 900. esztendőben Christushoz téríté a Magyarokat, és Lengyeleket, kiknek Királyi Koronátis küldé a Romai Pápa.” 50.	„A Prágai Sz. Albert Püspök, 900. esztendőben Christushoz téríté a Magyarokat, és Lengyeleket, kiknek Királyi Koronátis küldé a Romai Pápa. <b>más Koronájok most sincs a Magyaroknak.</b> ” 50.

A beékelte szövegrész éppen azt a politikai, államelméleti eszmét közvetíti és nyomatékosítja, melyet dolgozatom első fejezetében is tárgyaltam, s a magyar királyság létrejöttének a római egyház által elismert, a pápa által küldött koronával legitimált voltát hangsúlyozza. Ez a félmondatos utalás a szent korona tanra a katolikus nemesség államfelfogását tükrözte, illetve a katolikus arisztokrácia magyar nemzeti önreprezentációjának kifejezője volt, hiszen mint arra Bene Sándor felhívta a figyelmet, a 17. század közepétől és Zrínyi politikai tevékenységétől kezdve „a szent korona iránti kultikus tiszteletben ekkorra nem a bécsi uralkodó iránti hűség, sem a heterogén Habsburg-birodalom iránti lojalitás mutatkozott meg, hanem a »Patrona Hungariae«, a Mária pártfogolta apostoli királysághoz való ragaszkodás.”<sup>567</sup> Sámbar jezsuita – Nádasdynak ajánlott s a Báthoryak illetve immár a Rákócziak támogatásával írt – vitairatának finom politikai utalásrendszere egyértelműen a katolikus nemesség által képviselt eszméket közvetítette a mű egyháztörténeti érvelésén keresztül is.

Mindent összevetve látható, hogy az 1665-ös kiadvány a fent említett néhány szövegbetoldást leszámítva lényegében az 1661-es nagyszombati edíció újranyomtatott változata volt. Azaz a polémiát elindító szövegnek az 1661-es munka tekinthető, illetve annak az 1665-ben újra kiadott minimális változtatásokat és csak a nyomdai szedésben tükröződő eltéréseket hordozó variánsa. Az általam korábban elemzett kérdések, melyek a kiadvány alapszerkezetét és alapüzenetét tárgyalták: az egyháztani okfejtés megjelenése, a kötet fejezeteinek felépítése tehát a polémia során nem változtak az 1661-es és 1665-ös kiadásokban. Ám a vita lezárásaként, de tulajdonképpen már szinte a vita után 1672-ben ismételt kiadott *Három üdvösséges kérdés* jelentősen átdolgozott szövegnek tekinthető. S itt fölmerülhet a kérdés, hogy miért is alakította, újította meg Sámbar a kiadványt? Illetve miért úgy változtatta meg a szöveget, ahogy megváltoztatta? Nyilván a miértekre akkor kaphatunk választ, ha előbb számot vetünk az emendáció milyenségével, így a következőkben szeretném bemutatni, milyen módon változott az 1672-es variáns az 1661-

<sup>567</sup> BENE 1999, 386.

es alapszöveghez képest. Mindezek előtt azonban néhány elméleti megjegyzést is kell tennem. Az, hogy 1672-ben Sámbar nem egy újdonsült, vitaellenfelei szövegét cáfoló, azok argumentációját vagy a személye ellen irányuló támadását visszaverő polemikus munkát alkotott, hanem vitaindító s talán a korban is legismertebb írását, a *Három üdvösséges kérdés* javított változatát jelentette meg, úgy vélem szimbolikusan tekinthető. E szerzői gesztusával szinte önmaga is továbbírta az ellenfelei által gúnyosan ráaggatott, rendtársai által a jezsuita történetírásban viszont nagyra értékelt „pázmányi szerepet”. Horváth Lajos is hangsúlyozta monográfiájában, hogy mennyire elevenen élt Sámbar kapcsán ez a jezsuita tradíció,<sup>568</sup> így talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Három kérdés* átdolgozása, újra kiadása bizonyos mérvű „Pázmány-imitációnak” is tekinthető. Ugyanakkor – s ezt dolgozatom előző részében írtam – a jezsuita misszionárius nagyon is önálló szerzői öntudattal bírt, aki elhárította vitaellenfeleinek azon vádját, hogy műveiben csak Pázmánytól kölcsönzött gondolatok vannak. Ez a kettősség, illetve az egész vitában megjelenő, álnevekkel, gúnynevekkel, anonimitással vagy büszkén vállalt szerzői szerepekkel való játék leginkább arra mutathat rá, hogy a 17. század második felének hazai barokk polemikus irodalmában, legalábbis a felső-magyarországi városokban, egy belső irodalmi játéktér alakult ki. Egy olyan irodalmi közeg, mely éppen azáltal (is) szerveződhetett meg, hogy Sámbar *Három kérdését* olvasta, befogadta, forgatta és megvitatta. Azaz a könyvecske első recepciótörténeti állomása – a szóbeliséget leszámítva – maga az intertextuális és metatextuális szövegkapcsolati hálóból felépülő írásbeli vita volt, mely során Sámbar szövegét a protestáns szerzők művei „bekebelezték”, felhasználták, alakították, vagy akár – vélhetően – szándékosan rosszul idézték, ahogy tette ezt irataiban Pósházi. Sámbar megújított vitairata, melyben nem egyszerűen harmadszorra is közreadja művét, hanem jelentős változtatásokat végez, már az éppen őáltala, illetve műve által gerjesztett vita újabb befogadás-történeti állomásának tekinthető. Hiszen az új szöveg éppen a hitvitára való reflektálása miatt egyrészt lezárja a vitát, másrészt értékeli is ellenfelei munkáját illetve saját írását. A könyvecske átdolgozása leginkább azt tükrözi, hogy mely pontokon érezte úgy a szerző – bizonyíthatóan a protestáns vitairatok hatására – , hogy munkáját kiegészítse, bővítse, gazdagítsa, vagy éppen kivágjon belőle „félreérthető” pontokat. Ennek következtében, kis túlzással, szinte egy új mű jött létre 1672-re. S talán éppen ebben az újságban és frissességben rejtezhet annak az oka, hogy a 18. századi

---

<sup>568</sup> HORVÁTH 1918.

újnyomások rendszerint az 1661/1665-ös szövegeket követték. De ezekről később még bővebben szölok.

### A szöveg friss „küszöbei”

Az első és legfontosabb változtatás, amellyel Sámbar élt 1672-ben, hogy átalakította a szöveg paratextusait. A korábbi cím, bibliai mottók, ajánló szöveg és a lajstrom is kicserélődött, így teljesen új kommunikációs teret nyitott a befogadónak, aki, ha tudomása is volt a korábbi szövegváltozatokról, már a cím soraiban értesülhetett róla, hogy egy „jobbítva kibocsátott” könyvet tart kezében, mely kiegészült a szentmise áldozatról való teljes tudománnyal, illetve hogy a kiadvány Szegedi Ferenc egri püspök akaratóból és adományából került kinyomtatásra.<sup>569</sup> Az 1670-es évekre megváltozott egyházi és politikai helyzet tehát arra készítette Sámbart, hogy iratót frissítse, s az új elvárásoknak megfelelően új paratextusokkal lássa el könyvét. A címben megnevezett Szegedi Ferenc Lénárt 1669 és 1675 között hat éven át töltötte be az egri püspöki széket, s irodalmi mecenatórájáról Bitskey István is részletesen írt, kiemelve, hogy a püspök igen bőkezű adományozója volt a korszaknak. Sámbarnak a Szegedi Ferenc püspöknek dedikált 1672-ben megjelent *Három üdvösséges kérdése* jól beilleszthető a főpap irodalmi mecenási, illetve a jezsuita térítést irodalmi eszközökkel előmozdító törekvéseibe, melynek tetőpontja kétségtelenül az 1674-ben újra kiadott, bővített, a szakirodalom feltételezése szerint éppen Sámbar Mátyás által szerkesztett katolikus énekeskönyv, a *Cantus Catholici* közreadása volt.<sup>570</sup>

<sup>569</sup> Teljes cím: *Három Idvösséges Kerdés: Most harmadszor meg-jobbítva ki-bocsátatott, a' Sz. Mise Aldozatról-való tellyes tudománnyal edgyütt: Az Méltóságos Egri üspök Szegedi Ferentz Urunk ö Nga kegyes akarattyából és bökezü adományából, az Magyarország Lelki épületire.* Cassan, M.DC.LXXII. RMK I. 1127, (a továbbiakban: SÁMBAR 1672.)

<sup>570</sup> „Az ö »akarattyából és költségéből« jelent meg a jezsuita Witfeld Péter katekizmusa magyar fordításban is (*Credo in Deum.* Kassa, 1671), majd az egykor Pázmány által kibocsátott szertartáskönyvet adatta ki (*Rituale Strigoniense.* Kassa, 1672). Ekkoriban szervezték meg a jezsuiták saját nyomdájukat, amelyről az első biztos híradás 1673-ból való. Az ö kiadványuk többek között az a *Libellus alphabeticus* (Cassoviae, Typis Collegii Societatis Jesu, 1674), amelyből a gyermek II. Rákóczi Ferenc tanulta a betűvetést. [...] Szegedi Ferenc Lénárt irodalmi mecenatórájának legfontosabb mozzanata azonban kétségkívül a *Cantus catholici Latino-Hungarici* című terjedelmes énekgyűjtemény kiadása (Kassa, 1674), ez címe szerint is »az méltóságos egri püspök urunk ö nagysága akarattyából és böv-kezü adakozásából« láthatott napvilágot a jezsuita tipográfiában. Ez a korábbi, Szöllösy Benedek által összeállított hasoncímű kiadványnál (Lőcse, 1651) gazdagabb, több miseéneket (Kyrie, Gloria, Credo) és szentekhez, patrónusokhoz szóló szöveget adott közre. Holl Béla feltételezése szerint a kötet összeállítója Sámbar Mátyás lehetett, több adat erre mutat. Egyrészt Sámbar közismerten szoros és bizalmas kapcsolatban állt Szegedi Ferenc Lénárttal, ö volt a püspök gyóntatója, s a gyászbeszédet is ö mondta felette (*Lilium inter spinas.* Kassa, 1676). Másrészt a kassai szemináriumban Sámbar volt a »praefectus tonorum«, a templomi kollektív éneklést irányító s az énekkend

Ugyancsak kettejük közös térítői szándékáról tanúskodik az 1672-ben kiadott *Három üdvösséges kérdés* is, melynek függelékeként a dolgozatom korábbi fejezetében már tárgyalt, a szentmise áldozatról szóló szövegrész volt olvasható. Az eredetileg Gorup Ferenc által kiadott, a szentmise részeit tárgyaló műre Czeglédi István igyekezett válaszolni a *Dágon ledülése* című iratával, amelynek kiadását azonban – a szerző állítása szerint – éppen Szegedi Ferenc akadályozta meg.<sup>571</sup> Ebből talán nem túlzás arra következtetni, hogy a *Három kérdés* toldalékként megjelenő, a katolikus misét tárgyaló, Goruptól kölcsönzött szövegek vélhetően Szegedi Ferenc kérésének megfelelően egészítették ki Sámbar munkáját, vagy legalábbis azért illesztette azt könyve végére a szerző, hogy kedvezzen egyházi mecénásának (is).<sup>572</sup> A katolikus missziós munkában – úgy tűnik – egyre fontosabbá vált a mise ügye, illetve a katolikus énekek minél szélesebb körben való elterjesztése.<sup>573</sup> Hogy a két könyv kiadása közös kútforrásból eredhetett, talán azzal is igazolható, hogy az énekeskönyv „újdonsága [az] volt, hogy a nép számára az egyházi év fő ünnepeire miseénekeket (Kyrie, Gloria, Credo, stb.) és minden ismert szentnek, patrónusnak napjára külön éneket közölt”.<sup>574</sup> Sámbar vitairatának 1672-es emendációjának háttérben részben tehát az állhatott, hogy megfelelően egyházi mecénása térítő szándékainak és módszerének (bár vélhetően ez nem okozhatott számára nehézséget), s Szegedi Ferenc 1670-es években kibontakozó irodalmi mecénatúrájának „profiljára” alakította át a *Három üdvösséges kérdést*.

---

megszabó előljáró, így erősen valószínűsíthető, hogy a püspök reá bízta a kottás énekgyűjtemény összeállítását.” BITSKEY 1997, 36–37. Az énekeskönyv szövegét az RMKT XVII. 15/A kötete közli, a források leírása: RMKT XVII. 15/B, 43–67. Sámbar mint „praefectus notorum” a templomi közös éneklést irányító jezsuita szerkesztőségére utalhat az új énekeskönyv előszava is, mely azzal indokolja a mű megjelenésének szükségességét, hogy korábban sokakat az énekekkel vontak tévelygésekre: „ezt azért az, az áhítatosságra igen indító Eszközt, méltán nyújtjuk elsöben is az Ngd méltóságos kezeinek, s azok által, az egész Magyar-Ország-bélieknek: kiknek nagyobb részét, mivel hogy a Romai Sz. Hit-től, az éneklés-béliezésnek édesgetése vonta vala-el; min egy mézes madzaggal rájok kötvén a sokféle tévelygést, ez okon méltónak itilte Ngd Sz. Agostonnal edgyütt, az igasságnak fontosságátis az éneklés szárnyaival édesebben röpiteni az el-hült elmékbe.” RMKT XVII. 15/B, 44.

<sup>571</sup> „Sztintén nagy problémát okozott a kálvinista prédikátor *Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledölése* című műve, amely a katolikus misetannal szállt vitába. Czeglédi állítása szerint ennek kassai kinyomtatását Szegedi Ferenc egri püspök megtiltotta, ezért keresett a szerző magának Erdélyben pártfogót és nyomdát. 1669 nyarán járt Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnél, akinek a támogatásával a következő évben Kolozsvárott meg is jelent a vitairat. Ezután már csak az a kérdés, Szegedi Ferenc tilalmát illetően mennyire hihetünk Czeglédinek, aki többeket tudatosan félrevezetett, s valójában a Wesselényi-összeesküvést támogató protestáns felvidéki nemesség követe volt az erdélyi fejedelemhez?” GALLI-PAVERCSIK 1981B, 359.

<sup>572</sup> Bár ebben Báthory Zsófia szerepe, mint az korábban írtam, szintén felvethető.

<sup>573</sup> E szándéktól függetlenül a *Cantus Catholici* 1674-e kiadása nem volt sikeres, „ennek oka az lehetett, hogy hiányoztak belőle a hagyományos, megszokott énekek, és a régiéknak is szövegét, versformáját, dallamát a nyilvánvaló újítás szándékával átalakították.” RMKT XVII. 15/B, 67.

<sup>574</sup> Uo.

A címben tett változtatások mellett jelentős módosítása volt Sámhárnak, hogy elhagyta az 1661/1665-ös könyv bibliai mottóit, melyek a régi ösvényekre irányították az olvasókat, s helyettük hat új citátum került a címlap verzőjára. E hat mottó azonban teljesen azonos volt Sámhári tanítványának, Illyefalvi Istvánnak az 1669-ben kiadott, *A Bányász csákánynak tompítása* címmel megjelent könyvének bevezető idézeteivel. Ami a hat citátumot illeti, jól szerkesztett, a katolikusok ekkéziológiai tanait, illetve a katolikus egyház igaz voltát alátámasztó szövegekről volt szó, Szent Pál Rómaiakhoz írt levelétől az egyházatyákon át egészen Kálvinig.<sup>575</sup> Annak, hogy Sámhári elhagyta korábbi, elsősorban a vitairat bibliai érvelését s az akkoriban kibontakozó térítést alátámasztó idézeteit, s helyettük az Illyefalvitól kölcsönzött (bár vélhetően általa is jóváhagyott) szövegek kerültek a könyv elé, több oka is lehetett. Az egyik talán az, hogy így kívánta megbecsülését, atyai jóindulatát kifejezni Illyefalvinak, aki a polémia elmérgesedésének idején 1669-ben részletesen cáfolta Matkó és mások iratait is professzora helyett. De az is szerepet játszhatott e szerzői döntésben, hogy az 1661-es *Három kérdés* mottójaként szerepeltetett Jeremiás könyvéből vett citátum 1671-ben feltűnt egy másik munka, Bársony György *Speculum Hungariae* című röpiratának elején is, amely összefüggésre érdemes lesz majd a későbbiekben visszatérni.

A *Három kérdés* címlapján már feltüntetett patrónusnak, Szegedi Ferencnek szóló dedikáción nem lepődhetünk meg. Az 1661-ben keletkezett munkával megszólított gróf Nádasdy Ferenc ekkorra már a politikai csatározások, illetve a Habsburgok bosszújának áldozata lett.<sup>576</sup> Sámhári új ajánlásából, melyben kiemeli Szegedi Ferenc szerepét a kassai és környékbeli templomok visszafoglalásában, látható, hogy a püspök éppen azért kérte a munka harmadszori kinyomtatását is, mert alkalmasnak találta azt arra, hogy a magyar lelkeket is elvonhassa, azaz éppen a katolizálni kívánt protestánsok elérésére találta megfelelőnek az iratot. Mint dolgozatom korábbi fejezeteiben kifejtettem, a *Három kérdés* ténylegesen arra íródott, az volt a funkciója, hogy a térség protestánsait is megszólítsa. Erre pedig, úgy tűnik, az egri püspök kívánsága szerint nagyon is alkalmas volt a könyvecske: „Hogy pediglen az eleven Templomokat-is Istennek szerezze Nagyságod, a végre igen

<sup>575</sup> „Rom. 16. v. 20. A Romai Ecclesiának lábai alatt, az Isten meg-rontya a Sátánt. / *S. Irenaeus, lib. 3. cap. 3.* A Romai Ecclesiához, az ő elsőségéért, minden Ecclesiának kell ragaszkodni. / *S. Cyprianus, Epist. 55. N. 90.* A Romai Ecclesiához nem férhet hamisság. / *S. Hyer. Apol. cont. Ruff. C. 4.* A Romai Hit, mellyet Sz. Pál méltósága erősített, el-változhatatlan. / *S. Aug. cont. part. Donat. in fine.* A Romai Ecclesia az a kö-szál, mellyet meg-nem győznek a Pokol kevély kapui. / *Calvinus, lib. 4. Cap. 6. N. 16.* A Romai Ecclesia, az háborús, és zenebonás időben, nem vólt olly párt ütő, és támadás indító, az mint a többi: és az bé-vótt tudományt álhatatosban meg-tartotta.”

<sup>576</sup> A Wesselényi-összeesküvésben való részvételéért 1671. április 31-én, Bécsújhelyen kivégezték.

kívánta, hogy ez az *Három Idvösséges Kérdés* a Magyar népek közzé ismét kiterjedjen.”<sup>577</sup> Az előszóban Sámbar arra is kitért, hogy milyen volt a fogadtatása az eredeti traktátusnak, s mint azt nagyon találóan kifejti, a parányi kis munkát „mind Erdélyben, mind Imperiumban, mind az felső Magyar Országban sok potrohos Könyvekkel igyekeztek ostromolni: holot, ha ezen könyvecske hamisságot foglalt volna magában, tsak egynéhány levelkével-is könnyen meg-hamissithatták volna. Soha pedig egy sem felelt egyenesen ezen könyvecskére; hanem az egyenesen feleles helyett, csak az régen meg hamisítottat fogásokra, és rút káromkodó szitkokra fakattak; el-csavarogván az *Három Kérdésnek* fontos okaitól, mellyekért nem igazak a Lutter és Cálvinista költemények”.<sup>578</sup> Ezen kritikai megjegyzésnek csupán azt az elemét emelném ki, amelyben Sámbar a *felső-magyarországi hitvita* szövegeinek nyelvi, stiláris sajátosságára reflektált. Noha, mint azt korábban bemutattam, Sámbar is élt a korban szokásos polemikus trágárságokkal, talán dolgozatom előző fejezetéből is kitűnt, hogy leginkább a protestáns szerzők fejlesztették – majdhogynem – *tökélyre* a jezsuita páter szövegének és személyének nevetségessé tételét, s vitairataik nyelvezete – látható módon – nemtetszést váltott ki a megtámadott félben. Sámbar ezen megjegyzése inkább annak tükrében érdekes, hogy mindezt a vita lezárulása idején, illetve után teszi, s talán e nyelvezettől való elhatárolódása az egyik oka annak, hogy ő maga nem egy, a személyeskedő vádakra felelő új iratot írt, hanem inkább eredeti, egyébként sem durva nyelvezetű munkáját megújítva adta közre. Kérdésként merülhet föl az olvasóban, hogy vajon érvényesítette-e stiláris igényeit saját átdolgozott munkájában a jezsuita szerző. Vagy csupán a vitákra jellemző megtévesztés és színpadias irodalmi játék részét képezte volna az előszó ezen mondata – mint ahogy Pósházi „Anti Bonasus” iratának paratextusaiban – egy egyébként már felszámolódott, átalakult irodalmi játéktérben? Az ajánlás további részében Sámbar kifejti, hogy a szentmise gyakorlásához szükséges szövegekkel is kiegészült a könyv, „mellyért mind annyi lelkek jót mondanak Nagyságodnak”, azaz érzékelhetően főleg Szegedi Ferenc irodalmi-missziós célja lehetett a függelék megjelentetése. Különlegessé teszi az ajánlást a *Három kérdés* korábbi variánsaihoz képest, hogy – noha a szerző kiléte mindvégig ismert volt, s a kirobbant vita belső irodalmi terén belül a gúny és irodalmi játék eszközei voltak az alkotók nevei – az 1661/1665-ben kiadott nyomtatványokon nem, csupán ennek az 1672-es műnek az ajánlásában tüntette fel saját nevét Sámbar.

<sup>577</sup> SÁMBÁR 1672, (§ 2)–(§ 2) b.

<sup>578</sup> SÁMBÁR 1672, (§ 2) b.

További érdemi változtatás, hogy az 1661-es lajstrom – melynek pontjait dolgozatom korábbi fejezetében is tárgyaltam – még tükrözve a könyv szerkezetét jó eligazodást nyújtott az olvasóknak. A könyv egész szerkezete, a paragrafusok és alpontok is jól követhetően fel voltak tüntetve, ami mintegy kicsinyítve megmutatta a *Három kérdés* gondolatívét, melynek közepén az Izajás-idézet állt. Az olvasó a lajstrom „architektúrája” alapján pontos képet kaphatott a traktátus egészéről, és olvasását ez a paratextus által közvetített kép is meghatározta, hiszen érzékelhetőek voltak a három egymással összefüggő kérdés összekötő szövegpontjai. Ehhez képest az 1672-es kiadásban az ajánlószöveget egy tárgymutatóvá átalakított lajstrom követte, melyben betűrendbe rendezve tájékozódhatunk a műben tárgyalt fontosabb teológiai pontokról. Ezzel az átalakított mutatóval nem elsősorban a mű szerkezete jelent meg a (véltetően gyakorlott) korabeli olvasók szeme előtt, hanem felkínált egy elsősorban a vitapontokra fókuszáló, az egyes kérdésekre való rákeresés lehetőségét előtérbe helyező olvasási stratégiát a befogadóknak. Azaz Sámbar már nem törekedett arra, hogy a könyv alapszerkezete azonnal a befogadók elé táruljon, és a hangsúly inkább az egyes teológiai kérdésekre helyeződött át. Ez az írói intenció azt előlegezte, hogy magában a szövegben is van olyan jelentős újítás, ami indokolta a lajstrom átalakítását.

A „jobbítva kibocsátott” *Három üdvösséges kérdés* elsőként tehát paratextusaival igyekezett új értelmezési teret, befogadói közeget keresni és teremteni a jezsuita munkának. Az előszóban említett templomfoglalások mellett a könyv – beilleszkedve az egri püspök irodalmi propagandisztikus céljaiba – a rekatolizációs törekvések egyik régi-új eszközének volt tekinthető, mely elszakadva a politikai változások miatt felmorzsolódó kassai és sárospataki irodalmi vitatértől immáron érzékelhetően az 1670-es években fokozatosan kibontakozó katolikus megújulást szolgálta. Jól mutatja ezt a vitaszöveg után közölt átalakult toldalék is, mely egyrészt a Gorup Ferenc könyve nyomán ismert szentmiséről szóló részekkel és három kiegészítő paragrafussal bővült. Másrészt az 1661-es kiadványhoz képest egy imával (*Az el tévelyettekért. Imádság*) rövidebb is lett, melynek oka, hogy az imádság szövege az 1660-as évek vallásilag szabadabb légkörében még hasznos lehetett a térítés szempontjából, az 1670-es évekre azonban már funkcióját veszítette. Nem lehet véletlen az sem, hogy korábbi műve toldalékaiból a *Boldog Aszszonyhoz minden napi Könyörgés* szövegét meghagyta az 1672-es munka legvégén is, hiszen az a jezsuita térítésben is propagált Mária-kultuszt erősítette. Mindebből kitűnik az a gondos szerzői és szerkesztői kéz, mely – úgy vélem – a vita során is mindig nagyon

alaposan építette fel a műveket, s amelyben Szegedi Ferenc is megbízott, amikor a *Cantus Catholici* új kiadásának szerkesztését – vélhetően – Sámbarra bízta.

### Fontosabb változtatások a szövegben.<sup>579</sup>

A vitairat megváltozott paratextusai mellett nyilván a szövegben tett jobbításokat, újításokat is érdemes alaposan szemügyre venni. Így a következőkben igyekszem összefoglalni, összegezni azokat a pontokat, szöveghelyeket, amelyekben Sámbar jelentősebb változtatásokat tett, s amelyeket – véleményem szerint – a polémia protestáns iratainak ellenérvelése miatt is fontosnak tartott kibővíteni, kiegészíteni vagy éppenséggel elhagyni eredeti munkájához képest az új edícióban.

Az első kérdésben, mint korábban ismertettem, Sámbar mellett érvelt, hogy az első mag az a kereszténység magva volt. Az 1672-es műben ezen érvelését néhány betoldással megerősítve azt is igyekezett hangsúlyozni, hogy a pápisták azok katolikusok voltak, illetve hogy a reformátorok csak a 16. századtól „származtatnak”. Kiemelte az első keresztény magyarok hitbeli egységét, illetve Isten földének nevezte Magyarországot. Ezek hangsúlyozása talán éppen Pósaaházi *Summás választételének*,<sup>580</sup> illetve „*Anti-Bonatus*” iratának<sup>581</sup> ellenérvelése miatt volt lényeges. Hiszen a pataki professzor – mint azt dolgozatom előző részeiben tárgyaltam – éppen azt bizonygatta, hogy az első mag az nem igaz keresztényi mag volt, csak mindenféle konkollyal hintegetett pápizmus. Így jól látható, hogy Sámbar az 1672-es átdolgozással nemcsak újra kiadta a polémia szempontjából szimbolikus munkáját, de reflektált is a vitára és ellenfelei szövegeire. Mindemellett néhány helyen már az első kérdésben is stilisztikailag finomít a szövegen, például *minden ördög* helyett *akár-ki* (1672/8. lap) megnevezést ír. A szövegben előrehaladva egyre inkább megfigyelhetők a nagyobb, terjedelmesebb beékeltek részek, elsőként a papok hivatalánál ékel be egy kiegészítő, a katolikus tanokat pontosító írást (1672/9. lap), aztán az eklézsia csalhatatlanságát kétségbe vonó protestáns tanokra reflektál bővebben (1672/10–11. lap). Ugyanakkor több lap terjedelmű szöveget is kihagy az 1661-es kiadásból: az első kérdés II. §-nak elejét (1661/11–13. lap), mely az Isten

<sup>579</sup> A dolgozat függelékeként közölt szövegeközlésben félkövérrel kiemelten láthatók a beékeltek részek, így tanulmányomban jórészt csak utalok a lapszámra, a függelékben ezek az eltérések követhetők.

<sup>580</sup> PÓSAHÁZI 1666A.

<sup>581</sup> PÓSAHÁZI 1666B.



parancsolatainak megtartásáról szól, illetve amelyben azt bizonyítja szillogizmusokkal, hogy mivel a kálvinisták lehetetlennek tartják megtartani Isten parancsait, ezért nincs igaz hitük, s így ördögtől valóknak tekinthetők. Ez a rész tehát kimarad, s ismerve a vita iratait fontosnak tűnik az „öncenzúra”, hiszen Pósháziék kifejezetten megbotránkoztak ezen az érvelésen, s az egyik legélesebb vitaponttá vált, írásaikban erősen sérelmezték, hogy ördögtől valóknak nevezte őket a jezsuita szerzetes. Nyilván e kihagyás nagyon is tudatos szerzői eljárás volt – melyre még később visszatérek. Megtartotta viszont e paragrafus azon részét, melyben a protestáns prédikátorok vádjait, a hallgatóságot és a híveket megtévesztő, a katolikus egyházat bálványozással vádoló prédikációit emlegette. Úgy vélem, a vita folyamán talán nyilvánvalóvá vált, hogy a prédikálószékből tett igehirdetés a vitának is fontos fóruma volt – erre utalt Illyefalvi is könyvének záró soraiban –, illetve a szóbeli polémia nyilvánosságát meghatározó, sőt a felső-magyarországi városokban tulajdonképpen azt létrehozó fontosságát is érzékeltette a szerző azzal, hogy ezt a szövegrészt önálló paragrafussá szerkesztette. A következő beékelte szöveg annál a vitapontnál látható, mely Izrael és Júda kettészakadtságáról, illetve a protestáns felfogás szerint – Illés prófétához mint előképhez kapcsolódva – a „rejtezkedő” igaz hitről szólt. A katolikus tanoknak megfelelően Sámbar elvetette ezt az érvelést, illetve egyszerűen csak az „igaz egyháztól elszakadtaknak” nevezi a szerző a reformátusokat, s e gondolatot az 1672-es műben egy Szent Páltól vett bibliai idézettel egészíti ki, melyben a test metaforája a katolikus egyházat jelöli, s az attól elszakadt tagok, a protestánsok, akik azonban így nem lehetnek igazak (1672/21. lap).

A második kérdésben bővül a beékelte szövegrészek köre. Elsőként a látható egyházzal, illetve az igaz egyház jeléről szóló bevezető gondolatokat egészíti ki Sámbar a paráznáról és a gyilkosról szóló bölcsességgel (1672/23. lap), mely arra mutat rá, hogy a katolikus egyháztól elszakadt eretnecség, legyen az ariánus, kálvinista vagy lutheránus, egyformán bűnösnek tekintendő. Ez a beékelte rész jó céltáblája lett az irat egy ismeretlen protestáns olvasójának – de erről a későbbiekben írok. Sámbar a második kérdés első részébe, mely szintén a látható egyházzal szólt, az aktuális történelmi, politikai, egyházügyi helyzetre reflektáló részeket épített be, ugyanakkor több elemet is kihagyott művéből. Egyrészt az 1670-es években induló katolikus templomfoglalások miatt – melyre előszavában is utalt – hangsúlyozhatta, hogy korábban mennyi régi katolikus templomot foglaltak el a lutheránusok és kálvinisták Magyarországon (1672/26. lap). Ugyanakkor arra is gondot fordított, hogy kihagyja a már aktualitását veszített részeket, s így nem szerepelt a

szövegben Lippay György érseksége. Emellett hangsúlyozottan eretneknek titulálta a protestáns felekezeteket (1672/27. lap). A második kérdés bevezető paragrafusainak végén az egyház attribútumait ismertető következő részekre utalva kifejtette, hogy az egyház jeleit nem önmagukban kell szemlélni, hanem egyben, hiszen azok együttese bizonyítja a római egyház igaz voltát (1672/28. lap.). Ez a beékelt, a szöveg megértését és befogadását segítő, illetve az egyháztani érvelést magyarázó gondolat nyilván a vita során kialakult „befogadási tapasztalatra” reflektált. Hiszen mint dolgozatom előző részeiben írtam, a jelekre épített ekkleziológiai érvelés az egyik fő célpontja volt a protestáns vitázóknak. E második kérdés második része zárásként kiegészül egy negyedik alponttal, melyben Sámbar azt bizonyítja, hogy habár az apostolokhoz vezetik vissza magukat a reformátorok, ám nem igaz a vallásuk, mert nem a régi szent atyákat követik (1672/31. lap).

A második kérdés harmadik részében, mely az egyház világi kiterjedéséről szolt, beékeli a szövegbe Erdélyt, melyen túl nem terjedt a reformáció keletre (1672/32. lap), majd korábbi szövegét kiegészíti egy jelzővel, s így a görög egyházat *pártos*nak írja, illetve ugyanitt ki is hagy egy szövegrészt. Még hozzá éppen azt, mely talán egyedülként közös pontja volt a katolikusoknak és a protestánsoknak a görög egyház teológiai tanaival szemben. Míg az 1661-es könyvben ott van, hogy a görögök tagadják a Szentlélek Fiú Istentől való eredeztetését „noha a Lutterek és Cálvinisták ebben velünk tartanak” (1661/37. lap), addig ez a közös teológiai pont (*loci communes*) kimarad az 1672-es szövegváltozathoz. Így noha Sámbar javításai jellemzően finomítják a véleményem szerint egyébként sem durva hangvételű irat stílusát, e közös teológiai rész elhagyása mégis inkább kiélezi a vitát a felekezetek közt. A második kérdés negyedik része, mely a tanítás egységességéről szolt, szintén kiegészül. Egyrészt egy beékelt kis szóval, mely ismételt hangsúlyozza, hogy a pápisták katolikusok (1672/36. lap), másrészt egy nagyobb szövegegységgel, melyben leírja, hogy nemcsak az aktuális tanításban egyezik a katolikus egyház, hanem a régi szent atyák tanításával is. Ez a lényeges vitapont – hiszen a polémia során mind Czeglédi mind Pósházi műveket szenteltek ennek cáfolására – érezhetően kiegészítésre szorult az 1661-es kiadáshoz képest, s a szerző egy ilyen nyomatékosító, lezáró gondolattal próbálta még inkább erősíteni okfejtésének lényegét. A második kérdés ötödik része, mely a pápai hatalomról szolt, több apróbb kiegészítéssel bővült. Lényegesebb betoldás, amikor Péter apostol kapcsán azt bizonyítja, hogy a külső hitbeli rendelkezések fundamentumává tette őt Krisztus. Ennek a beékelt résznek, úgy vélem, talán azért lehetett jelenősége, mert így árnyalta Péter szerepét a pápaság történetében, hiszen a

protestánsok nem ismerték el Pétert mint első pápát. Az 1661-es irat rövidebb fogalmazása könnyű céltáblája volt a pápaság intézményén gúnyolódó protestánsoknak, s e beékelt kis rész ezt a félreérthetőséget igyekezhetett némileg árnyalni (1672/41. lap). A vitairat „frissítéseként” ugyanezen a lapon az 1661-es edícióban szereplő VII. Sándor pápa helyett immáron X. Kelemen szerepelt. Sámbar figyelme kiterjedt arra is, hogy az egyházi aktualitásokat közölje az olvasókkal. Még ugyanebben a részben jelentősen átdolgozza, kiegészíti a harmadik alpontot, melybe beilleszt egy hosszabb, a keresztényi tanítás első ötszáz esztendejének egységességéről s annak a katolikus vallással való egyezéséről és a tradíciók fontosságáról szóló szöveget (1672/43–44. lap). Mivel az egyház régiségének ügye volt az egész első kérdés tétje, érthető, hogy a szent atyákhoz való visszacsatolás, a rájuk mint egyházi tekintélyekre való hivatkozás lényeges eleme volt Sámbar szövegének.

Jelentősen átdolgozta Sámbar a második kérdés ötödik részének harmadik – hatodik alpontját is (1672/42–49. lap). Itt jellemzően kiegészíti a korábban szikár szillogizmusokból felépülő szöveget. Úgy vélem, valamennyi alkalommal olyan kérdésekben bővíti munkáját, amelyek kapcsán a vitában tapasztalhatta, hogy református ellenfelei ügyesen tudták cáfolni a leírtakat. Éppen ezért a pápaság bűnbeesésének hamis vádját példázó Zsuzsanna vénei részt olyan érveléssel egészíti ki, amely értelmezi is a példázatot (1672/45–46. lap), ám elmarad szövegéből a „záptyúkmonyos” gúny (1661/47–48. lap), amelyre igen hevesen reagáltak vitaellenfelei. Ez is mutatja, hogy stílárisan igyekszik finomítani munkáján, ugyanakkor több olyan kiegészítést is tesz, mely teológiailag pontosítja az 1661-es iratot, többek között a Szentírás értelmezése (1672/47. lap), illetve a zsinatok végzései kapcsán (1672/48–49. lap).

A legjelentősebb változtatás, amely fel is borítja az eredeti irat második kérdésének hat fő részre épülő szerkezetét – s talán ezért is dolgozta át az egész lajstromot traktátusának elején –, hogy a hatodik részben egy teljesen új szöveget ékel be, melynek témája a szentek tisztelete (1672/49–51. lap). Ennek az új témának a megjelenése nyilván a vita „tanulása”, ha úgy tetszik, Sámbar recepciótörténeti válasza az 1660-as évek fő kérdéseire. Hiszen amikor megírta iratát, még nem tartotta fontosnak ennek a témának az egyház jelei között való elhelyezését, a vita lezárulását, a térítés tapasztalatát összegző átdolgozásában azonban még azon az áron is szerepeltette a témát, hogy így megbontotta a munka korábbi, igen jól felépítettnek tűnő szerkezetét. A téma fontossága és megkerülhetetlensége már Czeglédi *Országok romlásáról írott könyvének első része* óta (1659), úgy látszik, központi problémája volt a térségben a katolikus–protestáns

összecsapásoknak.<sup>582</sup> Így szorul az eredetileg a második kérdés hatodik részében található szöveg az átdolgozásban a hetedik pontba. Itt is több értelmi pontosítás és stiláris változtatás figyelhető meg. A pogányság és a római egyház közti különbség hangsúlyozása a vitairatba ékelt apró kiegészítésekből látható. A stiláris finomítás jeleként itt is észrevehető, hogy a kissé durva, nyers kifejezéseket kiszűri, elhagyja a szövegből, így az 1661-es irat „Ha kurva az anyád” (1661/52. lap) megjegyzése elmarad, s csak a visszafogottabb kommentárt hagyja meg. Ugyancsak meghatározó, hogy mindezen (immáron) hetedik rész végén az 5. alpontban több oldalas új szöveget közöl, mely összefoglalja az addigi fejtegetéseket, s mintegy summázza a második kérdés egész egyháztani érvelését (1672/55–58. lap).

Az 1661-es nyomtatványban központi érvnek feltüntetett eklézsia-hegy kép tehát itt jól láthatóan háttérbe szorult, melyet az is érzékeltetett, hogy a korábbiakhoz képest már a nyomdai megjelenésében sem törekedett arra, hogy az Izajás könyvéből vett idézetet vizuálisan kiemelje a szövegből. Az 1672-es kiadványban ugyanaz a szedésének a bibliai citátumnak is, mint az összes többinek a szövegben, és csak kurzívval van jelölve (1672/24. lap). Emellett láthatóan sok kiegészítést tett a különböző *jelek* értelmezéséhez, felborította a második kérdés hat pontból álló szerkezetét, s igyekezett pontosítani a teológiai fogalmakat. A dolgozatom korábbi fejezetében említett protestáns „hegyrombolás” mint az ellenfél szövegét felszámoló dekonstrukciós módszer, úgy tűnik, arra az eredményre vezetett, hogy Sámbar szükségesnek tartotta a szöveg alapos átdolgozását, érvelésének árnyalását, s a jelekről szóló részek kiegészítését, bővítését, a „sallangnak” tekinthető mondatok kigyomlálását. Így az 1672-es szöveg gyakorlatilag az egész hitvita befogadás-történeti tükrének is tekinthető, ahol a jezsuita „ön”-olvasat artikulálódik a szöveg javításában.

A vitairat harmadik kérdésében is számos helyen javított az eredeti iraton Sámbar. Rögtön a szöveg elején a *fogások* helyett *költéseket* írt, melyeken a protestáns vallások hazugsága megragadható.<sup>583</sup> Ez a „költés” kifejezés talán jobban érzékeltette ellenfelei érveinek „légből kapott” voltát (1672/58. lap). A Szentírás értelmezésének ügyét tárgyaló harmadik kérdésben figyelhető meg a vitairat legalaposabb átdolgozása. Oldalnyi új szöveget ékel be az egyes pontok kiegészítéseként, ugyanakkor jól észrevehető három alapvető változtatás. Az egyik, hogy az exegézis tárgyalásába behozza a *középső értelem*

<sup>582</sup> Ez a kérdés természetesen a hitviták korai szakaszában, illetve Pázmány és Alvinczi vitáiban is meghatározó volt.

<sup>583</sup> Pázmánynál ez a kifejezés szintén jellemzően megtalálható.

fogalmát.<sup>584</sup> Az ovidiusi bölcsesség: *medio tutissimus ibis* nyomán kifogásolja (1672/64. lap), hogy a tévelygők, azaz a katolikus vallást elhagyók (eretnekek) végső határra vonják és szélsőségesen értelmezik a Szentírást. Többek között ennek a szélső értelemnek a gyümölcse, hogy a képek tiszteletét bálványozásnak tekintik. A *középső értelem*nek az exegetikai fogalma igen meghatározó eleme lesz a vitairat harmadik kérdésének. Sámbar ugyanis a szövegrészek kiegészítésénél ezt a „középső értelmet” fogja hangsúlyozni. Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető – mint második fő változtatás –, hogy az eredeti irat vitatható, a protestánsokat megbotránkoztató eleme, amely éppen a Szentírás betűjének kétféle értelméről szólt, és kifejtette, hogy a betű önmagában csak veszedelem, halál és tévelygés az igaz magyarázat nélkül (1661/60. lap),<sup>585</sup> nos, ez a szövegrész teljes egészében kimarad az 1672-es munkából. Sámbar tehát látványosan átdolgozta a harmadik kérdést, s a félreérthetőségre, támadásra okot adó mondatot gondosan kimetszette, helyette pedig egy finomabb, szelídebb, a Szentírás szövegének középső értelmét s az egyház által képviselt hagyományt erősítő exegetikai koncepciót közvetített. Itt nyilván felmerülhet a kérdés, hogy milyen szöveghagyomány jelenik meg a középső értelem fogalmával Sámbar megújult traktátusának exegetikai érvelésében. Hiszen ahogy 1661-ben közreadott munkájának szövegében és szerkezetében érzékelhető volt, hogy Pázmány munkáira támaszkodott, úgy feltételezhető, hogy az átdolgozásban megjelenő koncepció is kapcsolódott valamilyen hazai szöveghagyományhoz (is). Pázmány vonatkozó ekkleziológiai műveiben, jómagam – bevallom – nem találtam a „középső értelem” exegetikai gondolatának gondos kifejtését. De talán a kora keresztény tradíciókra és hagyományokra egyébként is nagyon támaszkodó Sámbar a Biblia szövegét szélsőségesen magyarázó ókori eretnekek ellen fellépő Iréneusz és Tertullianus nyomán fogalmazhatta meg a *Három kérdés* Szentírás magyarázattal foglalkozó részének „középső értelem” teológiáját.<sup>586</sup> A jezsuita páter számára eretnekségnek tekintett protestantizmus elleni fellépés hasonlóan tűnhetett az ókeresztény egyházatyáknak a gnosztikusok elleni

<sup>584</sup> „amaz közönséges mondás ellen is, *medio tutissimus ibis*. de a tévelygők szokása az, hogy akár minek-is az értelmét, nem közepi aránt veszik, hanem az edgyik végső határból, csak hamar a másik végső határba szöknek.” SÁMBÁR 1672, 64.

<sup>585</sup> „Mert a Sz. Irásnak csak a betűje, nem Sz. irás, hanem veszedelem halál, és minden tévelygésre kapu-nyítás. De a bötü, edgyütt az igaz az igaz magyarázattal, az igazán való Sz. Irás, a mely magyarázat, nem származik csak kinek kinek maga tetszése, és vélekedése szerént-való fejtegetésből, mert ugy semmi eggyesség nem lehetne a Kereszténységben, a mint nincsis a Lutterekben, és Cálvinistákban ezen okért.” SÁMBÁR 1661, 60–61.

<sup>586</sup> Ahogy Vanyó László fogalmazott képletesen: „Iréneusz egzegetikai módszere középutat jelent a zsidók szó szerinti írásmagyarázata és a gnosztikusok teljesen önkényes allegorézise között.” VANYÓ 1980, 307.

küzdelseihez. Már az 1661-es *Három kérdés*ben is többször felhasználta érvelésében azt a Tertullianustól vett alapgondolatot, „hogy az Hittül Szakattak, nem Pogányokat térítnek, hanem csak Keresztyéneket tévelyitnek” (1661/49. lap). Ez az érvelés jól alkalmazhatónak tűnt egy olyan országban, amely – mint azt éppen Sámbar első kérdése kifejtette – a pogányságból már megtért, s felvette az igaz római kereszténységet, és még inkább egy olyan térségben hatott élesen, ahol ezek a római egyháztól elszakadt eretnekek voltak túlsúlyban, azaz a protestánsok lakta felső-magyarországi részeken. A vita során a felekezetek eltérő hermeneutikai felfogása a bibliai szövegek értelmezésén túl persze abban is megmutatkozott, ahogy egymás szövegeit olvasták, értelmezték és kommentálták. Azaz az értelmezés szélsőségének Sámbar általi nehezményezése nem csak és kizárólag a protestánsok szentírásolvasására (*sola Scriptura*), de a *Három kérdés*ben kifejtett, a Szentírás betűjének kétféle értelmezéséről szóló gondolataira is vonatkozhatott. Pontosabban azokra az alapvetően parodisztikus-allegorikus olvasatokra, melyeket magáról a *Három kérdés*ről, a benne kifejtett egyháztanról és a mű szerzőjéről közvetítettek a református vitázók szövegei. Gondolhatunk itt a hegymászáson és csákányozáson keresztül a hegylakó, tökött ellő Bonasusig mindarra, amit az ironikus beszédmód karikírozó szélsőségei nyomán létrehozta Pósháziék.

Harmadik szembeötlő finomítás a harmadik kérdésben, hogy a harminchárom bibliai idézettel induló pontnál immáron nem név szerint hivatkozik a könyvekre, hanem egységesen Szentírást ír. Természetesen ezeknél a pontoknál is számos alkalommal bővíti a tételek kifejtését, s gazdagítja a szövegmagyarázatot, s itt is hangsúlyozza a középső értelem exegetikai gyakorlatát (1672/97. lap). Látványosabb változtatás, hogy a XXVII. pontot kicseréli, s az eredeti szöveg betegekenete érvelését az *indulgentiákról* szóló okfejtéssel helyettesíti (1672/11–112. lap), ezért a XXVIII. pontba csúszik a betegekenete, s ezzel a beékelte ponttal eltolódik a többi szöveg is. Ennek következtében az 1661-es munka utolsó, XXXIII. pontja kimarad. Az átszerkesztés nyomán nem meglepő módon éppen az a záró gondolat hiányzik az új szövegből, amely az eredeti nyomtatványban hangsúlyozta, hogy a Szentírást nehéz megérteni, s hogy a tudatlanok könnyen meghamisítják annak értelmét. Mivel az eredeti XXXIII. pont még a betű kétféle értelmét közvetítő koncepcióhoz kapcsolódott, viszont az 1672-es könyv „középső értelmet” közvetítő hermeneutikai üzenetébe már nem fért bele, érhető, miért hagyta ki könyvéből Sámbar. Ez a középső értelem, mely szembehelyezkedik az elítélt szélső értelemmel, arra is utalhat, hogy a protestáns ellenfelek éppen a szélső értelem végső pontjára, a paródiára

vitték a szövegek nyelvezetét, értelmezését. Így a gúnynak alapot adó szélsőség elítélése is kitetszik e megjegyzésből. Jól látható, hogy Sámbar mennyire alaposan, minden részletre odafigyelve gondolta újra egész művét. A megjobbítva közreadott munka szerkezetileg és tartalmilag is túllépett az 1661-es irat keretein. Éppen az lehetett az oka a lajstrom elhagyásának, hogy kevésbé legyen hangsúlyos a szerkezet, a korábbi irat „eklézsia-hegy” képét a szöveg felépítésének szerkezetében is tükröző koncepció. Helyette egy tárgymutatót szerkesztett a szerző, mellyel az olvasók figyelmét az immáron jelentősen kiegészített, kibővített, pontosított részletkérdések felé irányíthatta. Ez az átdolgozás azonban nyilván éppen azért lehetett ilyen részletes és az eredeti munka egész szerkezetét és exegetikai koncepcióját felülíró, mert a hitvitázás, illetve az egész vita szöveganyaga állt Sámbar és a *Három kérdés* mögött, s törlései és kiegészítései magukon hordozták a vitában szerzett tapasztalatot.

Mindezek alapján számomra a vitaellenfeleire, illetve azok munkájára odafigyelő, azokat komolyan vevő, s munkájában, teológiai gondolkodásában az ellenfelekre reflektáló szerzői alak bontakozik ki Sámbar személyében. Külön emeli ezen reflektáló írói munka értékét, hogy Sámbar mindezt győzelme tudatában, hatalmi pozícióból teszi, hiszen 1672-re már akár el is felejthetné a katonaság által elűzött vitázókat, akár könnyedén kibocsáthatná harmadszorra is az 1661-ben megszővegezett könyvecskét, mégsem ezt teszi, hanem szövegét számos helyen éppen hogy stilárisan finomítva, árnyalva a katolikus teológiai tanításokat, az egy-két durva kifejezést is kigyomlálva adja közre újra művét. Úgy vélem, ez nagyon is komoly szerzői öntudatról árulkodik, s műve alapján egy olyan – elfeledett – 17. századi jezsuita író jelenik meg, akinek nem hiába volt saját korában legendás alakja. Talán a jezsuita hagyományban őrzött, hősies misszionárius kép nem is állt olyan távol a valóságtól, s talán a Pázmányhoz való állandó hasonlítóztatás őt magát is arra készíthette, hogy példaképéhez hasonlóan tovább csiszolja, javítsa műveit. Különösen értékelhető ez a finom, ellenfeleit nem gúnyoló, teológiailag érett nyelvezet annak ismeretében, hogy Sámbar működésének ezen idejében egészen más hangvételő, az erőszakos katolikus térítést igazoló munkák is napvilágot láttak. A már említett Bársony György munkásságára gondolhatunk itt, aki a *Speculum Hungariae* és a *Veritas Toti Mundo Declarata* irataival 1671-ben<sup>587</sup> – a kivégzések évében – igyekezett jogalapot

---

<sup>587</sup> BÁRSONY Georgius, *Veritas Toti Mundo declarata; Argumento Triplici ostendens, Sacram Cæsaream Regiamque Maiestatem non obligari, tolerare in Vngaria Sectas, Lutheranam & Calvinianam. Catholico Religionis Zelo concinnavit G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C.\* Cassoviæ M.DC.LXXI.*, Kassa 1671, (RMK II, 1269).

teremteni a Habsburgok előretörésének.<sup>588</sup> Bársony Györgynek a korszak erőszakos katolikus térítését propagáló két műve közül a *Speculum*, a II. Szilveszer pápa hamis bulláját nyilvánosságra hozó röpirat tekinthető a visszafogottabbnak, míg a *Veritas toti mundo* kifejezetten az erőszakos térítést jogilag is igazoló propagandairatnak számított. A *Veritas*ban azt igyekezett bizonyítani a püspök, hogy „érvénytelenek mindazok a törvények, amelyek a bécsi és a linzi béke eredményeképpen szabad vallásgyakorlatot engedélyeztek a magyarországi protestánsoknak, egyáltalán nincs olyan törvény, amely az uralkodót arra kötelezné, hogy megtűrje országában a lutheránus és a kálvinista eretnokséget”.<sup>589</sup> E két irat – mint arra Esze Tamás rámutatott – alapvetően meghatározta az 1671 és az 1681 (a Türelmi Rendeletig) közötti időszakot, ebben az időben, mint fogalmaz, „a magyar állami és egyházi valláspolitikai normája és alapirata a *Veritas*, eszménye pedig a *Speculum* egyhitű, a pápa és az »apostoli király« előtt térdet-fejet hajtó Magyarország”.<sup>590</sup>

Úgy vélem, hogy Sámbar *Három kérdésének* eszmetörténeti, politikatörténeti koncepciója ugyanabból a *magból* eredeztethető, mint Bársony iratai, aminek legfontosabb eleme a Szent István nevével fémjelzett *apostoli királyság* gondolata volt (lásd dolgozatom korábbi fejezetét), és talán az 1672-es *Három kérdés* szövege nemcsak a *felső-magyarországi hitvita*, de az 1671-es évben megjelenő két Bársony-munka hatása nyomán is alakulhatott át. Bársony röpirata – illetve a *Veritas* – ugyanis hatalmas felháborodást keltett, több protestáns válaszmű is született a cáfolására, nem meglepő módon egyik ismert hitvitázónk, Pósa-házi János is tollat ragadott ellene.<sup>591</sup> A korabeli nyilvánosságot leginkább felbolygató és meghatározó 1671-es katolikus röpiratok hatása – úgy vélem – nem maradt el Sámbar munkájából sem, s talán ennek egyik jele volt, hogy az 1661-es szövegkiadás bibliai mottóit – melyek közül a Jeremiás-idézetet Bársony György *Speculum*ja is feltüntette – elhagyta Sámbar, s az ekkleziológiai tanokat alátámasztó, már idézett citátumokat helyezte a címlap hátoldalára. A régi ösvényeket – azaz a katolikus egyház régiségét – hirdető passzus, úgy tűnik, Sámbar számára elsősorban az 1661-es irat szövegvilágával és térítési szándékával volt összeegyeztethető. A „bolondok”, azaz az

<sup>588</sup> E művekről részletesen írt: ESZE 1971, 667–693.

<sup>589</sup> ESZE 1971, 667.

<sup>590</sup> ESZE 1971, 667.

<sup>591</sup> PÓSAHÁZI János, *Falsitas Toti Mundo detecta. Seu: Refotatio Trium illorum Argumentorum, (unà cum eorumdem Complemento) quibus Georgius Barsony, Episcopus Titularis Váradensis, ostendere conatur, Sacram Cæsaream Regiamque Majestatem non ibligari tolerance in Hungaria Religionem Evangelicorum. Antverpiæ, apud Constantinum Veracium, Sub Signo Bonæ Spei. Anno & DC. LXXII.*, Kolozsvár 1672, (RMK II. 1295).



eltévelyedettek, protestánsok számára felkínált lehetőség volt a misszió megindulásakor, hogy az addig járt téves út helyett a régi ösvényekre lépjenek. Az 1672-es munka mottói már túllépnek a régi ösvények keresgélésén – talán azért, mert azt az 1671-es *Speculum*, azaz II. Szilveszter pápa (hamis) bullája kellőképpen bizonyította annak létét – s egyértelműen a legyőzhetetlen, megcsalhatatlan katolikus egyház képének kialakítását és közvetítését helyezik előtérbe. Különösen fontos lehetett ez az 1670-es évek valláspolitikailag viharos éveiben, amikor a katolikus egyház fellépése sértette a térség protestáns lakosságát. Sámbar tehát – talán Bársony munkái nyomán is – átalakította a *Három üdvösséges kérdés* mottóit és bizonyos szövegrészeit is. Az 1671–1672-es években kialakuló valláspolitikai helyzetben azt tartotta fontosnak, hogy a katolikus egyház intézményét, történetileg létező egységét hirdesse.<sup>592</sup> Így talán ezzel is, illetve nyilván a válasziratokkal állhat összefüggésben, hogy az első kérdés szövegében számos helyen pontosította az első magvetésről írt érvelését, s erőteljesen hangsúlyozta, hogy a megtért magyarok katolikusok voltak Szent István idejében. A traktátusban szereplő történeti okfejtés, melyben Sámbar az 1524-es és 1525-ös törvényekre hivatkozott, alapjában véve megelőzte a *Veritas* hasonló célzatú, a vallásszabadságot engedélyező későbbi törvényeket semmisnek tekintő érvelését. Ahogy Esze Tamás találóan fogalmazott: „Bársony György *Veritas*-ának az a jelentősége, hogy egy sokáig lappangó tendenciát szólaltatott meg”, s ismerve az 1660-as évek vitairodalmát talán megállapítható, hogy a püspök röpiratainak eszmeisége már a felső-magyarországi jezsuita térítés egyes szövegeiben, igaz finomabb és árnyaltabb, nem annyira erőteljes megfogalmazásban, de nyomokban felfedezhető volt, s ennek háttérében minden bizonnyal a közös gondolatiság, az *apostoli királyság* eszméje állhatott. Ugyanakkor olyan elemek is felfedezhetőek Sámbar 1672-es edíciójában, amelyeket ő vehetett át Bársony munkáinak gondolatvilágából. Az egyik, hogy hangsúlyozta a magyar korona pápától való adományozását, a másik, hogy szövegének átdolgozása során a harmadik kérdésben egy külön pontot (XXVII.) szentelt az *indulgenciáknak*. A *Speculum* címlapjának verzőján a Jeremiás idézet mellett szerepelt a Jelenések könyvének 2, 4 verse is: „Vagyon valami ellened, hogy a te *előbbi* szeretetedet el-hattad. Emlékezzél meg azért, honnét estél ki; és tarcs poenitencziát, és az *előbbi* cselekidet cselekedgyed.”<sup>593</sup> A penitencia a lelki életben az elkövetett bűnök jóvátétele,

<sup>592</sup> Itt meg kell jegyezni, hogy az 1671-es év vitairodalmáról nemrég (2014. január 29-én) tartott az MTA Irodalomtudományi Intézetében előadást Heltai János, melyben alaposan elemezte Pázmány Péter *Bizonyos okok* című iratának 1671-es kiadását, Bársony műveit, illetve a korszak katolikus propaganda iratait.

<sup>593</sup> Idézi ESZE 1971, 672.

vezeklés, enyhébb büntetéseknél célja a büntetés helyettesítése, azaz Bársony irata a régi ösvényekre lépés mellett vezeklésre szólította fel a magyar protestánsokat. Lehet, távoli az összefüggés, de talán nem merészség arra gondolni, hogy Sámbar iratának indulenciákról szóló okfejtése, azaz a búcsú, a bűnbocsánat szentségében már feloldozást nyert bűnért járó, ideigtartó büntetés elengedésének tana azt közvetítette, hogy a katolikus egyháznak, egyházi személyeknek a hatalmukban áll a bűnök (akár az eretnokség/protestantizmus vétke) alól való feloldozás, azaz nem elsősorban vezeklésre szólított fel, hanem (már) felkínálta a bűnösöknek a feloldozás lehetőségét is. Persze tette mindezt úgy, hogy gondosan beépítette a harmadik kérdésben kifejtett harminchárom hittételbe e tanokat.

Ám ha elvetjük a Bársony és Sámbar irata közötti szorosabb összefüggést, akkor is bizonyosra vehetjük, hogy az 1672-es *Három kérdés* átdolgozásában Sámbar nagyon tudatos, saját szerzői, szerkesztői alaposságáról, körültekintéséről tanúskodó változtatásokat végzett. Mindezek alapján megállapítható, hogy miközben az 1670-es évek elején az országban ténylegesen folyt a templomok foglalása – éppen Bársony György és Szegedi Ferenc vezényletével –, addig Sámbar a patrónusának írt előszavában tett félmondata és művének szövege alapján is arra törekedett, hogy templomok helyett a magyar lelkeket tudja megszólítani s igaz hitre vonni. Így talán nemcsak a dolgozatíró romantikus képzetének tűnik, hogy Sámbar bizonyos értelemben mintha levonta volna az évekig folyó acsarkodó hitvitázás hiábavalóságának szomorú tanulságát, s 1672-ben már inkább törekedett ő maga is a „középső értelemre”, mint a szélsőségekre.

### **Egy protestáns olvasat**

Noha a *felső-magyarországi vitáról* szóló könyvészeti, filológia leírások nem említik meg Zilahi János 1672-ben Kolozsvárott megjelenő iratát, érdemes róla néhány szót ejteni, különösképpen azért, mert mint e kis munka előszava elárulja, idős korú írója abból az okból fogott hozzá a protestáns hittételek kifejtéséhez, hogy cáfolatát adja Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdésének*.<sup>594</sup> Zilahi János *Az igaz vallásnak világos tüköre, mellyben az Calvinista Vallásnak tökéletes tiszta igazsága, és igaz fundamentomos régisége, minden jó lelki-ismeretű embereknek szemek eleiben tétetik* című írásában az öregség narratíváját használja az üldöztetéseket szenvedő protestáns egyház

<sup>594</sup> Csupán a következő tanulmány említi: TÓTH Zs 2005, 175–197.

védelmében.<sup>595</sup> Élemedett korát – a könyv írásának idején nyolcvankét esztendő volt a szerző – a könyve elé írt bibliai mottókban is kiemeli: „2. *Petr. 1. v. 13, 14.* Mert méltó dolognak itélem lenni, hogy míg ez én testemnek sátorában vagyok, fel-ebreszszelek titeket intéseknek általa. Mivel hogy tudom, hogy hamar le-teszem ezt az én hajlékomat, mint a mi Urunk Jésus Christus nékem meg-jelentette. / *Psal. 34. v. 12.* Jöjjetek ide Fiaim, halgassatok engemet, az Urnak félelmére meg-tanítlak titeket. / *Syr. 23. v. 6.* Halgassátok Fiaim, az igaz-mondo szájnak tanítását. Mellyet a ki meg-tart, meg nem fogattatik az ő beszédével.” Már e paratextusok meghatározzák a szöveg kommunikációs terét, az író bölcs öregként, az olvasókat, híveket pedig ifjakként ábrázolják a bibliai citátumok. Ezt a beszédhelyzetet, a szerző által felvett retorikai pozíciót erősítik a preliminária további szövegei. A Szentháromságnak szóló ajánlásban a szerénység toposzát követően többször is kitér vénségének ecsetelésére, s korát bibliai párhuzammal ábrázolja: „De ő kegyelemmel bővelkedő édes Atyám! el-felejthetetlen lévén te nálad amaz te ígéreted, mellyet az Esaiás által régen töttél volt: *Mind vénségemig csak Te: fejemnek öszüléséig te hordoztál és tartottál.* Kezedből ki nem vetted zabolámnak fékemlőjét, hanem el-szintén tizen-egy orakor-is, ki-jöttél életemnek piatzára, és vénséges életemnek estvéjén-is, a te örökségedben való idvesseges dolgozódásra el-hittál.”<sup>596</sup>

*Az Istenfélő olvasóhoz* szóló előszóban ismételten vénségét ecseteli, melynek oka a kötelező retorikai toposz alkalmazásán túl az lehetett, hogy a viszontagságos időkben még öregségében is vallása mellett kikelő prédikátor jó példával járjon elő a református híveknek. Ugyanakkor ebben a szövegrészben jelöli a szerző, hogy írása szorosan kapcsolódik a korábbi évek hitvitáihoz: „*Istenes Olvaso,* hogy én e munkát, nem csak most; hanem az előtt való időkben-is volt igyekezetem hogy cselekedgyem, kiváltképpen miúlta *Sámbár Mátyás* Uramnak, három Kérdések felöl való írása ki-bocsátva nagyon. Hogy penig vénségemnek mostani szoros idejére hallasztottam, mikor immár jó lelkem-isméretinek csendesssgevel, végső orámhoz, és az én Meg-válto Jesus Christusomhoz való menetelre el-készülve, és indulo félben vagyok, oka ez, hogy a mi képpen amaz szegény özvegy [...] En is el akarám várni, más ezeremnél tudossabbaknak kegyességeket, és bőségesen tött illendő tudos feleleteket az három kérdésekre.”<sup>597</sup> Zilahi tehát *Az igaz vallásnak Tüköre* című vitairatát alapvetően a felső-magyarországi városokban zajló harc,

<sup>595</sup> ZILAHÍ János, *Az Igaz Vallásnak Vilagos Tüköre, mellyben Az Cálvinista Vallásnak tökéletes tiszta igassága, és igaz fundamentomos régisége, minden jó lelki-isméretű embereknek szemek eleiben tétetik*, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1136) (a továbbiakban: ZILAHÍ 1672).

<sup>596</sup> ZILAHÍ 1672, \*\*3.

<sup>597</sup> ZILAHÍ 1672, \*\*6a–\*\*7a.

illetve az ottani polémiát elindító Sámbar Mátyás könyve ellen írta. Művének fő része azonban nem folytat vitát szövegszerűen Sámbar említett könyvével, sokkal inkább a református vallás tanításait, a kálvinista vallás régiségét és igazságát tárgyalja *kérdés-feleletekben, példákban és bizonyításokban*. A könyv fő részének tartalma tehát alapvetően nem polemizál Sámbar könyvével, válasziratnak csak abban a minőségében tekinthető, hogy Sámbar katolikus hitigazságokat közlő könyvéhez hasonlóan Zilahi is a legalapvetőbb református tanokat tárgyalja. Művének az említett vitához való kapcsolatát és kapcsolódását leginkább a főrészt megelőző üdvözlő versek jelölik, melyek közül kiemelkedik Matkó István írása. Ebben Matkó a Domitianus által üldözött és Pathmos szigetén lévő János apostol által írt Apokalipszis könyve nyomán, a jó és rossz angyalok harcaként ábrázolja saját korának eseményeit. A prédikátor versének allegorikus értelme szerint a Sárkány Angyalai a katolikus tanok mellett kikelők, az ellenük küzdők, nyilván az igaz hitet védelmező protestánsok a Szent Angyalok, akiknek a hadába e munkájával immáron Zilahi is belépett. Matkónak ez az apokaliptikus-látomásos beszédmódja már a *Bányász Csákányban* is megjelent, ahol a katolikus egyházat – Sámbar hegyábrázolása ellen – az Apokalipszis hét hegyeként tüntette fel, s könyvének vitszövegében többször is Veres Sárkánynak nevezte a jezsuitákat. Matkó köszöntőverse arról árulkodik, hogy a szerző Zilahi művét is olyan könyvnek tekintette, amely a Sámbarral folytatott „apokaliptikus léptékű küzdelem” részeként jelent meg.<sup>598</sup> János apostol üldöztetésére, illetve a látomások beteljesedésére való utalás az 1670-es évek protestánsüldözésének idején különösen valóságos lehetett a református hívők számára, így a Szent Angyalok társaként ábrázolt Zilahi művével nemcsak hitvédelmet, de csatát is vállalt a katolikusok ellen: „Szent Angyalok társa vagy Zilahi János / Mert a jobb rész mellet nyilad olly szigonyos, / Hogy a kikre lövöd sebek mind halálos, / Rendel meg-felelni ellened mert bajos.”

További jelentősége Zilahi munkájának, hogy több helyen is közöl rövid anekdotákat, melyekben a katolikus–protestáns gyülekezeti együttéléstről számol be, s felvillant egy-egy képet arról, hogyan viszonyultak egymáshoz a hívek. Ezen történetekben jellemző módon – és itt az 1672-es év protestánsellenes politikai, valláspolitikai kontextusával is érdemes számot vetni – úgy mutatja be a katolikusokat, mintha alapvetően nyitottak lennének a református vallás iránt, ám különböző okokból, félelemből, álnokságból vagy gyermeki tudatlanságból elzárkóznak tőle: „Mind ezekhez mondhatok

<sup>598</sup> Ennek már a 16. század óta nagy hagyománya volt a magyarországi irodalomban: ŐZE 2004, 112–125.

immár ilyen nyilván való dolgokat-is, hogy egy-néhány Pápista embertől hallottam, hogy a mi vallásunkat dicsérte, és a Pápista vallásnál fellyebb magasztalta. Avagy penig némely a Pápista vallással egy-aránt valonak mondotta. Példák: ugyan a Somlyai két becsületes Páterekkel, ugy-mint Huszti Pál Pater, és Kozma Péter Uramékkal, valék Kevő faluban egy becsületes Catholicus Nemes Pátronusnak, Bányai Sigmondnak asztalánál. A tisztesseséges vacsora közben a meg-mlített fő ember így szolla énnekem: *El az Isten Zilahi Uram, hogy én a Kegyelmetek vallásában semmi csak egy mákszemni ki-vetöt sem találok.* Elsőben vévő hirtelen, hogy az Pátereknek nem kedvek szerént talála esni mondása hirtelenséggel így fordítá szavát: de még-is én nem szerethetem. En erre a szora könnyen azt mondhatom vala: *Pilátus sem talála vétket a Christusban de ugyan halálra sententiázá: A Phariseusok is magok mondgyák vala Christus Urunknak: Mester, tudgyuk, hogy te igaz vagy; De ugyan nem hívének néki.* De mivel asztalánál valék az emberséges embernek, nem akarék szollani. Somlyon-is egy Víz-kereszt napján szokások szerént nagy Processioval jö vala az Páter az uczában. Az én házam elleneben egy-néhány Pápista aszszony-népek ülnek vala, látván a Processiot és a meg-gyujtot lámpást, mellyet egy hoszszu rud végében hoznak vala előttök, mind fel-kelnek, és bé-állának az ház elöl. El-haladván a Páter öket, ismét helyekre jövének. Ki-állék én-is az ajtóm eleiben, s mondék nékiek: *Miért nem hívátok bé a pátert?* Felelének: *Hiszem mi magunk-is bolondoskodhatunk mi-ugy, ha akarunk.* Illyen-képpen emlekeznek vallások felöl. Ugyan Somlyon a mi Scholánkban az mi Deákink, éneklék vala a kilentzedik Soltárt Magyarul. Egy Anyos István nevü öreg Catholicus a kapuja félén ülvén, figyelmetesen halgattya vala. Azonban jönek vala a Pápista Scholából két iffiak: Edgyik ugyan a maga fia vala az embernek kik halván a mi Deákinknak énekléseket, mondának az öreg-embernek: *Hiszem igen orditnak a Cálvinisták!* Monda az öreg ember nékiek: *Hazudtok rossz fiak! mert azok bizo[n]y nem orditnak, hanem igen szépen énekelnek: En régen halgatom. De ti inkább tudgya K. Anyátok hogy ogy énekeltek, talám még magatok sem értitek. &c.* Így becsüllik-meg magok-is vallásokat. Még-is a mi Szent Vallásunkat kárhoztattyák.<sup>599</sup>

Zilahi elbeszélésében jól érzékelhető a fokozatosság, ahogy a három kis történetből felépíti a vallást nem becsülő katolikusokról alkotott képet. Az első történetben még egyházi előljárói miatt szabadkozik a vendéglátó, a másik két anekdota a „népi vallásosság” tükre, s azt bizonyítja, hogy maguk a katolikus hívek is csak babonaságnak tartják a papok szakrális cselekedeteit, ezzel szemben igen tetszik nekik a protestáns

<sup>599</sup> ZILAHÍ 1672, 101–103.

gyülekezeti éneklés. Nyilván a református vallási tézisek kifejtése után Zilahi is fontosnak érezte, hogy egy-egy ilyen „polemikus zsánerképpel” fűszerezze szövegét, melyek felvillantása a protestáns üldözések idején azt is érzékeltette, hogy az üldözők nyája sem annyira elkötelezett saját hite iránt. A Zilahi művéhez hasonlóan az 1672-es esztendőben keletkezett Sámbar-irat – mint fentebb kifejtettem – az átszerkesztéssel, stíláriis finomítással, és az előszóban tett megjegyzésekkel is elhatárolódott a *felső-magyarországi hitvita* szövegeire jellemző vaskos, durva nyelvezettől. Úgy tűnik, hogy a polémia szövegeiben található „szitkok és mocskok” Zilahi tetszését sem nyerték el, ezért az erre való reflektálásában – ugyancsak az öregség narratíváját felhasználva – külön kiemelte, hogy mindkét felekezet esetében elítélendő a trágár nyelvhasználat. Tette ezt legelsőként már könyve előszavában, ahol a következőképpen fogalmaz: „Harmadszor jo lelkem ismértinek bizonyosságával protestálok az Isten előtt, hogy ez munkám által, senkinek, sem személyének sem vallásának gyalázására, gyarló indulatomnak követésével nem igyekszem. Mert noha én még gyermekségemben-is, tellyes igyekezetemmel kerültem, hogy sem Romai valláson, sem másan, idvösségemet ne keressem. Mindazáltal személyekben ő Kegyelmeket nem utáltam, s most sem utálok. Hanem, a mint édes Idvezitönk a keresztyénektől kívánnya, szerettem és szeretem most-is. Mellyet megbizonyítottam csak ezzel is, hogy ebben az én írásomban, bár szorgalmatosan felvisgállják-is, egy haragra ingerlő és gyalázo szocskát nem találhatnak. E *modestiát* pedig cselekedtem elsöben ezért, s ilyen reménséggel, hogy mindenek iszonyodgyanak, írások közben rusnya szitkozodásoktul, és illetlen gyalázásoktul. Mert az ki nyelvével akar igazat venni, nincsen talám annak igye-béli igasságához semmi reménsége. A ki vitézkedni akar a Szent Irással vitézkedgyék, mint Idvezitönk a Sátán ellen.”<sup>600</sup> Úgy vélem, a trágár nyelvhasználatra irányuló kritikai megjegyzéseit nagyrészt a saját felekezetén viaskodó hitvitázóknak célozhatta. E kérdésre ugyanis ismét visszatér könyvének végén, ahol már a Pázmány–Alvinczi vitákról szóló ifjúkori emlékeibe ágyazva fejt ki véleményét. Elsőként persze Pázmányt bírálja, szövegének második részében azonban már kitetszik, hogy Alvinczi hitvitázó stílusával – a korabeli református eljárókhoz hasonlóan – sem tudott azonosulni. A nyelvhasználatra vonatkozó kritika taktikája nyilvánvalóan hasonló, mint amit maguk a hitvitázók alkalmaztak szövegeikben. Hiszen ahogy Czeglédinek fontos volt, hogy prédikátori szerepének érzékeltetése miatt Pázmány munkáit támadja, s ahogy fontos

---

<sup>600</sup> ZILAHÍ 1672, \*7b–\*8b.

volt Sámbar szövegeiben fel-felfedezni, hol ismétli Pázmányt a jezsuita szerzetes, úgy Zilahi is a tekintélyként felmutatott polemikus előképhez, a Pázmány–Alvinczi-vitához csatolja vissza megjegyzését. Erre nyilvánvalóan a sokat hangsúlyozott idős kora jogosítja fel, hiszen Zilahi saját, személyes fiataalkori emlékre tud hivatkozni, ami által jelen korának szövegeit, szerzőit, nyelvezetét is bírálhatja. Mint írja: „De ezek nem olly keservesek, mint az Szitokbéli rettenetességek. Amellyek amaz utálatos Cigányokhoz-is alig illenének. Nem hogy Egy-házi rendnek kellene azt mivelni. Nevezet-szerént amaz nagy emlékezetü Néhai Pázman Cárdinál. A kinek némely munkájában, kiválképpen Gyarmathi Miklos ellen valo írásában, majd alig vagyon annyi tisztességes szava felebaráttýához mint szitka és hazuttolása, és egyéb illetlen szavai. A Calauzban ha csak százat mondanék csak semmi volna a számtalansághoz képest. Alvinczi Péternek minden rutságot fejehez vér. Nem csak a Calauzban, hanem az után valo aprolék munkácskájában-is. (Maga ugy gondolom, hogy ifiu állapottyokban, edgyüt tanultanak a Colosvári Collegiumban, s edgyüt bujdostanak volt ki-is, a veszedelmes idő következtén.) Calvinus Jánost közönséges Postillájában a nyolczadik levélnek második oldalán ördög Tanitványának mondgya. Lutthert hasonlo-képpen. [...] Ha Pázmány Uram, ezeket a szép *locusokat* először meg-nézte volna: nem kétlem, hogy meg nem tartoztatta volna nyelvét Calvinus ellen valo mérges szavairul. *Ti is szintén ugy tésttek mi vélünk.* Magunkban sem javallyuk söt *dehortállyuk* az ollyan atyánkfiait, hogy az ollyantul meg-szünnyenek, a mint Deák Inas korom-szememmel láttam vala, hogy az Zempléni Aba-Ujvári, és Borsod-Vármegye *Praedicatorok*, ugy mint Zemlén-Vármegyébül Tihameri Máthé Tisztos ösz öreg ember Ujhelyi *Praedicator?* Aba-Ujvármegyébül Tálli György Szántai *Praedicator?* Borsod-Vármegyébül Nagy Thállyai Thamás Szikszai Lelki pásztor. Egy egynéhány magokkal Seniorok lévén gyülekezetnek vala Tarczalra, akkori *Primarius Pastornak* Szántai Pálnak házához, és közönséges akarattól meg-tiltották vala idvezült Alvinczi Pétert Kassai *Praedicator*t, hogy ne motskolodgyék, és magát se motskoltassa Pázmány akkori Ersekkel. Meg is tartozkodot vala, hogy az után sem irt semmit. Csak ez volt penig Alvinczi Pétertől az mocskolás, hogy kis munkácskájában mellyet Pázmány Uram ellen irt vola azt irta volt: Soha ollyan könyvet nem láttam kinek az margóján annyi sok vide infrat, vide suprat irtanak volna mint az Calauzban. Ezt igy Concludalta vala Alvinczi: De talám ditsiretet akart vadászni, hogy tenyészésének szöri szálát medve mod[ra] ugy megnyalogathattya. Ismét (az mi illet-lenv volt) Igen meg-tanulta tapogatni mind az Infráját, s mind az Supraját. Ez illyen

illetlenségeikért (mondom) i-gen meg-intették vala a meg-emitett betsülletes Seniorok vélek lévőkkal edgyütt Alvinczi Pétert. Igy ma-is nem javallyuk az kik azt cselkeszik.”<sup>601</sup>

Zilahi a sokszor hangsúlyozott öregségével teremti meg azt az elbeszélői keretet, beszédhelyzetet és narratívát, melyben egyrészt példát ad és tükröt nyújt a kálvinista embereknek, másrészt az oly fontosnak tartott vénség és az ezáltal meglévő bölcsesség teszi lehetővé, hogy mind az előszóban, mind pedig vitáirátának végén jelezze, nem tartja helyesnek a vallás feletti vita nyelvi eldurvulását, trágárságba fordulását. A Pázmány–Alvinczi-vitához való visszacsatolással – mely az 1660-as években jellemző elbeszélői keretét adta a hitvitázóknak, hogy a múlt nagy polémiái nyomán elbeszélni, megragadni és értékelni tudták saját tevékenységüket – visszaemlékezik fiatakorára, ő maga is mintegy előképet nyújt, illetve jelen esetben elvetendő példát. Azaz a durva hangvétellő polémia vélhetően már a korban sem nyerte el mindenki tetszését, s a bölcs vénként megszólaló Zilahi már „megfeddhetette” a nyelvhasználatért a vitázókat.<sup>602</sup> Zilahi név szerint ugyan nem említi a *felső-magyarországi vitában* a református oldalon felszólaló prédikátorokat, de az Alvinczi megfeddéséről szóló történet közvetve érzékelteti, hogy alapvetően nem a katolikus vitázók nyelvhasználatáról, sokkal inkább a saját felekezetén lévők „nyelveskedéséről” szól a bírálat. Meglehet, ezért sem vitatkozik szövegszerűen Sámbar *Három kérdésével*, s nem bonyolódik mondatról mondatra való összecsapásba – mint tette ezt Matkó és Pósházi –, hanem példát mutatva a vallási küzdelemben tükröt tart a kálvinista olvasók elé, hogy ezáltal mélyebben, jobban megismerjék a református hitigazságokat. Talán érezve Zilahi kritikáját, vagy éppen figyelmeztetésképpen írta a jólelkű vén prédikátornak Matkó az irat elején szereplő üdvözlőversben, hogy munkája – bármilyen legyen is a szövege – csak szitkokat fog kapni az ellenféltől: „A Sárkány Angyali nem lesznek barátid, / Hidd-el mergessebben lesznek mardosoid: / De a Szent Angyalok mind jo akaroid. / Légy hiv, s nem árthatnak fene ellenségid. / Szitok, átok, mocsok leszsz tölök jutalmad. / Mellyen hogy meg-indully csak meg se gondollyad. / Bojtorjánrol figét nem szednek jol tudtad, / Szenvedni Christusért nyeressegnek tartsad.”<sup>603</sup>

<sup>601</sup> ZILAHÍ 1672, 129–133.

<sup>602</sup> Ez persze nem volt egyedi jelenség, hiszen már Komáromi Csipkés György is jelezte egy hatvanas évekbéli vitáirátában, hogy ilyen stílusban nem akar mocskolódni. Azaz a protestáns közvélemény ekkoriban már elhatárolódott ettől a stílustól.

<sup>603</sup> ZILAHÍ 1672, \*\*3b–\*\*4a.



## Hogyan alakítja az olvasó a szöveget?

Nemcsak olyan szelíd, bölcs, idős emberek olvasták Sámbar Mátyás 1672-ben kiadott *Három üdvösséges kérdését*, mint Zilahi János, hanem akadtak olyan protestáns olvasók is, akik talán még az 1670-es évekbeli üldözések idején, a maguk sajátos módján – az olvasónak egy nyomtatvánnyal szembeni eszközével – igyekeztek harcba szállni a jezsuita térítéssel. Ennek következtében otthagyták ujjlenyomatukat Sámbar elemzett szövegének egy példányán. Így a következőkben azt szeretném bemutatni, milyen eszközökkel szállt szembe egy avagy több ismeretlen, vélhetően református felekezetű befogadó e katolikus irattal. Tekintettel arra, hogy a polemikus irodalomra különösen jellemző az olvasói reflektáltság, úgy vélem, szükséges néhány szót ejteni az eddig ismert példákról, és az olvasói bejegyzések, margináliák értelmezhetőségéről.

A felekezeti, a konfesszionális hovatartozás a 16–17. század talán legmeghatározóbb identitásképző tudata volt. A múlttól, a jelenről és a jövőről való gondolkodást, a történelmi és nemzeti önszemléletet vagy akár az aktuálpolitikai események értékelését, értelmezését a felekezeti határozta meg. Gondolhatunk itt például a *romlás* toposz katolikusok és protestánsok által egyaránt használt, ám eltérő jelentéstartalmú történelmi narratívájára, vagy akár a várnai és a mohácsi csatavesztés felekezeti különböző értelmezésére. Jó példa erre Heltai Gáspár Tóth Zsombor által vizsgált *Chronicája*, amelyben a magyar történelem leírásába beleszüremkedik Heltai katolikus- és pápaellenessége, s ezt érzékeltetve a misézés, illetve a misemondás helyett „mesemondást” ír könyvében.<sup>604</sup> A katolikus olvasó margináliája erre a következő: „Missemondás ugy ird kutya fia Eretneke”<sup>605</sup> Hasonló vallási polémia bontakozott ki Pázmány Péter *Kalauz*ának egyik 1623-ban nyomtatott példányán. A könyv 18. századi tulajdonosai rengeteg bejegyzést, glosszát, margináliát fűztek Pázmány szövegéhez.<sup>606</sup> Munkácsy István, debreceni főbíró, református felekezetű olvasó lévén rendszeresen cáfolta és kigúnyolta a könyv érvelését. A *Kalauz* későbbi tulajdonosa, Ambrosovszky Mihály egri kanonok pedig a glosszázó Munkácsy kommentárjait és epés megjegyzéseit cáfolta, s helyeselte Pázmány írását. A purgatórium kapcsán például Munkácsy megjegyezte, hogy „bé’ bolond

---

<sup>604</sup> TÓTH ZS. 2006, 82–118.

<sup>605</sup> Uo., 86.

<sup>606</sup> HARGITTAY 2009D, 69–81. Ugyancsak a *Kalauz* egyik példányának margináliáit tárgyaló tanulmány: BITSKEY 2007B, 475–479.

nagyságod!”, mire Ambrosovszky áthúzta e megjegyzéseket, s felé írta: „Ez a prédikátor vagy bolond volt, vagy mód nélkül kevély, hogy magát Pázmánál okosabbnak tartotta.”<sup>607</sup>

Ez, a *Kalauz* megjelenése után több mint egy évszázaddal később zajló marginálisvita is jól mutatja, hogy a hitviták olvasói recepciójához jellemzően hozzátartozott a konfesszionális öntudat performációja. Dolgozatom szempontjából a Tóth Zsombor által vizsgált, a felső-magyarországi hitvitához tartozó, Matkó István által írt vitairatok margináliáinak elemzése jelentős még. Az általa vizsgált két könyvnek a kolozsvári könyvtárban található példányain szintén 18. századi bejegyzők keze nyoma található. Az eldurvult hangvétellű vitaszövegek az olvasókból is aktívabb mentalitásartikuláló hatást váltottak ki. A Matkó vitairatait margináliákkal ellátó olvasók szövegeiből az derülhet ki, hogy a teológiai különbségek mellett az olvasók lényegesebbnek tekintették a saját felekezettel való érzelmi azonosulást, a *mi-ők* szembenállást, valamint a közösségi tudat kifejtését.<sup>608</sup>

Itt persze meg kell jegyezni, hogy a hitvita műfaja eleve alkalmas volt arra, hogy előhívja az olvasók identitásának megjelenítését. Sőt, talán mondható, hogy a nyomtatott hitvita nem elsősorban a meggyőzést, sokkal inkább a saját felekezeti identitás felismerését, megerősítését, a konfesszionális öntudat tanbeli és érzelmi felvértezését szolgálta. Ennek háttérében az áll, hogy a hitvita beszédmódja abból a sajátos kommunikációs stratégiából fakad, hogy a vitázó önmagát valamivel szemben, kontroverz módon értelmezi. A kiinduló kommunikációs helyzet tehát az ellenkező nézettel való szembehelyezkedés, amely kialakítja és meghatározza a vita diskurzusát.<sup>609</sup> Ez az ellenféllel szembeni fellépés az önmeghatározásra, önszemléletre és a szerző által a nyilvánosság felé közvetíteni kívánt énkép, illetve a képviselt közösség/felekezet identitásának megkonstruálására is alkalmas. A hitvédelem retorikája olyan beszédmódot hoz létre, amelyben a hitvitázó egy közösség tagjaként szólal meg, és szövege többirányú, hiszen a vitapartnerre, a világi joggyakorlót, patrónust, illetve a híveket is meg kell hogy szólítsa.<sup>610</sup> Természetes emberi reakció tehát, hogy ebben a megszólítottásban akár az egyetértés, akár a vitatkozás hangján maga az olvasó is szükségét érzi a megszólalásnak. És ha ez a megszólítottóság az írásbeliség, illetve egy nyomtatott könyv olvasása során válik

<sup>607</sup> HARGITTAY 2009D, 73–74.

<sup>608</sup> TÓTH ZS. 2005, 184. Tóth Zsombor elemzése azért lényeges, mert rámutat arra, hogy a korszak vallásosságát vizsgálva árnyaltabban kell az egyéni és közösségi vallásgyakorlást, vagy akár a tanbeli reflektáltságot fogalmairól beszélni.

<sup>609</sup> TASI 2005, 199–215, 199.

<sup>610</sup> THIMÁR 1999, 114–127, 115.

személyes élménnyé, kézenfekvő, hogy a befogadó is az írásbeli kultúra feltételrendszerében ad hangot, illetve írást véleményének.

A továbbiakban tehát azt mutatnám be, hogy ez a mentalitásartikuláló hatás milyen nyomokat hagyott – egy vagy több olvasó keze által – Sámbar 1672-ben harmadszorra kiadott *Három üdvösséges kérdésében*. Sámbar *Három kérdésének* 1672-es kiadványából két példány is található az OSzK Régi Nyomtatványok Tárában,<sup>611</sup> melyek közül az egyikben arra lehet figyelmes a gyanútlan olvasó,<sup>612</sup> hogy az „igaz” vallás helyett több helyen „gaz” vallás szerepel, mert valaki ügyesen lekaparta a döntő jelentőségű i betűt a könyv lapjairól. Ami az eddig tárgyaltaktól tehát jelentősen megkülönbözteti az olvasói kéz itt található lenyomatát, az az, hogy magában a vitaszövegben nem találhatók odafűzött glosszák, megjegyzések, margináliák. Mondhatnám azt is, hogy ebben a hitvitaszövegben nem olvasói bejegyzések, hanem „kijegyzések” találhatók. Dolgozatom mellékleteként egy összefoglaló táblázatba<sup>613</sup> gyűjtöttem a nyomtatvány azon szöveghelyeit, ahol tudatos, a felekezetiiséget kifejező, a katolikus szöveg érvelését cáfoló, rontó és nevetségessé tevő olvasói beavatkozás található.

A mellékelt táblázat is mutatja, hogy négy alapvető típusa van a könyvben található kitörléseknek, „kijegyzéseknek”. **a.)** A szövegmódosítás, betűtörlés leggyakoribb, mondhatni alapesete, hogy az „igaz” jelzőt „gaz”-zá változtatja az olvasói kéz. Ötvenegy alkalommal fordul ez elő, leggyakrabban a könyv első harmadában, ahol is a katolikus hit igazságát tárgyalja a szöveg. Így adott, hogy a katolikus tanokkal az i betűk kitörlésével és a szövegértelem megfordításával száll szembe a protestáns olvasó. Egyszerű, ám hatásos módszer, hogy felekezeti meggyőződését átvezesse a könyvre. A sokszor alig észrevehető, ám fontos jelentésmódosítást kölcsönző betűtörlés zavarja és megakasztja az olvasást. Ám az is megfigyelhető, hogy nem teljesen következetes, inkább ötletszerű a betűtörlés, mert számos esetben meghagyja az eredeti formát a nyomtatott szövegben. **b.)** A másik, mintegy huszonnégy alkalommal fellelhető betűtörlés a „pápa” titulus említésénél fordul elő. A pápa, illetve „apa” elnevezés használata nemcsak ügyes szójáték, de közvetíti a hitvitákban gyakran megjelenő gúnyos véleményt is, amellyel a pápák és a papok viszonyát jellemezték. **c.)** Harmadik típusnak tekinthető az a mindössze kétszer előforduló eset, amikor a „nem” módosítószót törli ki teljes egészében a szövegből az ismeretlen kéz. A 15.

<sup>611</sup> Raktári jelzetük: RMK I. 1127/1. péld.; RMK I. 1127/2. péld. A betűk kitörlése a könyv második példányában látható. A dolgozat további részében ezt a példányt használom, külön jelölés nélkül.

<sup>612</sup> SÁMBÁR 1672. RMK I, 1127.

<sup>613</sup> 6. Melléklet

és 28. lapon található szókitörés ugyanazt a jelentésmódosító funkciót szolgálja, hiszen a szövegösszefüggésben ellentétessé változtatja a protestáns felekezeteket érintő fejtegetést.

**d.)** Negyedik típusnak a 23. és 43. lapon található szójáték tekinthető. A „parázna” (paráznát/paráznának) szót módosítva a következő olvasat jön létre: „Valamint szintén a **párnát** a gyilkosnál ártatlanbannak nem mondhatni azért, hogy im a **párnának** meg-vólt az esze, mert a gyilkosnak is meg-vólt, a mikor bünt tött.” Több betű, illetve hang kiesése hozza létre a szójátékot, amely ugyan nem fejezi ki egyértelműen a kitörő felekezeti hovatartozását, hiszen nem „igaz-gaz” kontrasztban jelenik meg, de azzal, hogy a szöveget és jelentést módosítja és elferdíti, nevetségessé is teszi az egész addigi érvelést. A 22. lapon kezdődő második kérdés lehangsúlyosabb kijelentése, amely szerint a katolikus egyház sajátos ismertetőjellel bír, a „párna” szó szövegbeli megjelenésével teljesen relatívvá, könnyűvé, semmissé válik. Hasonló jelentésmódosítást hoz a szövegben, amikor a következő mondatrész olvasható: „a Cálvinus bizonyosága szerint, az halottakért **mákoztak**; a Ditsőült Szenteket segítségül **ítták** [...]” Az „imádkoztak-mákoztak”, és a „hítták-ítták” szópárok ugyancsak nevetségessé teszik a katolikus szöveget és vallásgyakorlási szokásokat. A halottakért való imádkozás, és a szentek segítségül hívása gyakran volt gúny tárgya a protestánsoknál. A „mákoztak” és „ítták” kifejezések olyan értelmet kölcsönöznek a szövegnek, mintha a katolikus vallásgyakorlat csak bódultság, mák vagy alkohol fogyasztásához hasonló volna. A halottakért való imádság és a szentek tisztelete a protestáns hívek számára egyébként is képtelenség, elfogadhatatlan, nevetséges szokás volt, de ezt még tovább fokozta, erősítette ez a szójáték, szóferdítés.

Az itt tárgyalt szójátékok a nyelvészeti osztályozás rendszere szerint a *paronímia* típusába tartoznak.<sup>614</sup> A paronímia olyan szójáték, ahol két hasonló hangzású szó egymással ellentétes jelentéseket von egy szerkezetbe, és a szóalakot a mezőösszefüggés kapcsolja össze. Talán nem véletlen, hogy ezt a típust Gyöngyösi István munkáiból vett példákkal illusztrálják, mert a „színbül-szívbül” típusú alak gyakori szójátéka volt a korszak költőjének. És talán – a dolgozatom korábbi részeiben elemzett hitvitaszövegek nyomán is – megkockáztatható a kijelentés, hogy a 17. század nyelvi humorát is elsősorban ez a paronímián alapuló játékosság jellemezte.<sup>615</sup> Ebben a szójátéktípusban minél kisebb az alak eltérése és minél nagyobb a tartalmi különbség, jelentésbeli távolság a lexémák között,

<sup>614</sup> NÉMETHNÉ VARGA 2008, 63–72, 64. Osztályozása szerint három nagyobb típusa van a szójátéknak: polisziémia, homonímia, paronímia.

<sup>615</sup> A korszak humorának egyéb sajátosságairól lásd: KŐSZEGHY 2003, 39–52; SZENTMÁRTONI SZABÓ 2005, 53–66.

annál hatásosabb a jelenség.<sup>616</sup> A hitvita szövegében létrehozott szójátékok nagy többségében (igaz-gaz, pápa-apa, hittak-ittak) egy hangban tér el egymástól a két szóalak, jelentésük azonban egymással ellentétes, vagy a hitviták kontextusán és nyelviségén belül rendkívül távol állnak egymástól. Például a „pápa-apa” típusú szójáték majdhogynem blaszfémikus egy katolikus felekezeten lévő hívő ember számára. A szövegben található szójáték mint az elocutio eszköze hatást gyakorol a befogadóra, s mivel eltér a megszokott szóalaktól, magára vonja a figyelmet. A szójáték az olvasó elváráshorizontjához képest eleve törést képez, s még inkább hatásos, ha nem is magában a nyomtatott szövegben, szerzői szándékkal jelenik meg, hanem teljesen váratlanul, egy másik olvasói kéz beavatkozásaként alakul ki. Feltételezhetően egy katolikus szöveg katolikus olvasóját lepheti meg, vagy bosszanthatja leginkább az ilyen betűkitörléssel létrehozott paronímia, s elsősorban belőle válthat ki érzelmi hatást ez a miniatúr vallási harc.

A betű kitörlésének, illetve a szövegrontás különböző típusainak megjelenése egyéb kérdéseket is felvet. Túl azon, hogy egy feltételezhetően református felekezetű olvasó szövegjátékának lehetünk kései tanúi, e jelenség arról is árulkodhat, hogy hogyan viszonyult a 17–18. századi olvasó a hitvitaszöveghez. Egyáltalán az olvasott, nyomtatott betű értéke milyen volt egy olyan kultúrában, ahol a Szentírás betűje és annak értelme, a szövegek többféle értelme és a *sola Scriptura* elve, illetve maga az exegézis képezte minden vita alapját. A bejegyzésekből is arra következtethetünk, hogy egy hitvitairat nyilván alacsonyabb rangú szövegnek volt tekinthető, mint a Szentírás, és a katolikus egyházi tanításokat összegző könyv betűje csupán egyik felülete (vagy médiuma, akár egy szentkép) volt a vallási polémiának. Másrészt felvetődhet a kérdés, hogy miért nem a hagyományos szövegbejegyzésekkel, glosszákkal, margináliákkal fejezte ki véleményét a protestáns kitörő. Konkrét válasz helyett csak azzal a felvetéssel élhetek, hogy ha az 1672-es megjelenést követően közvetlenül került sor e szövegrontásokra, a protestánsok üldözöttségének idején talán nem volt célszerű azonosítható kézírásos nyomot hagyni egy ilyen iraton. Ezt a felvetést azonban erősen árnyalhatja az a tény, hogy ugyanezen könyvpéldány címlap előtti szennylapján egy Sámhárról szóló, kézírásos gúnyvers olvasható. Bejegyzőjéről és a betűkitörőlőről, ha ugyanazon vagy más személyek voltak is, nem áll rendelkezésre adat. A sérült, kissé nehezen olvasható versike a következő címet viseli: *Sámháár Szamár Kalmár*, s ugyanezzel a megismételt sorral kezdődik maga a versszöveg: „Sámháár Szamár Kalmár / Nem kell neked a jó vásár / Hamissággal vagy

---

<sup>616</sup> NÉMETHNÉ VARGA 2008, 69.

rakott vár / Törött hegyü el vetett ár / [Ebbül/ Ebül szólnod?] nem volt nagy kár / Dillyadrul agy számot bár / Meglád készen sok ördög vár / Itt múlik el tülled vig nyár / Mivel a kin körüléd jár / Hogy ki ne meny ajtón lesz zár / Érted lesz minden nap Sár / Sirva mondod jaj már, jaj már.”<sup>617</sup> Noha e sorok alapján biztosak lehetünk benne, hogy csupán egy alkalmi verselő rímfaragásának lehetünk tanúi, mégis a *felső-magyarországi hitvita* egészét tekintve fontos befogadás-történeti állomásként kell értékelni e költeményt. Szóhasználata, kifejezései ugyanis arról árulkodnak, hogy szerzője jó ismerője volt a polémia szövegeinek. Mi több, nemcsak ismerte, de felhasználta a vitában létrejövő gúnyalakzatokat, gondolhatunk itt rögtön a dolgozatom korábbi fejezetében is említett, éppen a protestáns paszkvilluszokban megjelenő Sámbar-szamar immutációs alakzatra, mely valószínűleg a legismertebb formája volt a jezsuita szerzetes nevetségessé tételének. De ugyancsak a hitvita kontextusához kapcsolódik a *kalmár* és *vásár* alak is, melyet Pósházi és Matkó szövegeiben is olvashatunk. A versike befejező sorai, a „jaj már, jaj már” kifejezések pedig a *Sámbar sóhajítása* című Czeglédi-verset idézik, mely a polémia egyik legsikerültebb gúnyverse volt. Mindezek a távoli szövegkapcsolatok és reminiscenciák, amelyek megjelennek egy ismeretlen olvasó által költött gúnyversikében, azt mutatják, hogy a vitairatok nagyon is alkalmasak voltak arra, hogy közvetítsék az olvasóknak felekezeti identitásukat. Mindaz a gúny beszéd – melyet elítélt az „utókor” részeként maga Sámbar és az idős Zilahi is – végső soron nagyon is alkalmas és hasznos eszköze volt annak, hogy az érzelmek felkorbácsolásával a felekezeti önazonosság is tudatosabbá váljon a befogadókban. Ennek eredményeként alakulhatott úgy, hogy egy harcos protestáns kitörölgette a nem kívánatos betűket Sámbar művéből, illetve hogy felekezeti meggyőződése kifejezésekként – beleélve magát a vitairatok szerzőinek szerepébe – maga is gúnyverset fabrikáljon a jezsuita ellen. Nem szeretném túlértékelni a kitörléseket és a verset, mégis úgy vélem, ezek nyomán is megállapítható, hogy a felső-magyarországi polémia iratai és egész szövegvilága a korszak talán legismertebb, leghatásosabb, a felekezeti, irodalmi, politikai életet és nyilvánosságot alakító és meghatározó munkái lehettek. A vitairatokban olvasható leírások, a szóbeli összecsapásokról szóló elbeszélések, illetve az olvasói kitörlések, versfaragás is azt bizonyítja, hogy a dolgozatomban elemzett hitvitaszövegek nagy hatással voltak a korszak embereire, hiszen elevenen átélhették, megélhették felekezeti önazonosságukat egy-egy ilyen szöveg olvasása közben.

<sup>617</sup> SÁMBÁR 1672, szennylap. A bejegyzett szöveg fotómásolata dolgozatomban 7. Mellékleteként is megtalálható.

### A Három üdvösséges kérdés sorsa a 18. századi kiadások tükrében<sup>618</sup>

Sámbár vitaindító művének több kiadása is megjelent a 18. század folyamán. A következőkben ezeket a kiadványokat tekintem át.

#### 1. 1748. Kolozsvár.<sup>619</sup>

Viszonylag későn, hetvenhat év után 1748-ban nyomtatták ki újra Sámbár vitairatát a jezsuiták tulajdonát képező kolozsvári nyomdában.<sup>620</sup> A kiadvány címlapján fel is tüntették, hogy kiknek a jóvoltából került ismét sajtó alá a szöveg: *Három idvösséges kérdés. Első: A Lutteránusok és Kálvinisták, igaz Hitben vadnaké? Második. Csak az egy Pápista Hité igaz? Harmadik. A Pápisták ellenkeznek a Sz. Irással, avagy inkább a Lutterek, és Kálvinisták? Most ujonnan kibocsátatott az Mélt Csáki Familiának Istenes költségével. Ex Bibliot Catechet. Kolosv. az Acad. betükkel 1748.* A címlap verzóján ugyanazok a bibliai idézetek olvashatóak, melyek a vitaindító, 1661-es kiadványon is megtalálhatóak, s már e paratextusok előrevetítik, hogy ez a 18. századi kiadás alapvetően az első edíció szövegét követi, s az 1661-es munka alapján készült. Jelentős eltérés, hogy új előszót fogalmaztak – vélhetően a jezsuita szerkesztők – e munka elé, mely megindokolta a szöveg újbóli kiadását, s némileg új értelmezési teret nyitott az iratnak, illetve arról is árulkodott, hogy hogyan is olvasták Sámbár munkáját a korban.<sup>621</sup> Az új

<sup>618</sup> Leírásaimat az OSZK példányai alapján készítettem.

<sup>619</sup> OSZK jelzet: Polem 4200. Eredeti 18. századi kötés. A továbbiakban: SÁMBÁR 1748.

<sup>620</sup> Kolozsváron 1693-ban jelentek meg ismét a jezsuiták, majd 1726-ban Antalfi János erdélyi püspök alapította meg a jól felszerelt kolozsvári katolikus nyomdát, melyet a jezsuita rendnek adományozott. „A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati és a kassai, elsősorban a rend akadémiájának szükségleteit elégítette ki, főleg tankönyveket és disszertációkat nyomtatott, és emellett hitbuzgalmi műveket; megjelent a népszerű Officium Rakocianum és Szent Ferenc élete; mindkettőhöz rézmetszeti képek is készültek.” V. ECSÉDY 1999, 183. Lásd még: FERENCZI 1896.

<sup>621</sup> „ELŐL-JARO BESZED, Az kegyes, és igasságot szerető Olvasohoz. Az melly dolog ezen Üdvösséges kérdések, elsőbbeni tamasztására, és meg-fejtésére okot adot; ugyan az, mostan is ujabb ki bocsátására ösztönözött. Tudni-illik: az Nemes Magyar Nemzetünknek, két szász esztendők-forgása alatt történt siralmas meg-hasonlása, az Igaz, és keresztyén Hitnek állapottyában. Találkoznak közöttünk sok jó, jámbor, és tökéletes kereszty[é]n életü Pápista Hivek másként; de tudatlanok magokban, és kik, az furtsa ellenvetéseknek hamisságát, nem mindjárt érik fel-elméjekkel. Találkoznak az ellenkező Atyafiak közöt-is, sok együgyü, jámbor, és üdvességeket szomjuhozó, sok becsületes, tudos és igasságot szerető emberek: kik nem gonoszságtól, vagy meg-átalkodástól, hanem inkább valami gondatlanságtól, az Igazságnak meg-fontolása elöt tet itilettől, és az Egy Szent Hit szükséges dolgainak tudatlanságától viseltetvén; ez üdvösségnek uttyárol nem régen el-tsalattatott Atyoknak nyomdokit veszedelmesen követik: mivel azokat veszedelmeknek lenni nem velik: alitván magoknál, hogy azon úton legyenek, mellyet Isten ö Sz. Felsége, a Nemes Magyar Nemzetnek Sz. István első Királyunk által az üdvösségre mutata; midön a Pogányságból elsőbben Keresztyénekké Lettünk: észre nem vevén pedig, hogy azon út, korán se legyen az, hanem azzal éppen ellenkező: melly is nem Istentől Sz. István által, hanem vagy Szásztól, vagy Frantziától, Országunknak

előljáró szöveg, mely hozzátartozott a kötéshez, a szerző nevében szólalt meg, mintha maga Sámbar írta volna azt, bár itt meg kell jegyezni, hogy nem volt feltüntetve szerzősége a kiadvány lapjain. Ez az elbeszélői hang azonban arra is rámutat, hogyan alakult át és vált a maga legtermészetesebb módján valamennyi szerzetes szellemi munkája a jezsuita rend, illetve a katolikus egyház tulajdonává. Míg a folyó polémiában az 1660-as években akár a szövegek szerzőségének kérdése is metakritikai problémává vált, addig e vitatér és irodalmi közeg felmorzsolódása után szöveg és szerző viszonyának egyházon belüli egyensúlya visszazökkent a régi kerékvágásba, s a *Három kérdés* a jezsuita rend tulajdona lett. Mindenesetre az olvasót megszólító elbeszélői hang saját munkaként tüntette fel a traktátust, s ez a névtelenül megszólaló, önmagát és munkáját ajánló írói alak által létrehozott narratíva rögtön kimozdította az iratot a múlt értelmezési teréből, s jelen idejűvé alakította a megszólalást. Még akkor is, ha mind a cím, mind az ajánlás szövege utalt az eredeti keletkezési kontextusra, s a könyv megjelenésének okát ugyanabban jelölte meg, mint ami az első alkalommal is volt, azaz a magyarság reformáció utáni meghasonlottságában és siralmas voltában, mely így érzékelhetően még a 18. században is fennállt. E bevezető szöveg találóan summázta a *Három kérdés* tétjét és fő üzenetét – melyet dolgozatom előző fejezeteiben ismertettem – így megjelent benne a kereszténység felvételének Szent Istvánhoz köthető történelmi érve és ezen keresztül az *apostoli királyság* eszméje. De arra is rámutatott e paratextus, hogy milyen funkciót szántak a kiadványnak: a katolikus hívek felvértezhatték magukat az esetleges vallási vitákhoz, a reformátusok pedig rácsodálkozhattak arra, hogy melyik az a régi út, amit követniük érdemes. Noha a címlapon fel volt tüntetve a Csáki család mint mecénás, az előljáró szöveg nem említette őket, s nem jelent meg a szövegben a támogató jóindulatát elnyerni igyekvő elbeszélői hang sem.<sup>622</sup> Fontos különbség a polémiában keletkezett 17. századi

---

*pusztulására, és Nemzetünknek veszedelmére siralmason mutattatott. Mind a két részen levököt segíthetik ezek az Üdvösséges kérdések. az Pápastákat: hogy megtorkolhassák az Egy, Igaz Sz. Hitnek káromlóit. Az ellenkező ugyan most, de Igasság szerető, és Üdvösségeket kivano Atyafiakat pedig: hogy őket az Üdvösségnek uttyára vezéreljék, és mind egy fáklyát gyújtsanak, melynél világoson meg láthassák (csak az Részeknek kedvét magoktól távoztassák, és egyedül az Igazságot, magokban, mind Isten szemei előtt fontollyák) mely légyen az igaz Ut: mely légyen az igaz Hit: Aze? melyre az Pogányságból Eleienk elsöbben meg-tértek, és ezer ötszáz esztendőig változás nélkül vallották, vagy pedig az Ujítoké? mely csak két száz egnéhány esztendővel ez előtt, Francia, és Szász Országokban kezdetvén, lappangva fúrá be magát Nemzetünk közé. Már akár melyik rendből légy kegyes Olvasom, ha hivén lelki-esméreted eleibe támasztod ezen kérdéseket, és valósággal meg fontolod; mind vigasztalást azokban, mind kívánt igasságot lelkednek üdvösségére bövön fogsz találni. Légy egészségben!”* SÁMBÁR 1748, §2–

<sup>622</sup> Esetlegesen Csáky Miklós (1698–1757) lehetett a mecénás (?), aki 1721-től szentjobbi apát, 1722-től váradai kanonok, 1734-ben nagyprépost, 1735-ben novii címzetes püspök, 1737-ben váradai püspök volt. (Utóbbi címével együtt járt Bihar vármegye örökös főispánsága is.) 1747-től kalocsai, 1751. július 30-ától esztergomi érsek lett.



kiadásokhoz képest, hogy ebben az 1748-ban nyomtatott példányban nem található semmilyen toldalék, s a három imádság helyett csak a *Lajstrom* zárta le a munkát, melynek szerkezete szintén az 1661-es példány szövegét követte.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon volt-e konkrét vallásügyi, egyházpolitikai vagy egyéb ok, amely miatt ismét Sámbar munkájának megjelentetése mellett döntöttek a jezsuita nyomdában, ám ilyesmire nem utalt az előszó. A kolozsvári nyomda jellemzően a rend akadémiájának szánt tankönyveket adta ki, s az előszó által megfogalmazott funkció, hogy a katolikus hívek felvértezzék magukat a vallásukat ért protestáns kérdések ellen, tulajdonképpen ehhez az oktató jellegű szándékhoz közelítette a traktátus újabb kiadásának szövegét.

## 2. 1751. Pozsony.<sup>623</sup>

Az előszó nélküli kiadvány az 1661-es szöveg újra kiadott változatának tekinthető. Szerepelnek benne az eredeti Sámbar-mű bibliai mottói és toldalékai, azaz imádságai is. Kiadója – mint azt a címlap feltünteti – a pozsonyi nyomdát 1750-ben megvásároló Landerer János Mihály volt. A nyomdász vélhetően üzleti célból adta ki újra a traktátust.

## 3. 1761. Győr és Kolozsvár (?)

Az 1761-es esztendőben feltehetően több kiadást is megélt Sámbar Mátyás munkája, melynek háttérében az állhatott, hogy a könyv első megjelenésének éppen századik évfordulóját élte. A címlapon feltüntetett nyomdahely és évszám megjelölésével bizonyosan állítható, hogy 1761-ben Győrben – ahol mint tudjuk maga Sámbar is szolgált, s ahol ténylegesen megírta könyvét – adták ki a *Három kérdést*.<sup>624</sup> Az OSzK 319.181. jelzetű példánya önálló kötet 19. századi kötéssel, előszó nélkül, ami az 1661-es munka mottóit és toldalék imáit is közölve látott napvilágot. Ugyanez a nyomtatván található az OSzK 324.821. jelzetű kolligátumában is, mely szintén 19. századi kötésben Pázmány Péter *Nyolc okok* című irata<sup>625</sup> és egy másik hitvédelmi mű, *Az Isten Igéjében fundált Világos IGAZSÁGNAK PAISA* című<sup>626</sup> könyvecske után harmadikként összefűzve

<sup>623</sup> OSzK jelzet: 319. 201

<sup>624</sup> *Három üdvösséges kérdés. Első. A Lutterámusok és Kálvinisták, igaz Hitben vannak-é? Második. Csak az egy Pápista Hit-é igaz? Harmadik. A Pápisták ellenkeznek-é a Szent Irással, avagy inkább a Lutterek, és Kálvinisták? Nyomtat: Győröt, Streibig Gergely János Királyi, Püspöki, és Városi privil. Könyv-nyomtató által, 1761. OSzK jelzet: 319.181.*

<sup>625</sup> *Nyolcz okok, mellyekre-nézve egy TUDOS, ÉS NEVEZETES FŐ-EMBER, Meg-vetvén az uj vallásokat A Római Hitre tért. Académiai Collegiumban a Jesus Társaság: gondviselése alatt, a Keresztyén tudományok gyarapodására rendelt Könyvtartó házból újonnan ki-bocsattattak. KASSAN, az Académiai Bötükkal Frauenheim János henrik által 1735. Jelzet: 324.819.*

<sup>626</sup> *Az Isten Igéjében fundált Világos IGAZSÁGNAK PAISA, mely az Igaz Hitnek oltalmazására, mind azok ellen, kik azt ostromolják, Most a Magyar Híveknek kezekbe adatik Egy JESUS Társaságbéli Papnak munkája, és Egy Méltóságos Aszszonynak Istenes költsége által. [...] Nyomtatott Kolozsvárat az Akadémiai*

található. A kolligátum szerkezete azt mutatja, hogy a 18–19. században Sámbar munkája Pázmány *Nyolc okok* című iratával együtt forgott az olvasók kezében, s hogy ezek voltak azok a 17. századi polemikus művek, melyeket a mindennapi hitvédelem, felekezetek közötti szóbeli összecsapások során segédanyagként fel tudtak használni a katolikusok. Ezt erősíti az a tény, hogy – Sommervogel adatai alapján, mely kéziratossal megjegyzésben szerepel a kiadvány szennylapján – 1761-ben Kolozsvárott is megjelent Sámbar *Három üdvösséges kérdése*, mely az OSzK Polem. 4835. jelzete alatt egykorú kötésben lévő kolligátumban szintén Pázmány *Nyolc Okok* című csonka példányú munkájával egybekötve található. A kolozsvári nyomda feltüntetésével, de évszám megjelölése nélkül szereplő, vélhetően 1761-ben kiadott munka Pázmány 1764-es kiadású szövege előtt található, s a szennylapon lévő kézírásos bejegyzés szerint a kolligátum 1765-ben már Herczeg Istváné volt, azaz Sámbar műve legkésőbb ekkor került nyomtatásra. De a százéves évforduló miatt feltételezhetjük, hogy megbízható Sommervogel 1761-es datálása is. Ez az edíció szintén az 1661-es eredeti nagyszombati nyomtatvány új kiadása volt, annyi különbséggel, hogy ragasztott lapokkal a címlap és mottók után az 1748-as kolozsvári kiadvány új, a Csákiaknak dedikált előszava volt megtalálható benne. A nyomdai szedés alapján megállapítható, hogy ugyanezen kolozsvári nyomtatvány található meg az OSzK 321.348. jelzetű krúdája alatt is, melyből azonban hiányzik az előszó. Talán a könyv népszerűségéről árulkodhat, hogy ilyen formában is árulták szövegét.

#### 4. 1770. Kolozsvár.

Sámbar munkájának utolsó 18. századi kiadása szintén a kolozsvári jezsuita nyomdában került nyomtatásra a címlapon is feltüntetett 1770-es esztendőben.<sup>627</sup> A kiadvány a Csáki család könyvtárának példánya alapján készült, így nem meglepő, hogy a címlap és bibliai mottók után ebben is szerepelt az 1748-as kiadvány új előszava, immáron harmadszor a kiadások 18. századi történetében. Ugyanakkor szövege abban a tekintetben teljesebbnek tekinthető, mint a Csákiak által kiadott 1748-as könyvpéldány, hogy ebben már

---

*bötükkel Fej András által 1741. Esztendőben. Jelzet: 324.820. E kis munka előszava világossá teszi, hogy a vallási vitákban kívánja segíteni érvekkel a katolikus híveket, így ostromlások és oltalmak találhatóak benne. Legfontosabb témája az szentáldozás kérdése. Úgy vélem e mű összefüggésbe hozható a Helmeczi K. István református püspök által írt szintén 1741-ben kiadott protestáns vitáirattal: *Igasság paisa melyel a Kristustól szereztetett sákramentomi sz. vacsora felől, a helvetziai confessióban kiadattatott igaz tudományt erősíti; és valamely tudós rom. cath. egyházi személynek, Bernárd Pálnak, anno 1735. Kassán kinyomattatott és világ eleibe bocsátatott nyilai ellen oltalmazza, Melianus Gnatereth. (Körösi István) Krisztus szeretetéből való, Ephes. IV. 11. alázatos egyh. szolga. Miaburgban (Utrecht) 1741.**

<sup>627</sup> *Három üdvösséges KÉRDÉS. Első. A Lutheránusok, és Kálvinisták, igaz Hitben vannak-é? Második. Tsak az egy Pápista Hit-é igaz? Harmadik. A Pápisták ellenkeznek-é a Szent Irással, vagy inkább a Lutherek, és Kálvinisták? Kolozsvárott A Jesus Társasága Akademiai betűivel ki-nyomtatott. ExBib. Cath. Csákiana in Colleg. S.J.1770. Jelzet: 316. 615.*

szerepeltek az eredeti, 1661-es iratban toldalékként olvasható imádságok. A mű 1770-es példánya egy 19. századi kötésű kolligátumban, annak harmadik könyveként olvasható. Első tagja Canisius Péter *Kérdező könyvecskéje*,<sup>628</sup> második tagja P. Kolozsvári Pál *Keresztény oktatások*<sup>629</sup> című kiadványa, így a jellemzően iskolai, katekizáló, oktatásra szánt kiadványok mellé illesztve a *Három üdvösséges kérdés* is tankönyvként, a vallási vitákra való felkészítő munkaként funkcionált.

Mint látható 1748 és 1770 között a *Három üdvösséges kérdés*nek több (véltetően öt) kiadása is volt. Sámbar műve kiszakadva az eredeti felső-magyarországi vita-kontextusból jelentős funkcióváltáson ment keresztül. Noha a Csákiak által támogatott 1748-as kiadvány előszava utalt arra, hogy a szöveg eredetileg vitairatként jelent meg, a 18. század folyamán már inkább az iskolai oktatásban, a katolikus hívek vitára való felkészítésében szántak neki fontos szerepet. Ennek hátterében azonban talán éppen az állhatott, hogy Sámbar traktátusa a jezsuiták győzelmével véget érő hosszú és botránys *felső-magyarországi hitvita* nyitó műveként, mintegy megcáfolhatatlan sikerkönyvként tűnhetett fel a jezsuita rend történetében. Éppen ezért ajánlhatták segédkönyvként azoknak, akik esetlegesen vitába elegyedtek a protestáns hívekkel. Fontos megjegyezni, hogy valamennyi 18. századi kiadvány a *Három kérdés* 1661-es szövegét követte, s nem található olyan példány, mely az 1672-ben készült, jelentős átalakításokat és emendációt tartalmazó szöveget adta volna újra közre. Azaz a *Három üdvösséges kérdés* alapvetően az 1661-es megszövegezett változatában, eredeti szerkezetében – csupán a Nádasdynak írt előszót hagyták el következetesen – vált a jezsuita egyházi irodalom részévé, s az eredeti formájában emelkedett Pázmány Péter *Nyolc okok* című könyvéhez hasonló pozícióba és funkcióba a 18. században. Pázmány munkája kapcsán meg kell jegyezni, hogy – mint arra Heltai János az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadásában rámutatott – azon vitairatok egyike volt, mely a 17. században is kivételesen sok kiadást élt meg (1631,

<sup>628</sup> *A Jesus Társaságából való TISZTELENDO PÁTER CANISIUS PÉTER Öt Fő Tzikkelyeiről való Közönséges KÉRDEZŐ KÖNYVETSKE, Melly Az Egyházi Elöl-járóknak fő Parantsolattyából, s a hagyományából, minden Lelki Gondviselők, Iskola-Mesterek, Szülék, Kisdedek, és Keresztény Oktatás Tagjainak javára ki-botsáttatott. Kolozsváratt. Nyomtattatott az Akadémiai beötükkal 1773. Esztendőben.* Jelzet: 316.613. Petrus Canisius 1555-ben írt *Katekizmusának* első magyar fordítását 1562-ben Bécsben nyomtatták ki Telegdi Miklós fordításában: *A kereszténysegnec fundamentomiról való röüid keonywechke, ki az szent irasnac külömb külömb leheiből keres es feleles keppen irattatot, es Telegdi Mikos mester által deac nyelvől magyar nyelvre forditatot. Bechben 1562 Raphael Hofhalter, RMNy 173.*

<sup>629</sup> *Keresztény OKTATÁSOK, mellyeket Summában fogllat Tisztelendö P. KOLOSVÁRI PÁL JESUS Társasága-béli Szerzetes. EZEKET IROM Hogy tudgyad mint kellyen néked forgolódnod az Isten házában, melly az élő Isten Anyaszentegyháza, az Igasság oszlopa, és erős támasza. [...] Nyomtattatott Ötödszer Kolozsváratt az Akadémiai betükkal 1772. Eszten. Ex. Bibl. Cat. csákiana Claud. in Colleg S.J. Jelzet: 316.614.*

1640, 1671), melyek közül az 1671. évi példány, paratextusainak tanulsága szerint, az akkor kibontakozó erőszakos katolikus térítés és valláspolitikai szolgálatába volt állítva. Ennek tükrében talán nem túlzás azt állítani, hogy Sámbar Mátyás 1661-ben keletkezett kis könyve, a *Három üdvösséges kérdés* a 17. század második felének egyik legmeghatározóbb, a jezsuiták által vezetett katolikus térítés egyik alapművének számított, mely a 18. század folyamán Pázmány *Nyolc okok* műve mellé, sőt a mindennapi és az iskolai használatban akár Canisius *Katekizmus*a mellé emelkedve a hitvitázás mesterségének egyik gyakorló, felkészítő könyvévé is vált.

## Összegzés

A „fogatlan jezsuita”, aki végigcsatázta az 1660-as éveket Pósházival, Matkóval és Czeglédivel, a hitvitázások után 1672-ben újra kiadta munkáját, s tette ezt úgy, hogy szövegével reflektált az egész vitára, summázta az ellenfelei kritikájából, ellenvetéseiből leszűrhető tanulságokat, s egy jelentősen átdolgozott, Szegedi Ferenc irodalmi mecenatúrájának szolgálatába állított szöveget hozott létre. Mindezen változtatásoknak, úgy vélem, három fő iránya volt. Az első kérdésben hangsúlyozta a magyarság megtérése kapcsán, hogy Szent István idején is a katolikus hitre tértek eleink, a második kérdésben felbontotta az 1661-es mű hegy-metaforára épülő alapszerkezetét, s a képtiszteletről szóló teológiai okfejtéssel is bővítette szövegét, a harmadik kérdésben pedig teljes egészében átdolgozta a Szentírás exegézisére vonatkozó hermeneutikai tanait, s a „középső értelem” teológiájával helyettesítette a „betű kétféle értelmének” koncepcióját. Mindezek alapján megállapítható, hogy Sámbar nagyon öntudatos szerző volt, aki fontosnak érezte, hogy tovább alakítsa, fejlessze, bővítse, javítsa szövegét. Ebből persze az a következtetés is levonható, hogy ő maga nem feltétlenül tartotta tökéletesnek és győztesnek az 1661-ben kiadott munkáskát. Mindezen szerzői szándék ellenére a 18. századi kiadásokban jellemzően a *Három kérdés* 1661-es edícióját használták fel, s ezt a művet tekintette az utókor a *Három üdvösséges kérdés*nek. Ennek háttérében viszont talán éppen az állhatott, hogy az elhíresült, a felső-magyarországi városokban zajló teológiai polémiaiban az 1661-es szöveg volt az, mely kiállta az ostromlásokat, s melyet nyugodt szívvel tudtak a kolozsvári jezsuiták polemikus segédkönyvként a 18. századi olvasók figyelmébe ajánlani.

A könyv recepciótörténetének alapvetően kétféle iránya bontakozhat ki. Az egyik a protestáns ellenvonal, mely – mint azt maga a polémia, a betűkitörések és a kéziratok gúnyvers mutatta – az eszközök sokféleségével igyekezett megcáfolni, nevetségessé tenni a könyv tanítását, egész szövegét. Ám éppen ezáltal nagyon is aktívan vett részt a tradícióalkotásban. A protestáns félnél a szövegdekonstrukció szinte helyettesítette, illetve felülírta a teológiai vitát, egyrészt magában a polémiában, amikor a különböző idézőtechnikai sajátosságokkal bekebelezték a jezsuita szöveget, illetve parodisztikus-allegorikus alakzatokban beszéltek Sámbar szövegéről és a mű szerzőjéről, másrészt, amikor az ismeretlen protestáns olvasó a betűkitöréssel akart a maga egyszerű eszközével szövegrombolást és paródiát véghezvinni, immáron magában a jezsuita könyvben. Olybá tűnik ez alapján, hogy a korszak protestáns olvasóinak, szerzőinek egészen különös viszonyuk volt a nyomtatott szövegekhez, melyben egyrészt szerepet játszhatott a Biblia olvasásának módja, a *sola Scriptura* elve, másrészt pedig a katolikus tradíciók elvetése.

A recepciótörténet másik irányvonalát természetesen a katolikus egyház, illetve a jezsuita rendi hagyomány képviselte, mely önmagáénak érezve Sámbar egész életművét és munkásságát szabadon felhasználta és alakította a *Három kérdés* szövegét a 18. századi olvasói igényeknek megfelelően. Az 1661-es könyv szikárabb, egyszerűbb, jelképekben beszélő nyelvezetét örökítették tovább a 18. századi kiadásokban is, s elvetették az 1672-es irat bővített, átalakított szövegét. E kiadványok áttekintése során egykorú 18. századi kolligátumban, illetve 19. századi újrakötésben – mely valószínűleg arra utal, hogy sokszor forgatták, használták a könyveket – is felbukkan Sámbar műve Pázmány *Nyolc okok* című írása mellett. Ez a kolligátumos forma pedig tulajdonképpen a kolozsvári jezsuita nyomda, illetve a jezsuita akadémia befogadóknak felkínált olvasatát is közvetíthette, azaz hogy e két hitvitázó munka szellemiségében és értelmezési terében kifejezetten összetartozott. S hogy ez nemcsak a rendi hagyományban volt így, hanem már magában az 1660-as évek vitáiban is, arra talán az a legkésebb bizonyíték, hogy Sámbar pataki megjelenése és könyvecskéjével való térítése nyomán a kassai református eklézsia prédikátora, Czeglédi István egy olyan művel (*Barátságai dorgálás*) reflektált a misszió működésére és a fejedelmi család áttérésére, mely szövegét tekintve – megkerülve Sámbart – Pázmány *Nyolc okok* című munkáját támadta.<sup>630</sup> Mindebből pedig nem túlzás talán arra a következtetésre jutni, hogy Sámbar *Három üdvösséges kérdése*, Pázmány nevezett

---

<sup>630</sup> Czeglédinek ez a „megkerülős” vitamódszere akkor is érvényesült, amikor a *Dágon ledülésében* Gorup Ferenc műve ellen kelt ki.

munkájához hasonlóan a 17–18. századi polemikus irodalmunk egyik eddig elfeledett klasszikusa volt. Természetesen külön tanulmányt érdemelne a *Nyolc okok* és a *Három kérdés* teljes kiadástörténetének feldolgozása, ám jelenleg csupán felvethetem e problémakört, hiszen a 18. századi rekatolizációs irodalmi eszközök vizsgálata már túlmutat e dolgozat keretein.

## Befejezés

Dolgozatomban első lépésként a könyvészeti szakirodalom és a nyomtatványok alapján ismertetem a vita menetét, felvázoltam az 1660-as évek aktuálpolitikai, történeti kontextusát. Ezt követően Az „*első magvetés*” politikai és eszmetörténeti összefüggései című fejezetben azt tárgyaltam, milyen politikai tétje volt a Sámbar által elindított hitvitázásnak, a jezsuiták sárospataki és kassai missziójának, s hogy milyen – Pázmány nyomán kialakuló – eszmetörténeti koncepció mentén alakította a jezsuita traktátus első fejezetének történeti és egyháztani argumentációját a szerző. Illetve törekedtem annak felvázolására, hogy hogyan pozicionálták magukat a megváltozott politikai térben a református felekezet képviselői. Dolgozatom következő nagyobb fejezetében (*Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben”: ekkleziológia és metatextualitás*) Sámbar *Három üdvösséges kérdésének* második, egyháztani kérdéseket tárgyaló fejezetét vizsgáltam. Összevettem a szöveget a Pázmány *Kalauzában* és a *Két rövid könyvecske* című iratában felvázolt egyháztani okfejtéssel. A kimutatható szövegkapcsolat és Sámbar iratának új, Pázmánytól eltérő részei a felső-magyarországi térítés során alkalmazott jezsuita misszió stratégiájáról is képet nyújthattak. A Sámbar által használt egyháztani szimbólum: katolikus egyház mint az Úr házának Hegye képzet ellen fellépő protestáns szerzők igyekeztek kigúnyolni a jezsuita szövegének ekkleziológiai attribútumait, s ezáltal olyan parodisztikus-allegorikus alakzatokat hoztak létre, melyek alapját ugyan Sámbar szövege adta, de az egymásra felelő iratok láncolatában a szöveget és a jezsuita szerzőt kigúnyoló fikció már felülírta a teológiai vita beszédmódját. Így a hagyományos dogmatikai vita nyelvezetén túllépő iratok új szerzői szerepeket is megköveteltek az íróktól. Dolgozatom e részében tárgyaltam a vitázóknak a hazai polemikus szöveghagyományhoz való viszonyát és a barokk irodalmi mintákhoz viszonyítva újszerű szerzői szerepformálását is. Külön elemeztem a vitairatok toldalékkaként megjelent magyar nyelvű protestáns gúnyverseket, valamint a katolikus szövegek végén közölt imádságokat, illetve Sámbar egyes szövegrészleteinek kapcsolatát más, a korban meghatározó egyházi munkákkal (Gorup Ferenc műve). A fejezet végén, a vita lapjain kibontakozó teológiai „képvitát” is bemutattam, mely jól tükrözte a felekezetek képviselőinek eltérő mediális felfogását is.

Dolgozatom utolsó fejezetében (*A Három kérdés „története” és a betű hatalma (recepciótörténet és identitásformálás)*) két fő alapkérdést vizsgáltam. Egyrészt számot vettem azzal, hogy hogyan alakította át vitaindító iratának, a *Három üdvösséges*

kérdésnek a szövegét a jezsuita szerző, amiből kitűnt, hogy ő maga miként értékelte a vitát és saját polemikus szövegét. A *felső-magyarországi hitvita* során Sámbar Mátyás háromszor is (1661, 1665, 1672) kiadta vitaindító művét, s dolgozatomban a kiadások szövegének összevetésével a szövegeltéréseket mutattam be. Pázmány *Öt szép levelének* kiadásaihoz hasonlóan Sámbar művében is nagyon tudatos, a vita egészére reflektáló szövegmódosítások (betoldások/kitörlések) figyelhetők meg. Ezek elemzésével a jezsuita szerzetes írói fejlődése, a hitvita során alkalmazott szövegalkotási stratégiája is vizsgálható lett. Az 1661-es első edíció és az 1672-es átdolgozott szöveg lényeges különbsége, hogy más paratextusokat illesztett vitaszövege elé Sámbar. Míg az első szöveg Nádasdy Ferenc országbírónak szóló ajánlása a felső-magyarországi térségben induló jezsuita térítést hatalmi pozícióból támogató mecénásnak szólt, addig az 1672-es munkában az átalakult politikai, egyházipolitikai helyzetben már Szegedi Ferenc egri püspök irodalmi mecenatúrájához és propagandisztikus szándékaihoz kapcsolódott az irat. Elemzésemben szövegszerűen vizsgáltam, hogy milyen teológiai vitapontoknál módosít a korábbi szövegen a szerző, s hogy ezek milyen módon kapcsolódtak a polémiában keletkezett protestáns szövegekhez. Sámbar jellemzően azokon a szöveghelyeken változtatott, amelyeket leginkább támadtak és cáfoltak korábbi vitaellenfelei (Matkó, Pósházi, Czeglédi). Dolgozatom záró fejezetének másik alapkérdése az volt, hogy miként értékelték a befogadók, olvasók a vitát. Ehhez igyekeztem különböző típusú forrásokat megvizsgálni. Külön alfejezetben tárgyaltam a *Három üdvösséges kérdés* egyik 1672-es példányának olvasói szövegkitörléseit, valamint a kiadvány szennylapján található kéziratos gúnyverset, amely a korszak református olvasójának identitás-performációját jelenítette meg, s a vita recepciótörténeti értékeléséhez is hozzájárult. Ugyancsak külön alfejezetben tárgyaltam Zilahi János református prédikátor 1672-ben megjelenő *Az igaz vallásnak világos tüköre* című munkáját. A szakirodalom által eddig nem kutatott munka szintén Sámbar vitairatára, illetve a kortársak között a vaskos, durva nyelvezetéről elhíresült felső-magyarországi vitára reflektált. Zilahi munkája jól tükrözi az egész polémia református szemszögű olvasatát, bírálatát, s a vita befogadás-történetének egyik fontos állomása. A recepciótörténet elemzésének részeként – szintén külön alfejezetben – áttekintettem a *Három üdvösséges kérdés* 18. századi kiadásait, melyek alapján megállapítható, hogy a hitvita irodalmi kontextusából kiszakadva a polémiát elindító szöveg jelentős funkcióváltáson ment keresztül, s a 18. században iskolai segédkönyvé alakult a mű.



Talán e rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy a dolgozatban vizsgált hitvita, illetve a polemikus művekkel szoros szövegkapcsolatban álló egyéb művek milyen irodalmi életet teremthettek Kassán, Sárospatakon, illetve a felső-magyarországi régióban. A 17. század második felének rövidke évtizedében keletkezett nyomtatványok még a viszonylagos szellemi szabadság légköréről árulkodnak, s úgy vélem, a korszak alaposabb feltárásához nélkülözhetetlen lenne a későbbiekben, hogy a kutatás kiterjedjen az itt nem elemzett hitvitákra, polemikus nyomtatványokra is.

# Függelék

---

*Három üdvösséges kérdés*

1661 és 1672

<sup>[a1a]</sup>  
Három Idvösséges  
KÉRDÉS.

Első: a lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vannak-e?

Második: csak az egy pápista hit-é igaz?

Harmadik: a pápisták ellenkezik-é a Szentírással, avagy  
inkább  
a lutterek és kálvinisták?

1661.

Nyomtattatott  
Nagyszombatban az akademiái bötükkal Sobneckenhaus Menyhárt  
Venceszló által.

<sup>[a1b]</sup>  
Proverb. 12. v. 15.

*A bolond útja igaz a maga itileti szerént: de aki bölcs, a tanácsnak enged.*

Jerem. 6. 16.

*Ezeket mondja az Úr: álljatok az utakon, és lássátok meg, és Kérdezkedjétek a régi ösvényekről, melyik legyen a Jó Út, és azon járjatok, és nyugodalmat találtok a ti Lelkeiteknek.*

<sup>[a2a]</sup>  
A tekintetes, nagyságos és méltóságos gróf úrnak Nádasdi Ferencnek,  
Magyarország főbírájának, Fogaras földé, &c. örökös urának, Vas vármegye  
főispánjának, felséges császár és király urunk tanácsának, a Római Imperium  
szentelt vitézének, Nempti és Felső-Lindva végházak örökös kapitányának,  
nekünk kegyelmes patronusunknak.

<sup>[a2b]</sup>  
*Virtus clara aeternaque.*

[Dísz, Címer]

Fulgebunt Justi, & tanquam  
Scintillae in arundineto  
discurrent. *Sap.* 3. v. 7.

### Ajánló levél<sup>a3</sup>

A Bölcs által az Istennek *Lelke hasonlítja*<sup>1</sup> az igazakat a Nádasban esett szikrákhoz, amelyek gyors gyullasztásokkal még a vízzel teljes tókat is tűzben és lángban láttatnak fordítani. Ím, országunk, tejjel, mézzel folyó régi kövér földét a sok szakadásoknak és tévelygő értelmetnek áradási, mint egy posványos tóvá változtatták vala; de a jó Istennek kegyelméből oly Ná-<sup>a3[b]</sup> dassá fordúla, amely közé az igaz Hitnek szikrái akadának, és azt úgy felgyullaszták, hogy éppen égő tűzzé válnak láttatnék, és minden jóknak örömeire tiündöklő világosságával félnének. Nagyságod Kegyelmes engedelmeiből legyen szabad ez homályos tentával feljegyzett ígéket így magyarázni: GRÓF NÁDASDI FERENC országunk főbírája, mind maga példájával, mind különbféle bölcs igyekezetivel és sok Iste-<sup>a4</sup> nes költségével, sok ezereknek szívekben az igaz Hitnek szikráját hintvén méltóvá lett, hogy azoknak Lajstomában számláltassék, akik felől így szól a Bölcs: *Fulgebunt Iusti, & tanquam scintillae in arundineto discurrent, azaz: Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a Nádasban idestova futosnak. Sap. 3. v. 7.*

Ez igazságnak szikrái, hogy a Szentírásnak ígéivel, mint a Szentlélek sebesen zúgó szelével jobban, és job-<sup>a4b</sup> ban gerjeztessenek, ím e rövid könyvecske íratott, amely a Nagyságod Kegyes Patrociniumja alá folyamodik: Méltóztassék Nagyságod oly buzgósággal fogadni, amellyel kívánja Országunknak megtérését. Úgy tetszik csak ennek világosságánál is, ha kik nem vakok, megláthatják a régi ösvényeket, és azt az utat, amelyen akik járnak, nyugodalmát találják lelkeknek.

Legyen úgy azért, hogy e kis írás és könyvecske a MÉL-<sup>[a5a]</sup> TÓSÁGOS NÁDASDI NEVÉBEN mint Igazságnak fényes világosságában öltözvén a tévelyítő és nemzetünk bolygató sokféle értelmeknek homályát hathatósan elverhesse, és a magok ítéleti szerént való utakon tévelygőknek az üdvösségnek útját megmutatván, a régi szent Hitnek egyességére hozhassa a Rába két mellékétől fogva egész Fogaras földéig.

Nagyságodnak ilyen igyekezetiért Hazánk szerencsé-<sup>[a5b]</sup> jére, bődög előmenetelt és hosszú élet után, örök bódogságot kíván,

ANAGYSÁGOD  
Atyai gondviselése  
alatt

Jézus Társaságában  
Vitézkedő

Győri Kollégium.

---

<sup>1</sup> Sap. 3.

b)\*\*\* (b)  
LAJSTROMA E KÖNYVECSKÉNEK

- I. KÉRDÉS. I. §
1. A jó mag, az igaz hit, a konkoly, az eretnokség. *folio* 1.
  2. Első keresztyén magyarok hiti *f.* 2.
  3. Mikor jött a luther és kálvin. vallás Magyarországra. *f.* 3.
  4. Honnét van a magyarok romlása? *f.* 5.
  5. Micsodás az ellenkezők vallása? *f.* 6.
  6. Nem igazak a luther és kálvin. tanítók. *f.* 7.
  7. Hivataljokban nem messze mehetnek. *f.* 8.
  8. Nem Szentírás szerént jöttek. *f.* 9.
- I. KÉRDÉS. II. §.
1. A lutterekben és kálvin. nincs igazság. *fol.* 11.
  2. Tehát igaz hitek sincs. *fol.* 11. & 12.
  3. Nem is Istentül valók. *fol.* 12. & 13.
  4. Hát kitül? *f.* 13.
- I. KÉRDÉS. III. §.
1. Mi tájban szakadtak el Lutter és Kálvinus? *fol.* 16.
  2. Elszakadván, nem lehettek igazak. *fol.* 16. & 17.
  3. Mert akkor is vólt az igaz eklézsia. *f.* 18.
  4. Az eklézsia igazság oszlopa. *f.* 19
  5. El nem tévelyedhetett. *f.* 19. & 20. <sup>[b)\*\*\* (b)b</sup>
  6. Meg sem győzetett az ördögtil is. *folio* 20.
- I. KÉRDÉS. IV. §.
1. A láthatatlan eklézsia nem igaz. *fol.* 21.
  2. Az igaz eklézsianak, mindenkor látható jelei vannak. *fol.* 22.
  3. Ilyés idejében is látható vólt. *f.* 23.
- II. KÉRDÉS. I. §
- Igazsága jelét semmi ellenkező vallás nem adhatja. *folio* 24.
- II. KÉRDÉS. II. §.
- A pápista hit ismértető jelét Szentírásból adja. *folio* 26.
- II. KÉRDÉSNEK,
- I. Része.
1. A pápista eklézsia igazán katolika. *folio* 27.
  2. Mert nem fogy el, mint a többi. *f.* 28.
  3. Tudja Magyarország. *f.* 29.
  4. Mert a szakadással megvastagodott a pápistaságban *f.* 29. & 30.
  5. Noha ezt sok hamissággal vádolják. *f.* 30.
- II. KÉRDÉSNEK,
- II. Része.
1. A pápista ekl. minden időre nézve katolika. *folio* 31.
  2. Lutter és kálvin. vallás azelőtt nem vólt. *f.* 32. <sup>[c)\*\*\* (c)a</sup>
  3. Tanítói sem vóltak mindnekor. *folio* 33.
- II. KÉRDÉSNEK,
- III. Része.
1. A pápista ekl. minden helyekre nézve katolika. *folio* 34.
  2. Mindenüvé elterjedt. *f.* 35.
  3. De a luther és kálvin. vallás nem. *f.* 35.
  4. A rácoké sem. *f.* 36.
- II. KÉRDÉSNEK,
- IV. Része.
1. A luther és kálvinista eklézsia nem katolika. *folio* 37.
  2. Mert nem egyező. *f.* 39.
  3. A pártosok tartoztak vólna értekezni az lelki anyjoktól. *f.* 40.
  4. Amely az régi tévelygéseket is leszállította. *f.* 41.
- II. KÉRDÉSNEK,
- V. Része.
1. Katolika az pápista eklézsia, Szent Péternek főpásztorságáért. *folio* 42.
  2. Annak rendi fel nem bomlott mindeddig. *f.* 44.
  3. Azért most is olyan a római hit, mint ezelőtt. *f.* 45.
  4. Nem mutathatják, mikor változott vólna meg. *f.* 46.

5. Azon római hit, ép Krisztus teste. *f.* 48. <sup>[c]\*\*\*[c]b</sup>

## II. KÉRDÉSNEK,

### VI. Része.

1. Katolika a pápista eklézsia minden nemzetségekre nézve. *folio* 48.
2. Melyek legelsőben a pápista hitre tértek. *f.* 49.
3. Utólb időkben is. *f.* 50.
4. Azért nem igaz fiak a pártosok. *f.* 51.

## III. KÉRDÉSNEK,

### I. Rész.

1. Két hamis költések a luttereknek és kálvinistáknak. *folio* 53.
2. Nem hagyjuk el a Szentírást mi pápisták. *f.* 53.
3. Noha az ördög módjára vetik ellenünk a Szentírást. *f.* 54.
4. Semmi sincs a Szentírásban, amit a lutterek és kálvinisták ellenünk vallanak. *f.* 56.
5. A régi eretnekek példája megmutatja. *f.* 56.
6. Mert nem csak bötü a Szentírás. *f.* 60.
7. Az hamis magyarázatért volt sok eretnek. *f.* 61.
8. Hol kell az igaz magyarázatot venni. *f.* 62.
9. Anélkül nem Szentírás a Biblia. *f.* 63.
10. Azért nem Szentírással bizonyított Lutter Márton. *f.* 64.
11. Sem Kálvinus János. *f.* 65. <sup>[d]\*\*\*[d]a</sup>
12. A magok értelmét Szentírásnak tötték. *f.* 66.

## III. KÉRDÉSNEK,

### II. Rész.

A luttereknek és kálvin. nincs Istenek, mert nyilván ellenkeznek a Szentírással. *folio* 67.

1. A tízparancsolatot megtarthatni-é? *f.* 68.
2. Lehet-e vagy egy igaz? *f.* 69.
3. Tisztátalan-é minden jó cselekedet. *f.* 70.
4. Hasznos-é az örök életre? *f.* 70.
5. Elég-é csak hinni? *f.* 71.
6. Kell-é félni? *f.* 72.
7. Tudgya-é nyilván valaki, hogy idvözül? *f.* 73.
8. A pápistáknak arról csak bizodalnok vagyon. *f.* 74.
9. Vagyon-é szabad akarát? *f.* 74.
10. Rendelt-é Isten valakit kárhozatra? *f.* 75.
11. A Szentíráson kívül kell-é valamit hinni? *f.* 76.
12. Tisztelhetni-é az Istent azzal, ami nincs a Szentírásban? *f.* 77.
13. Mely erős az eklézsia? *f.* 77.
14. Tartozunk-e néki engedni. *f.* 78.
15. A purgatóriumról. *f.* 79.
16. A dicsőült szentekről. *f.* 79.
17. Tudgyák-é dolgainkat? *f.* 80. <sup>[d]\*\*\*[d]b</sup>
18. A test sanyargatásirúl. *folio* 83.
19. A böjtrül. *f.* 84.
20. A nótelenségrül. *f.* 85.
21. A keresztségrül. *f.* 87.
22. A bérmlásról. *f.* 88.
23. A gyómásról. *f.* 89.
24. Az Úrvacsorájáról. *f.* 89.
25. A két színről. *f.* 92.
26. A miséről. *f.* 93.
27. Az utolsó kenetről. *f.* 96.
28. A házasok elválasztásáról. *f.* 97.
29. A deák imádságrül. *f.* 98.
30. A képekrül. *f.* 98.
31. Az oltárrül. *f.* 99.
32. Az igaz hit keresésről. *f.* 99.
33. A Szentírás világos vóltárül. *folio* 99. & 100.

Az eltelyvedtekért való imádság.

[disz]

## IHS.

## Első kérdés.

## Igaz-é a luther és kálvinista vallás?

## § I.

1. Minthogy az igaz hit nélkül<sup>2</sup> lehetetlen idvözülni, az mely lutherista, avagy kálvinista ember szereti idvösségét, tanulja meg Krisztus szavaiból, ha vagy-e igaz hite, avagy nincsen: csak így rövideden hozzá szólván. Valami az első magvetés után az Isten földébe vették, az csak merő konkoly és hamisság: Krisztus<sup>3</sup> mondja. De a lutherista és kálvinista vallás az első magvetés után vettették az Isten földébe, amint ezentul megmutatjuk. Tehát a lutherista és kálvinista vallás, merő konkoly és hamisság.

2. Hogy másokról ne szóljak; az mi magyar nemzetünk pogánysága után legelsőben micsoda hitre állott, megmondja Székely István, gönci kálvinista prédikátor, az ő Magyar Krónikájában; hogy a magyarok pogányságból kitérvén,<sup>4</sup> *csak római keresztyénékké lőnek*, azaz: amit akkori római Benedek pápa vallott, azont vallottak az első magyar keresztyének is; amint a magyarországi decretomból is kitetszik,<sup>5</sup> hogy az első keresztyén magyarok<sup>6</sup> pénteken és egyéb böjtnapokon húst nem ettek, hogy<sup>7</sup> bűnököt az egyházi embernek megvallották, hogy<sup>8</sup> a halottakért való imádságot és alamizsnálkodást jóvallották, hogy<sup>9</sup> a szentmisének áldozatját nagyra böcsülték, hogy<sup>10</sup> misemondó ruhákat csináltattak, valamint most is az pápisták mind ezeket cselekszik. És így nyilvánvaló, hogy a magyarok pogányságból pápistaságra tértek; és hogy *a pápista hit volt az első magva Istennek*,<sup>11</sup> melyet az ő földébe vetett: azaz első keresztyén magyarok lelkébe.

3. Tehát az Isten<sup>12</sup> szavaként, valamit azután vetettek az első keresztyén hit ellen valót, az csak merő konkoly<sup>13</sup> és hamisság. De a lutherista és kálvinista vallást, azután hogy a magyarok pogányságból megtértek, ötszáz esztendővel vetették közinkbe. Mert a Második Lajos király alatt, 1523-dik esztendőben, a budai<sup>14</sup> gyűlésbe azon volt az ország népe, hogy a *lutterano- sokat fejeken, jószágokon marassza a király*. Ismét 1525-dikbe a Rákos mezején azt végezték a magyarok, amint mai napig is megvagy<sup>15</sup> az decretomban, hogy *a lutteranosok megfogattassanak s megégettessenek*. Annak előtte pedig már ötszáz esztendővel<sup>16</sup> tértek vala meg a pogányságból a magyarok, és mind annyi esztendő alatt pápisták voltak mind egyig. Tehát, hogy a lutteranosság és utána a kálvinistaság az első igaz keresztyéni mag után, későn vettették közinkbe: bizonyos<sup>17</sup> egyéb nem lehet a konkolytól és a hamisságnál. Azért is, hogy valamint a konkolyt, mikor alunnának az emberek, lopva veté bé az ördög, úgy az luther és kálvinista vallás belő- s pá magát a

<sup>2</sup> Hebre. 11. 6.

<sup>3</sup> Matth. 13. 25.

<sup>4</sup> Chron. fol. 159.

<sup>5</sup> S. Steph. Reg. decr. Lib. 2.

<sup>6</sup> cap. 9. & 10.

<sup>7</sup> cap. 11.

<sup>8</sup> ibidem.

<sup>9</sup> cap. 18.

<sup>10</sup> cap. 34.

<sup>11</sup> Infra Quaest. 2. cap. 6. n. 1. 2. 3.

<sup>12</sup> Matth. 13. 25.

<sup>13</sup> August. de Unitate Eccl. c. 15.; Tertull. praescript. c. 31.

<sup>14</sup> Artic. 54. fol. 303. edit Vien. 1628.

<sup>15</sup> Artic. fol. 304. eiusd. edi.

<sup>16</sup> Supra num 2.

<sup>17</sup> 1. Tim. 6. 20.; Rom. 16. 17.; Gal. 1. 8.

keresztyének közé, és mint a fene csak orozva mászott egy elsőben, ameddig óltalmok alá vevék a testnek kedvező szabadságért az nagy urak: úgy mint Saxoniai Fridrik herceg és Hassiai Filep Landgraff a németeknél; a magyaroknál Prinyi Páter és Petrovith Péter, kiért őket az Úristen gyalázatos képen kitörlé a világból.<sup>18</sup>

4. Méltán azért mondhatják az Isten szolgálói<sup>19</sup> a konkoly után: *Uram, nem jó magot vetettél-e a te földedbe?* Nem jó hitben voltak-e<sup>20</sup> a régi első keresztyén magyarok? Nem szép isteni félelemmel, sok szép isteni tisztelettel tündöklöttek-e? Nem szép egyességben és szeretetben éltek-e? *Honnét vagyon tehát konkolya?* Honnét a templomok pusztulása? Honnét az ország romlása? Honnét a magyarok sokfelé való szakadása? *A Krisztus ellensége*<sup>21</sup> *cselekedte ezt:* úgy mint a lutherista és kálvinista vallás, amely az ő konkolyos tanításával sokfelé szakasztotta a magyarokat. És így Krisztus ellensége lévén a hívek szakadásáért, lehetetlen hogy igaz legyen a luthererek és kálvinisták vallása.

5. Melynek hamisságát a Szent Pál is így<sup>22</sup> adja előnkbe. *Ha ki néktek hirdet azon kívül amit vöttetek,* tudni illik amikor pogányságból kitértetek, *átkozott legyen.* De a lutherista és kálvinista vallás azon kívül hirdetett, a magyaroknak amint följobb<sup>23</sup> megmutattuk. Tehát a lutherista és kálvinista vallás, Szent Pál szavaként átkozott vallás. Tehát bizony nem igaz.

6. Krisztus urunk is mondja, hogy nem igaz vallás az,<sup>24</sup> akinek lelki tanítói nem igazak. Tudni kell pedig, hogy a lelki tanító nem arra való, hogy a községnek<sup>25</sup> csak olvassa a Szentírást: hanem leginkább,<sup>26</sup> hogy azt magyarázza. De ilyen Szentírás magyarázó, igaz lelki tanítói nincsenek a luther és kálvinista vallásnak: tehát ez nem igaz vallás. Mert azok a lelki tanítók nem igazak, a Szentírásként,<sup>27</sup> akik senkitül nem küldetnek. De a lutherista és kálvinista tanítókat senki nem küldötte, hogy úgy magyarázzák a Szentírást, amint<sup>28</sup> Lutter Márton 1517. esztendőben, és Kálvinus János 1534-ben kezdte magyarázni. Tehát nem igaz lelki tanítók a luther és kálvinista prédikátorok. Tehát a vallások sem igaz.

7. Mondhatja ugyan a komáromi lutherista és kálvinista prédikátor, hogy a pozsonyi és szenci lutherános és kálvinista püspök küldötte őket, hogy luther és kálvinista módon magyarázzák a Szentírást, de azokat is a kellemés püspököket kicsoda küldötte, hogy úgy magyarázzák ők is, avagy magyaráztassák a Szentírást? Tovább nem mehetnek ebben, hanem csak<sup>29</sup> Lutter Mártonig és Kálvinus Jánosig. De ezeket is kicsoda küldötte, hogy másképpen magyarázzák a Szentírást, hogy sem a római szentegyházbeli docto- rok eleitül fogva mindaddig magyarázták? Ha azt mondják, hogy Isten küldötte arra: elég-e azt mondani, s meg nem bizonyítani? Így minden ördög fölkelhet hamis magyarázattal, s azt mondhatja, hogy az Isten küldötte: mondották is ezent minden régi eretnekek. Sőt, efféle hamis apostolok Szent Pál<sup>30</sup> Szent Jeremiás<sup>31</sup> idétt is voltak. De az Írás mit mond fölölök? Hogy lopók és tolvajok,<sup>32</sup> mert nem az ajtón, s nem<sup>33</sup> törvény szerint való hivatal által jöttek bé az juhok aklába a lutherista és kálvinista prédikátorok, mint hogy Lutternél és

<sup>18</sup> Istvánfi. Lib. 15. & 16.

<sup>19</sup> Matth. 13. 27.

<sup>20</sup> Chroni. Hunga. folio 158. 159. 160.

<sup>21</sup> Matth. 13. 28.

<sup>22</sup> Galat. 1. 9.

<sup>23</sup> Num. 2.

<sup>24</sup> Matt. 24.11.

<sup>25</sup> 2. Cor. 3. 6.

<sup>26</sup> 1. Cor. 14. 5.

<sup>27</sup> Joan. 7. 18.; Rom. 10. 15.

<sup>28</sup> Theatr. Vit. hum. folio 47. Lit. H.

<sup>29</sup> Vide. infra. quest. 2. cap. 2. n. 2. & 3.

<sup>30</sup> 2. Cor. 11.13.

<sup>31</sup> Cap. 23. v. 21. & 16.

<sup>32</sup> Joan. 10. 1.

<sup>33</sup> Hebr. 5. 4.



Kálvinusnál följebb nem mehetnek a hivatalban. Tehát nem igaz lelki tanítók.

8. Hólott magok is azt tanítják, hogy nem köll semmit hinni,<sup>34</sup> ami nincs a Szentírásban. De abban nincsen, hogy 1500 esztendő múlva hitújítók jönnek a keresztyének közé: hanem a vagyon a Szentírásban,<sup>35</sup> hogy hamis próféták és ragadozó farkasok, akik jönnek a keresztyének közé az evangéliumnak bevétele után; amint Lutter és kálvinista prédikátorok ötszáz esztendővel azután jöttek oly magyarázattal, amely különböz az elsőtől: amint följebb megláthatod. *Num. 2. & 3.* És pedig azt is mondja a Szentírás, hogy azok az hamis próféták<sup>36</sup> az igazak közül szöknek ki, amint Lutter és Kálvinus<sup>37</sup> a pápisták közül szökék. Tehát minden bizonyosan nem igazak a Lutterista és kálvinista tanítók, és a vallások sem igaz.

## §. II.

1. Hogy<sup>38</sup> bővebben az első kérdésre megfeleljünk, tarts eszedben, hogy a Lutterek és kálvinisták<sup>39</sup> lehetetlennek mondják az Isten parancsolatit megtartani. Ehhez így szól a Szentírás, *1. Joan. 2. 4. Aki az Isten parancsolatit meg nem tartja, abban igazság nincsen.* De a Lutterek és kálvinisták, magok vallása szerint, az Isten parancsolatit meg nem tartják. Tehát az Lutterekben és kálvinistákban igazság nincsen.

2. Az igazság pedig csak az igaz hitből áll<sup>40</sup> Lutter és Kálvinus írása szerint. Tehát akiben igazság nincsen, igaz hiti nincs annak, magok vallása szerint. De az Lutterekben és kálvinistákban Szent János szava szerint, igazság nincsen, minthogy az Isten parancsolatit meg nem tartják. Tehát az Lutterekben és kálvinistákban igaz hit nincsen. És így nem igaz a Lutter és kálvinista vallás.

3. Tovább azt is magok vallják az ő katekizmusokban<sup>41</sup> mind Lutterek s mind<sup>42</sup> kálvinisták, hogy nincsen sohúl közöttük egyetlen egy igaz is, aki jót, avagy igazságot cselekednék. Ehhez is a Szentírás így szól: *1. Joan. 3. 10.* a kálvinista Biblia szerint: *Valaki igazságot nem cselekszik, nincsen Istentől:* De a Lutterek és kálvinisták, magok vallása szerint igazságot nem cselekszenek: tehát a Lutterek és kálvinisták Istentől nincsenek.

4. Valaki pediglen Istentől nincsen, az<sup>43</sup> ördögtől vagyon. De a Lutterek és kálvinisták, minthogy igazságot nem cselekesznek Istentől nincsenek. *1. Joan. 3. 10.* Tehát a Lutterek és kálvinisták, Szent János írása szerint, ördögtől vannak: azaz<sup>44</sup> hazugságnak atyjátúl. Lehetetlen azért, hogy igaz vallások légyen a Luttereknek és kálvinistáknak, minthogy hazugságnak atyjátúl valók.

5. Ezt ha nehezen hallod, halljad a Krisztus<sup>45</sup> szavát: *Az ő gyümölcsökről ismeritek meg őket,* ha hazugságnak atyjától valók-é a Lutter és kálvinista prédikátorok, akik<sup>46</sup> hallgatójokat hamissággal támogatják, hogy a pápistákhoz ne hajóljanak, *hazug Mesterek,* a Szentírásként,<sup>46</sup> *akik veszedelmes szakadásokat hoznak bé.* Mert senki nem vólna, aki a

<sup>34</sup> Confess. August. Corp. Doctrin. Art. 12. fol. 52.; Calvin Lib. 4. c.10. n. 30.

<sup>35</sup> Matth. 7. 15.

<sup>36</sup> Joan 2. 10.

<sup>37</sup> Infra § 3. Num. I.

<sup>38</sup> Confess. August. Corpus Doctr. Art. 6. f. 4.; Luth. Tom. 2. latin Witt. 1546. impr. f. 244.; Calv. Lib. 2. Instit. c. 5. n. 6. Lib. 3. c. 17. n. 7.

<sup>39</sup> Confess. August. Corpus Doctr. Art. 6. f. 4.; Luth. Tom. 2. latin Witt. 1546. impr. f. 244.; Calv. Lib. 2. Instit. c. 5. n. 6. Lib. 3. c. 17. n. 7.

<sup>40</sup> Luth. Tom. 1. Witt. Latin. 1545. fol. 372.; Calv. Lib. 3. Insti. c. 14. n. 17.

<sup>41</sup> Epit. Catech. Lut. Tit de implet. Legis.

<sup>42</sup> Siderius in Catech. Calvinistic. Hungaric.

<sup>43</sup> Joan. 8. v. 42. & 44.

<sup>44</sup> Joan. 8. 44. in fine.

<sup>45</sup> Matth. 7. 16.

<sup>46</sup> 2. Pet. 2. 1.

régi szent pápista hitet gyűlölné, hogy ha a prédikátorok igazán<sup>47</sup> hoznák elő, és ha hazugság nélkül emlékeznének felőlünk, mondván: A pápisták híják ugyan a szenteket segetségül, de csak úgy, mint Istennek kedves barátit,<sup>48</sup> akiknek Krisztusunk mindeneket megjelent. Tisztelik ugyan a pápát, de csak úgy, mint Krisztusnak e földön<sup>49</sup> legfőbbik szolgáját. Tartják ugyan a képeket, de csak úgy, amint az Isten<sup>50</sup> szekrénye fölött és<sup>51</sup> Salamon templomában voltak, az első<sup>15</sup> paráncsolatnak értele nélkül: mert a zsidók nem imádták, s a pápista sem imádja, &c. De nem így emlékeznek felőlünk a luther és kálvinista prédikátorok, hanem számtalan sok káromkodó szókkal, és nyilvánvaló hazugságokkal mondván, hogy a Krisztust elhadjuk a szentekért, hogy pápa a mi Istenünk, hogy bálványozók vagyunk,<sup>52</sup> &c. Lehetetlen azért, hogy igaz légyen a lutherista és kálvinista vallás, akit ily hazugságokkal óltalmaznak.

### § III.

1. Tovább, igaz hitben légyenek-é, nem-é a lutherok és kálvinisták, megtetszik mindjárt abból is, csak mondják meg tétovázás<sup>16</sup> nélkül, ha a Luther és Kálvinus szakadásáig volt-é mindvégig, avagy nem volt az igaz hit és igaz eklézsia e világon egész 1517. esztendeig? Tudni kell pedig, hogy Luther<sup>53</sup> Márton a tájban barátvált, és hogy Kálvinus János<sup>54</sup> kanonok volt a pápistáknál; s onnan szöktek el és kikoholák a lutherista és kálvinista vallást, kivel mint hitihagyott és szökött szölgák mentegessék magokat.

2. Ha azért megvált az igaz eklézsia egész Luther és Kálvinus szakadásáig, az az igaz eklézsia a volt-é, akitül elszakadtak; avagy valamely más volt? Ha az volt az igaz, akitül a lutherok és kálvinisták elszakadtak, bizonyos hát, hogy a luther és kálvinista vallás nem igaz, mint hogy elszakadott az igazság-<sup>17</sup> túl. Ha pedig valamely *más* volt az igaz, és mindaddig az szakadásig megvált; így sem igaz a luther és kálvinista vallás: mert az a *másik*, az mely egész Luther és Kálvinus szakadásáig fenn lött volna,<sup>55</sup> olyan nem volt, aminemű az lutherista és kálvinista vallás, mert azért neveztetett ez lutherista és kálvinista vallásnak, mivel akkor, amikor ezek támadtak, egy vallás sem volt ilyen: tehát ha az a *másik* igaz volt, és mindaddig az szakadásig megvált, nem igaz a lutherista és kálvinista vallás: mert az igazságtul vagy elszakadni, vagy különbözni nem lehet, igazság szerént: amint az lutherok és kálvinisták az igazságtul elszakadtak, ha mindaddig megvált az igaz eklézsia.<sup>18</sup>

3. Ha pedig azt mondják, hogy amikor ez az szakadás lött, nem volt akkor igaz eklézsia e világon, hanem az vákság burította volt el a föld kerekességét: ez is nyilvánvaló hamisság. Mert Krisztus mondja, hogy<sup>56</sup> minden napokon, szinté világ végéig véle marad az eklézsiával: és<sup>57</sup> a minden igazságra vezérlő Szentlelket is örökké véle hagyja: és<sup>58</sup> mindaddig, miglen az közönséges féltámadásban, mindnyájan Krisztus eleibe jutunk, pásztorok és doktorok léznek a Krisztus eklézsijában, kik építsék és oltalmazzák minden hamis tudományok ragadó szelétül az eklézsiaát. *Hamisság* hát azt vallani,<sup>59</sup> hogy Luther és Kálvinus támadásáig nem mindenkor voltak volna igaz pásztori és<sup>19</sup> doktori az

<sup>47</sup> S. Greg. Lib. 12. Moral. cap. 15.

<sup>48</sup> Joan. 15. 15.

<sup>49</sup> Matth. 10. 2.

<sup>50</sup> Exod. 25. 18.

<sup>51</sup> 3. Reg. 6. 29.

<sup>52</sup> Infra Quaest 2. cap. 1. n. 2.

<sup>53</sup> Theatr. Vita human. Lit. H. fol. 29.

<sup>54</sup> Ibid. lit. S. fol. 269.

<sup>55</sup> Infra Quaest. 8. cap 2. n. 2.

<sup>56</sup> Matth. 28. 20.

<sup>57</sup> Joan. 14. 16.

<sup>58</sup> Ephes. 4. 11. 12. 13. 14.

<sup>59</sup> Calvin. de Eccl. Reformand. ratione. initio.

ekléziának, és így az igazságtól elhajlott volna.

4. Tovább, mivel<sup>60</sup> igazságnak oszlopa és erőssége az eklézia, *hamisság* azt<sup>61</sup> mondani felőle, hogy Lutter és Kálvinus előtt elesett, és elveszett volna. És mivel<sup>62</sup> az igaz ekléziának mint maga testének a feje Krisztus: igaz eklézia volt pedig<sup>63</sup> az apostolok idétt a római eklézia: ez ha megbódult volna; Krisztus, aki feje bódult volna meg: mert a testnek bódulása a főtől szokott lenni. *Hamisság* hát azt vallani,<sup>64</sup> hogy a római eklézia Lutter és Kálvinus szakadása előtt megbódult volna.

5. És minthogy Szent Pál kívánja, hogy<sup>65</sup> oly igaz legyen az asszony férjéhez, mely igaz az eklézia Krisztushoz; *ha-*<sup>20</sup> *misság* azt vallani, hogy csak ideig volt igaz az eklézia, azután az ördöggel<sup>66</sup> közösködött: mert ez szerént az Szentírás azt akarná, hogy feleséged is csak ideig tartsa meg az hűséget; azután akárkivel cimboráljon. Ládd, mely rút hamisság következne abból, ha az eklézia Lutter és Kálvinus szakadása előtt elfajult volna.

6. És minthogy Krisztus mondja, hogy a pokol<sup>67</sup> kapui, azaz ördögnek minden praktikái erőt nem vésznek az igaz eklézián, *hamisság* azt mondani, hogy<sup>68</sup> Lutter és Kálvinus előtt az ördög elnyomta volna az eklézia igazságát. Mit mondotok tehát lutterános és kálvinista uraim; Lutter és Kálvinus szakadása előtt volt-é mindenkor az igaz hit és igaz eklézia, avagy<sup>21</sup> nem volt? ha mindéig volt, tehát az lutteránosság és kálvinistaság az igaz hittől szakadott el, és így nem igaz hitben vattok. Ha pedig azt mondjátok, hogy elveszett volt az igaz hit és igaz eklézia, így is hamisság az vallástok; mert Szentírás ellen való, amint előbb<sup>69</sup> megmutattuk.

#### § IV.

1. Végre, ballgatagság azt vallani, hogy el nem fogyott volt ugyan az eklézia,<sup>70</sup> hanem csak elrejtve volt: mert ki réjtette volna el annyira, hogy soha senki eddig nem tudta megmondani, hol volt Lutter és Kálvinus szakadásáig az az eklézia, melyet ti most követtek lutterista és kálvinista uraim, és akit ti mondotok, hogy eldugva volt. De kicsoda dugta volna el annyira; <sup>22</sup> az Isten-é, avagy az ördög? Nem az Isten, aki<sup>71</sup> gyertyatartóra téteti az eklézia fényességét, hogy világoskodjék mindeneknek: tehát az ördög dugta volna el? de ez is hamisság, hogy az ördög eldughatta volna ekléziátokat, ha igaz lett volna; mert<sup>72</sup> erőt nem vehet az igaz eklézián az ördög: hogyha pedig annyira eldughatta volna, valóban nagy erőt vött volna rajta.

2. Azért is nem lehet eldugni az igaz Krisztus ekléziáját, úgy hogy láthatatlan legyen; mert Krisztusnak ekléziája<sup>73</sup> az igaz hiten fondáltatik; a hit pedig nem lehet hallás<sup>74</sup> nélkül, a hallás sem lehet prédikálás nélkül, az prédikálás sem lehet tanító nélkül, ez sem lehet küldetés nélkül, amint Szent Pál szól. Tehát az eklézia, amely<sup>23</sup> ezekből áll, és amely láthatóképpen oktatja híveit,<sup>75</sup> és vezérli, nem lehet, hogy ne hallassék, ne láttassék, hogy ha pedig nem hallatik, ha nem latszik, ha titkos, ha elrejtett; nem igaz

<sup>60</sup> 1. Tim. 3. 15.

<sup>61</sup> Calv. Inst. Lib. 4. c. 11. n. 5.

<sup>62</sup> Ephes. 1. 22.

<sup>63</sup> Rom. 1. 12.

<sup>64</sup> Calv. Instit. Lib. 4. c. 18. num. 18.

<sup>65</sup> Ephes. 5. 24.

<sup>66</sup> Calvin. contra Sadoletum fol. 128.

<sup>67</sup> Matth. 16. 18.

<sup>68</sup> Calvin. Inst. Lib. 1. cap. 11. v. 9.

<sup>69</sup> Sup. num. 3. 4. 5. 6.

<sup>70</sup> Infra Quaest. 2. cap. 1. num. 2.

<sup>71</sup> Matth. 5. 15.

<sup>72</sup> Supra num. 6. § 3.

<sup>73</sup> Colos. 1. 23.

<sup>74</sup> Rom. 10. 14.

<sup>75</sup> Matth. 18. 17.; Act. 20. 28.; 1Cor. 12. 28.; Ephes. 4. 11.; Heb. 13. 17.

Krisztus ekléziája.

3. Ezek ellen oktalanúl<sup>76</sup> hozzák elő a Szent Illyést,<sup>77</sup> aki Izrael országában lappángot a több prófétákkal: mert ugyanakkor Júda országában virágzott az igaz hit<sup>78</sup> Asa és Josaphát királyságában. Tehát sem nem vólt elrejtve, sem el nem vezett vólt az igaz Krisztus ekléziája egész Lutterig és Kálvinusig mikor azért ezek szakadást tóttek, az igaz ekléziától szakadtak el: és így a lutterek és kálvinisták nincsenek se igaz hitben, se<sup>79</sup> Isten kedvében: azért lehetetlen hogy idvözüljenek az egy igaz római eklézián kívül; mert<sup>80</sup> *Isten Házának* kívülé járnak, valameddig abba nem térnek az ekléziába akitől Lutter és Kálvinus után elszakadtak.

A Második kérdés.  
*Csak a pápista hit-é igaz?*

§. I.

Hogy csak az egy pápista hit légyen igaz nyilván kitetszik abból; mert soha az pápistákén kívül egy vallás sem támadott akkoraig, amely oly ismértető *jelét* adhadta volna igaz ügyének, hogy az a *jel* tulajdon csak őtet illetné, s csak övé volna. Tudniillik: ha rákérded a lutteránosokat, miből tudhatni, hogy igazabb az ő vallások a kálvinistákénál, <sup>25</sup> arrianosokénál, &c. abból,<sup>81</sup> úgymond, *mert a Lutteránosok tisztán hirdetik az Evangéliomot*. Viszont a kálvinistákat is, ha rákérded, miből igazabb az ő vallások a lutteránosokénál, arrianosokénál, &c. azok sem felelnek mást, *noha ugyan más az Vallások*; hanem,<sup>82</sup> azért igazabb az ő vallások, úgymond, *mert az Kálvinisták tisztán hirdetik az Evangéliumot*. Ezent mondják az arrianosok, zwingliánosok és minden egyéb pápistáktól elszakadott vallások is: avagy bár mást akármit mondjanak is; de soha semmi vallás a pápistákén kívül, tulajdon és csak magának való okot, avagy *jelt* nem adhat, kivel a többi ellen erősítse dolgát: tehát egy sem igaz. <sup>26</sup>

§. II.

De az pápisták ekléziája, oly *jelét* adja a Szentírásból<sup>83</sup> az ő igazságának, amely *jelhez* és bizonyossághoz semminemű más vallás nem nyúlhat; melyről Szent Izajás így ír:<sup>84</sup> Az utolsó napokban elkészítettik az Úr Háza Hegye, az hegyek tetején; és felemeltetik az halmok fölibe, és ahhoz folyamnak minden nemzetségek. Mely igék sommáját a *Krédóban* az Szent Apostolok csak egy szóval jelentették, mondván, hogy KATOLIKA, azaz KÖZÖNÉGES a Krisztus igaz ekléziája. Hogy pediglen az az *Úr háza az hegyek tetején való* <sup>27</sup> és *Katolika eklézia*, nem más a római pápista eklézián kívül; megmutatják a Második kérdésnek egynéhány részecskéi.

Első része.

1. Mert csak az pápisták ekléziája *Katolika* és *Közönséges* eklézia, *világos és*

<sup>76</sup> Inst. Lib. 4. c.1. n. 2.

<sup>77</sup> 3. Reg. 19. 18.

<sup>78</sup> 3. Reg. 22. 43.

<sup>79</sup> Heb. 13. 6.

<sup>80</sup> 1. Tim. 3,15.

<sup>81</sup> Augustan. Confess. Art. 7.

<sup>82</sup> Calv. Inst. Lib. 4. c.1. n. 10.

<sup>83</sup> August. Lib. 1. contra. Crescon. c. 33.

<sup>84</sup> Isa. 2. 2.

*látható*

*vóltáért*. Közmondás szerént pediglen, *Ami titkos, nem közönséges*: De a lutterek és kálvinisták eklézsiája, mágok vallása szerént,<sup>85</sup> *titkos és láthatatlan. Tehát nem közönséges, sem nem katolika, sem hegyek tetején nem épült*; mint az római eklézsia, melynek *Katolika és Világos vóltát*, avagy<sup>86</sup> *legmagossabb Hegyen való helyheztesét* maga Krisztusunk<sup>28</sup> magyarázza, mondván:<sup>87</sup> *nem rejtezhetik el az Hegyen helyheztesett Város*.

2. Mert noha az halmokat és sok hitbéli támadásokat befótték is a felhők, és elfogyattak; úgy mint pelagianusokat, jovinianusokat, donatistákat, a régi arriánosokat, waldistákat, wicleffistákat, huszitákat; fogyatják is náponként az luttéristákat, kálvinistákat, és újonnan költ arriánosokat: de *a minden halmoknál féljebb helyheztesett Isten Városát*, az római eklézsiát, soha el nem boríthatta a sok felhő, sok öldözés, sok szakadás, sok támadás; hanem<sup>88</sup> az apostolok idejétől fogva sok szántalan habok között is minden időben fenmaradott.<sup>29</sup>

3. Csak Magyarországon is, Bóldog Isten! Mely sokan ügyekeztek, hol fegyverrel, hol templomok foglalásával! Oltárok rontásával, papok, barátok ölésével; hol a sok magyar ifjaknak Angliába, Wittebergába való küldésével, együtt a sok szép költséggel, kivel csak lompot s gallért hoztanak: mind ennyi szántalan mesterséggel mely sokan erőlködtek azon, hogy az pápista hitet kitöröljék Magyarországból; de ím, sokkal inkább megerősödött a tudományban, ennyi sok pártütéssel is, és öldözéssel.

4. Mert még akkor is, amikor az egész tíz koronás országinkban, régi bóldog időben, csak egy magyar lélek sem vólt,<sup>89</sup> aki pápista nem lött vólna: akkor is, mondom, annyi tudós pápista pap nem<sup>30</sup> vólt Magyarországon, amennyi most vagy on méltóságos esztergomi érsek, Lippai György urunk lelki pásztorsága alatt: nem hogy a sok öldözés, kergetés elnyomta vólna<sup>90</sup> *a legmagasabb Hegyen épített, Isten Városát*, a római katolika eklézsiát.

5. Noha számtalan sok hamis költéssel is gyalázzák az luttér és kálvinista prédikátorok<sup>91</sup> az együgyű község előtt azon katolika hitet, mondván: hogy a pápisták a faképet Istennek tartják; hogy bálványt imádnak; hogy nem a hitben, hanem csak a magok jó cselekedetiben bíznak; hogy a pápát úgy tisztelik, mint az Istent; hogy nem a Szentírást, hanem az emberi találmányokat követik; hogy<sup>31</sup> a szenteket megváltóknak tartják. Efféle<sup>92</sup> sok hamis dolgokat nem igazán fognak ránk a luttér és kálvinista prédikátorok, és sok tudatlant elcsábítanak; mert a sok hamis költés mellett, *széles Kaput és tágos útat is nyitnak*; noha ez<sup>93</sup> *veszedelemre viszen*: a régi szent rendtartások mellől,<sup>94</sup> *szabad és könnyű testi életre mutatnak*; amelyre igen kész az emberi gyarlóság. De mindazáltal, csak Magyarországon sem engedé Isten, hogy elburittassék éppen, *a legmagasabb Hegyen építetett Christus Város*a az római eklézsia. Tehát, csak ez az igaz.

#### Második része.

1. Mert csak az pápisták eklézsiája *Katolika és Közönséges*<sup>32</sup> minden időre nézve, azaz: magasabb és följobb való régiségével minden vallásoknál: minthogy nemcsak<sup>95</sup>

<sup>85</sup> Brochmannus. de Eccl. c. 1. fect. 5.

<sup>86</sup> Calvin. Instit. lib. 4. c. 1. n. 2 &c.; Confess. Helvet. Art. 17.; Isa. 2. 2.

<sup>87</sup> Matth. 5. v. 14.

<sup>88</sup> Jerony. Apolog. 3. contra Ruffin. c. 4.; August. tom. 6. contra Epist. fundamentis. c. 4.; Item lib. cont. Epist. Parmeniani c. 5.; Item contra partem Donati in fine.

<sup>89</sup> Supra. Quaest. 1. §. 1. n. 2. & 3.

<sup>90</sup> Isa. 2. 2.

<sup>91</sup> Sic semper egerunt Haretist. August. de Utilitate credendi c. 14.

<sup>92</sup> Ist. Lib. 3. c. 18. n. 8.; Liber Concord. folio 112.

<sup>93</sup> Matth. 7. 13.

<sup>94</sup> 1. Pet. 2. 16.; Gal. 5. 13.

<sup>95</sup> Supra Quaest. 1. §. 3. num. 1.

Lutter és Kálvinus, de a régi tévelygők is mind egyik<sup>96</sup> a római ekléziából szöktek ki, valakik ezelőtt hét, nyolc, kilencszáz esztendővel szakadást tettek: de mind nyakok szakadott már; hanem<sup>97</sup> csak száz s egynéhány esztendővel ezelőtt, hol egy, hol más hulladékjokat az régi tévelygőknek szédte föl Lutter és Kálvinus, és maga találmányihoz tóldozta: de egy sem épített *oly Hegyen, amely minden hegyeknél magasabb légyen: azaz; minden időre nézve Közönséges, avagy Katolika* ekléziájok nincsen se luttereknek, se kálvinistáknak.

2. Mert Lutter és Kálvinus előtt, amint maga is meg-<sup>33</sup> vallja egy tudákos kálvinista,<sup>98</sup> soha egy vallás sem vólt, amely mindenben égyezett vólna az mostani<sup>99</sup> lutterista, avagy kálvinista vallással: és így azelőtt lutterista, avagy kálvinista soha senki sem vólt. Ha pedig egy, két, avagy három dologban való égyezés elégséges arra, hogy a régi időre nézve is mondhassúnk valakit lutteristának, avagy kálvinistának; tehát annak modhatjuk a törököt is, zsidót, tatárt: mert ezek is a pápa, a mise, a szentek, az ereklyék, a szűz élet, magányos gyónás, oltár s kép, Úr teste dolgában, ellenünk egyetértének az lutterekkel és kálvinistákkal; de azokat mégsem ismériek tagjoknak egy, két, három dologért.

3. Azért látnivaló, hogy a lutterek és kálvinisták ek-<sup>34</sup> lézsiája nem *Katolika*, avagy *Közönséges* minden időre nézve. Nem is égyébért mondják az ekléziát láthatalannak<sup>100</sup> a lutterek és kálvinisták, hanem hogy tanítókat nem mütathatnak minden időre, kikkel úgy, mint elejekkel dicsekedhetnének, amint dicsekedik<sup>101</sup> *minden időbéli Eleivel az legmagasabb Hegyen építettett Christus Városa*, a római eklézsia. Tehát csak ez az igaz.

#### Harmadik része.

1. Mert csak az pápisták ekléziája *Katolika* és *Közönséges*<sup>102</sup> minden helyekre nézve, és *legmagasabb hegyen építettett Város*; mivel ez világnak minden részeire és minden országira ellátszik: nincs is a széles világon oly tartomány, akiben a pápista<sup>35</sup> hitnek isméreti nem vólt valaha, avagy most nem vólna, és szent dólgainak szólágtatasa s hirdetése; amint maga is megvallja<sup>103</sup> Kálvinus.

2. Úgy is jövendölt vala Krisztusunk<sup>104</sup> az igaz hit felől, hogy az az egész világra terjed. De az halmok és tévelygő támadások, most is csak egy, két országban akadoznak. Mert napkelet felé az lutterista és kálvinistaság soha csak az móldvai havasokon sem léphetett által: de az pápista hit ott és azon túl<sup>105</sup> ezer mélyföldel is taláztatik, mind a két tatár országon, egész Kínáig; Kazulországon, egész Indiáig.

3. Napnyugat felé pedig csak Olasz-, Spanyolországba sem mehete bé azon lutterista és kálvinistaság, nem<sup>36</sup> hogy azon túl ment vólna; mint a pápista hit, a világ kerektségén, Krisztus hagyása szerént,<sup>106</sup> mindenütt elterjedvén, *Katolika* és *Közönséges* minden helyekre nézve; és *legmagasabb Hegyen épült*. Tehát csak ez az igaz.

4. A ráczok és görögök vallása is, többire csak muszka országban és a törökök közé szorúlt: de Olasz, Német, Francia, Anglia, Lusitania, Spanyol, India számtalan sok országiban sohúlt nincsen. Csak ez is elég jele a görög eklézsia hamisságának, minthogy nem az egész világra terjed, Krisztus hagyása<sup>107</sup> szerént. De ezen kívül nagy eretnekségben

<sup>96</sup> Gaultier. in Saeculis Chronol.

<sup>97</sup> Supra Quaest. 1. §. 1. n. 3. §. 3. n. 1.

<sup>98</sup> Vittak. Lib. de Eccle. fol. 413–443.

<sup>99</sup> Luth. praefat. tom. I. Latin. 1545.

<sup>100</sup> Supra. cap 1. num. 1.

<sup>101</sup> Infra cap. 5. num. 2.

<sup>102</sup> Aug. epist. 170.

<sup>103</sup> Calv. Instit. lib. 4. c. 1. §. n. 1. & 18.

<sup>104</sup> Matth. 24. 14.; Mar. 14. 9.; Malach. 1. 11.

<sup>105</sup> Martinus Martini de bello Tart. Nic. Trigaut. de Chynis.

<sup>106</sup> Marc. 16. 15.; Matt. 28. 19.; Rom. 1. 8.; Ibid. 10. 18.

<sup>107</sup> Supra num. 2.

is vannak az görög eklézsiabéliek, hogy a Szentlélek Istennek származását tagadják a Fiú Istentül lenni, noha a<sup>108</sup> luther-<sup>37</sup>rek és<sup>109</sup> kálvinisták ebben velünk tartanak: mivel Krisztus nyilván kijelentette mondván:<sup>110</sup> *az enyimből veszi a Szentlélek, amit néktek hirdet.* És azért a világnak csak egy-két szurdokjában motoz a görög szakadás, mivel hogy nem az igaz Szentlélek munkálkodik véle, mint az római ekléziával, amely az egész világon<sup>111</sup> Szent Pál idétt is volt,<sup>112</sup> most is vagy: tehát csak ez az igaz.

#### Negyedik része.

1. Mert csak az pápisták ekléziája *Katolika* és *Közönséges* egyező tanításra nézve: azért mondja a Szentírás, hogy<sup>113</sup> *az Úr Háza Hegye, az Hegyek tetéjén vagy;* csak *Egy* legmagasabb hegyet<sup>38</sup> említvén. Nem *Egy* sem egyező<sup>114</sup> volt pedig soha is semmi tévelygő támadás; most se *Egy* tanításiban az lutherista és kálvinistaság. Mert nem csak külön időkben, (amint maga is<sup>115</sup> megvallja Béza) és külön helyekben, külön<sup>116</sup> vallanak, hol az Úr vacsorájáról, hol a szabad akaratról, a jó cselekedetekről, az igazulásról, a házasok elválasztásáról, s hol egyébről: de csak kettőt sem találsz lutheristát, avagy kálvinistát, kik a hit dolgában éppen egyet valljanak<sup>117</sup> ha magánosan megvizsgálod őket: sőt mindgyárt azt veti elő a lutherista és kálvinista; *akármint mondja, egyem, az Prédikátor; én így értem:* és mindenik csak úgy érti,<sup>118</sup> amint néki tetszik: a tetszés pedig,<sup>39</sup> mint a száj ízi, úgy különböz az emberekben.

2. Azért ily különbözéssel lehetetlen, hogy *Katolikusok*, avagy *Közönséges* értelműek, légyenek az luthererek és kálvinisták, mint az pápisták; kik az egész világnak különböző nemzetségi között a hit dolgából semmiben nem különböznek; amint az Isten is kívánja, és ez ilyen különbözést sok Írásokkal<sup>119</sup> tiltja és kárhóztatja.<sup>120</sup> Vagyon is módjok az papistáknak az egyezségre: mert ha köztök a hit dolgában versengés támad: senki nem mondja, nékem így tetszik; hanem Krisztussal mindjárt azt mondjuk,<sup>121</sup> *Dic ecclesiae,* mondd meg az ekléziának: és<sup>40</sup> aki az eklézia tetszésit nem vészi, pogánynak tartsd, azt mondja Krisztusunk.

3. Miért nem vötte hát az eklézia tetszésit, amikor kételkedni kezdett Lutter és Kálvinus a szentmiséáldozatról,<sup>122</sup> egyenként pap előtt való bűnök előszámlálásáról, az idvözült szentek segítségiről, a kimúlt lelkek tisztulásáról, a sok szép egyházi rendtartásokról; effélékről a mikor kételkedni kezdtek Lutter és Kálvinus; miért nem vöttek tetszésit annak az ekléziának, amelyben mindketten születtek vala, és amelynek igazságát gyermekségektől fogva így vallották. *Credo S. Ecclesiam Catholicam. Hiszem a Közönséges Keresztyén Anyaszentegyházat.* Attúl az anyaszentegyház-<sup>41</sup> túl<sup>123</sup> tartoztak volna érkezni; nem pedig az anyjokra támadni pogány módra, és elszakadni tőle. Tudván a szent KRÉDÓból is, hogy igaz eklézia a római pápista eklézia, mert *Katolika* és

<sup>108</sup> Confess. August. In Niceai. Symbolo.

<sup>109</sup> Confess. Helvet. Art. 3.

<sup>110</sup> Joan. 16. 14.

<sup>111</sup> Rom. 1. 8.

<sup>112</sup> Supra num. 1. 2. 3.

<sup>113</sup> Isa. 2. 2.

<sup>114</sup> Tertull. Praescrip. c. 42.

<sup>115</sup> Epist. Theológ.

<sup>116</sup> Lib. Concord. ed. Lipsia 1580. folio 543. 554. 560.

<sup>117</sup> De Haeret. Irenae. lib. I. c. 5.; Item Lib. 4. c. 69.

<sup>118</sup> Hilarius Libro posteri ad Constantium.

<sup>119</sup> Rom. 16. 17.

<sup>120</sup> 1. Tim. 6. 20.; Tit. 3. 10.; Heb. 13. 9. 2. 10. 10.; 1. Tim. 1. 20.; 2. Tim. 2. 18.; Phil. 2. 2.; Phil. 3. 16.; 1. Cor. 1. 10. 10. 17. 11.; Act. 4. 34.; Rom. 1. 6.

<sup>121</sup> Matth. 18. 17.

<sup>122</sup> Luth. tom 7. Lat. Vitt. per Thom. Klug. 1557. fol. 228.; Calvin. Lib. 4. cap. 18. n. 11. & 18.

<sup>123</sup> Deuter. 17. 8. & 9.

*Közönséges*: minthogy az apostoloktól fogva<sup>124</sup> mindenkor fenn vólt; és az egyszer bévött hitnek dolgaiban<sup>125</sup> soha nem tétovázott.

4. Sőt, a több régi tévelygőknek hamis tudományit is, az egyezés kedvéért mindenkor<sup>126</sup> csak az pápista eklézsia kárhoztatta, nem más; megmútatván<sup>127</sup> azzal is igaz vóltát. Hogy azért ennek értelmét megvetette Lutter és Kálvinus, amikor kételkedésben vette a régi szent hitnek dolgait; méltán pogánynak<sup>128</sup> mondja Krisztusunk min-<sup>42</sup> deniket; és nyilvánvaló bűnösnek, hogy elszakadtak a szépen egyező római anyaszentegyháztól: amely egyedül igaz és *Katolika, az egyező vóltáért*.

#### Ötödik része.

1. Mert csak az pápista eklézsia *Katolika és Közönséges*; Krisztus után való egy közönséges fejére nézve: azért mondatik<sup>129</sup> *Egy Hegy a Hegyek tetején*: egy főpásztor a több lelki pásztorok fölött. Minémű főpásztori Szent Pétertől fogva, egymás után való következéssel,<sup>130</sup> semmiféle más vallásnak soha nem vóltak, pápistákén kívül. Hanem azt mondják a több vallások, hogy Krisztus az ő fejek: de gorombák, ha eszekbe nem veszik, hogy noha ugyan a<sup>43</sup> Krisztus<sup>131</sup> az egész anyaszentegyház főbbik feje: de minthogy ő maga láthatóképpen az égbe ment; hadni kellett, aki helyette igazgassa a híveket külsőképpen: mert<sup>132</sup> a belső igazgatás csak Istené. Mást pedig az egész anyaszentegyház igazgatójának Szent Péteren kívül senkit nem hagyott: mert a több apostolok is jelen lévén, mégis csak az egy Szent Péternek adta Krisztusunk<sup>133</sup> a menyország kölcsát, és a kölcsadással<sup>134</sup> a biradalmat. E világból készülvén, csak Szent Péternek mondotta,<sup>135</sup> *Legeltest az én Bárányimat és Juhaimot is*. Csak Szent Pétert nevezte petrának,<sup>136</sup> azaz köszálnak, kin az ő anyaszentegyházát építette Krisztusunk; úgy mint helytartóján; avagy, amint<sup>44</sup> Szent István király decretoma mondja:<sup>137</sup> *quem Custodem Magistrumque eidem posuit S. ecclesiae*: hogy Szent Pétert Krisztusunk az egész anyaszentegyház őrzőjének, és mesterének tőtte.

2. Nem is bonthatta meg az ördög ezerhatszáz esztendőül fogva ezt az egy helytartóján való Krisztusunk épületit. Mert az egész világ előtt tudva vagyon, Szent Péter után<sup>138</sup> minden félbe szakadás nélkül, Szent Péter székiben a közönséges anyaszentegyház főpásztori kik vóltak, mostani Hetedik Sándor pápáig, aki 241-dik pápa és főpásztor. Mely pápák lajstromát, Székely István, gönci kálvinista prédikátor is kinyomtatta Magyar<sup>139</sup> Krónikájában; és Szent Pétert első római<sup>45</sup> pápának írja: azután Linust, azután Clétust, &c.

3. És ezek a főpásztorok, az apostoloktól<sup>140</sup> vött keresztyéni igaz tudományt mindenkéül legerősebben őrizték Rómában, amint maga is<sup>141</sup> megvallja Kálvinus:

<sup>124</sup> *Infrae. cap. 5. n. 3. & 4.*

<sup>125</sup> *Rom. 16. 17. & 20.*

<sup>126</sup> *Gaulte. In Saeculis Chrono.*

<sup>127</sup> *Gal. 1. 8. 9.; 2. Jo. 10.; Rom. 16. 17.*

<sup>128</sup> *Matt. 18. 17.*

<sup>129</sup> *Isa. 2. 2.*

<sup>130</sup> *Augustin. Epist. 165. ad Generos.; Optat. Lib. 2. cont. Donat.*

<sup>131</sup> *Ephes. 1. 22.*

<sup>132</sup> *3. Reg. 8. 39.*

<sup>133</sup> *Matth. 16. 19.*

<sup>134</sup> *Isaia. 22. 21. & 22.; Apoc. 3.7.*

<sup>135</sup> *Jo. 21. 16. & 17.*

<sup>136</sup> *Matth. 16. 18.*

<sup>137</sup> *Decret. S. Steph. Regis. libr. 1. cap. 2.*

<sup>138</sup> *Augusti. Epist. 165.; Iren. Lib. 3. cap. 3.; Optat. Lib. 2. cont. Donat.*

<sup>139</sup> *Folio 93. & sequ.*

<sup>140</sup> *Rom. 1. 8. & 12.*

<sup>141</sup> *Lib. 4. c. 6. n. 16.*



mondván azt is,<sup>142</sup> hogy *ötszáz egész esztendeig semmi változás nem lött a római igaz tudományban*. Az alatt pedig az ötszáz esztendő alatt, más nem őrizte a Krisztus nyáját, hanem<sup>143</sup> az római pápák: tehát az pápista hit igaz volt akkor. De most is csak olyan, amint akkor volt: minthogy akkor is, Kálvinus bizonyossága szerint (*Lib. 3. c. 5. n. 10.*) az halóttakért imádkoztak; a dicsőült szenteket segítségül hitták.<sup>144</sup> A több dol-<sub>46</sub> gokból is nem bizonyíthatnak hitünkben a régiektől való semmi különbözést. Tehát most is igaz az római pápista hit; minthogy az első ötszáz esztendőig<sup>145</sup> igaz volt, Kálvinusként.

4. Meg sem mutathatja senki is, mi tájban? melyik esztendőben? melyik császár, avagy király idejében? melyik pápa kezdett mást tanítani azon kívül, amit az ötszáz esztendőbeli pápák tanítottak. Hanem minden bizonyosság nélkül mondják, hogy az római pápák cserélték el az igaz tudományt. Így volt dolgok az Zsuzsanna<sup>146</sup> véneinek; akik, hogy nem tudták igazán megmondani, melyik fa alatt esett volna tisztátalanságba Szent Zsuzsanna; hamisaknak kiáltá az egész nép őket.<sup>47</sup> Ilyen hamisak az lutherista és kálvinista prédikátorok is. Mert melyik pápa alatt az ötszáz esztendőbeli igaz tudománytúl kezdett különbözni a római hit, soha eddig meg nem mutathatták. Hanem csak azt rebesgetik: hogy a pápák nem a Szentírást követik. Mikor pedig a Szentírást mütogatjuk nekik; akkor azt mondják, hogy nem jól értjük. De valyon miért nem értjük jól, ha az ötszáz esztendőbeli pápák is<sup>147</sup> így értették? Talán azért, hogy nem a Lutter és Kálvinus módjára értjük. Oh záp-tyúkmonyák, ti tanítjátok-é az tyúkjaitokat? nem olvastátok-é, az újítást<sup>148</sup> hamis tudománynak hol nevezi Szent Pál? Oh fejetlen lábságok főpásztorság nélkül, s kötetlen söprük, utálatos<sub>48</sub> viszálykodással teljesek.

5. De az római eklézsia,<sup>149</sup> Krisztusnak egy ép teste: kinek látható tagjai lévén, látható fejének is kellett lenni, úgy mint Krisztusunk helytartójának, az anyaszentegyház külső igazgatásiban és keresztyéni rendtartások elrendelésében: hogy egy fő után, minden tagok,<sup>150</sup> egyet értsenek: értének is mindenütt a szélyes világon, mindenféle nemzetségbéliek, a hit dől-gában egyezvén mindenből a római eklézsiaiban; mely *az Hegyek Tetején*; az az Krisztus után egy főpásztoron épült: tehát csak ez az igaz.

#### Hatodik része.

1. Mert csak a pápista eklézsia *Katolika* és *Közönséges* minden nemzetségekre nézve,<sup>49</sup> melyek a pogányságból kitérvén, nem másra, hanem<sup>151</sup> csak az egy pápista hitre tértek. *Ez hát a Krisztus városa, kihez folyamnak<sup>152</sup> minden nemzetségek*. Nem is másnak, hanem csak az igaz eklézsiaának kellett a pogány népeket<sup>153</sup> Krisztushoz téríteni: mert maga mondja Krisztusunk, hogy elébb a jó búza vettetik bé a földbe; azután a jó mag közé a konkolyt veti az ördög.<sup>154</sup> Úgy is vettetett mind lutherista s mind kálvinistaság a keresztyének közé, akiket eltévelyített. Azért igazán mondja Tertullianus, hogy az hittül szakadtak,<sup>155</sup> nem pogányokat térítnek, hanem csak keresztyéneket tévelyítnek.

2. Hogy pedig csak az római katolika hitre tértek<sub>50</sub> régenten a pogányok, maga is<sup>156</sup>

<sup>142</sup> Lib. I. c. 11. n. 13.; Lib. 4. c. 2. n. 3.

<sup>143</sup> Iren. I. 3. c. 3.; Tertull. Praescrip. c. 36.; Cypr. Epist. 45. n. 8.; Athan. Epist. ad. Marcum.; Hieronym. Epist. 57.; Augustin epist. 161.

<sup>144</sup> Calv. Lib. 4. c. 17. n. 19. c. 15. n. 19. c. 17. n. 43. n. 39.

<sup>145</sup> Lit. a supra. proxim.

<sup>146</sup> Daniel. 13. 54. & seq.

<sup>147</sup> Supra num. 3.

<sup>148</sup> 1. Tim. 6. 20.

<sup>149</sup> 1. Cor. 10. 12.; Ephes. 4. 12.

<sup>150</sup> 2. Cor. 13. 11.; Philip 3. 16.; Philip 4. 2.

<sup>151</sup> Infra. num. 2 & 3.

<sup>152</sup> Isa. 2. 2.

<sup>153</sup> Is. 54. v. 1. 2. 3. cap. 60. 3. & 11.

<sup>154</sup> Supra Quest. I. §. 1. n. 3.

<sup>155</sup> Praescript. c. 42.

<sup>156</sup> Lib. 4. c. 7. n. 24.

megvallja Kálvinus. Munstérus lutherista pedig meírja,<sup>157</sup> hogy azután való időkben is ugyan csak az római katolika hitre, nem másra tértek a pogányok. Mert<sup>158</sup> 600. esztendő tájban, Angliát Krisztushoz téríté Első Szent Gergely pápa: Németországot<sup>159</sup> Harmadik Gergely pápa Szent Bonifácus által, 700. esztendőben, Tót- és Morvaországot<sup>160</sup> Methodius és Cyrillus barát 800. esztendőben. A prágai Szent Albert püspök 900. esztendőben Krisztushoz téríté<sup>161</sup> a magyarokat és lengyeleket; kiknek királyi koronát is küldte a római pápa.

3. Azután való esztendőkben Sveciát, Livóniát, Pomerániát, Prussiát, Litvániát, Helvetiát, Flandriát, a Po-<sub>s</sub>ányságból Krisztushoz térítették oly egyházi emberek,<sup>162</sup> akik a római pápához hallgattak. Amiólta pedig Lutter és Kálvinus eltévelyíté a régi igaz hittül a németeket és a magyarokat, csak azólta is barátok, jezsuiták és egyéb rendbéli pápista papok által, amennyi helyre terjedett a Krisztus zászlója; az egész Európa, Ázsiával együtt sem téssen annyit. Úgy hogy csak az napnyúgati Indiában<sup>163</sup> hetvenezer pápista templomnál újonnan többet építettek a pogányságból tért római katolikus keresztények.

4. Mindezekre nézve, méltán szólíthatná a pápista eklézsia a luttereket és kálvinistákat, Szent Hieronymusnak ilyen<sup>164</sup> szavaival: *Add meg, <sub>s</sub> (ügymond) amit tőlem vöttél, az Evangéliumot, és Keresztséget; és lássuk osztán, mint lehetsz Keresztyén. Nem tagadhatod, hogy az Eleidet<sup>165</sup> én szültem a Keresztyénységre: magadat is a Keresztség által, melynek rendit<sup>166</sup> én tőlem tanultad, én szültelek: tejemmel, és a Szentírással, melyet tőlem véttél, én neveltelek. Ha<sup>167</sup> Kurva az anyád; (amint az újítók a régi szent eklézsia felől rebesgetnek) nem igaz gyermek, nem igaz Keresztyén vagy. Jobb hát, ha az anyádhoz és a római anyaszentegyházhoz térsz: mert mindenféle nemzetségeknél ehhez való megtérésekért, csak ez az igaz.*<sup>53</sup>

### Harmadik kérdés.

*A pápisták ellenkeznek-é a Szentírással, avagy inkább a lutterek és kálvinisták?*

#### Első része.

1. Két fogáson, mint valami két sarkon fordul meg az egész lutterek és kálvinisták vallása. ELSŐ, hogy a pápisták<sup>168</sup> elhagyják, egyem, a Szentírást és csak a pápa végezését követik. MÁSIK, hogy az lutterek és kálvinisták csak azt tartják,<sup>169</sup> ügymond, ami a Szentírásban vagy.

2. Hogy a pápák végezéséért elhagynák a Szentírást az pápisták, oly temérdek házugság, mely temérdekek az <sub>s</sub> Gratianus nagy könyvei, kikben<sup>170</sup> az pápák megátkozzák, valaki a Szentírás ellen csak legkisebb dolgot is tanítana. Mindazáltal valamint az ördög a Szentírással késértette Krisztust avégre,<sup>171</sup> hogy a toronyrúl levetné magát; nohá a Szentírás távúl járt attúl: így a lutterek is és kálvinisták, a régi szent pápista hitben valókat, az ördög

<sup>157</sup> Munsterus:

<sup>158</sup> Lib. 2. fol. 50.

<sup>159</sup> Lib. 3. fol. 323.

<sup>160</sup> Lib. 4. fol. 893.

<sup>161</sup> Supra Quest. I. §. 1. n. 2.

<sup>162</sup> Munst. Lib. 3. & 4. a fol. 786. ad fol. 902.

<sup>163</sup> Stapletonus de Admirandis. Lib. I. cap. 3.

<sup>164</sup> Contra Luciferianus in fine.

<sup>165</sup> Supra. n. 2.

<sup>166</sup> Supra. cap. 5. n. 3.

<sup>167</sup> Calvin. contra Sadolotum. Supra Quaest. I. §. 3. n. 5.

<sup>168</sup> Lib. Concord. de Eccle. fol. 130.; Calv. Lib. 4. c. 7. n. 27.

<sup>169</sup> Supra. Quaest. I. §. 1. n. 8.

<sup>170</sup> Causa. 11. Quaest. 3. Can. 93. & 97. Caus. 25. Quaest. I. Can. 6. & 7.

<sup>171</sup> Matth. 4. 6.

módgyára<sup>172</sup> oly Szentírással késértik, amely távul jár attúl, amire csigázzák; mondván, a többi között, a szentek segítsége ellen: *Egy a Közbenjáró Krisztus*. De az több ehhez való igéket ellopják; mondván Szent Pál:<sup>173</sup> *Egy a Közbenjáró Krisztus, ki önnön magát adta mindenekért váltságúl.*

3. Soha pedig semmi szentet nem mondottunk eddig, <sup>55</sup> hogy érettünk váltságúl adta volna magát, az egy Krisztuson kívül: hanem, hallván azt Krisztus urunktól<sup>174</sup> hogy az elkárhozott lélek is imádkozott pokolban a világonvalókért; úgy hisszük, hogy a mennyországban lévő lelkeknek nagyobb hatalmok és szeretetek vagyon: az mint alább<sup>175</sup> bővebben megállatjuk ezen dolgot a Szentírásból. Valamint azért a szentek segítsége ellen, a Krisztust késértő ördög módjára a Szentírás bötűjét<sup>176</sup> hamisan vetik ellenünk a lutterek és kálvinisták: úgy a több hitbéli dolgainkat is csak hamis fogással ostromolják; amint az második rész megmutatja. És így, temérdek hazugság, hogy az pápisták elhagynák a Szentírást. [C4b] <sup>56</sup>

4. A lutterek és kálvinisták pedig,<sup>177</sup> hogy csak azt tartanak, ami a Szentírásban: ez is annyi rétbül egybefont hazugság, amennyi ellenünk való cikkelyi vannak az luttérista és kálvinista vallásnak: mert azoknak a cikkelyeknek csak egyikét sem találják a Szentírásban; hanem a közönséges keresztyén anyaszentegyháznak magyarázatja ellen a magok tetszésekre szabják<sup>178</sup> azokat az írásokat, az kikben egy-két bötűt találnak szájok izire valót az lutterek és kálvinisták, valamint az régi eretnekek.

5. Így *Sabellius* eretnek, Krisztus születése után 260-dik esztendőben a Szentháromságot megtagadá amaz bötűkért:<sup>179</sup> *Én és az Atya egy vagyunk*. Minthogy ezt az <sup>57</sup> írást nem a közönséges keresztyén anyaszentegyház értelme szerént vötte. *Arrius* eretnek, 315-dik esztendőben, a Krisztus Istenségét megtagadta; minthogy csak a maga értelmét követte amaz bötűkben:<sup>180</sup> *Az Atya nagyobb nálamnál*. *Pelagius* eretnek 405-dik esztendőben, hogy csak a maga feje szerént magyaráztá amaz bötűket:<sup>181</sup> *A fiú nem viseli az Atyja hamisságát*: az eredendő bünt nem hitte. *Novátus* eretnek, 250-dik esztendőben, hogy csak úgy értette amint maga szerette amaz bötűket:<sup>182</sup> *Lehetetlen azoknak, akik egyszer megvilágosítottak, és ismeg elestek, viszontag megújítatni a Poenitencia által*. Ezekből azt hirdette, hogy bocsánatot <sup>58</sup> nem nyerhet, amely keresztyén égsyszer vétkezik.

*Tertullianus* írja 228-dik esztendőben, hogy<sup>183</sup> némely eretnekek a test feltámadását nem hitték; minthogy nem a közönséges anyaszentegyház értelme szerént vötték amaz bötűket:<sup>184</sup> *A test nem használ semmit*. *Aerius* eretnek 342-dik esztendőben a húsvét innepe napját kárhoztatta; hogy csak a maga agya velejéből facsarta ki amaz bötűknek értelmét:<sup>185</sup> *Mert a mi Húsvétunk a Krisztus megáldoztatott*. *Montánus* eretnek 181-dik esztendőben mártíromságnak tartotta, ha valaki megölte magát; a közönséges anyaszentegyház értelme ellen magyarázván amaz bö- <sup>59</sup> tűket:<sup>186</sup> *Aki Lelkét elveszti értem, megtalálja azt*. *Jakab* eretnek 1314-dikben a keresztelendő gyermekeket tüzes vassal süttette meg a keresztség előtt, hogy csak maga szerént magyarázta amaz bötűket:<sup>187</sup> *Ő megkeresztel titeket Szent*

<sup>172</sup> August. Tom. 7. Lib. 2. cont. Petilian cap. 49.

<sup>173</sup> 1. Tim. 2. 5. & 6.

<sup>174</sup> Luc. 16. 28.

<sup>175</sup> Infra. cap. 2. num. 16. & 17.

<sup>176</sup> Matt. 4. 6.

<sup>177</sup> Supra. num. 1.

<sup>178</sup> Ambros. Tom. 5. in. cap. 3. ad Tit.

<sup>179</sup> Joan. 10. 30.

<sup>180</sup> Joan. 14. 28.

<sup>181</sup> Ezech. 18. 20.

<sup>182</sup> Hebr. 6. 4.

<sup>183</sup> De Resurrect. c. 37.

<sup>184</sup> Joan. 6. 64.

<sup>185</sup> 1. Cor. 5. 7.

<sup>186</sup> Matt. 16. 25.

<sup>187</sup> Matth. 3. 11. Luc. 3. 16.

*Lélekkel, és tüsszel.* Waldus eretnek, 1170-dik esztendőben a Szentírásnak hamis értelméből azt hitte; hogy<sup>188</sup> az egy *Miatyánkon* kívül minden más imádság kárhozatos. *Wicleff* eretnek 1380-dik esztendőben a Szentírásnak nem igaz magyarázatjából azt vallotta, hogy<sup>189</sup> a férfiú, egy testvér atyafiát elveheti feleségül. *Hussz* eretnek 1407-dik esztendőben a Szentírásnak<sup>60</sup> nem helyes fejtegetéséből, azt hirdette; hogy<sup>190</sup> a római pápa Krisztusnak igaz helytartója, amikor szent életű, ha pedig nem olyan, akkor nem pásztor, hanem ördög, úgymond, a Krisztus szava<sup>191</sup> ellen.

6. Ezek az eretnekek, ily nagy éktelenségeket követvén, mégis a szájokkal mind azt pöngették, hogy ők csak a Szentírást követik: holott csak a magok hamis értelmét követték. Mert a Szentírásnak csak a bötüje, nem Szentírás, hanem<sup>192</sup> veszedelem<sup>193</sup> halál, és<sup>194</sup> minden tévelygésre kapunyitás. De a bötü együtt az igaz magyarazattal<sup>195</sup> az igazán való Szentírás: amely igaz magyarázat nem származik csak kinek-kinek maga tetszésé és vélekedése szerént való fejtegetésből; mert úgy semmi<sup>61</sup> egyesség nem lehetne a keresztyénségben; amint nincs is<sup>196</sup> a lutterekben és kálvinistákban ezen okért.

7. Nem is lenne eretnek e világon, ha a Szentírást, kinek-kinek maga értelme szerént, szabad vólna magyarázni: mert minden eretnek Lutterrel és Kálvinussal együtt beveszi<sup>197</sup> ugyan a Szentírás bötüjét; de<sup>198</sup> azt csak a maga feje szerént magyarázza. Ha azért szabad akármit magyarázni a Szentírást; egy eretnek sem lészen, a Szent Pál szava ellen; aki, szükségesnek mondja<sup>199</sup> az eretnekséget, avagy az hasonlást; hogy az igaz hívek megismértessenek; noha,<sup>200</sup> *jaj annak, aki által lészen*, és aki<sup>201</sup> követi. Ez pedig az eretnekség, avagy a keresztyének közt való hasonlás, másból nem<sup>62</sup> származik, hanem csak a Szentírásnak<sup>202</sup> akárki tulajdon tetszése szerént való magyarazásából.

8. Azért, valamint kárhozatos az eretnekség; oly kárhozatos a Szentírást akárkinek csak maga feje szerént magyarázni: amint az régi eretnekek<sup>203</sup> magyaráztak; és a mostaniak is, úgy mint<sup>204</sup> a lutterek és kálvinisták magyarázzák, csak a magok tetszése szerint. Tehát nem a Szentírást, hanem a magok tetszésit követik; minthogy a Szentírás<sup>205</sup> az igaz értelemben áll. Az mely igaz értelem és a Szentírásnak igaz magyarázatja, az egész anyaszentegyháznak, és egybegyűlt Krisztus híveinek tetszéséből<sup>206</sup> származik: mert Krisztus Urunk is<sup>207</sup> az eklézsiához iga-<sup>63</sup> zítja a versengőket, úgymint az igazság oszlopához; amint bőven megmutattuk ezelőtt. *Supra Quaest. I. § 3. num. 4. Quaest. 2. cap. 4. num. 2.&3.*

9. És az mely eklézsiátúl<sup>208</sup> bizonyoson vöttük, hogy az mostani Szentírások nem költött dolgok; azon eklézsiátúl kell a Szentírásnak igaz magyarázatját is vennünk:

<sup>188</sup> Praseol. Verb. Pauperet de Lugd. [?]

<sup>189</sup> Concil. Constantiens. Seff. 8.

<sup>190</sup> Sander n. 170.

<sup>191</sup> Matth. 23. 2. & 3.

<sup>192</sup> 2. Pet. 3. 15.

<sup>193</sup> 2. Cor. 3. 6.

<sup>194</sup> August. Ep. 222. ad. Consent.

<sup>195</sup> Hieron. in. cap. 1 ad. Gal. v. 11.

<sup>196</sup> Supra Quaest. 2. n. 1. 2.

<sup>197</sup> Aug. serm. 70. de Temp.

<sup>198</sup> Supra num. 5.

<sup>199</sup> 1Cor. 11. 19.

<sup>200</sup> Matth. 18. 7.

<sup>201</sup> Matth. 15. 14. Luc. 6. 39.

<sup>202</sup> August. Tom. 3. Lib. 7. de Genes. Ad liter. c. 9.

<sup>203</sup> Supra num. 5.

<sup>204</sup> Infra num. 10. & 11.

<sup>205</sup> Supra num. 6.

<sup>206</sup> Actor. 15. v. 22. 25. 28.

<sup>207</sup> Aug. de Uinitate Ecc. c. 19.

<sup>208</sup> Aug. de utili. creden. c.14.

minthogy a Szentírás,<sup>209</sup> nem Szentírás, igaz értelmé nélkül. Mely dologhoz így szólhatunk: Valaki az anyaszentegyháztól a Szentírásnak a bűtjét veszi, és nem együtt az értelmét is; annál nincs Szentírás. De a lutherok és kálvinisták az anyaszentegyháztól vették a Szentírás<sup>210</sup> bűtjét, és nem együtt<sup>211</sup> az értelmét is. <sup>64</sup> Tehát a lutheroknál és kálvinistáknál nincs Szentírás. Az az: egy sincs a Szentírásban azokból, amiket ellenünk vallanak; hanem mind azokat, csak (a régi eretnekek<sup>212</sup> módjára) a Szentírásnak, egy-két bűtjéből satúlták ki az közönséges anyaszentegyháznak értelme ellen.

10. Pédának okáért: *Lutter Márton* orcátlan szemtelenséggel azt tanítja<sup>213</sup> hogy a férfiú és asszony szinte úgy nem lehet egymás nélkül, mint étel, ital és álm nélkül. És, ha kérded; Szentírásban vagyon-e ez? Igen is abban, úgymond; mert az első szüléinknek monda Isten:<sup>214</sup> *nevekedjete, és sokasodjatok*. Szent az ige; de szemtelen, és Istentelen a Lutter magyarázatja; mely csak a maga fajtalan el- <sup>65</sup> méjéből fakadott, nem a közönséges anyaszentegyház értelméből. De a lutherok több vallása is csak így vagyon a Szentírásban.

11. *Kálvinus János* is, hogy a maga fűrt feje szerént magyarázta amaz igéket:<sup>215</sup> *az Isten könyörül akin akar, és megkeményíti akit akar*: ezekből azt vallja,<sup>216</sup> hogy valami gonoszt cselekszik a parázna, a tolvaj, a lopó és a Sátán; mind azokat az gonoszságokat az Isten parancsolja, úgymond, és maga az Isten a kormányos azokban. Elhittem, hogy ezzel szépitené, ha lehetne amaz<sup>217</sup> ocsmány férfiúval való paráznaságát Kálvinus, akiért Noviodúnomban a hátát megsütötték: De héjában; mert, ez az Isten akaratjáról való isz- <sup>66</sup> szonyú káromkodás, nem<sup>218</sup> a Szentírásban vagyon; hanem csak a Szentírás csigázó Kálvinus műhelyéből származott: valamint a több ellenünk való dolgai az kálvinista vallásnak.

12. És így a luther és kálvinista tanítók a magok értelmét Szentírásnak teszik, azaz:<sup>219</sup> a farkasnak bárány ruhát adnak;<sup>220</sup> a Sántát angyali ábrázatban öltöztetik; és a Szentírás bűtjének méze alatt mérget adnak a községnek, mikor csak a magok értelmét adják az régi eretnekek<sup>221</sup> módjára. Nem igaz hát, hogy a lutherok és kálvinisták csupán csak a Szentírást követnék; holott semmi sincs a Szentírásban azokból, amiket ellenünk vallanak. Sőt inkább, azon lutherok és kálvinisták nyilván ellene vannak a Szentírásnak, <sup>67</sup> amint az *Harmadik kérdésnek a Második része* megmutatja.

#### Második része az Harmadik kérdésnek;

*Hogy az pápisták ellenkeznek-e a Szentírással, avagy inkább a lutherok és kálvinisták?* Ennek már itt igyénesen megfelelünk: amely feleletből kitetszik mindjárt, melyik az igaz és üdvösséges hit. Mert, amint szól Szent János,<sup>222</sup> *Valaki eltávozik a Krisztus tudományától, avagy a Szentírástól, nincs annak Istene*; nem hogy igaz hiti volna. Tudni kell pedig, hogy kétféle a Szentírás; egyik,<sup>223</sup> *akit nehéz megérteni, és akit a magok*

<sup>209</sup> Supra n. 6.

<sup>210</sup> Institu. L. I. c.7. n. 3. & c. 8. n. 9.

<sup>211</sup> Luth. Tom. 2. Lat. Wit. 1546. Calv. Lib. 4. c. 9. n. 8. 10. 12. 13.

<sup>212</sup> Supra num. 5.

<sup>213</sup> Tom. 5. Lat. Vit. 1554. per Luft. serm. de Matrim. fol. 109.

<sup>214</sup> Gen. 1. 28.

<sup>215</sup> Rom. 9. 18.

<sup>216</sup> Lib. I. cap. 18. num. 1.& 2.

<sup>217</sup> Hieron. Bolsecus Vita Calvin. c. 5.; Bayerl. Lit. S. fol. 269.

<sup>218</sup> Psal. 5. 5.

<sup>219</sup> Matth. 7. 15.

<sup>220</sup> 2. Cor. 11. 14.

<sup>221</sup> Supra num. 5.

<sup>222</sup> 2. Joan. v. 9.

<sup>223</sup> 2. Petr. 3. 16.

veszédelmére eltekernek a tudatlanok, és az eret-<sup>68</sup> nekek; amint már<sup>224</sup> megmútattuk; s tovább is megmutatjuk. *Másik*, aki világos és igyenes értelmű Szentírás. Ez utolsóról szólván, Szent Jánossal mondjuk:<sup>225</sup> Valaki a világos értelmű Szentírással nyilván ellenkezik, annak Istene nincsen. De a lutterek és kálvinisták a világos Szentírással nyilván ellenkeznek, amint ezennel megmutatjuk. Tehát a luttér és kálvinista vallásnak sem Istene, sem igazsága nincsen.

1. Mert világos szóval mondja a Szentírás:<sup>226</sup> *Ez az Isteni szeretet, hogy az ő Parancsolatit megőrizzük; és az parancsolati nem neheznek.* De ezzel az Isten szavával a lutterek és kálvinisták nyilván ellenkeznek; mond-<sup>69</sup> ván: *Oly neheznek az Isten Parancsolati, hogy azokat lehetetlen megtartani.* *Supra Quaest. X § 2. num. 1.*

2. Világosan mondja a Szentírás:<sup>227</sup> *Zakariás és Erzsébet Isten előtt mindketten igazak valának.* De ezzel is az Isten szavával a lutterek és kálvinisták világosan ellenkeznek, mondván:<sup>228</sup> *Nem hogy mindketten igazak voltak volna; de egyik sem volt igaz: mert egyetlen egy igaz sincs e világon; amint az Irás<sup>229</sup> szól, úgymond.* De nem igaz, hogy ott a Szentírás szóllana a Krisztus hitiben és malasztjában valókról, amint Szent Mojses is magyarázza; hogy<sup>230</sup> Isten előtt senki *ő magától* nem ártatlan. Mi is úgy valljuk.

3. Világosan mondja Krisztus urunk:<sup>231</sup> *Adjatok alamizsnát, és íme mindenek tiszták néktek.* De a lutterek és kálvinisták itt is a Krisztussal világosan ellenkeznek mondván:<sup>232</sup> *nem mindenek tiszták, hanem inkább tisztátalanok, akár alamizsnáért, akár más jó cselekedetért: mert a Keresztyén Embernek úgymond, minden jó cselekedeti tisztátalan, mint a vérben fertezett ruha.* Az mint a zsidók megfertezett igazságiról szól<sup>233</sup> Szent Isajás; nem pedig a Krisztus hiti és malasztja által lött jó cselekedetekről.

4. Nyilván mondja Szent Pál:<sup>234</sup> *Isten Itélet napján megfizet kinek-kinek az ő cselekedeti szerént: örök életet a jó cselekedetért.* <sup>71</sup> De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Nem fizet akkor az Isten senkinek cselekedeti szerént; mert a jó cselekedet nem hasznos az idvösségre.* *Luth. de voitis Monasticis § secundo. Calvinus in Ephes. Caput 2. 8.* Ide csigázván amaz ígéket;<sup>235</sup> *haszontalan szolgálak vagyunk.* De ez azt teszi; hogy<sup>236</sup> el lehet az Isten nálunk nélkül. Egyéb aránt, *minden jó cselekedetre készített hasznos edényeknek<sup>237</sup>* mond bennünket Szent Pál: noha a luttér és kálvinista igen tagadja.

5. Nyilvánvaló Szentírás ez is:<sup>238</sup> *A cselekedetektől igazíttatik meg az Ember, és nem csak a Hitből.* De ezzel is nyilván ellen-<sup>72</sup> keznek a lutterek és kálvinisták mondván:<sup>239</sup> *Nem a cselekedetektől, hanem csak a Hitből igazul meg az Ember.* Mert, úgymond, írva vagyon;<sup>240</sup> *Az Embert Hit által állítjuk megigazulni, a törvény cselekedeti nélkül.* Nézd a Sátánt, mire viszi a Szentírást, mint a<sup>241</sup> régi eretnekek. Holott Szent Pál nem azt mondja, hogy a Krisztus törvénye nélkül megigazulunk; hanem, csak az zsidók törvényét küssebiti,

<sup>224</sup> Supra. cap. I. n. 5. 10. & 11.

<sup>225</sup> 2. Joan. v. 9.

<sup>226</sup> 1. Joan. 5. v. 3.; Matth. 19. 17.; Matt. 11. 30.; Philip 4. 13.

<sup>227</sup> Luc. 1. 6.; Jo. 17. 6.; 3. Reg. 14. 8.; Philip 4. 13.

<sup>228</sup> Supra. Quest. I. § 2. n. 3.

<sup>229</sup> Rom. 3.10. & 12.; Psal. 13. 3.

<sup>230</sup> Exod. 34. 7.; Ephes. 2. 10.

<sup>231</sup> Luc. 11. 41.; 2. Pet. 1. 10.; Philip. 2. 15.; Joh. 1. 22.; Eph. 1. 4.; 1. Cor. 6. 11.

<sup>232</sup> Lib. Concord. In Apol. d. Dilect. Dei fol. 91.; Confess. Helvet. art. 16. fol. 35.

<sup>233</sup> Cap. 64. 6.

<sup>234</sup> Rom. 2. 6.; 1. Cor. 3. 8.; 2. Cor. 5. 10.; Matth. 5. 12.; Matth. 16. 27.; Apoc. 22. 12.

<sup>235</sup> Luc. 17. 10.

<sup>236</sup> Psal. 15. 2.

<sup>237</sup> 2. Tim. 2. 21.

<sup>238</sup> Jac. 26. 24.; Rom. 8. 24.; 1. Cor. 13. 2.; Gal. 5. 6.; Act. 10. 34.; 1. Jo. 3. 14.

<sup>239</sup> Lib. Concord. Art. 4. Fol. 563.; Instit. Lib. 3. c. 11. num. 1.&c.

<sup>240</sup> Rom. 3. 28. huc. Spectat.; Rom. 11. 6. & Rom. 2. 13.

<sup>241</sup> Supra. c. 1. n. 5.

amaz szók után mindjárt azt mondván,<sup>242</sup> *Csak a Zsidóké-é az Isten?*

6. Szent Pál mondja:<sup>243</sup> *Félelemmel és réttegással munkálódjatok a ti üdvösségtekért.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *nem félelemmel, sem rettegéssel, hanem<sup>73</sup> nagy bátorsággal mukálkodnak ők az üdvösségért:* mert,<sup>244</sup> kiki közülök bizonyosan elhitette magával, hogy idvözül minden kétség nélkül. Hát így, nem kell félni, noha parancsolja a Szentírás. Hogy pedig *a Krédóban* kiki azt vallja; *Hiszem az örök életet:* hisszük mi is; csak hogy az egy Isten tudja, melyikünké lesz.

7. Ez is Szentírás:<sup>245</sup> *Nem tudja Ember, ha szeretetre légyen-é méltó.* Proverb. 27. 1. Prov. 21. 2. Jona. 3. 8. & 9. Job. 9. 11. & 21. 1. Pet. 4. 18. De a lutterek és kálvinisták azt mondják:<sup>246</sup> *igen is tudja:* mert kiki közülök bizonyosan hiszi maga felől, hogy Isten kedvébe vagon: noha ezt az egész Szentírásban sem találjuk; hanem csak azt, hogy<sup>247</sup> Krisztus urunk örök életet készített minékünk,<sup>74</sup> és annak megnyerésére való eszközt is: de csak az Isten tudja, ki él igazán véle.

8. Szent Pál nyilván mondja:<sup>248</sup> *Bizodalmunk vagon, hogy kiköltözvén a testből, jelen légyünk az Istennél.* Az pápistáknak is bizodalmok vagon erről. De a luttereknek és kálvinistáknak,<sup>249</sup> *nem bizodalmok,* hanem bizonyos hittel megerősített tudományok vagon az idvösségről: noha erre csak biztat az Isten.

9. Szent Pál mondja:<sup>250</sup> *Hatalma vagon embernek a maga akaratján.* Ez ellen a lutterek és kálvinisták azt mondják:<sup>251</sup> *Nincs hatalma embernek a maga akaratján, és minden cselekedetre kételen:* mert, úgy-<sup>75</sup> mond, írva vagon:<sup>252</sup> *Az Isten, aki mindeneket cselekszik mindenekben.* De itt is Sátán módjára<sup>253</sup> veszik a Szentírást; mert azt sem mondja, hogy *csak* az Isten cselekszik mindeneket; nem is szól ott a szeretetnek cselekedetéről, hanem a csodatételekről.

10. Nyilván mondja Szent Pál:<sup>254</sup> *Isten minden embert idvözülni akar.* De a lutterek és kálvinisták nyilván ellenkeznek a Szentírással, s azt mondják: *Nem akar az Isten minden embert idvözülni; minthogy<sup>255</sup> némelyeket kárhozatra is rendelt;* mert úgymond írva vagon:<sup>256</sup> *Jákóbot szerettem; Ésaút pedig gyűlöltem.* De nem olvassák tovább, miért vettetik meg az ember; tudniillik,<sup>76</sup> az<sup>257</sup> hitetlenségért és a maga vétkéért; az mint itt a könyv szélyin feljedzettük Szent Oséas prófétából.

11. Szent Pál mondja:<sup>258</sup> *Tartsátok meg az Hagyományokat, amelyeket tanúlatok vagy beszéd által, vagy az mi levelünk által.* De a luttér és kálvinista tanító azt mondja: *Ne tartsátok, amiket tanúlatok a beszéd által; hanem csak amiket a Levélben olvastok: mert<sup>259</sup> nem kell úgymond, semmit is hinni, ami nincs a Szentírásban.* Noha ezt soha nem mondja a Szentírás; hanem csak azt, hogy<sup>260</sup> a Szentírás bötűjét meg ne töldjük, amint a luttér és

<sup>242</sup> Rom. 3. 29.

<sup>243</sup> Philip. 2. 12.; Rom. 8. 24.; Rom. 11. 20.; Psal. 2. 11.; Eccli. 5. 5.; 1. Cor. 4.; Ibid. 10. 11.

<sup>244</sup> Lib. Conc. Apol. § de Instit. fol. 84. & 69.; Instit. Cal. Lib. 4. c. 17. n. 2. &c.

<sup>245</sup> Eccles. 9. 1.; 1. Cor. 9. 27.

<sup>246</sup> Lib. Con. Apolog. de tradition. fol. 183.; Calv. L. 3. c. 24. n. 16.

<sup>247</sup> 1. Joh. 3. 14.; 1. Jo. 4. 13.; 1. Jo. 5. 13. & 19.; 2. Cor. 13. 5.

<sup>248</sup> 2. Cor. 5. 8.; Hebr. 12. 14.; 1. Jo. 3. 21.

<sup>249</sup> Supra. num. 6. & 7.

<sup>250</sup> 1. Cor. 7. 37.; Gen. 4. 7.; Eccli. 15. 17.; 1. Cor. 15. 10.

<sup>251</sup> Luth. in assert. art. 36. edit. Vitt. in 4. 1521.; Calvi. Lib. 1. c. 18. n. 1 v. 5. &c.

<sup>252</sup> 1. Cor. 12.

<sup>253</sup> Supra. cap. 1. num. 2.

<sup>254</sup> 1. Timot. 2. 4.; 2. Pet. 3. 9.; Ezech. 18. 23.; Ose. 13. 9.; Sap. 1. 13.; Sap. 2. 23.; Rom. 5. 12.

<sup>255</sup> Phil. Melan. in. Cap. 6. ad. Rom. in fine. edit. 1524. fol. 52.; Cal. Lib. 3. c. 24. n. 12. & 14. & alébi.

<sup>256</sup> Rom. 9. 13.

<sup>257</sup> Rom. 11. 20.

<sup>258</sup> 2. Tessal. 2. 14.; 1. Cor. 11. 2. & 34.; 2. Jo. 12.; Actor. 16. 4.

<sup>259</sup> Confess. August. Corp. Doart. 21. de pot. Eccle. fol. 52.; Item. Lib. Con. Apol. de Missa fol. 246.; Cal. Lib. 1. c. 14. n. 4. Lib. 3 c. 17. n. 8.

<sup>260</sup> Deut. 4. 2.; Apo. 22. 18.; Prov. 30. 6.

kálvinista Biblia meg vagyon tóldva amaz mérges szókkal, (*csak*<sup>261</sup>) és (*ok*<sup>262</sup> *nélkül*) az<sup>77</sup> mely két tóldalékból a szabad élet és a sok házasságtörés származott a Szentírás rontó lutter és kálvinista vallásban.

12. Az Isten mondja:<sup>263</sup> *Aki mit akar, mutassa bé az Úrnak.* A lutterek és kálvinisták Isten ellen azt mondják: *Ne mutasson, aki mit akar: mert*<sup>264</sup> *semmirekellő tisztelet, úgymond, akit az Isten nem parancsol a Szentírásban.* De ezt sohúlt nem találják a Szentírásban; hanem csak azt, hogy az Istentől szabott rendtartásokhoz<sup>265</sup> semmit ne adjunk olyat, amivel az isteni rendtartás<sup>266</sup> felbomlanék.

13. Szent Pál mondja: *hog*<sup>267</sup> *az Eklézsia igazságnak Oszlopa, és erős Támasza.*<sup>78</sup> A lutterek és kálvinisták ellene állnak Szent Pálnak, s azt mondják: *Nem erős Támasza az Igazságnak az Eklézsia; mert maga is*<sup>268</sup> *eldől*<sup>268</sup> *vólt:* de a két szökött szolgál, Lutter és Kálvinus támasztották fel, úgymond.

14. Krisztus mondja:<sup>269</sup> *Pogány, aki az Anyaszentegyháznak nem enged.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Nem Pogány: mert*<sup>270</sup> *az Anyaszentegyház úgymond, senkit nem kötelezhet arra, ami nincs megírva nyilván a Szentírásban.* Hát a vasárnapi ülésre miért kötelez? s miért szabadít azon anyaszentegyház a fojtatotnak és a vérnek megételére a Szentírás bötüje ellen?<sup>271</sup><sup>79</sup>

15. Szent Pál mondja:<sup>272</sup> *Némely keresztyén ember üdvözül, de úgy mint tűz által az Úr napján; azaz a másvilágon.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Senki sem üdvözül a Tűz által a Másvilágon: mert az a tűz, purgatórium tüze volna; amely úgymond,*<sup>273</sup> *merő ördögség; minthogy írva vagyon:*<sup>274</sup> *Valamely helyre esik a fa, ott marad.* De ezt is csalárdúl csigázzák a purgatórium ellen: mert az ott való lelkek nem balra, hanem jobbra estek,<sup>275</sup> és Istennek malasztjában múltak ki, s abban is maradnak örökké.

16. Szent János evangelista mondja:<sup>276</sup> *Malaszt néktek és békesség az Istentül, és az hét Lelkektől, melyek az ő Királyi székeinek előtte vannak.*<sup>80</sup> De a lutterek és kálvinisták szembe szöknek Szent Jánossal, s azt mondják: *Sem malaszt sem békesség azoktól az Lelkektől, melyek már az Isten királyi székeinek előtte vannak,*<sup>277</sup> mivel azok senkit nem segíthetnek, úgymond: mert írva vagyon; *átkozott, aki az emberben bízik.*<sup>278</sup> De átkozottak azok is, akik a Szentírást csonkán vetik elő: mert a feljegyzett helyben Szent Jeremiás így szól; *átkozott, aki az Emberben bízik és akinek az Úrtól eltávozik a szíve.* Nem távozik pedig el annak, aki az szenteket arra kéri, hogy az Úr Isten előtt támadjanak mellette: hanem ha Szent Pál is eltávozott<sup>81</sup> volna az Istentől, mikor a Szent Lélek szereteti által a rómaiakat arra kérte, hogy az Istenhez<sup>279</sup> imátkozzanak érte. Csak ily tekerzősök a több

<sup>261</sup> Rom. 3. 28. & 20.

<sup>262</sup> Matth. 5. 32.

<sup>263</sup> 1. Paral. 29. 5.; Lev. 23. 38.; Num. 15. 3.; 2. Paral. 35. 8.; Num. 29. 39.; Eze. 46. 12.; Act. 18. 18.

<sup>264</sup> Lib. Conc. art. 21. de votis Monasti & alibi.; Cal. lib. 4. c. 50. num. 30.

<sup>265</sup> Deuter. 12. 32.

<sup>266</sup> Matt. 15. 9. & 6.

<sup>267</sup> 1. Tim. 3. 15.; Matt. 16. 18.; Vide. sup. quaest. 1. § 3. n. 3. 4. 5. 6.

<sup>268</sup> Luth. praf. To. 1. Lat. 1545.; Cal. Lib. 4. c. 11. n. 5.

<sup>269</sup> Matth. 18. 17.; Luc. 10. 16.; Heb. 13. 17.

<sup>270</sup> Luth. libro contra Reg. Aug. fol. 371. & 369.; Cal. lib. 4. c. 10. n. 5.7. 8.

<sup>271</sup> Actor 15. 20. & 29.; Item. c. 21. 25.

<sup>272</sup> 1. Cor. 3. 15.; Matt. 12. 32.; Matt. 5. 26.; Phili. 2. 10.; 1. Jo. 5. 16.; Apo. 5. 13.; 2. Mach. 12. 46.

<sup>273</sup> Lib. Concord. ed. Lips. 1580. in Apol. de Vocab. Miss. Fol. 281.; Cal. lib. 3. c. 5. n. 10.

<sup>274</sup> Eccles. 11. 3.

<sup>275</sup> 2. Machab. 12. 45.

<sup>276</sup> Apo. 1. 4.; Job. 42. 8.; Job 33. & 24.; Luc. 20. 36.; Apo. 3. 9. & 21.; 2. Pet. 1. 15.; Tess. 1. 10.; Apo. 5. 8. cap 2. 26.; Gen. 20. 7.; Exo. 32. 13.; 3. Reg. 11. 12. & 34. cap. 15. 4.; Dan. 3. 35.; Job. 5. 2.; Act. 8. 24.; Luc. 7. 3.; Matth. 15. 23.

<sup>277</sup> Epitom. Catech. Lut. c. 3. de Orat. Dominic.; Cal. Lib. 3. c. 20. num. 21.

<sup>278</sup> Jer. 17. 5.

<sup>279</sup> Rom. 15. 30.



ellenvetések is: mert a szentek, csak oly *Közbenjárók*, mint<sup>280</sup> Mojses; nem, mint ő maga<sup>281</sup> a Krisztus: és csak oly *Fundamentumok*,<sup>282</sup> kiknek főbbike a Krisztus. Nem is szabad imádni őket: amiről az angyal<sup>283</sup> eltiltá Szent Jánost; Szent Pétert,<sup>284</sup> Corneliust; Szent Pál,<sup>285</sup> a Lystraiakat: de amikor másképpen a lábaihoz borúltak,<sup>286</sup> nem bánta Szent Pál.

17. Szent János mondja: hogy<sup>287</sup> *a Dicsőült Szentek nagy szóval kiáltanak vala: Uram, meddig nem állasz bosszút a mi vérünkér azokon, akik a földön laknak.* De a lutterek és kálvini-<sup>82</sup> sták a Szentírásnak ellene állnak, s azt mondják: *Nem hogy kiáltanának a megholt Szentek azok felől, akik a földön laknak; de nem is tudnak, úgymond,*<sup>288</sup> *semmit is az Halottak:* amint a lutterek és kálvinisták halottairól szól a Szentírás, hogy<sup>289</sup> *semmit nem tudnak, akik pokolban vannak:* amint a világi fejedelmeknek is *minden gondolatjok elvész,*<sup>290</sup> amikor a földbe térnek. De a szentek gondolati<sup>291</sup> *az Felséges Istennél vannak:* emlékezhetnek hát felőlünk: Hogy pedig azt vetik ellenünk; *Ábrahám nem tudott minket: a*<sup>292</sup> *Sátán módjára elharapnak itt is az igékben, amelyek így vannak:*<sup>293</sup> *Úr Isten. Te vagy a mi atyánk, és Ábrahám nem tudott minket, és Izrael nem ismert*<sup>83</sup> *minket: Te vagy Uram a mi atyánk.* azaz: nem Ábrahám az atyjok, mert ezer esztendővel volt előttök; nem is ismérte őket. Egyébaránt, tudta Ábrahám,<sup>294</sup> a világi dologokat. Noha a hamissaknak Krisztusunk is mondja:<sup>295</sup> *Nem tudlak titeket.*

18. Szent Pál mondja:<sup>296</sup> *Verem a testemet, és szolgálat alá vetem.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják:<sup>297</sup> *Nem verik őket;* mert elég, ha Krisztus szenvedett értek: minthogy az örök boldogságot<sup>298</sup> Isten ajándékának és kegyelmének nevezi, úgymond a Szentírás. De itt is csalárdul nyúlnak a Szentíráshoz, csalárdul is veszik az Isten ajándékát és kegyelmét; amely<sup>84</sup> ingyen adatik ugyan, de avégre, hogy<sup>299</sup> üres ne légyen bennünk, hanem hogy a Krisztussal együtt<sup>300</sup> szenvedjünk mi is, hogy meg is dicsőíttessünk véle; aki érdemessé teszi a mi szenvedésinket: egyébként<sup>301</sup> érdemetlenek.

19. Szent Pál mondja:<sup>302</sup> *Jó húst nem enni.* De a lutterek szombaton s egyéb böjt napokon, a kálvinisták pénteken is azt mondják: *Jobb megenni:* mert úgymond, írva vagyon:<sup>303</sup> *Mindent, mit a mézsárszékben árúlnak, megegyétek.* Ennél csalárdabbul a pokolbéli Sátán sem nyúlhatna a Szentíráshoz: mert egy az, hogy itt csak<sup>304</sup> *a*

<sup>280</sup> Gal. 3. 19.

<sup>281</sup> 1. Tim. 2. 5. & 6.

<sup>282</sup> Ephes. 2. 20.; Apo. 21. 14.; 1. Cor. 3. 11.

<sup>283</sup> Apo. 21. 8.

<sup>284</sup> Act. 10. 26.

<sup>285</sup> Act. 14. 14.

<sup>286</sup> Act. 16. 29.

<sup>287</sup> Apo. 6. 10.; 1. Cor. 14. 16.; Apoc. 13. & 14.; Jo. 5. 45.; Apos. 5. 10.; 4. Reg. 5. 26.; Luc. 9. 30.; Act. 7. 56.; Sap. 3. 1.; 4. Reg. 6. 12.; 2. Mach 15. 14.; 1. Reg. 28. 15.; Eccli. 46. 13.; 2. Paral. 21. 12. cum 4. Reg. 2. 2. 11. & c. 31.

<sup>288</sup> Luth. in. c. 49. Gen. In fine.; Cal. Lib. 3. c. 20. n. 24.

<sup>289</sup> Eccles. 9. 5. & 10.

<sup>290</sup> Ps. 145. 3. & 4.

<sup>291</sup> Sap. 5. 16.

<sup>292</sup> Matth. 4. 6.

<sup>293</sup> Isa. 63. 26.

<sup>294</sup> Luc. 16. 25.

<sup>295</sup> Luc. 13. 27.

<sup>296</sup> 1. Cor. 9. 17.; 1. Petri 2. 21.; Luc. 9. 23.; Coloss. 1. 24.; Joel. 2. 12.

<sup>297</sup> Lib. Concord. Art. 5. Contro. in Affirm. n. 6. fol. 565. & in negat. f. 566.; Cal. lib. 3. c. 19. n. 2.

<sup>298</sup> Rom. 3. 24. c. 6. 23. c. 11. 6.

<sup>299</sup> Rom. 3. 24. c. 6. 23. c. 11. 6.; 1Cor. 15. 10.

<sup>300</sup> Rom. 8. 17.

<sup>301</sup> Rom. 8. 18.

<sup>302</sup> Rom. 14. 21.; 1. Cor. 8. 13.; Proverb. 23. 20.

<sup>303</sup> 1. Cor. 10. 25.

<sup>304</sup> 1. Cor. 10. 28.

*Bálványoknak áldoztatott állatok húsról* szól a Szentírás: más az; nem is mondja, hogy<sup>305</sup> <sup>85</sup> mindent megegyünk *mindenkor*; hanem a Szentírásként,<sup>306</sup> egyik napot a másiktól megválasszuk. Ebben azért a kálvinistáknál valamennyire ostobábbak a lutterek, megböjtölvén a pénteket, s nem a szombatot is: mert az Isten<sup>307</sup> az anyaszentegyház által, szintén úgy rendelte böjtnek a szombatot és a több böjt napokat, valamint a pénteket: amely pénteken nem is tiltja az<sup>308</sup> *étkeket* azon anyaszentegyház; mert mi is, ugyan eszünk azért pénteken is: a húst sem tiltja úgy,<sup>309</sup> mintha magában rossz volna; mert<sup>310</sup> *Istennek minden teremtett állatja jó* mindenkor ő magában; de<sup>311</sup> igaz lelki ismeretben nem mindenkor jó.

20. Szent Pál nyilván mond-<sup>86</sup> ja:<sup>312</sup> *Akinek felesége nincsen, ne keressen feleséget: mert<sup>313</sup> a ki feleség nélkül vagyon, szorgalmatos az Isten dolgaira; aki pedig feleséggel vagyon, szorgalmatos a Világi dolgokra. Azért,<sup>314</sup> jobban cselekszik, aki leányát nem adja férnek. És az özvegy,<sup>315</sup> boldogabb, ha fér nélkül marad. És<sup>316</sup> jó a nőteleneknek, ha úgy maradnak.* Ezek mind a Szentlélek mondási. De mégis a lutterek és kálvinisták ezek ellen azt mondják: *Nem jó a Nőteleneknek, ha úgy maradnak:* mért, úgymond,<sup>317</sup> lehetetlen feleség nélkül élni; az Isten rendelése és parancsolatja ellen való is, egyem. De halljad Szent Pált, aki a házasság dolgarul azt mondja, hogy<sup>318</sup> *engedelem<sup>87</sup> szerént vagyon, nem parancsolat szerént.* Az Isten is,<sup>319</sup> nem a nőteleneknek mondja, hogy *szaporodjanak*, hanem az házásoknak; azt is csak áldásképpen. A püspöknek is egy<sup>320</sup> feleségű férfiúnak kell lenni oly formán, amint azon levelében maga magyarázza Szent Pál; egy feleségűnek azt mondván, akinek csak egy felesége volt: valamint<sup>321</sup> *az özvegy is, olyan választassék*, úgymond, *akinek csak egy Ura volt.* Akik pedig<sup>322</sup> meg nem tartóztatják magokat; meg sem kötelezték magokat a tiszta életre a<sup>323</sup> mennyországért; azoknak mondjuk Szent Pállal:<sup>324</sup> *jobb megházasulni, hogy sem égni.*

21. A Krisztus mondja:<sup>325</sup> *Ha ki újonnan nem születik<sup>88</sup> vízből és Szent Lélekből, nem mehet bé az Isten országába.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják; *bé mehet:*<sup>326</sup> mert a körösztoletlen gyermek is idvözül, úgymond, ha keresztyén atyától való. Így a zsidók is mind idvözülének; mert szent<sup>327</sup> atyáktól való. Noha a Krisztus<sup>328</sup> a szent gyökér; a nem is az ő ága,<sup>329</sup> valaki körösztoletlen.

<sup>305</sup> Luc. 10. 7. & 8.

<sup>306</sup> Judith c. 8. 6. c. 10. 15. c. 18. 7. Act. 17. 9.

<sup>307</sup> Act. 15. c. 41.; Matth. 23. 2.; Act. 20. 28.; Luc. 10. 10.; Heb. 13. 17.; Deut. 17. 10.; Aug. de unit. Eccl. c. 22.

<sup>308</sup> 1. Tim. 4. 3.

<sup>309</sup> Matth. 15. 11.

<sup>310</sup> 1. Tim. 4. vers. 4.

<sup>311</sup> 1. Cor. 10. 28.; Act. 15. 29.

<sup>312</sup> 1. Cor. 7. 27.

<sup>313</sup> Versu. 12.

<sup>314</sup> Versu. 38.

<sup>315</sup> Versu. 40.

<sup>316</sup> Versu. 8.

<sup>317</sup> Lib. Conc. & Corp. Doct. Art. 21. §. de Votis Monasticis.

<sup>318</sup> 1. Cor. 7. 6.

<sup>319</sup> Gen. 1. 28.; Gen. 8. 17. & 18.

<sup>320</sup> 1. Tim. 3. 2.

<sup>321</sup> 1. Tim. 5. 9.

<sup>322</sup> 1. Cor. 7. 2.

<sup>323</sup> Matth. 19. 12.

<sup>324</sup> 1. Cor. 7. 9.

<sup>325</sup> Joan. 3. 5.

<sup>326</sup> Hunnius Colloq. Ratisbon. edit. Laving. Sess. 2. fol. 52. & 53.

<sup>327</sup> Hebr. 7. 5.

<sup>328</sup> Rom. 11. 16.

<sup>329</sup> Ps. 50. 7.

22. A Szentírás mondja:<sup>330</sup> *Az Apostolok teszik vala kezeket a megkeresztelt emberekre, hogy elvennék a Szentlelket.* De a luthererek és kálvinisták babonaságnak tartják, az olyan keresztyének fejérelvő kézvetést; amely a bérálásban szokott lenni régenten is, amint<sup>331</sup> magok is meg-<sup>90</sup> vallják az ellenkezők.

23. A Szentírás mondja:<sup>332</sup> *hogy az Hívek megvallják és kibeszélik vala az ő hívságos és vétkes cselekedeteket:* valamint a pápisták most is kibeszélik a gyónásban. De a luthererek és kálvinisták azt mondják:<sup>333</sup> *nem kell kibeszélni; elég szüben az Istennek megvallani.* Úgy pedig a pap soha meg nem itilhetné, ha<sup>334</sup> bocsánatra méltó-é valaki, avagy a megtartásra.

24. Az egész Evangéliumban semmi nincs világosb szókkal kimondva, mint a Krisztus urunk végső vacsorája, oly formán, amint az pápisták hiszik, mondván afelől Krisztus urunk:<sup>335</sup> *Ez az én testem,* Szent Lukács oly nyil-<sup>90</sup> ván az igaz vért mondja, hogy a pohárban volt, mely nyilván vagy, hogy nem a bor váltott meg bennünket.<sup>336</sup> *Ez a pohár Új Testamentom az én Véremben, mely Pohár tiéretettek ki öntendő.* Így olvassák<sup>337</sup> a tudósabb kálvinisták is ezt a Szent Lukács helyét, minden régi zsidó és görög Bibliákban. Tehát bizonyoson a vólt a pohárban, amivel megváltattunk: azaz: a Krisztusnak tulajdon vére; nem csak jele. Szent Jánosnál is Krisztusunk, amikor erről<sup>338</sup> vetekednének a zsidók nem *jelt* monda hanem *testet*: Egyébaránt, ha csak *jelt* kellene rajta érteni; megfejtetté volna ezt is Krisztusunk, valamint a keresztséget<sup>339</sup> Nikodémusnak. De ugyan nehéznek látszék<sup>340</sup> a zsidóknak, <sup>91</sup> ez a szentséges titok, valamint a kálvinistáknak, akik most is, azon Krisztus vacsoráját *Csak jelnek mondják.* Valamint a zsidók sacramentomit is<sup>341</sup> csak jeleknek mondotta Szent Pál; és, hogy a zsidók is, a Krisztust hit által vötték, és csak lelki szájjal; amint most az kálvinisták a zsidókkal<sup>342</sup> cimborálván. De az igaz keresztyénektől a Krisztus szentséginek világosságá,<sup>343</sup> az árnyékokat elűzte. Nem is szabad másra rendelni a Testamentom világos szavait. *Galat. 3. 15.* A luthererek pedig azt mondják, hogy az Úr vacsorája nem csak *Test*,<sup>344</sup> hane *Kenyér is* együtt: és így, amaz mutató ige, *EZ*, a kenyérré esett volna, ilyen formán; *ez a kenyér amaz Test, mellyel mi* <sup>92</sup> *megváltattunk:* amely mondás hamis: mert nem kemencében sült kenyérré váltattunk meg, hanem az *eleven Kenyérrel*,<sup>345</sup> a Krisztusnak szent testével. És így, ha a lutheránosok velünk a szent ígéket tulajdon teste értik; a kényeret hozzá nem érthetik. Nem árt pedig, hogy az áldás után is kenyérnek<sup>346</sup> nevezi Szent Pál; mert kenyér vólt azelőtt: amint Krisztus urunk<sup>347</sup> vakoknak nevezi a látókat, akik azelőtt vakok voltak: a kigyókat is,<sup>348</sup> vesszőknek nevezi Mojses mert vesszőkből löttek.

25. Az Úr vacsorájának osztogatását parancsolván Krisztusunk az apostoloknak, csak a kenyér szín osztogatása után mondja:<sup>349</sup> *Ezt cselekedjétek.* De a lutherista és

<sup>330</sup> Actor. 8. v. 14. 15. 16. 17.

<sup>331</sup> Centuriatores Gont. I.

<sup>332</sup> Actor. 19. 18.; Prov. 28. 13., Matth. 3. 6.; Jac. 5. 16. cum 1. Pet. 4. 9.; 1. Jo. 1. 9.

<sup>333</sup> Lib. Concord. art. 21. de Conf. Initio.; Beza. Confess. c. 7. ar. 10.

<sup>334</sup> Joan. 20. 23.; Matth. 16. 19.; Item. 2. Cor. 5. 18.

<sup>335</sup> Matt. 26. 26.; Mar. 14. 22.; Luc. 22. 19.; 1. Cor. 11. 24.

<sup>336</sup> Luc. 22. 20.

<sup>337</sup> Beza in Luc. c. 22. v. 20.

<sup>338</sup> Joan 6. 53. usq. ad. 60.

<sup>339</sup> Joan 3. 5.

<sup>340</sup> Joan 6. 61. & v. 64. cum Matth. 16. 17.

<sup>341</sup> 1. Cor. 10. v. 14. 2. 3 4. 6. 11.

<sup>342</sup> Hebr. 10. 1.

<sup>343</sup> Galat. 4. v. 24. & 30.; Jo. 6. 59.

<sup>344</sup> Epitom. Catech. Tit. De Ceana Dom.

<sup>345</sup> Joan. 6. 51.

<sup>346</sup> 1. Cor. 11. 26.

<sup>347</sup> Matth. 11. 5.

<sup>348</sup> Exod. 7. 12.

<sup>349</sup> Luc. 22. 19.; Exo. 16. 18.; Jo. 6. v. 50. 52. 58. 59.; 1. Cor. 10. 17.; Luc. 24. 32.; Actor. 20. 7.; Act. 2. 42. &

kálvinista vallás a Krisztusnál többet<sup>93</sup> parancsol, hogy a prédikátorok mind a két színt osztogassák. Noha Szent Pál, mondván a szent pohár után, *Ezt cselekedjétek*, nem a községrül parancsol; hanem ő magokról az apostolokról, a Krisztussal így szólván:<sup>350</sup> *Ezt cselekedjétek, valahányszor isszátok*; nem pedig, valahányszor osztogatjátok: És mindjárt utána azoknak szólván, akik nem papok;<sup>351</sup> (*Quicumq*, úgymond akárki más, aki méltatlanul eszi, *avagy* issza) nem foglalja egybe mind a két színt. De az áldozó papoknak<sup>352</sup> a vérontással való Krisztus áldozattját ki kell jelenteni mind a két színnel.

26. Szent Pál mondja:<sup>353</sup> *minden Papnak szükség, amint a népért, úgy ő magáért is*<sup>94</sup> áldozni a bűnökért. Nem a zsidó papokról mondja pedig, mert azok áldozatja<sup>354</sup> nem volt már akkor szükséges. De a lutterek és kálvinisták bálványozásnak mondják a szentmise, avagy a Krisztus végső vacsorája áldozatját: noha ezen kívül, más oly *Tiszta Áldozatot* nem találni,<sup>355</sup> mellyel Istennek, jövendölés szerént, az egész világon áldoznának. Mert az embernek imádsága, és egyéb jó cselekedete<sup>356</sup> mind tisztátalan az ellenkezők vallásaként. Tehát csak<sup>357</sup> a makula nélkül való Krisztus teste és vére lehet az a *Tiszta Áldozat*. Tovább minden pap<sup>358</sup> arra való, hogy a népért ajándékot mutasson bé az Istennek: a luttér és kálvinista prédikátor pedig, semmit bé nem mu-<sup>95</sup> tat olyant, akit a nép is bé ne mutathasson: azért mondják magok is,<sup>359</sup> hogy ők nem papok. Noha a Szentírás nem mondja, hogy eltöröltetett a papság, hanem, hogy<sup>360</sup> elváltozott. Tehát az áldozat sem töröltetett el, hanem<sup>361</sup> a jobb áldozatra fordúlt: nem is úgy, hogy a Krisztus<sup>362</sup> vérontással áldozzon többször, mert azt<sup>363</sup> csak egyszer cselekedte elégségesen, azzal megváltván az egész világot. Azért nem szükséges, hogy a mi váltságunkért, vagy ő maga Krisztus, vagy másvalaki, másszor áldoztassék. De igen szükséges<sup>364</sup> a *Melkizedek hasonlatossága szerént való* áldozat; amely csak a véres áldozatra<sup>365</sup> emlékeztető; és a Krisztus véres áldozatjának gyümölcsét<sup>366</sup> reánk szállító ál-<sup>96</sup> dozat legyen. Olyan a mise, avagy a Krisztus végső vacsorája; Melkizedek rendi, nem<sup>367</sup> Áron rendi szerént való áldozat:<sup>368</sup> melyben, kétféle dolog mutattatik bé, egyik a kenyér s bor, mely az áldozat előtt volt, és az áldozatban elrontatik: másik, az Urunk teste vére; mely az áldozásnak, azaz, a szentelő igéknek általa jelen léssen. Egyik, *amiből léssen*, másik, *amivé léssen*: s elég, hogy e kettőnek egyike elébb volt, és elváltozott a Krisztus jelenléteért. S ezeken fődáltatik az áldozat mivolta: és így, igaz áldozat a szentmise: zsidóul, *Missah*:<sup>369</sup> magyarúl; jó akarat szerént való ajándék.

27. Nyilván mondja a Szentírás:<sup>370</sup> *Beteg-é valaki közülletek? vigye bé az Egyházi szól-<sup>97</sup> gákat, és imádkozzanak érte, megkenvén őtet olajjal az Úr nevében*. De a lutterek és

46.; Matt. 26. 27. cum Mar. 14. 23.; Jo. 6. 54. cum Apo. 1. 3. & cum Exo. 12. 6. & cum Eccli. 24. 29.

<sup>350</sup> 1. Cor. 11. 25.

<sup>351</sup> v. 27.

<sup>352</sup> 1. Cor. 11. 26.

<sup>353</sup> Hebr. 5. 3.

<sup>354</sup> Hebr. 13. 10.

<sup>355</sup> Malach 1. 11.

<sup>356</sup> Supra Quaest. 1. & 2.

<sup>357</sup> 1. Pet. 1. 19.

<sup>358</sup> Hebr. 5. 1.; Hebr. 8. 3.

<sup>359</sup> Calv. Lib. 4. c. 18.

<sup>360</sup> Hebr. 7. 12.

<sup>361</sup> Hebr. 9. 23.

<sup>362</sup> Hebr. 9. 25. & 26.

<sup>363</sup> Hebr. 9. 12.; Hebr. 10. 10. & 12.

<sup>364</sup> Heb. 7. 15.

<sup>365</sup> 1. Cor. 12. 2.

<sup>366</sup> 1. Cor. 10. 1.

<sup>367</sup> 1. Cor. 7. 11.

<sup>368</sup> Haec. insinuat. S. Paulus. Heb. 5. n. & 12.

<sup>369</sup> Deut. 16. 10.

<sup>370</sup> Jacobi 5. 14.; Marc. 6. 13.

kálvinisták azt mondják: *Ne vigye: mert csak babona, úgymond, az olyan pópista kénet.*

28. Szent Pál mondja:<sup>371</sup> *hogy a felesége el ne menjen a férjétől; hogy ha valami okból elmegy, és elválk tőle; házasság nélkül maradjon, vagy a férjével megbékélték.* De a<sup>372</sup> balkeresztyének azt mondják: *Ne maradjon házasság nélkül; hanem, máshoz mehet, csak fizessen egynéhány forintot a Szent Koronának.* Ezért az ocsmány szokásért töldötták meg a kálvinisták<sup>373</sup> Szent Máténak 5-dik részét, 32-dik versét, oly<sup>98</sup> fóttal, melyet soha semmi nyelven való Bibliában nem olvastak. *Idem factum Matt. 19. 9.*

29. Szent Pál mondja:<sup>374</sup> *A Gyülekezetben igyekezzetek prédikállani; és az idegen nyelveken való szólást meg ne tiltsátok.* De a lutter és kálvinista prédikátorok annyira tiltják, hogy éppen el is bolondították a községet, úgy meggyüöltetvén a deák szót a templomban, mintha Isten nem tudna deákul.

30. Az Isten mondja:<sup>375</sup> *Csinálj két Kerubimot vert aranyból.* A pártosok mondják: *Ne csinálj, mert minden kép, bálvány.* Így ő magok is bálványok, mert<sup>376</sup> Isten képei. Hogy hogy<sup>377</sup> parancsolt volna „Isten kép csinálást, ha minden kép bálvány volna? *Lásd Levit. 26. 1.*

31. Szent Pál mondja:<sup>378</sup> *Vagyon Oltárunk:* Szent János pedig mennyországban is oltárt látott. Az újítók mondják: *Nem kell templomban az oltár.*

32. A Szentírás mondja:<sup>379</sup> *Mindeneket megpróbáljátok, ami jó, azt tartsátok.* De a lutter és kálvinista prédikátorok, minthogy féltik a koncot, azt mondják: *senki mást ne próbáljon egyebet annál, amiben született.* Noha<sup>380</sup> a születésünk egyarányú a pogányokkal.

33. A Szentírás mondja:<sup>381</sup> *hogy a Szentírást nehéz megérteni; és hogy a tudatlanok meghamisítják.*<sup>100</sup> De a lutter és kálvinista prédikátorok azt mondják:<sup>382</sup> *Nem nehéz megérteni a Szentírást, valamint a fejtét a féketétül megismérni: azért, hadd olvassa minden tímár is.* Noha, nem csávába való volna az Isten ígéje; melytől ha valaki csak egyben elesik is, *nincs annak*<sup>383</sup> *Istene.* De ím 33. dolgot is feljegyzettünk olyant, akiben eltávoznak az Isten ígétől a lutterek és kálvinisták: hogy a 33. esztendeig való Krisztus fáradtságát megbücsüljék; és mint elveszett juhok, azon Szent Urunk<sup>384</sup> aklába, az igaz anyaszentegyházba térjenek.

Amen.

[Dísz]

<sup>371</sup> 1. Cor. 7. 11.; Matth. 19. 6.; Mar. 10. 12.; Luc. 16. 18.; Rom. 7. 3.

<sup>372</sup> Matt. 25. 33.

<sup>373</sup> Supra. num. 11. Quaest. 3. cap. 2.

<sup>374</sup> 1. Cor. 14. 39. & v. 2. 5. 27.

<sup>375</sup> Exo. 25. 18.; 3. Reg. 6. 29.; Luc. 3. 22.

<sup>376</sup> Gen. 1. 27.

<sup>377</sup> Num. 21.5

<sup>378</sup> Hebr. 13. 10.; Apoc. 8. 3.

<sup>379</sup> 1. Thess. 5. 21.

<sup>380</sup> Sapien. 7. 6.

<sup>381</sup> 2. Pet. 3. 10.

<sup>382</sup> Calv. Lib. 1. 7. n. 2.

<sup>383</sup> 2. Joan. n. 9.

<sup>384</sup> Joan. 10. 16.

*Az eltévelyettekért  
Imádság.*

Irgalmas Úr Isten, kérünk téged, teljes szívünkben, hogy azokat, kik az igaz hittől elszakadtak, és a hamisság setéttségében tévelyegnek, a te igaz isméretteddel megvilágosítsad, és őket az ő tévelygéseknek ismerésére igazgasd: hogy így, az anyaszentegyház kebelébe visszajöven, szabadon megvallják; hogy csak a te anyaszentegyházad az az akol, melyben üdvösség található: A mi Urunk JÉZUS Krisztus által, Amen.

Mise alatt imádság.  
*Hogy az áldozat gyümölcsös legyen.*

Menybéli Atya Úr Isten, áldlak téged és szent nevedet magasztalom a népek között, ezért a te véretlen és mindennapi áldozatodért, <sup>[ 1 x ]</sup> melyben néked, napkelettől fogva napnyúgotig, bemutatattik, a kenyér és bor színe alatt, a te Szent Fiad; nem csak az ő kínszenvedésének és hálálának emlékezetire, melyben már egyszer érettünk vérrel áldoztatott, és az által nekünk az örök szabadulást nyerte: hanem az ő jó téteményinek dicsérésére, és az ő érdeminek részeltetésére, és velünk tött kötésének erősítésére. Mind ezekért, hálákat adunk ma néked minnyájan: és kerünk, hogy ezt az áldozatot a pap kezeiből bévegyed, mint ha ő magától a te szerelmes Fiadtól mutattatnak bé, az én szükségemért, és az egész Keresztyénségért: és azáltal engedj nekünk állandó békességet, melyet a világ nem adhat: őrizz, óltalmazz bennünket minden ellenségink álnaksága ellen. Vigasztald a betegeket: <sup>[ 1 x b ]</sup> erössítsd az erőtlenekeket: szabadítsd ki a rabokat; keressed az elesetteket: hozd vissza a tévelygőket: tartsd meg a Jámborokat: jobbítsd és térítsd meg a bűnösöket, eretnekeket és minden istentelenekeket. Az élőknek adjad szent malasztodat; a holtaknak az örök nyugodalmot és üdvösséget: nekünk pedig itt jelenlévőknek, adj igaz ájtatosságot; hogy ezt a szentséges titkot méltó tisztelettel, és erős hittel hallgassuk, és jelenlétednek édességét szívünkben hathatosan érezzük. Amen.

*Bóldog Asszonyhoz mindennapi könyörgés.*

Oh szépséges és kegyelmes Asszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Anyja, Isten után legfőbb reménségem; a te kegyes vóltodért kérlek aláztatos- <sup>[ 1 )2a ]</sup> san, fogadj engem Fiaddá, és viseljed gondomat most, és mindenkoron: őrizz, óltalmaz engem ma és teljes életemben, minden halálos büntől. Nyerd meg nekem a tisztaság és hozzam illendő lelki jószágok ajándékát, mellyekkel a te Szent Fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztusnak tetszettél: és életemet oly állapotra vezéreljed, mely Szent Fiad előtt, és te előtted legkedvesb, és nekem legüdvösségesb. Oh kegyelmes, oh kegyes, oh édes Szűz Mária. Kérlek, emlékezzél rólam most, és halálom óráján. Amen.

FINIS.

DVC In Altum.[...]

[§. 1. a]  
Három Idvösséges  
Kérdés.

Most harmadszor megjobbítva kibocsáttatott,  
a szentmiseáldozatról való teljes tudománnyal együtt:  
az méltóságos egri püspök  
Szegedi Ferenc  
Urunk Őnagysága kegyes akaratjából és bőkezű  
adományából,  
az magyarság lelki épületire.

[dísz]

Kassán,  
M. DC. LXXII.

[1. §. b]  
*Rom*, 16. v. 20.

A római eklézsiának lábai alatt, az Isten  
megrontja a Sátánt.

*S. Irenaus*, lib. 3. cap. 3.

A római eklézsiához, az ő elsőségeért, min-  
den eklézsiának kell ragaszkodni.

*S. Cyprianus*, *Epist.* 55. N. 90.

A római eklézsiához nem férhet hamisság.

*S. Hyer. Apol. cont. Ruff.* C. 4.

A római hit, melyet Sz. Pál méltósága e-  
rősített, elváltozhatatlan.

*S. Aug. cont. part. Donat. In fine.*

A római eklézsia az a kőszál, melyet  
meg nem győznek a pokol kevély kapui.

*Calvinus*, lib. 4. Cap. 6. N. 16.

A római eklézsia, az háborús, és zenebonás  
időben, nem vólt oly pártütő, és táma-  
dás indító, az mint a többi: és az bévött  
tudományt álhatatosban megtartotta.

[§. 2.a]  
Méltóságos egri püspöknek,  
Szegedi Ferenc  
Urunk ő Nagyságának,  
bóldog előmenetelt.

Mennyire égjen az Nagyságod buzgó szíve az magyarságnak visszahozásában a régi szent eleink hitire, nyilván mutatja ez mostani időben való Nagyságod serénysége, mellyel mind az kassai Szent Erzsébet régi roppant templomát, mind az körül való templomokat, nagy szorgalmatossággal az római anyaszentegyháznak vissza szerzette Nagyságod. Hogy pedig az eleven templomokat is Istennek szerezze Nagyságod, a végre igen kívánta, hogy ez az *Három Idvösséges Kérdés* a magyar népek [§. 2. b] közzé ismét kiterjedjen; melyet oly igen érzette az maga romlására valónak lenni az eretnokség, hogy ily parányi kövecskét, mind Erdélyben, mind Imperiumban, mind az Felső-Magyarországban sok potrohos könyvekkel igyekeztek ostromolni: holott, ha ezen könyvecske hamisságot foglalt volna magában; csak egynéhány levelkével is könnyen meghamisíthatták volna. Soha pedig egy sem felelt egyenesen ezen könyvecskére; hanem az egyenes felelés helyett, csak az régen meg hamisított fogásokra, és rút káromkodó szitkokra fakadtak, elcsavarogván az Három Kérdésnek fontos okaitól, mellyekért nem igazak a luther és kálvinista költemények. Hogy azért a drága régi templomok után, az magyar lelkeket is Istenhez elvonhassa Nagyságod, imé az Három Idvösséges Kérdés meg- [§. 3. a] újult ismét, a szentmisének gyakorlásához való szükséges tudománnyal együtt, mellyért minannyi lelkek jót mondanak Nagyságodnak, amennyin az igazság ismérésére jutván ez által a római szent ekléziát bóldogúl megnevelik, az Nagyságod örökké való szent öröme, és lelki nagy nyereségére. Ámen.

Nagyságodnak

Alázatos Káplánja

P. MATTHIAS SAMBAR  
S. J.



[§. 3. b]  
Lajstroma ez könyvecskének

- A.  
Apostolokra héában idéznek újítk. 31.  
Agoston doktor velünk tartott. 44. 88.  
Alamisna, bűn tisztító. 75.  
Akaratunk szabad-é? 81.  
Apostoli tudomány, római hit. 104.
- B.  
Bizonytalanság miből vagyon? 79. 80.  
Bálványoknak áldoztatott húsról. 94.  
Bérmálás sacramenomáról. 99.  
Bűnbocsátásról. 101.  
Bálvány-é minden kép? 116. 119.
- C.  
Katolikusságról a láthatóságért. 24.  
    minden időbéliségért. 29.  
    mindenüttvalóságért. 32.  
    az egyező tanításért. 35.  
    minden nemzetségekért. 52.  
Kálvinus bévész Szent Ágostont. 44.  
Conciliumokat is, noha velünk tartottak. 49. [§.5.a]  
Krisztussal szenvednünk kell. 93.  
Krisztus igaz teste az oltáron, nem kenyérral együtt. 104.
- D.  
Disciplinával való verésről. 92.  
Dolgaink Krisztus érdemíti. 93.  
Deák nyelven Istent szolgálhatni. 115.
- E.  
Eklézsia egészen meg nem eshetik. 16.  
Eklzsián kívül nem idvözülhetni. 21.  
Eklézsiának igaz jeleiről. 24.  
Eretnekségek egy-két dologért nem egyek, 30.  
    hamis magyarázatból származtak. 63. &c.  
Egyenetlenség az ellenkezőkben. 35.  
Eklzsiának látható fejről. 39.  
    ha megeshetik, nem igaz ekle. 86.  
Egy szín alatt veheti Krisztus testét. 105.
- F.  
Fójtatottnak, s vérnek megételéről. 87.  
Fontamentumok az apostolok-is. 90. [§. 5. §b.]
- G.  
Gnosztikus eretnekekről. 31.  
Görögök vallásáról. 33.  
Gyónásról. 100.
- H.  
Hús nem ételről. 2. 94.  
Hús ő magában nem rossz. 95.  
Házasság kiknek szabados? 97.  
Házások elválasztásáról. 113.
- I.

Igazak voltak némelyek. 75.  
 Jó cselekedet idvesség. 76.  
 Igazulás a cselekedetből léssen. 77.  
 Idvösség, hogy hogy bizonytalan? 78.  
 Idvösségét mindennek akarja Isten. 82.  
 Indulgentiákról. 111.

## K.

Küldetések nincs az ellenkezőknek. 7.  
 Közép úton nem járnak az ellenkezők. 64.  
 Közbenjáró nem egyféle. 90.  
 Kereszteletlen gyermekekről. 98.  
 Képekről. 115. [§. 6. a.]

## L.

Lutterek ellen magyar törvény. 3.  
 Lutterek, kálvinisták későn származtak. 14.  
     semmit nem hisznek isteni hittel. 11.  
     mint csúszott bé az vallások. 5.  
     nem küldhették őket a katolikusok. 9.  
     sokat költnek ránk. 13. 28. 59.  
     semmi tulajdon jelek nincsen. 22.  
     miért láthatatlan az eklézsiájok? 31.  
 Szentírás vesztegetői. 68.  
 magokként nincs igaz eklézsiájok. 86.

## M.

Magyarok első hiti. 2.  
 Miseáldozatról. 3. 108. 121.  
 Mise ceremóniáiról. 136.  
 Machabaeusok könyveiről. 88.  
 MÁRIA szüzességet fogadott. 97.  
 Manichaeus eretnekről. 107.

## N.

Nem tudnak semmit az tévelygők halottai. 91. [§. 6. b.]  
 Nem tudta Ábrahám a szidókat, mint Krisztus a rosszakat. 92.  
 Nőtelenégről. 95.

## O.

Okossággal kell hinni. 55.  
 Okossághoz leginkább illik római hit. 55.  
 Oltári szentségről. 102.

## P.

Pap nem minden keresztyén. 117.  
 Péternek főbbségéről.  
 Pápák lajstromáról.  
     megeshetnek magányos tanításban. 46.  
 Pad alá kicsoda vetette a Szentírást? 47.  
 Pogányok térése kiktől, mikor lött? 53.  
 Parancsolatok nem nehezek. 73.  
 Pogány, aki nem enged eklézsián. 86.  
 Purgatóriumról. 88.  
 Püspök, hogy hogy légyen feleségű? 96.

## Q.

Quingentis primis saeculis, minémű volt az római hit, most is olyan. 43. [§. 7. a.]

## R.

Római eklzsiának jeleiről. 24.  
 Rómaiak legerősebbek a hitben. 42.

Római szentek csudáiról. 51.  
Római hitről számot adhatsz. 57.  
Rómaiak elhagyák-é az Szentírást? 59.  
Rendelést tehet az eklézsia. 94.

#### S.

Szentírások nincs luthereknek, kálvinistáknak. 11. 69.  
Szentírás régi magyarázattal jár. 31.  
Szentlélek származásáról. 34.  
Szentek csak római hiten voltak. 49.  
Sommája római hit igaz voltának. 56.  
Szentek tiszteletéről, segítségéről. 60. 89. 91.  
Szentírás vesztegetői kik. 62. 68. 119.  
    hamisan kik fordították? 62.  
Szentírás gyanánt magokat adják. 70. 120.  
Szentírás eklézsiaira bízott. 72.  
    azon kívül tarthatni-é valamit? 84.

#### T.

Tradíciók szükségesek. [§. 7. b.]  
Támasza igazságnak az eklézsia. 85.  
Totus Orbis nem mocskolta arianosság. 85.  
Tévelyeghet-é az eklézsia? 86.

#### V.

Vasárnapi ülésről. 72.  
Újítók föl nem támasztották az eklézsiaát. 85.  
Utolsó kenetről. 102.

[A nyomtatásban esett fogyatkozások.]

<sup>1</sup>  
IHS.

Első kérdés.

Igazé a luther és kálvinista vallás?

§ I.

1. Minthogy az igaz hit nélkül lehetetlen idvözülni,<sup>1</sup> az mely lutherista, avagy kálvinista ember szereti idvösségét, tanulja meg Krisztus szavaiból, ha vagyon-é igaz hiti, avagy nincsen: csak így rövideden hozzá szólván. Valami az **keresztyéni** első magvetés után az Isten földébe vettetik, és az **elsővel ellenkezik**, az csak merő konkoly és hamisság: Krisztus mondja.<sup>2</sup> De a lutherista és kálvinista vallás az **keresztyéni** első magvetés után vettetett az Isten földében, a-<sup>2</sup> mint ezentul megmutatjuk. Tehát a lutherista és kálvinista vallás, merő konkoly és hamisság.

2. Hogy **pedig** mások **első magváról** ne szóljak; az mi magyar nemzetünk pogánysága után legelsőben micsoda hitre állott, megmondja Székely István, **néhai** gönci kálvinista prédikátor, az ő Magyar Krónikájában; hogy a magyarok pogányságból kitérvén, *csak római keresztyénekké lőnek*,<sup>3</sup> azaz: amit akkori római Benedek pápa vallott, azont vallottak az első magyar keresztyének is; amint a magyarországi decretomból is kitetszik,<sup>4</sup> hogy az első keresztyén magyarok pénteken és egyéb böjtnapokon húst nem ettek,<sup>5</sup> hogy bűnöket az egyházi embernek megvallották,<sup>6</sup> hogy a halottakért való imádságot és alamizsnálkodást jóvallották,<sup>7</sup> hogy a szentmisének áldozatját nagyra böcsülték,<sup>8</sup> hogy misemondó ruhákat csináltattak,<sup>9</sup> valamint most is az pápisták mind ezeket cselekszik. És így nyilvánvaló, hogy a magyarok pogányságból pápistaságra tértek; és hogy *a pápista hit volt az keresztyéni első magva Istennek*, melyet az ő földébe vetett: azaz első keresztyén magyarok lelkébe.<sup>10</sup>

3. Tehát az Isten szavaként,<sup>11</sup> valamit azután vetettek az első keresztyén hit ellen valót, az csak merő konkoly és hamisság. De a lutherista és kálvinista vallást, azután hogy a magyarok pogányságból megtértek, ötszáz esztendővel vetették közinkbe. Mert a Második Lajos király alatt, 1523-dik esztendőben,<sup>12</sup> a budai gyűlésbe azon volt az ország népe, hogy *a lutheranosokat (akik akkor szár-<sup>4</sup> maztak vala) fejeken, jószágokon marassza a király*. Ismét 1525-dikben a Rákos mezején azt végezték a magyarok, amint mai napig is megvagyon az decretomban,<sup>13</sup> hogy *a lutheranosok megfogattassanak s megégettessenek*. Annak előtte pedig már ötszáz esztendővel tértek vala meg a pogányságból a magyarok,<sup>14</sup> és mind annyi esztendők alatt pápisták és **katolikusok** voltak mind egyig. Tehát, hogy a lutheranosság, és utána a kálvinistaság az első igaz keresztyéni mag után, későn vettetett közinkbe: bizonyoson egyéb nem lehet a konkolynál és a hamisságnál.<sup>15</sup> Azért is, hogy

<sup>1</sup> Hebre. 11. 6.

<sup>2</sup> Matth. 13. 25.

<sup>3</sup> Chron. fol. 159.

<sup>4</sup> S. Steph. Reg. decr. Lib. 2.

<sup>5</sup> cap. 9. & 10.

<sup>6</sup> cap. 11.

<sup>7</sup> ibidem.

<sup>8</sup> cap. 18.

<sup>9</sup> cap. 34.

<sup>10</sup> Infra Quaest. 2. cap. 6. n. 1. 2. 3.

<sup>11</sup> Matth. 13. 25.

<sup>12</sup> Artic. 54.

<sup>13</sup> Art. 4. fol. 304.

<sup>14</sup> Supra num 2.

<sup>15</sup> 1.Tim. 6. 20.; Rom. 16. 17.; Gal. 1. 8.

valamint a konkolyt, mikor alunnának az emberek, lopva veté bé az ördög, úgy az lutter és kálvinista vallás belópá magát a keresztyének közé, s és mint a fene csak orozva mászott egy elsőben, ameddig óltalmok alá vévék a testnek kedvező szabadságért az nagy urak: úgy mint Saxoniai Fridrik herceg és Hassiai Filep Landgraff a németeknél; a magyaroknál Prinyi Páter és Petrovith Péter, kiért őket az Úristen gyalázatos képen kitörlé a világból.<sup>16</sup>

4. Méltán azért mondhatják az Isten szolgálói a konkoly után: *Uram, nem jó magot vetettél-é a te földedbe?*<sup>17</sup> Nem jó hitben voltak-é a régi első keresztyén magyarok? Nem szép isteni félelemmel, sok szép isteni tisztelettel tündöklöttek-é? Nem szép **hitbéli** egyességben és szeretetben éltek-é **egész ötszáz esztendeig? Tehát ennek az Isten földének honnét vagyon tehát konkolya?** Honnét a **roppant szép** templomok pusztulása? Honnét az ország romlása? Honnét a magyarok sokfelé való sza- , kadása? *A Krisztus ellensége cseleketta ezt:*<sup>18</sup> úgy mint a lutterista és kálvinista vallás, amely az ő konkolyos tanításával sokfelé szakasztotta a magyarokat. És így Krisztus ellensége lévén a hívek szakadásáért, lehetetlen hogy igaz légyen a lutterek és kálvinisták vallása.

5. Melynek hamisságát a Szent Pál is így adja előnkbe.<sup>19</sup> *Ha ki néktek hirdet azon kívül amit vöttetek*, tudni illik amikor pogányságból kitértetek, *átkozott légyen*. De a lutterista és kálvinista vallás azon kívül hirdetett, **és az ellen, amit az első megtérésben vöttek vala a Krisztustól a magyarok**, amint följebb megmutattuk.<sup>20</sup> Tehát a lutterista és kálvinista vallás, Szent Pál szavaként **nem igaz**<sup>21</sup> vallás.<sup>22</sup>

6. Krisztus urunk is mondja,<sup>23</sup> hogy nem igaz vallás , az, akinek lelki tanítói nem igazak. Tudni kell pedig, hogy a lelki tanító nem arra való, hogy a községnekcsak olvassa a Szentírást:<sup>24</sup> hanem leginkább, hogy azt magyarázza.<sup>25</sup> De ilyen Szenírás magyarázó, igaz lelki tanítói nincsenek a lutter és kálvinista vallásnak: tehát ez nem igaz vallás. Mert azok a lelki tanítók nem igazak,<sup>26</sup> akik senkitül nem küldetnek.<sup>27</sup> De a lutterista és kálvinista tanítókat senki nem küldötte, hogy úgy magyarázzák a Szentírást, amint Lutter Márton 1517. esztendőben, és Kálvinus János 1534-ben kezdte magyarázni.<sup>28</sup> Tehát nem igaz lelki tanítók a lutter és kálvinista prédikátorok. Tehát a vallások sem igaz.

7. Mondhatja ugyan a<sup>29</sup> lutterista és kálvinista prédikátor, hogy **a Magyarországon lévő**<sup>30</sup> lutterános és , kálvinista püspök küldötte őket, hogy lutter és kálvinista módon magyarázzák a Szentírást, de azokat is a kellemés püspököket, **avagy espereseket**, kicsoda küldötte, hogy úgy magyarázzák ők is, avagy magyaráztassák a Szentírást? Tovább nem mehetnek ebben, hanem csak Lutter Mártonig és Kálvinus Jánosig. De ezeket is kicsoda küldötte, hogy másképpen magyarázzák a Szentírást, hogy sem a római szentegyházbeli doctorok eleitül fogva mindaddig magyarázták? Ha azt mondják, hogy Isten küldötte arra: elég-é azt mondani, s meg nem bizonyítani? Így **akárki**<sup>31</sup> fölkelhet hamis magyarázattal, s azt mondhatja, hogy az Isten küldötte: mondották is ezent minden régi eretnekek. Sőt, efféle hamis apostolok Szent Pál Szent Jeremiásidétt is voltak.<sup>32</sup> , De az Írás mit mond

<sup>16</sup> Istvánfi. Lib. 15. & 16.

<sup>17</sup> Matth. 13. 27.

<sup>18</sup> Matth. 13. 28.

<sup>19</sup> Galat. 1. 9.

<sup>20</sup> Num. 2.

<sup>21</sup> [átkozott]

<sup>22</sup> [Tehát bizony nem igaz.]

<sup>23</sup> Matt. 24. 11.

<sup>24</sup> 2. Cor. 3. 6.

<sup>25</sup> 1. Cor. 14. 5.

<sup>26</sup> [a Szentírásként]

<sup>27</sup> Joan. 7. 18.; Rom. 10. 15.

<sup>28</sup> Theatr. Vit. hum. folio 17. Lit. H.

<sup>29</sup> [komáromi]

<sup>30</sup> [a pozsonyi és szenci]

<sup>31</sup> [minden ördög]

<sup>32</sup> 2. Cor. 11. 13.; Jer. 23. v. 21. & 16.

felölök? Hogy lopók és tolvajok,<sup>33</sup> mert nem az ajtón, s nem törvény szerént való hivatal által jöttek bé az juhok aklába a lutterista és kálvinista prédikátorok, mint hogy Lutternél és Kálvinusnál följobb nem mehetnek a hivatalban. Tehát nem igaz lelki tanítók. **És midőn följobb nem mehetnének, arra fakadtak, hogy az pápista püspökök küldötték volna Luttert és Kálvinust az ellenkező tanításra, ami a Szentírás ellen vagyon: Joan.4. 34. c. 5. 30. c. 6. 38. c.7. 16. Sőt, akkor ki is átkozták Luttert és Kálvinust az pápisták: 1Cor. 5. 5. nem hogy ők küldték volna.**

8. **Végre**<sup>34</sup> magok is azt tanítják, hogy nem köll semmit is hinni, ami nincs a Szentírásban.<sup>35</sup> De abban nincsen, hogy 1500 esztendő múlva hitújítók jönnek a keresz-<sup>10</sup> tyének közé: hanem a vagyon a Szentírásban,<sup>36</sup> hogy hamis próféták és ragadozó farkasok, akik jönnek a keresztyének közé az evangéliumnak bevétele után; amint lutter és kálvinista prédikátorok ötszáz esztendővel azután jöttek oly magyarázattal, amely különböz az elsőtül: amint följobb megláthatod. *Num. 2. & 3.* Es pedig azt is mondja az Szentírás,<sup>37</sup> hogy azok az hamis próféták az igazak közül szöknek ki, amint Lutter és Kálvinus a pápisták közül szökék.<sup>38</sup> Tehát minden bizonyoson nem igazak a lutterista és kálvinista tanítók, és a vallások sem igaz.

9. **Mivel azt is mondgyák, hogy az egész eklézsia megcsalatozhatik: kiből nyilván az következik, I. hogy a lutterek és kálvinisták közül senki nem bizonyos, ha meg nem csa-<sup>11</sup> latkoztak-é, amikor töllünk, elszakadtak. II. Abban sem bizonyosak a lutterek és kálvinisták, ha ugyan Szent Máté, Szent Márk, írta-é azt az evangéliomot, amely mostanában kezekben forog: minthogy sok nem valóságos evangéliomok származtak az apostolok neve alatt, és csak az eklzsiának bizonyosságából tudgyuk, hogy ezt a 4. evangéliomot valóságoson Szent Máté, Szent Márk, Szent Lukács, Szent János írta: *Augustin. lib. 28. cont. Faust. cap. 11.* minthogy pedig az eklézsia bizonyosságát megcsalhatónak tartják a lutterek és kálvinisták, tehát abban sem bizonyosok, ha vagyon-é igaz Szentírások: és így semmit nem hisznek isteni hittel, az mely igaz Szentíráson fondáltatik: azért nem is igaz a vallások a luttereknek és kálvinistáknak.**<sup>12</sup>

## §. II.

1. Hogy<sup>39</sup> **tovább is**<sup>40</sup> az első kérdésre megfeleljünk,<sup>41</sup> halljad a Krisztus szavát:<sup>42</sup> Az

<sup>33</sup> Joan. 10. 1.; Hebr. 5. 4.

<sup>34</sup> [Hólott]

<sup>35</sup> Confess. August. Corp. Doctrin. Art. 32. &c.

<sup>36</sup> Matth. 7. 15.

<sup>37</sup> 1. Joan. 2. 10.

<sup>38</sup> Infra § 3. Num. I.

<sup>39</sup> Confess. August. Corpus Doctr. Art. 6. f. 4.; Luth. Tom. 2. latin Witt 1546. impr. f. 244.; Calv. Lib. 2. Instit. c. 5. n. 6. Lib. 3. c. 17. n. 7.

<sup>40</sup> [bővebben]

<sup>41</sup> [tarts eszedben, hogy a lutterek és kálvinisták lehetetlenek mondják az Isten parancsolatit megtartani. Ehhez így szól a Szentírás, *1. Joan. 2. 4. Aki az Isten parancsolatit meg nem tartja, abban igazság nincsen.* De a lutterek és kálvinisták, magok vallása szerént, az Isten parancsolatit meg nem tartják. Tehát az lutterekben és kálvinistákban igazság nincsen. 2. Az igazság pedig csak az igaz hitbül áll Lutter és Kálvinus írása szerént. Tehát akiben igazság nincsen, igaz hiti nincs annak, magok vallása szerént. De az lutterekben és kálvinistákban Szent János szava szerént, igazság nincsen, minthogy az Isten parancsolatit meg nem tartják. Tehát az lutterekben és kálvinistákban igaz hit nincsen. És így nem igaz a lutter és kálvinista vallás. 3. Tovább azt is magok vallják az ő katekizmusokban mind lutterek s mind kálvinisták, hogy nincsen sohül közöttük egyetlen egy igaz is, aki jót, avagy igazságot cselekednék. Ehhez is a Szentírás így szól: *1. Joan. 3. 10.* a kálvinista Biblia szerént: *Valaki igazságot nem cselekszik, nincsen Istentül:* De a Lutterek és kálvinisták, magok vallása szerént igazságot nem cselekszenek: tehát a lutterek és kálvinisták Istentül nincsenek. 4. Valaki pedig Istenül nincsen, az ördögtül vagyon. De a lutterek és kálvinisták, minthogy igazságot nem cseleksznek Istentül nincsenek. *1. Joan. 3. 10.* Tehát a lutterek és kálvinisták, Szent János írása szerént, ördögtül vadnak: azaz hazugságnak attyátül. Lehetetlen azért, hogy igaz vallások légyen a luttereknek és

*ő gyümölcsökről isméri meg őket, ha nem hazugságnak attjától valóké a lutter és kálvinista prédikátorok? akik hallgatójokat hamissággal támogatják, hogy a pápistákhoz ne hajóljának,<sup>43</sup> hazug Mesterek,<sup>44</sup> akik veszedelmes szakadásokat hoznak bé. Mert senki nem vólna, aki a régi szent pápista hitet gyüölné, hogy ha a prédikátorok igazán hoznák elő,<sup>45</sup> és ha hazugság nélkül emlékeznének felölünk, **így, hogy:**<sup>46</sup> A pápisták híják ugyan a szenteket segetségül, de csak úgy, mint Istennek kedves barátit,<sup>47</sup> akiknek Krisztusunk mindeneket megjelent. Tisztelik ugyan a pápát, de csak úgy, mint Krisztusnak e földön legfőbbik szolgál-<sub>13</sub> ját.<sup>48</sup> Tartják ugyan a képeket, de csak úgy, amint az Isten szekrénye fölött<sup>49</sup> és Salamon templomában vóltak,<sup>50</sup> az első paráncsolatnak érleme nélkül: mert a zsidók nem imádták, s a pápista sem imádjá, &c. De nem így emlékeznek felölünk a lutter és kálvinista prédikátorok, hanem számtalan sok káromkodó szókkal, és nyilvánvaló hazugságokkal mondván, hogy a Krisztust elhadjuk a szentekért, hogy pápa a mi Istenünk, hogy bálványozók vagyunk, &c.<sup>51</sup> Lehetetlen azért, hogy igaz légyen a lutterista és kálvinista vallás, akit ily hazugságokkal óltalmaznak.*

### § III.

1. Tovább, igaz hitben légyenek-é, nem-é a lutterek és kál-<sub>14</sub> vinisták, megtetszik mindjárt abból is, csak mondják meg tétovázás nélkül, ha a Lutter és Kálvinus szakadásáig volt-é mindvégig, avagy nem vólt az igaz hit és igaz eklézsia e világon egész 1517. esztendeig? Tudni kell pedig, hogy Lutter Márton a tájban barátvólt, és hogy Kálvinus János kanonok vólt a pápistáknál; s onnan szöktek el és kikoholák a lutterista és kálvinista vallást, kivel mint hitihagyott és szökött szölgák mentegessék magokat.<sup>52</sup>

2. Ha azért megvólt az igaz eklézsia egész Lutter és Kálvinus szakadásáig, az az igaz eklézsia a volt-é, akitül elszakadtak; avagy valamely más vólt? Ha az vólt az igaz, akitül a lutterek és kálvinisták elszakadtak, bizonyos hát, hogy a lutter és kálvinista vallás nem<sub>15</sub> igaz, minthogy elszakadott az igazságtúl. Ha pedig valamely más vólt az igaz, és mindaddig az szakadásig megvólt; így sem igaz a lutter és kálvinista vallás: mert az a *másik*, az mely egész Lutter és Kálvinus szakadásáig fenn lött volna, olyan nem vólt **minden hitbéli cikkelyben**, aminemű az lutterista és kálvinista vallás,<sup>53</sup> mert azért neveztetett ez lutterista és kálvinista vallásnak, mivel akkor, amikor ezek támadtak, **és az előtt** egy vallás sem vólt ilyen **minden derekas dolgaira nézve**: tehát ha az a *másik* igaz vólt, és mindaddig az szakadásig megvólt, nem igaz a lutterista és kálvinista vallás: mert az igazságtul vagy elszakadni, vagy különbözni nem lehet, igazság szerént: amint az lutterek és kálvinisták az igazságtúl elszakadtak, ha mindaddig megvólt az igaz eklézsia, **és megkülönböztek.**<sup>16</sup>

3. Ha pedig azt mondják, hogy amikor ez az szakadás lött, nem vólt akkor igaz eklézsia e világon, hanem az vákság borította vólt el a föld kerekességét: ez is nyilvánvaló hamisság. Mert Krisztus mondja, hogy minden napokon, szinté világ végéig, véle marad az

---

kálvinistáknak, minthogy hazugságnak atyjátúl valóké. 5. Ezt ha nehezen hallod,]

<sup>42</sup> Matth. 7. 16.

<sup>43</sup> 2. Pet. 2. 1.

<sup>44</sup> [a Szentírásként,]

<sup>45</sup> S. Greg. Lib. 12. Moral cap. 15.

<sup>46</sup> [mondván]

<sup>47</sup> Joan. 15. 15.

<sup>48</sup> Matth. 10. 2.

<sup>49</sup> Exod. 25. 18.

<sup>50</sup> 3. Reg. 6. 29.

<sup>51</sup> Infra Quaest 2. cap. 1. n. 2.

<sup>52</sup> Theatr. Vita human. lit. H. fol. 29. lit. S. fol. 269.

<sup>53</sup> Infra Quaest. 8. cap 2. n. 2.

eklézsiával:<sup>54</sup> és a minden igazságra vezérlő Szentlelket is örökké véle hagyja:<sup>55</sup> és mindaddig, miglen az közönséges feltámadásban, mindnyájan Krisztus eleibe jutunk, pásztorok és doktorok léznek a Krisztus eklézsiájában, kik építsék és oltalmazzák minden hamis tudományok ragadó szelétül az ekléziát.<sup>56</sup> *Hamisság* hát azt vallani, hogy Lutter és Kálvinus támadásáig nem mindenkor voltak volna igaz pásztori és doktori az ekléziának, és így az igazságtól elhajlott volna.<sup>57</sup><sup>17</sup>

4. Tovább, mivel igazságnak oszlopa és erőssége az eklézia,<sup>58</sup> *hamisság* azt mondani felőle, hogy Lutter és Kálvinus előtt elesett, és elveszett volna.<sup>59</sup> És mivel az igaz ekléziának mint maga testének a feje Krisztus:<sup>60</sup> igaz eklézia volt pedig az apostolok idétt a római eklézia:<sup>61</sup> ez ha megbódult volna; Krisztus, aki feje bódult volna meg: mert a testnek bódulása a főtül szokott lenni. *Hamisság* hát azt vallani, hogy a római eklézia Lutter és Kálvinus szakadása előtt megbódult volna.<sup>62</sup>

5. És minthogy Szent Pál kívánja,<sup>63</sup> hogy oly igaz légyen az asszony férjéhez, mely igaz az eklézia Krisztushoz; *hamisság* azt vallani, hogy csak ideig volt igaz az eklézia, azután az ördöggel kö-<sup>18</sup> zösködött:<sup>64</sup> mert ez szerént az Szentírás azt akarná, hogy feleséged is csak ideig tartsa meg az hűséget; azután akárkivel cimboráljon. Ládd, mely rút *hamisság* következnek abból, ha az eklézia Lutter és Kálvinus szakadása előtt elfajult volna.

6. És minthogy Krisztus mondja,<sup>65</sup> hogy a pokol kapui, azaz ördögnek minden praktikái erőt nem vésznek az igaz eklézián, *hamisság* azt mondani, hogy Lutter és Kálvinus előtt az ördög elnyomta volna az eklézia igazságát.<sup>66</sup> Mit mondotok tehát lutterános és kálvinista uraim; Lutter és Kálvinus szakadása előtt volté mindenkor az igaz hit és igaz eklézia, avagy nem volt? ha mindétig volt, tehát az lutteránosság és kálvinistaság az igaz hittül szakadott<sup>19</sup> el, és így nem igaz hitben vattok. Ha pedig azt mondjátok, hogy elveszett volt az igaz hit és igaz eklézia, így is *hamisság* az vallástok; mert Szentírás ellen való, amint előbb megmutattuk.<sup>67</sup>

#### § IV.

1. Végre, ballgatagság azt vallani, hogy el nem fogyott volt ugyan az eklézia, hanem csak elrejtve volt:<sup>68</sup> mert ki réjtette volna el annyira, hogy soha senki eddig nem tudta megmondani, hol volt Lutter és Kálvinus szakadásáig az az eklézia, melyet ti most követtek lutterista és kálvinista uraim, és akit ti mondotok, hogy eldugva volt. De kicsoda dugta volna el annyira; az Isten-é, avagy az ördög? Nem az Isten, aki gyertyatartóra téteti az eklézia fényességét, hogy világoskodjék mindeneknek:<sup>69</sup><sup>20</sup> tehát az ördög dugta volna el? de ez is *hamisság*, hogy az ördög eldughatta volna ekléziátokat, ha igaz lett volna; mert erőt nem vehet az igaz eklézián az ördög:<sup>70</sup> hogyha pedig annyira eldughatta volna,

<sup>54</sup> Matth. 28. 20.

<sup>55</sup> Joan. 14. 16.

<sup>56</sup> Ephes. 4. 11. 12. 13. 14.

<sup>57</sup> Calvin. de Eccl. Reformand. ratione. initio.

<sup>58</sup> 1. Tim. 3. 15.

<sup>59</sup> Calv. Inst. Lib. 4. c. 11. n. 5.

<sup>60</sup> Ephes. 1. 22.

<sup>61</sup> Rom. 1. 12.

<sup>62</sup> Calv. Instit. Lib. 4. c. 18. n. 18.

<sup>63</sup> Ephes. 5. 24.

<sup>64</sup> Calvin. contra Sadoletum fol. 128.

<sup>65</sup> Matth. 16. 18.

<sup>66</sup> Calvin. Inst. Lib. 1. cap. 11. n. 9.

<sup>67</sup> Sup. num. 3. 4. 5. 6.

<sup>68</sup> Infra Quaest. 2. Lib. 1. num. 1.

<sup>69</sup> Matth. 5. 15.

<sup>70</sup> Supra num. 6. § 3.



valóban nagy erőt vött volna rajta.

2. Azért is nem lehet eldugni az igaz Krisztus ekléziáját, úgy hogy láthatatlan legyen; mert Krisztusnak ekléziája az igaz hiten fondáltatik;<sup>71</sup> a hit pedig nem lehet hallás nélkül,<sup>72</sup> a hallás sem lehet prédikálás nélkül, az prédikálás sem lehet tanító nélkül, ez sem lehet küldetés nélkül, amint Szent Pál szól. Tehát az eklézia, amely ezekből áll, és amely láthatóképpen oktatja híveit, és vezérli,<sup>73</sup> nem lehet, hogy ne hallassék, ne láttassék, hogy ha pedig nem hallatik,<sup>74</sup> ha titkos, ha elrejtett; nem igaz Krisztus ekléziája.

3. Ezek ellen<sup>75</sup> oktanul hozzák elő a Szent Illyést, aki Izrael országában lappángot a több prófétákkal:<sup>76</sup> mert ugyanakkor Júda országában virágzott az igaz hit Asa és Josaphát királyságában.<sup>77</sup> Tehát sem nem volt elrejtve, sem el nem vezett volt az igaz Krisztus ekléziája egész Lutterig és Kálvinusig mikor azért ezek szakadást tettek, az igaz ekléziától szakadtak el: és így a lutterek és kálvinisták nincsenek se igaz hitben, se Isten kedvében.<sup>78</sup> azért lehetetlen hogy idvözüljenek az egy igaz római eklézián kívül; mert *Isten Házának* kívülé járnak, valameddig abba nem térnek az ekléziába akitül Lutter és Kálvinus után elszakadtak: **minthogy a tag sem élhet, ha nincs a testben. Rom. 12. 5. Joan. 15. 6. August. de. unit. Eccles. Cap. 19.**<sup>22</sup>

A Második kérdés.  
*Csak a pápista hit-é igaz?*

#### §. I.

Hogy csak az egy pápista hit legyen igaz nyilván kitetszik abból; mert soha az **pápista eklézián** kívül egy vallás sem támadott ekkoraig, amely oly ismertető *jelét* adhadta volna igaz ügyének, hogy az a *jel* tulajdon csak őtet illelné, s csak övé volna. Tudniillik: ha rákérded a lutteránosokat, miből tudhatni, hogy igazabb az ő vallások a kálvinistákénál, arrianosokénál, &c. abból, úgymond, *mert a Lutteránosok tisztán hirdetik az Evangéliomot.*<sup>79</sup> Viszont a kálvinistákat is, ha rá kérded, miből igazabb az ő vallások a lutteránosokénál, arrianosoké-<sup>23</sup> nál, &c. azok sem felelnek mást, *noha ugyan más az Vallások;* hanem, azért igazabb az ő vallások, úgymond, *mert az Kálvinisták tisztán hirdetik az Evangéliumot.*<sup>80</sup> Ezent mondják az arrianosok, zwingliánosok és minden egyéb pápistáktól elszakadt vallások is: avagy bár mást akármit mondjanak is; de soha semmi vallás a **római** pápistákén kívül, tulajdon és csak magának való okot, avagy *jelt* nem adhat, mivel a többi ellen erősítse dolgát: tehát egy sem igaz. **Valamint szintén, a paráznát a gyilkosnál ártatlanbnak nem mondhatni azért, hogy ím a paráznának megvölt az esze, mert a gyilkosnak is megvölt, amikor bűnt tött.**

#### §. II.

<sup>81</sup> **Az** pápisták ekléziája **pedig**, oly *jelét* adja a Szentírásból az ő<sup>24</sup> igazságának, amely *jelhez* és bizonyághoz semminémű más vallás nem nyúlhat; melyről Szent Izajás így ír: Az

<sup>71</sup> Colos. 1. 23.

<sup>72</sup> Rom. 10. 14.

<sup>73</sup> Matth. 18. 17. Act. 20. 28. 1Cor. 12. 18. Ephes. 4. 11. Hebr. 13. 17.

<sup>74</sup> [ha nem látszik,]

<sup>75</sup> Inst. Lib. 4. c.1. n. 2.

<sup>76</sup> 3. Reg. 19. 18.

<sup>77</sup> 3. Reg. 22. 43.

<sup>78</sup> Heb. 11. 6.

<sup>79</sup> Augustan. Confess. Art. 7.

<sup>80</sup> Calv. Inst. Lib. 4. c.1. n. 10.

<sup>81</sup> [De]

utolsó napokban elkészítették az Úr Háza Hegye, az Hegyek tetején; és felemeltetik az halmok fölibe, és ahhoz folyamnak minden nemzetségek.<sup>82</sup> Mely igék sommáját a Krédóban az Szent Apostolok csak egy szóval jelentették, mondván, hogy KATOLIKA, azaz Közönséges a Krisztus igaz eklézsiaja. Hogy pediglen az az Úr Háza az hegyek tetején való és Katolika eklézsia, nem más a római pápista eklézián kívül; megmutatják a Második kérdésnek egynéhány részecskéi.

#### Első része.

1. Mert csak az pápisták eklézsiaja *Katolika és Közönséges eklézsia, világos és látható voltáért*. Közmondás szerént pediglen, *Ami titkos, nem közönséges*: De a lutterek és kálvinisták eklézsiaja, magok vallása szerént, *titkos és láthatatlan*.<sup>83</sup> Tehát *nem közönséges, sem nem katolika, sem hegyek tetején nem épült*; mint az római eklézsia, melynek *Katolika és Világos voltát, avagy legmagosabb Hegyen való helyheztesét* maga Krisztusunk magyarázza, mondván: *nem rejtezhetik el az Hegyen helyheztesett Város*.<sup>84</sup>

2. Mert noha az halmokat és sok hitbéli támadásokat befötték is a felhők, és elfogyatták; úgy mint pelagiánusokat, joviniánusokat, donatistákat, a régi arriánosokat, waldistákat, wicleffistákat, huszitákat; fogyatják is naponként az lutteristákat, kálvinistákat, és új-<sup>26</sup> onnan költ arriánosokat: de *a minden halmoknál féljebb helyheztesett Isten Városát*, az római ekléziát, soha el nem boríthatta a sok felhő, sok öldözés, sok szakadás, sok támadás; hanem az apostolok idejéül fogva sok szántalan habok között is minden időben fenmaradott.<sup>85</sup>

3. Csak Magyarországon is, Bóldog Isten! Mely [sokan] **igen igyekeztek az Lutter és Kálvinus követői** hol fegyverrel, hol az régi templomok új vallás számára való foglalásával, oltárok rontásával, papok, barátok ölésével; hol a sok magyar ifjakkal Angliába, Wittebergába való küldésével, együtt a sok szép költséggel, kivel csak lompot s gallért hoztanak: mind ennyi szántalan mesterséggel mely sokan erő-<sup>27</sup> ködtek azon, hogy az pápista hitet kitöröljék Magyarországból! de ím, sokkal inkább megerősödött a tudományban, ennyi sok pártütéssel is, és öldözéssel.<sup>86</sup>

4. Noha (az régi eretnekek módjára: *Augustin. de utilit. creden. c. 14.*) számtalan sok hamis költéssel is gyalázzák az lutter és kálvinista prédikátorok<sup>87</sup> az együgyű község előtt azon katolika hitet, mondván: hogy a pápisták a faképet Istennek tartják; hogy bálványt imádnak; hogy nem a hitben, hanem csak a magok jó cselekedetiben bíznak; hogy a pápát úgy tisztelik, mint az Istent; hogy nem a Szentírást, hanem az emberi találmányokat követik; hogy a szenteket megváltóknak tartják. Efféle sok hamis dolgokat nem igazán fognak ránk a lutter és kálvinista prédikátorok,<sup>88</sup> és sok tudatlant elcsábítanak; mert a sok hamis költés mellett, *széles Kaput és tágos utat is nyitnak*; noha ez *veszedelemre viszen*:<sup>89</sup> a régi szent rendtartások mellől, *szabad és könnyű testi életre mutatnak*;<sup>90</sup> amelyre igen kész az emberi gyarlóság. De mind **ennyi sok rossz**

<sup>82</sup> Isa. 2. 2.

<sup>83</sup> Brochmannus. de Eccl. c. 1. fect. 5.; Calvin. Instit. Lib. 4. c. 1. n. 1 & 7.; Confess. Helvet. Art. 17.

<sup>84</sup> Matth. 5. 14.

<sup>85</sup> Jeronimus. Apolog. contra Ruffin. c. 4.; August. tom. 6. cont. Epistol. Fund. c. 4.; Item Lib. cont. Epist. Parm. c. 5.; Item contr. partem Don. in fine.

<sup>86</sup> [4. Mert még akkor is, amikor az egész tíz koronás országokban, régi bóldog időben, csak egy magyar lélek sem volt, aki pápista nem lött volna: akkor is, mondom, annyi tudós pápista pap nem volt Magyarországon, amennyi most vagyon méltóságos esztergomi érsek, Lippai György urunk lelki pásztorsága alatt: nem hogy a sok öldözés, kergetés elnyomta volna a legmagasabb Hegyen épített, Isten Városát, a római katolika ekléziát.]

<sup>87</sup> [Sic semper egerunt Haretist. August. de Utilitate credendi c. 14.]

<sup>88</sup> Istit. Lib. 3. c. 18. n. 8. Lib. Concor. fol. 112.

<sup>89</sup> Matth. 7. 13.

<sup>90</sup> 1. Pet. 2. 16.; Gal. 5. 13.

**igyekezetekkel is,**<sup>91</sup> csak Magyarországon sem engedé Isten, hogy elborittassék éppen, *a legmagasabb Hegyen épített Christus Város*a az római eklézsia. Tehát, csak ez az igaz, **a több következő jeleire nézve is, melyeket nem magánosan, hanem egybe foglalva kell szemlélni, úgy mutatják nyilván és bizonyosan az római katolika hitnek igazságát.**

#### Második része.

1. Mert csak az pápisták eklézsi-<sup>29</sup> ája *Katolika és Közönséges* minden időre nézve, azaz: magasabb és följobb való régiségével minden vallásoknál: minthogy nemcsak Lutter és Kálvinus,<sup>92</sup> de a régi tévelygők is mind egyig a római eklézsiából szöktek ki, valakik ezelőtt hét, nyolc, kilencszáz esztendővel szakadást töttek:<sup>93</sup> de mind nyakok szakadott már; hanem csak száz s egynéhány esztendővel ezelőtt,<sup>94</sup> hol egy, hol más hulladékjokat az régi tévelygőknek szedte föl Lutter és Kálvinus, és maga találmányihoz tóldozta: de egy sem épített *oly Hegyen, amely minden hegyeknél magasabb légyen:* azaz; minden időre nézve *Közönséges*, avagy *Katolika* eklézsiájok nincsen se luttereknek, se kálvinistáknak.

2. Mert Lutter és Kálvinus előtt<sup>95</sup> soha egy vallás sem vólt, amely mindenben egyezett volna az mo-<sup>30</sup> stani lutterista, avagy kálvinista vallással:<sup>96</sup> és így azelőtt lutterista, avagy kálvinista soha senki sem vólt. Ha pedig egy, két, avagy három dologban való egyezés elégséges arra, hogy a régi időre nézve is mondhasúnk valakit lutteristának, avagy kálvinistának; tehát annak modhatjuk a törököt is, zsidót, tatárt: mert ezek is a pápa, a mise, a szentek, az ereklyék, a szűz élet, magányos gyónás, oltár s kép, Úr teste dólzában, ellenünk egyetértének az lutterekkel és kálvinistákkal; de azokat mégsem ismériek tagjoknak egy, két, három dologért.

3. Azért látnivaló, hogy a lutterek és kálvinisták eklézsiája nem *Katolika*, avagy *Közönséges* minden időre nézve. Nem is egyébért<sup>31</sup> mondják az eklézsiát láthatalannak a lutterek és kálvinisták,<sup>97</sup> hanem **azért**, hogy tanítókat nem mutathatnak minden időre, kikkel úgy, mint elejekkel dicsekedhetnének; amint **Istenben** dicsekedik *minden időbéli Eleivel az legmagasabb Hegyen épített Christus Város*a, a római eklézsia.<sup>98</sup> Tehát csak ez az igaz.

**4. Amit mondanak pedig, hogy régiek a lutterek és kálvinisták, mivel úgymond az apostolokban vólt az ő vallások, azt igen helytelenül modják, mert a régi gnosztikus eretnekek is azont mondották: de Szent Iraeneus, Lib.3. c. 2. &c. megcsúfolá őket, mondván, hogy új annak a vallása, ha a Szentírást pöngeti is, valaki azt nem a régi szent atyák szerént magyarázza, amint azok szerént magyarázza az római katolika eklézsia. Tehát csak ez az igaz.**<sup>32</sup>

#### Harmadik része.

1. Mert csak az pápisták eklézsiája *Katolika és Közönséges* minden helyekre nézve, és *legmagosabb hegyen épített Város*;<sup>99</sup> mivel ez világnak minden részeire és minden országira ellátszik: nincs is a széles világon oly tartomány, akiben a pápista **katolika** hitnek isméreti nem vólt valaha, avagy most nem vólna, és szent dólzáinak szolgáltata s hirdetése; amint maga is megvallja Kálvinus.<sup>100</sup>

2. Úgy is jövendőlt vala Krisztusunk az igaz hit felől, hogy az az egész világra

<sup>91</sup> [azáltal]

<sup>92</sup> Supra Quaest. 1. §. 3. num. 1.

<sup>93</sup> Gaultier. in Saeculis Chronol.

<sup>94</sup> Supra Quaest. 1. §. 1. n. 3. §. 3. n. 1.

<sup>95</sup> [amint maga is megvallja egy tudákos kálvinista,]

<sup>96</sup> Vittak. Lib. de Eccle. fol. 413-443. Luth. praefat. tom. I. Latin. 1545.

<sup>97</sup> Sup. cap 1. num. 1.

<sup>98</sup> Infra cap. 5. num. 2.

<sup>99</sup> Aug. cap. 170.

<sup>100</sup> Inst. lib. 4. c. 18. n. 1. & 18.

terjed.<sup>101</sup> De az halmok és tévelygő támadások, most is csak egy, két országban akadoznak. Mert napkelet felé az lutherista és kálvinistaság soha **Erdélyen túl** csak az<sup>33</sup> moldvai havasokon sem léphetett által: de az pápista hit ott és azon túl ezer mélyfölddel is találhatik, mind a két tatár országon, egész Kínáig; Kazulországon, egész Indiáig.<sup>102</sup>

3. Napnyugat felé pedig csak Olasz-, Spanyolországba sem mehet bé azon lutherista és kálvinistaság, nem hogy azon túl ment volna; mint a pápista hit, a világ kerekégén, Krisztus hagyása szerint,<sup>103</sup> mindenütt elterjedvén, *Katolika* és *Közönséges* minden helyekre nézve; és *legmagasabb Hegyen épült*. Tehát csak ez az igaz.

4. Az **elszakadt** rácok és görögök vallása is, többire csak muszka országban és a törökök közé szorult: de Olasz, Német, Francia, Anglia, Lusitania, Spanyol, India számtalan sok országiban so-<sup>34</sup> hült nincsen. Csak ez is elég jele a **pártos** görög eklézsia hamisságának, minthogy nem az egész világra terjed, Krisztus hagyása szerint. De ezen kívül nagy eretnokségben is vannak az **elszakadt** görög eklézsiabéliek, hogy a Szentlélek Istennek származását tagadják a Fiú Istentül lenni, noha<sup>104</sup> Krisztus nyilván kijelentette mondván: *az enyimből veszi a Szentlélek, amit néktek hirdet*.<sup>105</sup> És azért a világnak csak egy-két szúrdokjában motoz a görög szakadás, mivel hogy nem az igaz Szentlélek munkálkodik véle, mint az római eklézsiaival, amely az egész világon Szent Pál idétt is vólt,<sup>106</sup> most is vagon: tehát csak ez az igaz.

#### Negyedik része.

1. Mert csak az pápisták eklézsiaja *Katolika* és *Közönséges* egyező tanításra nézve: azért<sup>35</sup> mondja a Szentírás,<sup>107</sup> hogy *az Úr Háza Hegye, az Hegyek tetéjén vagon*; csak egy legmagasabb hegyet említvén. Nem egy sem egyező vólt pedig soha is semmi tévelygő támadás;<sup>108</sup> most **sem** egy tanításiban az lutherista és kálvinistaság. Mert nem csak külön időkbén, (amint maga is megvallja Béza<sup>109</sup>) és külön helyekben, külön vallanak, hol az Úr vacsorájáról,<sup>110</sup> hol a szabad akaratról, a jó cselekedetéről, az igazulásról, a házások elválasztásáról, s hol egyébről: de csak kettőt sem találsz lutheristát, avagy kálvinistát, kik a hit dólgában éppen egyet valljanak, ha magánosan megvizsgálod őket: sőt mindgyárt azt veti elő a lutherista és kálvinista; akár mint mondja, egyem, az prédikátor, én így értem: és mindenik csak úgy érti, amint néki<sup>36</sup> tetszik: a tetszés pedig, mint a száj ízi, úgy különböz az emberekbén.<sup>111</sup>

2. Azért ily különbözéssel lehetetlen, hogy *Katolikusok*, avagy *Közönséges* értelműek, légyenek az lutterek és kálvinisták, mint az **katolikus** pápisták; kik az egész világnak különböző nemzetségi között a hit dólgából semmiben nem különböznek; amint az Isten is kívánja, és ez ilyen különbözést sok Irásokkal tiltja és kárhoztatja.<sup>112</sup> Vagon is módjok az papistáknak az egyezsége: mert ha köztök a hit dólgában versengés támad: senki nem mondja, nékem így tetszik; hanem Krisztussal mindjárt<sup>37</sup> azt mondjuk, *Dic ecclesiae*,<sup>113</sup> mondd meg az eklézsianak: és aki az eklézsia tetszésit nem vészi, pogánynak tartsd, azt mondja Krisztusunk. *ibid.*

<sup>101</sup> Matth. 24. 14.; Mar. 14. 9.; Malach. 1. 11.

<sup>102</sup> Martinus Martini de bello Tart. Nicol. Trigaut. de Chynis.

<sup>103</sup> Marc. 16. 15.

<sup>104</sup> [a lutterek és kálvinisták ebben velünk tartanak: mivel]

<sup>105</sup> Joan. 16. 14.

<sup>106</sup> Rom. 1. 8.

<sup>107</sup> Isa. 2. 2.

<sup>108</sup> Tertull. Praescr. c. 6. 42.

<sup>109</sup> Epist. Theolog.

<sup>110</sup> Lib. Concord. fol. 543. &c.

<sup>111</sup> Iren. Lib. 1. c. 5. Lib. 4. c. 69.; Hilar. Lib. posteri. ad Constant.

<sup>112</sup> Rom. 16. 17.; 1. Tim. 6. 20.; Tit. 3. 10.; Heb. 13. 9. 2. 10. 10.; 1. Tim. 1. 20.; 2. Tim. 2. 18.; Phil. 2. 2.; Phil. 3. 16.; 1. Cor. 1. 10. 10. 17. 11.; Act. 4. 34.; Rom. 1. 6.

<sup>113</sup> Matth. 18. 17.

3. Miért nem vötte hát az eklézsia tetszésit, amikor kételkedni kezdett Lutter és Kálvinus a szentmiseáldozatról, egyenként pap előtt való bűnök előszámlálásáról, az idvözült szentek segítségiről, a kimúlt lelkek tisztulásáról, a sok szép egyházi rendtartásokról; effélékről a mikor kételkedni kezdtek Lutter és Kálvinus; miért nem vöttek tetszésit annak az eklézsianak, amelyben mindketten születtek vala, és amelynek igazságát gyermekségektől fogva így vallották. *Credo S. Ecclesiam Catholicam. Hiszem a Közönséges Keresztyén Anyaszentegyházat.* Attúl az anyaszentegyházról tartoztak volna érkezni;<sup>114</sup> <sup>38</sup> nem pedig az anyjokra támadni pogány módra, és elszakadni tőle. Tudván a szent KRÉDÓból is, hogy igaz eklézsia a római pápista eklézsia, mert *Katolika* és *Közönséges*: minthogy az apostoloktól fogva mindenkor fenn völt;<sup>115</sup> és az egyszer bévött hitnek dolgaiban soha nem tétovázott.<sup>116</sup>

4. Sőt, a több régi tévelygőknek hamis tudományit is, az egyezés kedvéért mindenkor csak az **római** pápista eklézsia kárhoztatta, nem más;<sup>117</sup> megmutatván azzal is igaz völtát.<sup>118</sup> Hogy azért ennek értelmét megveté Lutter és Kálvinus, amikor kételkedésben vette a régi szent hitnek dólgaít; méltán pogánynak mondja Krisztusunk mindeniket;<sup>119</sup> és nyilvánvaló bűnösnek, hogy elszakadtak a szépen egye- <sup>39</sup> ző római anyaszentegyházról: amely egyedül igaz és *Katolika*, az *egyező völtáért*: **nem csak az mostani tagok egymás között, de a régi szent atyákkal is mindenképpen egyezvén a hit dólgából az mostani római eklézsia: *Infra cap. 5. n. 3.* Tehát csak ez az igaz.**

#### Ötödik része.

1. Mert csak az **római** pápista eklézsia *Katolika* és *Közönséges*; Krisztus után való egy közönséges fejére nézve: azért mondatik *Egy Hegy a Hegyek tetején*:<sup>120</sup> egy főpásztor a több lelki pásztorok fölött. Minémű főpásztori Szent Pétertől fogva, egymás után való következéssel, semmiféle más vallásnak soha nem völtak, pápistákén kívül.<sup>121</sup> Hanem azt mondják a több vallások, hogy Krisztus az ő fejek: de <sup>40</sup> gorombák, ha eszekbe nem veszik, hogy noha ugyan a Krisztus az egész anyaszentegyháznak főbbik feje:<sup>122</sup> de minthogy ő maga láthatóképpen az égbe ment; hadni kellett, aki helyette igazgassa a híveket külsőképpen:<sup>123</sup> mert a belső igazgatás csak Istené.<sup>124</sup> Mást pedig az egész anyaszentegyház igazgatójának Szent Péteren kívül senkit nem hagyott **Krisztus urunk**: mert a több apostolok is jelen lévén, mégis csak az egy Szent Péternek adta<sup>125</sup> a menyország kólcsát, és a kólcsadással a biradalmat.<sup>126</sup> E világból készülvén, csak Szent Péternek mondotta, *Legeltest az én Bárányimat és Juhaimot is*.<sup>127</sup> Csak Szent Pétert nevezte petrának, azaz köszálnak,<sup>128</sup> kin az ő anyaszentegyházát építette Krisztusunk, <sup>41</sup> úgy mint helytartóján; avagy, amint Szent István király decretoma mondja:<sup>129</sup> *quem Custodem Magistrumque eidem posuit S. Ecclesiae*: hogy Szent Pétert Krisztusunk az egész anyaszentegyház őrzőjének, és mesterének tötte, **avagy az külső hitbéli rendelések fondámentomának és szólgai forrásnak, akitől törvényesen és szakadatlan**

<sup>114</sup> Deut. 17. 8. & 9.

<sup>115</sup> *Infra. cap. 5. n. 3. & 4.*

<sup>116</sup> Rom. 16. 17. & 20.

<sup>117</sup> Gaulte. In Saeculis Chrono.

<sup>118</sup> Gal. I. 8. 9. II. 10.10. Rom. 16. 17.

<sup>119</sup> Matt. 18. 17.

<sup>120</sup> Isa. 2. 2.

<sup>121</sup> Augustin. Epist. 165. ad Generos.; Optat. Lib. 1. cont. Donat.

<sup>122</sup> Ephes. 1. 22.

<sup>123</sup> 1. Cor. 12. 12.

<sup>124</sup> 3. Reg. 8. 39.

<sup>125</sup> [Krisztusunk]

<sup>126</sup> Matth. 16. 19.; Isa. 22. 21. & 22.; Apoc. 3.7.

<sup>127</sup> Joan. 21. 16. & 17.

<sup>128</sup> Matth. 16. 18.

<sup>129</sup> Libr. 1. cap. 2.

### terjedgyenek az egyházi szólgák.

2. Nem is bonthatta meg az ördög ezerhatszáz esztendőül fogva ezt az egy helytartóján való Krisztusunk épületit:<sup>130</sup> mert az egész világ előtt tudva vagyon, Szent Péter után minden félbe szakadás nélkül, Szent Péter székiben a közönséges anyaszentegyház főpásztori kik voltak, mostani **Tizetik Kelemen**<sup>131</sup> pápáig, aki **243**<sup>132</sup>-dik pápa és főpásztor. Mely pápák lajstromát, Székely<sup>42</sup> István, gönci kálvinista prédikátor is kinyomtatta Magyar Krónikájában;<sup>133</sup> és Szent Pétert első római pápának írja: azután Linust, azután Clétust, **Kelement, Anacletust, Evaristust &c.**<sup>134</sup> S ezek a fő **lelkipásztorok**, az apostoloktól vött keresztyéni igaz tudományt mindeneknél legerősebben őrizték Rómában, amint maga is megvallja Kálvinus.<sup>135</sup> **S ezent bizonyítván a régi szent atyák is.**<sup>136</sup> Mondván azt is **Kálvinus**, hogy *ötszáz egész esztendeig semmi változás nem lött a római igaz tudományban.*<sup>137</sup>

3. Tehát az pápista hit igaz volt **az első ötszáz esztendőkb.**<sup>138</sup> De most is csak olyan, amint akkor<sup>43</sup> völt: minthogy akkor is, Kálvinus bizonyága szerint<sup>139</sup> az halóttakért imádkoztak; a dicsőült szenteket segítsegül hitták,<sup>140</sup> **akkor is úgy, mint az első ötszáz esztendőben, a szent tradícióknak hittek, valamint a Szentírásnak: Aug. lib. 2. de bapt. c. 7. Chrysost. homil. 4. in 2. Thessal. Basil. lib. de Spir. S. tehát most is igaz a szent tradíciók, avagy az eleven szóval kiadott hitbéli dólgek tartása, minthogy sűrűn mondják mind lutterek, mind kálvinisták, hogy az első ötszáz esztendőkb. semmi változás nem lött az apostoli igaz tudományban az római pápák alatt, ugyanakkor minden hitbéli dólgek az római pápák ítéletire hagyattak: Augustin. Tom. 7. lib. I. cont. 2. Epist. Pelagi. c. 1. ugyanakkor a szentmisét deákul szolgálatták: August. lib. 2. de<sup>44</sup> Doctr. Christian. c. 13. és pedig az meghóttakért is, Calv. lib. 3. c. 5. n. 10. más hitbéli dólgeket is, mindeneket úgy tartottak az első ötszáz esztendőkb. valamint most tartják az római katolikusok, az mint nem csak Szent Ágoston, kit leghívebb tanúnak mond Kálvinus, Lib. 4. c. 14. n. 26. hanem az első négy conciliomok is bizonyítják, s azokat is hív tanúknak tartván mind lutterek, mind kálvinisták: Infra Num. 5. Tehát ha az első ötszáz esztendőkb. nem lött változás az apostoli tudományban, az apostoli tudomány volt minden, amit most tartanak a pápisták.**<sup>141</sup> Tehát most is igaz az római pápista hit; minthogy az első ötszáz esztendőkb. **azont tartván** igaz volt, Kálvinusként is.<sup>142</sup> *ut Supra.*

4. Meg sem mutathatja senki is, mi tájban? melyik esztendőben? melyik császár, avagy király ide-<sup>45</sup> jében? melyik **római** pápa kezdett mást tanítani azon kívül, amit az ötszáz esztendőbéli pápák tanítottak, **mégis**<sup>143</sup> minden bizonyág nélkül **merik** mondani, hogy az római pápák cserélték el az igaz tudományt. Így völt dolgok az Zsuzsanna véneinek; akik, hogy nem tudták igazán megmondani, melyik fa alatt esett volna tisztátalanságba Szent Zsuzsanna; hamisaknak kiáltá az egész nép őket.<sup>144</sup> Ilyen hamisak az

<sup>130</sup> Augusti. Epist. 165. Iren. Lib. 3. cap. 3. Optat. Lib. 2. cont. Donat.

<sup>131</sup> [Hetedik Sándor]

<sup>132</sup> [241]

<sup>133</sup> Folio 93. & sequ.

<sup>134</sup> [3. És]

<sup>135</sup> Lib. 4. c. 6. n. 16.

<sup>136</sup> Iren. Lib. 3. c. 3.; Tertull. Prascri. c. 36. Cypr. Epist. 45.; Athan. Epist. ad. Marcum. Hieron. Epist. 57.; August. Epist. 161.

<sup>137</sup> Lib. 1. c. 11. n. 13.; Lib. 4. c. 2. n. 3. 6. n. 16. c. 7. 22. c. 17. 49. [Az alatt pedig az ötszáz esztendő alatt, más nem őrizte a Krisztus nyáját, hanem az római pápák:]

<sup>138</sup> [akkor]

<sup>139</sup> [jegyzet]

<sup>140</sup> Instist. Lib. 3. c. 5. n. 10.; Lib. 4. c. 17. n. Is. c. 15. n. 19. c. 17. n. 43. n. 39.

<sup>141</sup> [A több dolgokból is nem bizonyíthatnak hitünkben a régiektől való semmi különbözést.]

<sup>142</sup> ut Supra.

<sup>143</sup> [Hanem]

<sup>144</sup> Daniel 13. 54. & seq.

lutterista és kálvinista prédikátorok is. Mert melyik pápa alatt az ötszáz esztendőkbeli igaz tudománytúl kezdett különbözni a római hit, soha eddig meg nem mutathatták: **hanem némely pápáknak avagy magános és csak őket illető botlásokat, avagy az feslett erkölcsöket emlegetik, de effélével kúrhozatni az római pápák főbbségét igen nagy tudatlanság, mert Krisztusunk sem Szent Péternek <sup>46</sup> sem az ő székiben következőknek azt nem ígérte, hogy avagy csak magok illető okosságban, avagy jó erkölcsökben meg nem esnek, hanem, hogy az hitbéli közönséges, és az egész ekléziát kötelező tanításban meg nem vétkeznek a Szent Péter székiben ülők: *Luc. 22. 32.* Szent Ágoston is Krisztus szavai után *Matth. 23. 2.* ezekhez így szólván: Az igazságnak székiben a gonosz életűek is kényszerítetnek igazat mondani, mert nem ő magoké az, amit mondanak, hanem az Istené. *Epist. 166.***

5. Továbbá, ha kérdjük, melyik pápa alatt az első ötszáz esztendőkbéli tudománytól kezdett különbözni az római eklézia? egyet sem nevezhetnek, hanem csak azt rebesgetik: hogy a pápák nem a Szentírást követik. Mikor pedig a Szentírást, melyet követünk, mutogatjuk nekik; akkor azt mondják, <sup>47</sup> hogy nem jól értjük. De valyon miért nem értjük jól, ha az ötszáz esztendőkbéli pápák is így értették?<sup>145</sup> Talán azért, hogy nem a Lutter és Kálvinus módjára értjük, akik úgymond pad alól vötték a Szentírást.<sup>146</sup> De ezzel színlelték dőlőket minden eretnekek is, kik a Szentírást ő magok értelméhez szabván azt rebesgették, hogy ők követik a tiszta Szentírást, akik pedig a régi szent atyák értelme szerint követték, azok felől a régi eretnekek is azt mondták, amit most a lutterek és kálvinisták mifelőlünk, hogy a pad alá vetettük, úgymond, a Szentírást, holott Lutterig és Kálvinusig is szüntelen hirdették a szent evangéliumot és a régi szent atyák értelme szerint magyarázták is az római hiten valók. Azért merő csalárdság a lutter és kálvinista tanítók dőlga, kiket Szent Pál is igen kárhozat az ú-<sup>48</sup> jításokért: *1. Tim. 6. 20.* melyel csak kötetlen seprük, kárhozatos viszálykodással teljesekek.

6. De az római catholika eklézia olyan, mint Krisztusnak<sup>147</sup> ép teste:<sup>148</sup> kinek látható tagjai lévén, látható fejének is kellett lenni, úgy mint Krisztusunk helytartójának, az anyaszentegyház külső igazgatásiban és keresztyéni rendtartások elrendelésében: hogy egy fő után, minden tagok, egyet értsenek:<sup>149</sup> értenek is mindenütt a szélyes világon, mindenféle nemzetségbéliek, a hit dőlgában egyezvén mindenből a római ekléziában; mely az *Hegyek Tetején; az az Krisztus után egy főpásztoron épült: tehát csak ez az igaz.*

7. Holott ő magok is a lutterek és kálvinisták az első Nicaeabéli, Ephesumi, Constantinápoli és Chál-<sup>49</sup> cedomi conciliumok végezését igaznak tartják: *Lib. Concord. art. 21. Helvet. Confess. Art. 11. Inst. Lib. 4. c. 9. n. 8.* Azok pedig az conciliumok azt végezték, hogy soha semmi conciliumos gyűlésnek ereje ne légyen az római pápának jóvallása és megerősítése nélkül. *Anaclet. Epist. 3. ad. Epp. Concil. Ephes. Epist. II. ad Coselest. Pp. Sozom. Lib. 3. c. 8. & 10. Theodor. lib. 2. c. 22. Niceph. l. 9. c. 8.* Tehát ezt is a végezést csak az római catholika eklézia tartván meg, csak az az igaz.

#### Hatodik Része.

1. Mert csak az pápista eklézia *Katolika és Közönséges* a közönséges kalendáriombéli szentekre nézve, kiket ő magok is a lutterek és kálvinisták szenteknek tartanak: *Lib. Concord. in. Apolog. art. 4. Cal. l. 4. c.9. n. 13.* Tehát olly<sup>50</sup>

<sup>145</sup> Supra num. 3.

<sup>146</sup> [Oh záp-tyúkmonyak, ti tanítjátok-é az tyúkjaitokat? nem olvastátok-é, az újítást hamis tudománynak hol nevezi Szent Pál? Oh fejetlen lábságok főpásztorság nélkül, s kötetlen söprük, utálatos viszálykodással teljesekek.]

<sup>147</sup> [egy]

<sup>148</sup> 1. Cor. 10. 12.; Ephes. 4. 12.

<sup>149</sup> 2. Cor. 13. 11.; Philip 3. 16.; Philip 4. 2.

biznyos, hogy azok a szentek igaz hitben voltak, mely bizonyos hogy igaz hit nélkül lehetetlen szentnek lenni: *Hebr. 11. 6.* nincs is min inkább csudálkozni, mint hogy valaki szentnek, azaz idvözültnek tart valakit, mégis nem azt a hitet akarja tartani, akin tudja, hogy némelyek idvözültek, hanem oly hitet tart a lutherista és kálvinista, amelyben soha sem mutathat csak egy idvözültet is, avagy szentet olyat, aki felől semmi kétség nem vólna, ha lutherános vagy kálvinista vólt-é? mint mink olyan szenteket mutatunk az római pápista hitben, kikről nincs semmi kétség, hogy pápisták vóltak, úgy mint Szent Irenaeus, Cyrillus, Cyprianus, Laurentius, Basilius, Antonius, Ambrosius, Augustinus, Benedictus, Gregorius, Nicolaus, Martinus, Stephanus Rex, Ladislaus, Franciscus, Dominicus, &. <sup>51</sup>

2. Ezeknek szent életeket és az Isten előtt való kedves vóltokat azon Isten nagy csudákkal is megbizonyította, mely csudák valóságáról oly bizonyságok vannak, hogy a luthereknek és kálvinistáknak az ü Bibliájok valóságáról sincs oly nagy bizonyságok. Valamint azért lehetetlen, hogy igaz ne legyen Krisztusnak amaz szava: *Gonosz fa jó gyümölcsöket nem teremhet. Matth. 7. 18.* oly lehetetlen, hogy gonosz hit legyen az pápista hit, kinek annyi jó gyümölcsei, amennyi pápista szentek minden kalendáriumokban találtnak: azért is mondja *Sz. Isaias. c. 2. 2.* hogy az *Úr Háza Hegye, az hegyek tetején vagyon:* mert a Krisztus igaz eklézsiája a szentek lelki jó gyümölcsein fényeskedik. *Psal. 86. 1.*

#### Hetedik része.

1. Mert csak az római pápista <sup>52</sup> eklézsia *Katolika* és *Közönséges* minden nemzetségekre nézve, melyek a pogányságból kitérvén nem másra, hanem csak az egy pápista hitre tértek. <sup>150</sup> *Ez hát a Krisztus városa, kihez folyamnak minden Nemzetségek.* <sup>151</sup> Nem is másnak, hanem csak az igaz eklézsianak kellett a pogány népeket Krisztushoz téríteni. <sup>152</sup> maga is mondja Krisztusunk, hogy elébb a jó búza vettetik bé a földbe; azután a jó mag közé a konkolyt veti az ördög. Úgy is vettetett mind lutherista s mind kálvinistaság a keresztyének közé, akiket eltévelyített. <sup>153</sup> Azért igazán mondja Tertullianus, hogy az hittül szakadtak, nem pogányokat térítnek, hanem csak keresztyéneket tévelyítnek. <sup>154</sup>

2. Hogy pedig csak az római katolika hitre tértek régenten a pogányok, maga is megvallja Kálvinus. <sup>155</sup> Munstérus lutherista pedig meírja, hogy azután való időkben is ugyan csak az római katolika hitre, nem másra tértek a pogányok. Mert 600. esztendő tájban, Angliát Krisztushoz téríté Első Szent Gergely pápa: <sup>156</sup> Németországot Harmadik Gergely pápa Szent Bonifácus által, 700. esztendőben, <sup>157</sup> Tót- és Morvaországot Methodius és Cyrillus barát 800. esztendőben. <sup>158</sup> A prágai Szent Albert püspök 900. esztendőben Krisztushoz téríté a magyarokat és lengyeleket; <sup>159</sup> kiknek királyi koronát is küldte a római pápa: **más koronájok most sincs a magyaroknak.**

3. Azután való esztendőkben Sveciát, Livóniát, Pomerániát, Prussiát, Litvániát, Helvetiát, Flandriát, a Pogányságból Krisztushoz térítették <sup>54</sup> oly egyházi emberek, akik a római pápához hallgattak. <sup>160</sup> Amiólta pedig Lutter és Kálvinus eltévelyíté a régi igaz hittül a németeket, **anglusokat** és <sup>161</sup> magyarokat, csak azólta is barátok, jezsuiták és egyéb rendbéli pápista papok által, amennyi helyre terjedett a **pogányok közé a Krisztus**

<sup>150</sup> Infra. num. 2 & 3.

<sup>151</sup> Isa. 2. 2.

<sup>152</sup> Is. 54. 1. 2. 3. cap. 60. 3. & 11. [mert]

<sup>153</sup> Supra Quest. I. §. 1. n. 3.

<sup>154</sup> Praescript. c. 42.

<sup>155</sup> Lib. 4. c. 7. n. 24.

<sup>156</sup> Munster. Lib. 2. fol. 50.

<sup>157</sup> Lib. 3. fol. 323.

<sup>158</sup> Lib. 4. fol. 893.

<sup>159</sup> Supra Quest. 1. §. 1. n. 2.

<sup>160</sup> Munste. Lib. 3. a fol. 786. ad fol. 902.

<sup>161</sup> [a]



zászlója; az egész Európa, Ázsiával együtt sem téssen annyit. Úgy hogy csak az napnyúgati Indiában hetvenezer pápista templomnál újonnan többet építettek a pogányságból tért római katolikus keresztények.<sup>162</sup>

4. Mindezekre nézve, méltán szólíthatná a **római** pápista eklézsia a luttereket és kálvinistákat, Szent Hieronymusnak ilyen<sup>163</sup> szavaival: *Add meg,<sup>164</sup> amit tőlem vöttél, az Evangéliumot, és Keresztiséget; és lássuk osztán, mint le-<sup>55</sup> hetsz Keresztyén. Nem tagadhatod, hogy az Eleidet én szültem a keresztyénységre: magadat is a Keresztiség által, (melynek rendit én tőlem tanúltad) én szültelek: tejemmel és a Szentírással, (melyet tőlem véttél) én neveltelek.<sup>165</sup>* Jobb hát, ha az **édes** anyádhoz és a római anyaszentegyházhoz térsz: mert mindenféle nemzetségeknél ehhez való megtérésekért, csak ez az igaz.

**5. Minthogy azért okossággal kell az Isten dolgában járnunk: Rom. 10. 1. a keresztyén világon az igaz okosság nem találhat, akihez bátrabban támaszkodjék az homályos és kétséges lelki dólgozból, mint ahhoz az eklézsiához, az melly 1. igaz isteni csudákkal igaznak lenni megbizonyított. 2. az melly az hithez tartozandó minden dolgokat ezerhatszázestendőktől fogva egyaránt tartott. 3. az melly az keresztyén császároknak királyok-<sup>56</sup> nak roppant templomok és klastromok épületivel megékesített. 4. az melly minden időkre, országokra és nemzetekre láthatóképpen hatott. 5. az melly a régi szent atyák idejétől fogva való minden szenteket és minden legtudósabb embereket magában foglalt. 6. az melly minden régi eretnekeket egyedül megzabolázott. 7. az melly egy fő lelkipásztort Krisztus után eleitül fogva, minden időben egymás után való szakadatlan következéssel a Szent Péter székiben mutatott. 8. az melly mindenik egyházi személynek igaz és törvényes hivatalját éppen az apostolokig elvihette. 9. az melly egyedül minden megtért pogányokat Krisztushoz hódított. 10. az melly sok rendbéli testi sanyargatásokkal a léleknek mindnekor inkább kedvezett. 11. az melly nagy világi, úri és fejedelmi állapotokat az Krisztus<sup>57</sup> szegénységével megcserélt. 12. az melly a régi szent atyák egyenlő tanításának mindenkor engedett, s a Szentírás értelmét is azoktól vette. 13. és amely eklézsia ezerhatszáz estendőktől fogva mindenkor katolika eklézsiának a szent *Kredóból* hívattatott. Ezek közül az hitbéli igazságnak ily világos jelenségi közül csak egyet sem találsz az lutterek és kálvinisták vallásában, az római eklézsiában pedig ezen jelenségeket mind egyig megtapasztalva találod, s ha mégsem követed azon római eklézsiát, nem tudom, hol az okosságod, az melly nélkül a pogányok is illetlennek tartottak cselekedni valamit. *Actor. 25. 27.* Ezeknek az igaz hitnek külső jeleivel az Isten előtt is elegendő számot adhatsz, hogy azt a régi szent hitet követted inkább, melyet a régi szent atyák mondtak, hogy apostoli hit, nem pedig azt, mely-<sup>58</sup> et apostolinak mondott Lutter és Kálvinus, akik csak minapiban ő maguktól származtak, sem Szentírásbéli igaz magyarázattal, sem szent étellel, sem isteni csudákkal nem állatván a dólgozat, mint nem igaz apostolok: *Hebr. 2. 4.* jaj azért mindennek, aki nem tér meg a római hitre, amely egyedül az ördögöket úzi, s azért egyedül az római hit az Istennek országa. *Luc. 11. 20.***

<sup>162</sup> Stapletonus de Admirandis. Lib. I. cap. 3.

<sup>163</sup> Contra Luciferianos in fine.

<sup>164</sup> [úgymond]

<sup>165</sup> [Ha Kurva az anyád; (amint az újítók a régi szent eklézsia felől rebesgetnek) *nem igaz gyermek, nem igaz Keresztyén vagy.*]

## Harmadik kérdés.

*A pápisták ellenkeznek-e a Szentírással, avagy inkább a lutherok és kálvinisták?*

## Első része.

1. Két **költés**,<sup>166</sup> mint valami két sarkon fordul meg az egész<sup>59</sup> lutherok és kálvinisták vallása. **ELSŐ költés**, hogy a pápisták elhagyják, egyem, a Szentírást és csak a pápa végezését követik.<sup>167</sup> **MÁSİK költés**, hogy az lutherok és kálvinisták csak azt tartják, úgymond, ami a Szentírásban van.<sup>168</sup>

2. **De** hogy a pápák végezéséért elhagynák a Szentírást az pápisták, oly temérdek hazugság, mely temérdek az Gratianus nagy könyvei, kikben az pápák megátkozzák, valaki a Szentírás ellen csak legkisebb dologot is tanítana.<sup>169</sup> Mindazáltal valamint az ördög a Szentírással késértette Krisztust avégre, hogy a **templom tetejéről**<sup>170</sup> letvetné magát; noha a Szentírás távul járt attúl:<sup>171</sup> így a lutherok is és kálvinisták, a ré-<sup>60</sup> gi szent pápista hitben valókat,<sup>172</sup> oly Szentírással késértik, amely távul jár attúl, amire csigázzák.<sup>173</sup> **Többi között a szentek segítsége ellen azt mondják:**<sup>174</sup> *Egy a Közbenjáró Krisztus*. De az több ehhez való ígéret **eldugják;**<sup>175</sup> mondván Szent Pál: *Egy a Közbenjáró Krisztus, ki önnön magát adta mindenekért váltságul.*<sup>176</sup>

3. Soha pedig semmi szentet nem mondtunk eddig, hogy érettünk váltságul adta volna magát, az egy Krisztuson kívül: hanem, hallván azt Krisztus urunktól<sup>177</sup> hogy az elkárhozott lélek is imádkozott pokolban a világonvalókért; úgy hisszük, hogy a mennyországban lévő lelkeknek nagyobb hatalmak és szeretetek van: az mint alább bővebben megállatjuk ezen dologot a Szentírásból.<sup>178</sup> Valamint azért a szentek se-<sup>61</sup> gétsége ellen, a Krisztust késértő **Sátán**<sup>179</sup> módjára a Szentírás bötűjét **nem igazán**<sup>180</sup> vetik ellenünk a lutherok és kálvinisták: úgy a több hitbéli dolgainban is csak hamis fogással **mondják,**<sup>181</sup> **hogy elhadnók a Szentírást: hanem ha a Szentírásból kitörlötték volna, hogy az Anyaszentegyház erős oszlopa az igazságnak, 1. Tim. 3. 15. Hogy az Isten parancsolati nem nehezek, 1. Joan. 5. 3. Hogy cselekedetből igazítatik meg az ember és nem csak a hitből, Jaco. 2. 24. Hogy jó húst nem enni, Rom. 14. 21. Hogy jó a nőilenekek úgy maradni, 1. Cor. 7. 8. Ezeret ilyent hitünkbeli dolgaink megbizonyítására való adhatunk a Szentírásból, adunk is eleget ez 3-dik kérdésben, mégis nagy szemtelenül fogják ránk, mintha mi hadnók el az Szentírást, holott ő magok a luther és kálvinista tanítók valójában elhagyják egy-két Szentírás-<sup>62</sup> béli homályos szóért elhagyván az imént említett szép, világos Szentírásokat, mert úgymond *hit által igazul meg az ember, a törvény cselekedeti nélkül, Rom. 3. 28.* ezt csak a zsidók törvényéről mondván Szent Pál, a lutherista és kálvinista tanítók pedig a **Krisztus törvényére csigázzák, és hogy inkább megcsalhassák a szegény községet, nem merték a Szent Jakab szavait a magyar Bibliájokban úgy írni, amint a görögben****

<sup>166</sup> [fogáson]

<sup>167</sup> Lib. Concord. de Eccle. fol. 130.; Calv. Lib. 4. c. 7. n. 27.

<sup>168</sup> Supra. Quaest. I. §. 1. n. 8.

<sup>169</sup> Causa II. Quaest. 3. Can. 93. & 97. Causa. 25. Quaest. I. Can. 6. & 7.

<sup>170</sup> [toronyról]

<sup>171</sup> Matth. 4. 6.

<sup>172</sup> [az ördög modgyára]

<sup>173</sup> Aug. Tom. 7. Lib. 2. cont. Petilian. cap. 49.

<sup>174</sup> [mondván, a többi között, a szentek segítsége ellen]

<sup>175</sup> [ellopják]

<sup>176</sup> 1. Tim. 2. 5. & 6.

<sup>177</sup> Luc. 16. 28.

<sup>178</sup> Infra cap. 2. num. 16. & 17.

<sup>179</sup> [ördög]

<sup>180</sup> [hamisan]

<sup>181</sup> [ostromolják; amint az második rész megmutatja. És így, temérdek hazugság, hogy az pápisták elhagynák a Szentírást.]

és a deákban vannak; hanem csalárdul azt tötték a Károlyi és Molnár fordításában, hogy *cselekedetből ismértetik az ember igaznak lenni*, holott nam úgy vagyott ott, hogy *ismértetik*, hanem, hogy *cselekedetből igazul meg az ember*, de ők csak ismértetésre csigázzák, s úgy is hiszik az hamis magyarázás és hamis fordítás után a lutterek és kálvinisták, hogy az *cselekedetből nem igazul meg az ember*, hanem csak külsőképpen ismerszik abból, hogy igaz. S a Szentírásnak ily vesztegetői lévén, micsoda lelkiismérettel mondhatják<sup>182</sup> a lutterek és kálvinisták<sup>183</sup> hogy ők csak azt tartanák, ami a Szentírásban **vagyott?**<sup>184</sup> **holott** amennyi ellenünk való cikkelyi vannak az luttérista és kálvinista vallásnak,<sup>185</sup> azoknak a cikkelyeknek csak egyikét sem találják a Szentírásban; hanem a közönséges keresztyén anyaszentegyháznak magyarázata ellen a magok tetszésekhöz szabják azokat az írásokat, az kikben egy-két betűt találnak szájok izíre való az lutterek és kálvinisták, valamint az régi eretnekek.<sup>186</sup>

4. Így *Sabellius* eretnek is, Krisztus születése után 260-dik esztendőben a Szentháromságot megtagadá amaz bötükért:<sup>187</sup> *Én és az Atya egy vagyunk*. Minthogy ezt az írást nem a közönséges ke-<sup>64</sup> resztyén anyaszentegyház értelme szerént vötte **amaz közönséges mondás ellen is, medio tutissimus ibis**. De a tévelygők szokása az is, hogy akárminek is az értelmét nem a közepi aránt veszik, hanem az egyik végső határból csak hamar a másik végső határba szöknek, így midőn a bálvány képekről parancsol az Isten, hogy olyat ne csináljunk, ők ezen parancsolatnak az értelmét éppen az utolsó határig vonják, mondván, hogy bálványon kívül is semminémű képet ne csináljunk, holott az Isten maga is bálványon kívül való képet csinált: *Luc. 3. 22.* másokkal is csináltatott: *Exod. 25. 18.* Így *Arrius* eretnek is,<sup>188</sup> amaz ígéket, *Joan. 14. 21.* az *Atya nagyobb nálamnál*, éppen végső határig vonta, mintha a Krisztusban semmi más nem lehetett volna, amire nézve egyenlő lehetne az Atyával, holott a zsidók is megvallották, hogy az<sup>65</sup> Istenségre nézve Mennyei Szent Atyával egyenlőnek tartotta magát a Krisztus. *Joan. 5. 18.*

5. Ilyen gonoszúl cselekesznek akik az anyaszentegyház értelmétől eltávozván csak az ő magok szédelgető gondolatját követik, miképpen *Pelagius* is az eredendő bünt nem hitte, minthogy csak a maga feje szerént magyarázta amaz bötüket: *A fiú nem viseli az Atya hamisságát: Ezech. 18. 20.* *Novátus* eretnek is, 250-dik esztendőben, hogy csak úgy értette amint maga szerette amaz bötüket:<sup>189</sup> *Lehetetlen azoknak, akik egyszer megvilágosítottak, és ismeg elestek, viszontag megújítatni a Poenitentia által*, ezekből azt hirdette, hogy bocsánatot nem nyerhet, amely keresztyén egyszer vétkezik. *Tertullianus* írja 228-dik esztendőben,<sup>190</sup> hogy némely eretnekek a test feltámadá-<sup>66</sup> sát nem hitték; minthogy nem a közönséges anyaszentegyház értelme szerént vötték amaz bötüket: *A test nem használ semmit.*<sup>191</sup> *Aerius* eretnek is 342-dik esztendőben a húsvét innepe napját kárhoztatta; hogy csak a maga agya velejéből facsarta ki amaz bötüknek értelmét: *Mert a mi Húsvétünk a megáldoztatott Krisztus.*<sup>192</sup> *Montánus* eretnek is 181-dik esztendőben mártíromságnak tartotta, ha valaki megölte magát; a közönséges anyaszentegyház értelme

<sup>182</sup> [4. A]

<sup>183</sup> [pedig]

<sup>184</sup> [ez is annyi rétbül egybefont hazugság,]

<sup>185</sup> [mert]

<sup>186</sup> Ambros. Tom. 3. in. cap. 5. ad Tit.

<sup>187</sup> Joan. 10. 30.

<sup>188</sup> [315-dik esztendőben, a Krisztus Istenségét megtagadta; minthogy csak a maga értelmét követte amaz bötükben: *Az Atya nagyobb nálamnál. Pelagius* eretnek, 405-dik esztendőben, hogy csak a maga feje szerént magyarázta amaz bötüket. *A fiú nem viseli az Atya hamisságát*: az eredendő bünt nem hitte.]

<sup>189</sup> Hebr. 6. 4.

<sup>190</sup> De Resurrect. c. 37.

<sup>191</sup> Joan. 6. 64.

<sup>192</sup> 1. Cor. 5. 7.

ellen magyarázván amaz bötüket: *Aki Lelkét elveszti értem, megtalálja azt.*<sup>193</sup> *Jakab* eretnek 1314-dik **esztendőben**<sup>194</sup> a keresztelendő gyermekeket tüzes vassal süttette meg a keresztség előtt, hogy csak maga szerént magyarázta amaz bötüket: *Ő megkeresztel titeket Szent Lélekkel, és tűzzel.*<sup>195</sup> *Waldus* eretnek 1170-dik esztendőben a Szent-<sup>67</sup> írásnak hamis értelméből azt hitte; hogy az egy *Miatyánkon* kívül minden más imádság kárhozatos.<sup>196</sup> *Wicleff* eretnek 1380-dik esztendőben a Szentírásnak nem igaz magyarázatjából azt vallotta,<sup>197</sup> hogy a férfiú, egy testvér atyafiát elveheti feleségül. *Hussz* eretnek 1407-dik esztendőben a Szentírásnak nem helyes fejtegetéséből, azt hirdette;<sup>198</sup> hogy a római pápa Krisztusnak igaz helytartója, amikor szent életű, ha pedig nem olyan, akkor nem pásztor, hanem ördög, úgymond, a Krisztus szava ellen.<sup>199</sup>

6. Ezek az eretnekek<sup>200</sup> **húrján pendülvén Lutter Márton is nem az közép úton jára amaz Szentírás bötűjére nézve, nevedjetek és sokasodjatok, Gen. 1. 28. s arról az első üdőrül, amikor csak két ember vólt e világon elnyargalván az mosta-<sup>68</sup> ni időkig és annak a két embernek mondott ígét az mostani sok *millio* emberekre magyarázza, Tom. 5. Lat. Wit. 1554. Sterm. de Martin. holott Szent Pál világosan mondja, hogy aki férjnek nem adja lányát, jobban cselekszik: 1. Cor. 7. 38. S ily világos Szentírás szavait csak falba rúgja az eretnekség az ő maga hamis magyarázatjéért, kit Szentírásnak nevez itt is, más cikkelyben is. Hasonlóképpen Kálvinus János is amaz szókra nézve: Rom. 9. 18. Isten, akit akar, megkeményíti, nem akarván közép úton járni, mindenféle megkeményítésre magyarázza, és azt vallja: Inst. lib. 1. 6. 18. n. 1. & 2. hogy valami gonoszt cselekszik a tolvaj, lopó, parázna, Sátán, azt mind az Isten így akarta, úgymond, és ő maga az Isten kormányos azokban. Holott nyilván vagon a Szentírásban: *hogy az Isten nem akarója a gonoszságnak. Ps. 5. 5.* Ily világos<sup>69</sup> Szentírás ellen az homályos szókat így csigázzák az ő tulajdon vallások minden cikkelyeiben a lutter és kálvinista tanítók, mégis a szegény együgyűek előtt mind azt mondják, hogy ők csak a tiszta Szentírást követik. Ezaránt meg nem gondolván a szegény község, hogy a Szentírás nem Szentírás igaz értelme nélkül. 2. Pet. 3. 11. 2. Cor. 2. 6. Mely dologhoz így szólhatunk: Valaki az anyaszentegyháztúl a Szentírásnak a**

<sup>193</sup> Matt. 16. 25.

<sup>194</sup> [ben]

<sup>195</sup> Matth. 3. 11. Luc. 3. 16.

<sup>196</sup> Prate. Verb. Pauper. de Lugd.

<sup>197</sup> Concil. Constantiens. Sess. 8.

<sup>198</sup> Sander n. 170.

<sup>199</sup> Matth. 23. 2. & 3.

<sup>200</sup> [ily nagy éktelelenségeket követvén, mégis a szájokkal mind azt pöngették, hogy ők csak a Szentírást követik: holott csak a magok hamis értelmét követték. Mert a Szentírásnak csak a bötűje, nem Szentírás, hanem veszedelem halál, és minden tévelygésre kapunyitás. De a bötü együtt az igaz magyarázattal az igazán való Szentírás: amely igaz magyarázat nem származik csak kinek-kinek maga tetszése és vélekedése szerént való fejtegetésből; mert úgy semmi egység nem lehetne a keresztyénségben; amint nincs is a lutterekben és kálvinistákban ezen okért. 7. Nem is lenne eretnek e világon, ha a Szentírást, kinek-kinek maga értelme szerént szabad vólta magyarázni: mert minden eretnek Lutterrel és Kálvinussal együtt beveszi ugyan a Szentírás bötűjét; de azt csak a maga feje szerént magyarázza. Ha azért szabad akár mint magyarázni a Szentírást; egy eretnek sem léssen, a Szent Pál szava ellen; aki, szükségesnek mondja az eretnekséget, avagy az hasonlást; hogy az igaz hívek megismérteszenek; noha, *jaj annak, aki által léssen*, és aki követi. Ez pedig az eretnekség, avagy a keresztyének közt való hasonlást, másból nem származik, hanem csak a Szentírásnak akárki tulajdon tetszése szerént való magyarázásából. 8. Azért, valamint kárhozatos az eretnekség; oly kárhozatos a Szentírást akárkinek csak maga feje szerént magyarázni: amint az régi eretnekek magyaráztak; és a mostaniak is, úgy mint a lutterek és kálvinisták magyarázzák, csak a magok tetszése szerint. Tehát nem a Szentírást, hanem a magok tetszésit követik; minthogy a Szentírás az igaz értelemben áll. Az mely igaz értelem és a Szentírásnak igaz magyarázatja, az egész anyaszentegyháznak, és egybegyült Krisztus híveinek tetszéséből származik: mert Krisztus Urunk is az eklézsiához igazítja a versengőket, úgymint az igazság oszlopához; amint bőven megmutattuk ez előtt. *Supra Quaest. 1. § 3. num. 4. Quaest. 2. cap. 4. num. 2. & 3. 9.* És az mely eklézsiától bizonyosan vöttük, hogy az mostani Szentírások nem költött dolgok; azon eklézsiától kell a Szentírásnak igaz magyarázatját is vennünk: minthogy a Szentírás, nem Szentírás, igaz értelmé nélkül.]

betűjét veszi, és nem együtt az értelmét is; annál nincs Szentírás.<sup>201</sup> De a lutherok és kálvinisták az anyaszentegyháztól vették a Szentírás betűjét (**mástól nem is vehették bizonyosan, *August. de utilit. creden. c. 14.***), és nem együtt vették az Szentírás értelmét is **azon eklézsiától**. Tehát a lutheroknak és kálvinistáknak nincs Szentírások. Az az: egy sincs a Szent-<sup>70</sup> írásban azokból, amiket ellenünk vallanak; hanem mind azokat<sup>202</sup> (a régi eretnekek módjára) **csak** a Szentírásnak, egy-két betűjéből satúlták ki az közönséges anyaszentegyháznak értelme ellen, és így nem a Szentírást, hanem csak a magok értelmét követik, s a magok értelmének hisznek, nem a Szentírásnak<sup>203</sup> a luther és kálvinista tanítók; és a magok értelmét Szentírásnak teszik, azaz: a farkasnak bárány ruhát adnak;<sup>204</sup> a Sátánt angyali ábrázatban öltöztetik,<sup>205</sup> és a Szentírás betűjének méze alatt mérget adnak a községnek, mikor csak a magok értelmét adják az régi eretnekek módjára.<sup>206</sup> Nem igaz hát, hogy a lutherok és kálvinisták csupán csak a Szentírást követnék; holott semmi sincs a Szentírásban azokból, amiket ellenünk vallanak. Sőt inkább, azon lutherok és kálvinisták nyilván ellene vannak a Szentírásnak, amint az *Harmadik kérdésnek a Második része* megmutatja.

Második része  
az Harmadik kérdésnek;

Az<sup>207</sup> pápisták ellenkeznek-e a Szentírással, avagy inkább a lutherok és kálvinisták? Ennek már itt igényesen megfelelnünk: amely feleletből kitetszik mindjárt, melyik az igaz és üdvösséges hit. Mert, amint szól Szent János,<sup>208</sup> *Valaki eltávozik a Krisztus tudományától, avagy a Szentírástól, nincs annak Istene*; nem hogy igaz hiti volna. Tudni kell pedig, hogy kétféle a Szentírás; egyik, akit nehéz megérteni, és akit a magok veszedelmére eltekernek a tudatlanok.<sup>209</sup> Másik, aki világos és igyenes értelmű Szentírás, noha ilyenben is<sup>72</sup> annyira bírta az eklézsia értelmére az Isten a Szentírást, hogyha külsőképpen látszik is ellenünk szóllani azon Szentírás, mégis az eklézsia értelmén bátran megállhatunk, amint a lutherok és kálvinisták is azon eklézsia értelmén állhatnak meg, ha jól akarják az vasárnapi ülés dőlőgára, és a vérnek s fülva holt állatoknak megételére nézve, mivel ebben a külső betű szerént világosan ellenünk szól a Szentírás, hogy a szombatot örökösül megüljük, s a fülva holt állatot és vért szükségképpen meg ne együk: *Actor. 15. 20. & 29. Actor. 21. 25. Exod. 31. 16. Gen. 2. 2. Exod. 20. 8. Num. 28. 11. Jerem. 17. 21.* Azért a vallásoddal is ellenkezőnek találod a Szentírást, ha az eklézsia értelmén kívül jársz, amely eklézsia, úgy mint igazságnak

<sup>201</sup> Aug. Epist. 222. ad. Consent.

<sup>202</sup> [csak]

<sup>203</sup> [10. Pédának okáért: Lutter Márton orcátlan szemtelenséggel azt tanítja hogy a férfiú és asszony szinte úgy nem lehet egymás nélkül, mint étel, ital és álm nélkül. És, ha kérded; Szentírásban vagy-e ez? Igen-is abban, úgymond; mert az első szüléinknek monda Isten: *nevedjetek, és sokasodjatok*. Szent az ige; de szemtelen és Istentelen a Lutter magyarázatja; mely csak a maga fajtalan elméjéből fakadott, nem a közönséges anyaszentegyház értelméből. De a lutherok több vallása is csak így vagy a Szentírásban. 11. Kálvinus János is, hogy a maga fűrt feje szerént magyarázta amaz igéket: *az Isten könyörül akin akar, és megkeményíti akit akar*: ezekből azt vallja, hogy valami gonoszt cselekszik a parázna, a tolvaj, a lopó és a Sátán; mind azokat az gonoszságokat az Isten parancsolja, úgymond, és maga az Isten a kormányos azokban. Elhitem, hogy ezzel szépitene, ha lehetne amaz ocsmány férfiúval való paráznaságát Kálvinus, akiért Noviodúnomban a hátát megsütötték: De héjában; mert, ez az Isten akaratjáról való iszonyú káromkodás, nem a Szentírásban vagy; hanem csak a Szentírás csigázó Kálvinus műhelyéből származott: valamint a több ellenünk való dolgai az kálvinista vallásnak. 12. És így]

<sup>204</sup> Matth. 7. 15.

<sup>205</sup> 2. Cor. 11. 14.

<sup>206</sup> Supra num. 5.

<sup>207</sup> [Hogy]

<sup>208</sup> 2. Joan. v. 9.

<sup>209</sup> 2. Petr. 3. 16. [és az eretnekek; amint már megmutattuk; s tovább is megmutatjuk.]

oszlopa, *1. Tim. 3. 15.* ha azokban rendelést tehetett, amelyek ellen külső beütéssel világosan <sup>73</sup> szól a Szentírás, inkább tehetett rendelést azokban is, amelyek ellen csak csigázva vonjátok a Szentírást lutterek és kálvinisták. De most azokról nem szólunk, hanem csak ez világos értelmű Szentírásról, s azt mondjuk: *2. Joan. v. 9.*<sup>210</sup> Valaki a világos értelmű Szentírással nyilván ellenkezik, annak Istene nincsen. De a lutterek és kálvinisták a világos Szentírással nyilván ellenkeznek, amint ezennel megmutatjuk. Tehát a luttér és kálvinista vallásnak sem Istene, sem igazsága nincsen.

I. Mert világos szóval mondja a Szentírás: *Ez az Isteni szeretet, hogy az ő Parancsolatit megőrizzük; és az parancsolati nem nehezek.*<sup>211</sup> De ezzel az Isten szavával a lutterek és kálvinisták nyilván ellenkeznek; mondván: *Oly nehezek az Isten Parancsolati,* <sup>74</sup> *hogy azokat lehetetlen megtartani.*<sup>212</sup> De itt is (amint odaföl megmutattuk, fol 64.) az végső határig szöknek az közép útról, mintha teljes szívből nem lehetne az Istent szeretni, hanem ha úgy szeretjük e földön, valamint az idvözültek a mennyországban, holott Krisztusunk, *Matth. 10. 27.* másképpen magyarázza azt az Isteni szeretetet, melyet kíván itt tőlünk, végbe is vihetni Istennek segítségével: *Philip. 4. 13.* Az következő cikkelyekben is mind így szöknek a végső határig a közép útról a luttér és kálvinista tanítók az római anyaszentegyháznak bölcs és Istenes értelmi ellen, fölötte igen ellenkezően az Szentírással, ha szájjal emlegetik is, de megvakult szívek. *Marci. 6. 25.*

II. Világosan mondja a Szentírás: *Zakariás és Erzsébet Isten előtt* <sup>75</sup> *mindketten igazak valának.*<sup>213</sup> De ezzel is az Isten szavával a lutterek és kálvinisták világosan ellenkeznek, mondván:<sup>214</sup> *katekizmusokban, hogy egyetlen egy igaz sincs e Világon; amint az Irás szól, úgymond.*<sup>215</sup> De nem igaz, hogy ott a Szentírás szollana a Krisztus hitiben és malasztjában valókról, hanem amint Szent Mojszes<sup>216</sup> magyarázza; hogy Isten előtt senki *ő magától* nem ártatlan. Mi is úgy valljuk.<sup>217</sup>

III. Világosan mondja a Szentírás:<sup>218</sup> *Adjatok alamizsnát, és íme mindenek tiszták néktek.*<sup>219</sup> De ezzel is a lutterek és kálvinisták<sup>220</sup> világosan ellenkeznek<sup>221</sup> <sup>76</sup> mondván:<sup>222</sup> *hogy a Keresztyén Embernek*<sup>223</sup> *minden jó cselekedeti tisztátalan, mint a vérben fertezett ruha.* Az mint a zsidók megfertezett igazságiról szól Szent Isajás;<sup>224</sup> nem pedig a Krisztus hiti és malasztja által lött jó cselekedetéről.<sup>225</sup>

IV. Nyilván mondja a Szentírás:<sup>226</sup> *Isten itélet napján megfizet kinek-kinek az ő cselekedeti szerént: örök életet a jó cselekedetért.*<sup>227</sup> De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Nem fizet akkor az Isten senkinek cselekedeti szerént; mert a jó cselekedet nem hasznos az idvösségre.* *Luth. de voitio Monasticis § secundo. Calvinus in Ephes. Caput 2.*

<sup>210</sup> [Ez utolsóról szólván, Szent Jánossal mondjuk:]

<sup>211</sup> 1. Joan. 5. 3.; Matth. 19. 17.; Matth. 11. 30.; Philip 4. 13. Mar. 10. 21.

<sup>212</sup> Conf. Augustan. Corp. Doctr. Art. 6. Calv. lib. 2. c. 5. n. 6. [*Supra Quaest. X § 2. num. 1.*]

<sup>213</sup> Luc. 1. 6.; Joan. 17. 6.; Act. 13.22.; 3. Reg. 14. 8.; Isa. 38. 3.; Philip. 3. 15.; Job. 27. 6.; 4. Reg. 23. 25.

<sup>214</sup> [Nem hogy mindketten igazak voltak volna; de egyik sem volt igaz: mert]

<sup>215</sup> Rom. 3.10. & 12.; Psal. 13. 3.

<sup>216</sup> [is]

<sup>217</sup> Exod. 34. 7.; Ephes. 2. 10.

<sup>218</sup> [Krisztus urunk]

<sup>219</sup> Luc. 11. 41.; 2. Pet. 1. 10.; Philip. 2. 15.; Job. 1. 22. c. 31. 7.; Eph. 1. 4.; 1. Cor. 6. 11.

<sup>220</sup> [itt is a Krisztussal]

<sup>221</sup> Lib. Concord. In Apol. d. Dilect. Dei fol. 91.; Confess. Helvet. art. 16. fol. 35.

<sup>222</sup> [nem mindenek tiszták, hanem inkább tisztátalanok, akár alamizsnáért, akár más jó cselekedetért: mert]

<sup>223</sup> [úgymond,]

<sup>224</sup> Cap. 64. 6.

<sup>225</sup> Ephes. 5. 8. Colos. 1. 22.

<sup>226</sup> [Szent Pál]

<sup>227</sup> Rom. 2. 6.; 1. Cor. 3. 8.; 2. Cor. 5. 10. Isa. 61.3 & 7.; Jer. 31. 16.; Matth. 5. 12.; Matth. 10. 8.; Matth. 16. 27. c. 25. 35.; Apoc. 22. 12.

8. Ide csigázván amaz igéket; *haszontalan szolgálak vagyunk.*<sup>228</sup> De ez 77 azt teszi; hogy el lehet az Isten nálunk nélkül.<sup>229</sup> Egyéb aránt, *minden jó cselekedetre készítettett hasznos edényeknek* mond bennünket Szent Pál:<sup>230</sup> **de**<sup>231</sup> a luttér és kálvinista igen tagadja.

V. Nyilvánvaló Szentírás ez is: *A cselekedetekből igazítottat meg az Ember, és nem csak a Hitből.*<sup>232</sup> De ezzel is nyilván ellenkeznek a luttérek és kálvinisták, mondván:<sup>233</sup> **hogy semminémű cselekedetekből nem igazul meg az ember, hanem csak az hitből. Lib. Conc. Art. 4. Inst. Lib. 3. c. II. n. I. &c.** S ezt azért mondják, mert nem tudnak ám a szép isteni okosság szerént (*Rom. 12. 1.*) közép úton járni amaz két végső határ között, mondván Szent Jakab; *cselekedetből igazul meg az ember*, Szent Pál pedig mondván, *nem csele-*<sup>78</sup> *detből: Rom. 11. 6.* Itt nem kell végső határra szökni, nem kell mindenféle cselekedetről érteni, mert Szent Pál a zsidó törvényről és csupán csak az emberi erőből származott cselekedetről szól, s ebből meg nem igazulunk: Szent Jakab pedig a Krisztus érdeméért adatott isteni malasztból származó jó cselekedetről szól, s ezzel, elsőben hozzá készülünk az igazuláshoz, *Act. 10. 4.* azután nevedünk is az igazságban: *Rom. 2. 13.* úgy mint irgalmassággal, *Matth. 6. 14.* Engedelmisséggel, *Hebr. 5. 9.* másának megadásával. *Ezech. 18. 7. &c.* Láss többet ehez valót, oda föl: *fol. 62.*

VI. A Szentírás<sup>234</sup> mondja: *Félelemmel és réttegással múnkálódjatok a ti üdvösségetekért.*<sup>235</sup> 79 De a luttérek és kálvinisták azt mondják: *nem félelemmel, sem réttegással, hanem nagy bátorsággal mukálkodnak ők az üdvösségetért:* mert, kiki közülök bizonyoson elhitette magával, hogy idvözül minden kétség nélkül.<sup>236</sup> Hát így,<sup>237</sup> **falba rúgjátok a Krisztusnak amaz szavait; úgy üdvözülhetsz, ha a parancsolatokat megtartod, Matth. 19. 17. ha a Krisztus szavát fogadod, Heb. 5. 9. ha szent életet követsz, Heb. 12. 14. ha a jóban végig megmaradsz, Matth. 24. 13.** Látjátok-é, hogy az üdvösségünket há-val kell tudnunk, s azért félünk, hogy valamiképpen el ne essünk: *1. Cor. 10. 12. c. 9. 27.* s akkor szintén, ha meg nem halunk-é? azt sem tudjuk; *Matth. 25. 13.* s ilyen szent félelemmel tudgyuk, hogy Isten fiai vagyunk. *Rom. 8. 16.*<sup>80</sup>

VII. Ez is Szentírás: *Nem tudja Ember, ha szeretetre légyené méltó.*<sup>238</sup> De a luttérek és kálvinisták azt mondják: *igen is tudja:* mert kiki közülök, **elhitette magával,**<sup>239</sup> hogy Isten kedvébe vagyon: noha ezt az egész Szentírásban sem találod,<sup>240</sup> **hogy felőled, az te tulajdon személyedről mondaná azt a Szentírás, hanem há-val, conditioval és csak reménsséggel lehetünk arról bizonyosok, amint feljebb megmondottuk.**

VIII. Az Szentírás<sup>241</sup> nyilván mondja: *Bizodalmunk vagyon, hogy kiköltözvén a*

<sup>228</sup> Luc. 17. 10.

<sup>229</sup> Psal. 15. 2.

<sup>230</sup> 2.Tim. 2. 21.

<sup>231</sup> [noha]

<sup>232</sup> Jac. 26. 24.; Rom. 8. 24.; 1.Cor. 13. 2.; Gal. 5. 6.; Act. 10. 35. 1. Joan. 3. 14.

<sup>233</sup> Lib. Conc. Art. 4.; Inst. Lib. 3. c. 11. num. 1.&c. [*Nem a cselekedetekből, hanem csak a Hitből igazul meg az Ember.* Mert, úgymond, írva vagyon; *Az Embert Hit által állítjuk megigazulni, a törvény cselekedeti nélkül.* Nézd a Sántát, mire viszi a Szentírást, mint a régi eretnekek. Holott Szent Pál nem azt mondja, hogy a Krisztus törvénye nélkül megigazulunk; hanem, csak az zsidók törvényét küssebiti, amaz szók után mindjárt azt mondván; *Csak a Zsidóké-é az Isten?*]

<sup>234</sup> [Szent Pál]

<sup>235</sup> Philip. 2. 12.; Rom. 8. 24. c. 11. 20.; Psal. 2. 11.; Eccli. 5. 5.; 1. Cor. 4. 4. c. 10. 12. c. 9. 27. Job. 9. 28. c. 31. 23.

<sup>236</sup> Lib. Concor. Apol. §. de Justit. Cal. Lib. 4. c. 17. n. 2. &c.

<sup>237</sup> [nem kell félni, noha parancsolja a Szentírás. Hogy pedig *a Kérdóban* kiki azt vallja; *Hiszem az örök életet:* hisszük *mi is;* csak hogy az egy Isten tudja, melyikünké léssen.]

<sup>238</sup> Eccles. 9. 1.; 1. Cor. 9. 27. c. 4. 4. Preverb. 27. 1. c. 21. 2. c. 14. 12.; Jona. 3. 8. & 9., Job. 9. 11. & 21.; 1. Pet. 4. 18.

<sup>239</sup> [bizonyoson hiszi maga felől,]

<sup>240</sup> [-juk; hanem csak azt, hogy Krisztus urunk örök életet készített minékünk, és annak megnyerésére való eszközt is: de csak az Isten tudja, ki él igazán véle.]

<sup>241</sup> [Szent Pál]

testből, jelen légyünk az Istennél. Az pópistáknak is bizodalmok vagy on erről.<sup>242</sup> De a luttereknek és kálvinistáknak, nem bizodalmok, hanem <sup>81</sup> **vakmerőséggel**<sup>243</sup> megerősített tudományok vagy on az idvösségről: noha erre csak biztat az Isten **az följegyzett szent írások szerént.**

**IX. Az Szentírás**<sup>244</sup> mondja: *Hatalma vagy on embernek a maga akarátján.*<sup>245</sup> Ez ellen a lutterek és kálvinisták azt mondják:<sup>246</sup> *Nincs hatalma embernek a maga akarátján, és minden cselekedetre kételen:* mert, úgymond, írva vagy on:<sup>247</sup> **(Phil. 2. 23.) hogy mind az akarást, mind az végben vitelt az Isten cselekszi bennünk, igaz, de azzal senkit nem kételenét, hanem szabaddá hágy bennünket, hogy válasszunk benne, ha befogadjuk-é az Istennek szent malasztját, akivel tovább is jót míveljük. Josue. 24. 15.**<sup>82</sup>

**X. Nyilván mondja a Szentírás:**<sup>248</sup> *Isten minden embert idvözülni akar.*<sup>249</sup> De a lutterek és kálvinisták **itt is nyilván ellenkeznek a Szentírással**<sup>250</sup> **nem igazán értvén amaz ígék: Jákobot szerettem, Ésaut pedig gyűlöltem. Rom. 9. 13. mert a maga vétkeért gyűlöltetett meg Ésau: Rom.11. 20. így akárkinek ő magától származik veszedelme, nem az Istentől. Ose. 13. 9.**

**XI. A Szentírás**<sup>251</sup> mondja: *Tartsátok meg az Hagyományokat, amelyeket tanúttatok vagy beszéd által, vagy az mi levelünk által.*<sup>252</sup> De a luttér és kálvinista tanító azt mondja: *Ne tartsátok,*<sup>253</sup> *mert nem kell*<sup>254</sup> *semmit is hinni, ami nincs a Szentírásban.*<sup>255</sup> <sup>83</sup> **Modja**<sup>256</sup> **ugyan az Isten,**<sup>257</sup> hogy a Szentírás bötűjét meg ne tóldjuk, amint a luttér és kálvinista Biblia meg vagy on tóldva amaz mérges szókkal, (*csak*) és (*ok nélkül*)<sup>258</sup> az mely két tóldalékból a szabad élet és a sok házasságtörés származott a Szentírás rontó luttér és kálvinista vallás **után.**<sup>259</sup> **De azt sohol sem mondja a Szentírás, hogy isteni hittel nem hihetni semmit is, ami nincs a Szentírásban, hanem ellene mond éppen ezaránt a luttér és kálvinista vallásnak a Szentírás: olvasd az följobbi jegyzékeket: sőt a Szentírást sem hihetni bizonyos hittel Szentírásnak lenni, az eleven szóval kiadott íge nélkül. Lásd oda föl: fol. 11, 43, 69. Minden eleven ígét pedig emberi találmánynak mondani nagy tudatlanság. Actor. 15. 28.**<sup>84</sup>

**XII. Az Isten mondja: Aki mit akar, mutassa bé az Úrnak.**<sup>260</sup> A lutterek és

<sup>242</sup> 2. Cor. 5. 8.; Hebr. 12. 14.; 1. Jo. 3. 21.

<sup>243</sup> [bizonyos hittel]

<sup>244</sup> [Szent Pál]

<sup>245</sup> 1. Cor. 7. 37.; Gen. 4. 7.; Eccli. 15. 17.; 1. Cor. 15. 10.

<sup>246</sup> Luth. in asser. art. 36.; Cal. Lib. 1. c.18. n. 1. 2. 3.

<sup>247</sup> [Az Isten, aki mindeneket cselekszik mindeneknek. De itt is Sátán módjára veszik a Szentírást; mert azt sem mondja, hogy *csak* az Isten cselekszik mindeneket; nem is szól ott a szeretetnek cselekedetiről, hanem a csodatételekről.]

<sup>248</sup> [Szent Pál]

<sup>249</sup> 1. Timot. 2. 4.; Joan. 1. 9.; 2. Pet. 3. 9.; Ezech. 18. 23. c. 33. 11. Ose. 13. 9.; Sap. 1. 13. c. 11. 25. c. 12. 22.; Rom. 5. 12.

<sup>250</sup> [s azt mondják: *Nem akar az Isten minden embert idvözülni; minthogy némelyeket kárhozatra is rendelt;* mert úgymond írva vagy on: *Jákobot szerettem; Ésaut pedig gyűlöltem.* De nem olvassák tovább, miért vették meg az ember; tudni illik, az hitelenségért, és a maga vétkéért; az mint itt a könyv szélyin feljedzettük Szent Oséas prófétából.]

<sup>251</sup> [Szent Pál]

<sup>252</sup> 2. Tessal. 2. 14.; 1Cor. 11. 2.& 34.; 2. Joan.12.; Act. 16. 4.

<sup>253</sup> [amiket tanúttatok a beszéd által; hanem csak amiket a Levélben olvastok:]

<sup>254</sup> [úgymond]

<sup>255</sup> Confess. August. Corp. Doart. 21. de pot. Eccle. fol. 52. Item. Lib. Con. Apol. de Missa fol. 246. Cal. Lib. 1. c. 14. n. 4. Lib. 3 c. 17. n. 8.

<sup>256</sup> [Noha ezt sohol nem mondja a Szentírás; hanem csak azt,]

<sup>257</sup> Deut. 4. 2. Apo. 22. 18. Prov. 30. 6.

<sup>258</sup> Rom. 3. 28 & 20. Matth. 5. 32.

<sup>259</sup> [ban.]

<sup>260</sup> 1. Paral. 29. 5.; Lev. 23. 38.; Num.15. 3. c. 29. 39.; 2. Paral. 35. 8.; Ezech. 46. 12.; Act. 18. 18.



kálvinisták<sup>261</sup> Isten ellen azt mondják: *Ne mutasson, aki mit akar: mert semmirekellő tisztelet, úgymond, akit az Isten nem parancsol a Szentírásban.* De ezt sohúlt nem találják a Szentírásban; hanem csak azt, hogy az Istentől szabott rendtartásokhoz semmit ne adjunk olyat, amivel az isteni rendtartás felbomlanék.<sup>262</sup> **Isten parancsolatján kívül való kedves dólgot pedig ezeret is találsz a Szentírásban, még áldozatot is. Genes. 4. 4. cap. 8. 21. cap. 14. 18. Job. 1. 5. &c. Ládd azért, mely igen ellenkeznek a Szentírással a lutter és kálvinista tanítók.**<sup>85</sup>

**XIII. Az Szentírás**<sup>263</sup> mondja: hogy *az Eklézsia igazságnak Oszlopa és erős Támasza.*<sup>264</sup> **De a lutterek és kálvinisták itt is ellene állnak a Szentírásnak,**<sup>265</sup> **mondván:**<sup>266</sup> *Nem erős Támasza az igazságnak az Eklézsia; mert maga is eldőlt volt:* de a két szökött szolgál, Lutter és Kálvinus támasztották fel, úgymond.<sup>267</sup> **De ezek meg vannak hamisítva, sup. fol. 17. & c. mást nem is tudnak mondani azok a Szentírások ellen, hanem hogy az Ariánosság éppen az egész eklézsziát eltévelyítette volna, ami nem igaz: mert a napnyugati 90. püspökökkel együtt Liberius pápa elleneállott az akkori Arrianus császárnak is. Theodoret. L. 2. c. 22. Socrat. Lib. 2. c. 26. Sozom. lib. 4. c. 18. Az szent Illyés iejebéli magános és Particula-**<sup>86</sup> **ris eklézsziáról lásd Supra, fol. 21. Minthogy azért a közönséges eklézsia (nem pedig valamely tartománybéli magános gyülekezet) meg nem eshetik az hitbéli tévelygéssel, ebből így szólhatunk: a Krisztusnak közönséges látható eklézsziája nem tévelyeghet, de a lutterek és kálvinisták eklézsziája tévelyeghet az ő maguk vallása szerént: tehát lutterek és kálvinisták eklézsziája nem igaz eklézsia. Néha ugyan megvallják, hogy az eklézsia nem tévelyeghet: de ha úgy, mind igazak hát a régi eklézsia végezési.**

**XIV.** Krisztus mondja: *Pogány, aki az Anyaszentegyháznak nem enged.*<sup>268</sup> De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Nem Pogány: mert az Anyaszentegyház úgymond, senkit nem kötelezhet arra, ami nincs meg-*<sup>87</sup> *írva nyilván a Szentírásban.*<sup>269</sup> Hát a vasárnapi ülésre miért kötelez? [s] miért szabadít azon anyaszentegyház a fojtatotnak és a vérnek megételére a Szentírás betüje ellen? **Ládd erről oda föl is, fol. 72. S ha az Ó-törvény az kereszténység dólgainak példázója volt (Hebr. 10. 1.) tehát halálra méltó, aki lelki dólgoiban nem enged az eklézsia látható fejének. Deuter. 17. 12.**

**XV. Az Szentírás**<sup>270</sup> mondja: *Némely keresztyén ember üdvözül, de úgy mint tűz által az Úr napján; azaz a másvilágon.*<sup>271</sup> **De**<sup>272</sup> **ezzel is a lutterek és kálvinisták ellenkeznek, azt forgatván: Valamely helyre esik a fa, ott marad.**<sup>273</sup> <sup>88</sup> De ezt is csalárdul csigázzák a purgatórium ellen: mert az ott való lelkek nem balra, hanem jobbra estek, és Istennek malasztjában múltak ki, s abban is maradnak örökké.<sup>274</sup> **Egyébért nem is tagadják az Makkabeusok könyveit Szentírásnak lenni, hanem hogy a halottakért való imádságot nyilván állatják azon könyvek, az melyeket Szent Ágoston doktor is igaz Szentírásnak tartott, Lib. 18. Civit. c. 36. a purgatóriumot is vallotta azon szent doktor: Tom. 5. lib. 21. Civit. c. 24. Lib. 9. Confess. c. 12. & 13. sok egyéb helyekben is. Mi egyezünk hát a**

<sup>261</sup> Lib. Concord. art. II. Cal. lib. 4. c. 10. num. 30.

<sup>262</sup> Deuter. 12. 32.; Matth. 15. 9. & 6.

<sup>263</sup> [Szent Pál]

<sup>264</sup> 1. Tim. 3. 15.; Mat. 16. 18.; Joan. 14. 16. c. 16.13.; Isa. 59. 21.; Ose. 19. 20. &c. Supra. fol. 16.

<sup>265</sup> [Szent Pálnak]

<sup>266</sup> [s azt mondják]

<sup>267</sup> Luth. praf. Tomi. 1. Lat. 1545. Cal. Lib. 4. c. 11. n. 5.

<sup>268</sup> Matth. 16. 19. c. 18. 17.; Luc. 10. 16.; Joan. 21. 15.; Heb. 13. 17.

<sup>269</sup> Lutth. Libro. contra Reg. Ang. fol. 371. & 369.; Cal. Lib. 4. c. 10. n. 5. 7. 8.

<sup>270</sup> [Szent Pál]

<sup>271</sup> 1. Cor. 3. 15. c. 15. 29.; Matt. 12. 32. c. 5. 26.; Phil. 2. 10.; 1. Joan. 5. 16.; Apoc. 5. 13.; 2. Mach. 12. 46.

<sup>272</sup> [De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Senki sem üdvözül a Tűz által a Másvilágon: mert az a tűz, purgatórium tüze volna; amely úgymond, merő ördögség; minthogy írva vagon:]*

<sup>273</sup> Eccles. 11. 3.

<sup>274</sup> 2. Machab. 12. 45.

Szentírással, azt úgy értvén, amint az első ötszáz esztendőkből értették: de a lutterek és kálvinisták ellenkeznek azon Szentírással, azért nincs is Istenek. *Sup. fol. 71. & 43.*

**XVI. Az Szentírás nyilván**<sup>275</sup> mondja: *Malaszt néktek és bé-<sup>90</sup> kesség az Istentől, és az hét Lelkektől, melyek az ő Királyi székeinek előtte vannak.*<sup>276</sup> De a lutterek és kálvinisták **mind ennyi Szentírások ellen**<sup>277</sup> azt mondják: *Sem malaszt sem békesség azoktól az Lelkektől, melyek már az Isten királyi székeinek előtte vannak:* mivel azok senkit nem segíthetnek, úgymond:<sup>278</sup> **szájok izire csigázzván amaz ígéket,**<sup>279</sup> *átkozott, aki az emberben bízik. Hát nem átkozottak-é azok is, akik a Szentírást megcsönkítják?<sup>280</sup> mert a feljegyzett helyben Szent Jeremiás így szól; *átkozott, aki az emberben bízik és akinek az Úrtól eltávozik a szíve.* Nem távozik pedig el annak, aki az szenteket arra kéri,<sup>90</sup> hogy az Úr Isten előtt támadjanak mellette: hanem ha Szent Pál is eltávozott volna az Istentől, mikor a Szent Lélek szereteti által a rómaiakat arra kérte, hogy az Istenhez imátkozzanak érte.<sup>281</sup> Csak ily tekerzősök a több ellenvetések is: mert a szentek, csak oly *Közbenjárók*, mint Mojszes;<sup>282</sup> nem, mint ő maga a Krisztus;<sup>283</sup> és csak oly *Fondámentomok*, kiknek főbbike a Krisztus.<sup>284</sup> Nem is szabad imádni őket: amiről az angyal eltiltá Szent Jánost;<sup>285</sup> Szent Pétert, Corneliust;<sup>286</sup> Szent Pál a Lystraiakat:<sup>287</sup> de amikor másképpen a lábaihoz borúltak, nem bánta Szent Pál.<sup>288</sup> **Lásd oda föl többet ehhez valót. fol 60.***

**XVII. Az Szentírás**<sup>289</sup> mondja: *hogy a Dicsőült Szentek nagy szóval kiáltanak vala: Uram, med-<sup>91</sup> dig nem állasz bosszút a mi vérünkért azokon, akik a földön laknak.*<sup>290</sup> De a lutterek és kálvinisták **itt is** a Szentírásnak ellene állnak, s azt mondják: *Nem hogy kiáltanának a megholt Szentek azok felől, akik a földön laknak; de nem is tudnak, úgymond, semmit is az Halottak:* amint a lutterek és kálvinisták halottairól szól a Szentírás, *hogy semmit nem tudnak, akik pokolban vannak:*<sup>291</sup> amint a világi fejedelmeknek is *minden gondolatjok elvész, amikor a földbe térnek.*<sup>292</sup> De a szentek gondolati *az Felséges Istennél vannak:*<sup>293</sup> emlékezhetnek hát felőlünk: *Hogy pedig azt<sup>92</sup> vetik ellenünk, Ábrahám nem tudott minket:*<sup>294</sup> a Sátán módjára elharapnak itt is az ígékben, amelyek így vannak: *Úr Isten, Te vagy a mi atyánk, és Ábrahám nem tudott minket, és Izrael nem ismert minket: Te vagy Uram a mi Atyánk.* azaz: nem Ábrahám az atyjok, mert ezer esztendővel volt előttök; **s akkor** nem is ismérte őket. Egyébaránt, tudta Ábrahám, a világi dologokat.<sup>295</sup> Noha a

<sup>275</sup> [Szent János evangelista]

<sup>276</sup> Apoc. 1. 4. c. 5. 8.; Exod. 32. 13.; Dan. 3. 35.; 2. Paral. 6. 42.; Bar. 3. 4.; Gen. 48. 16. c. 20. 7.; Job. 5. 1.; Cap. 33. 23. c. 42. 8.; 2. Machab. 15. 12.; 3. Reg. 11. 12.; Luc. 7. 4. & c.

<sup>277</sup> [szembe szöknek Szent Jánossal, s]

<sup>278</sup> Erit. Catech. Luter. c. 3. de Orat. Domini.; Cal. Lib. 3. c. 20. num. 21. [mert írva vagyon;]

<sup>279</sup> Jer. 17. 5.

<sup>280</sup> [De átkozottak azok is, akik a Szentírást csonkán vetik elő;]

<sup>281</sup> Rom. 15. 30.

<sup>282</sup> Gal. 3. 19.

<sup>283</sup> 1. Tim. 2. 5. & 6.

<sup>284</sup> Ephes. 2. 20.; Apo. 21. 14.; 1. Cor. 3. 11.

<sup>285</sup> Apoc. 22. 8.

<sup>286</sup> Act. 10. 26.

<sup>287</sup> Act. 14. 14.

<sup>288</sup> Act. 16. 29.

<sup>289</sup> [Szent János]

<sup>290</sup> Apoc. 6. 10.; 1. Cor. 14. 16.; cum Apoc. 5. 13. & 14. Joan. 5. 45.; Apoc. 5. 10.; 4. Reg. 5. 26.; 1. Reg. 28. 15.; Luc. 16. 25.; Luc. 9. 30.; Act. 7. 55.; Sap. 3. 1.; 4. Reg. 6. 12.; 2. Mach 15. 14.; 1. Reg. 28. 15.; Eccli. 46. 23.; 2. Paral. 21. 12. cum 4. Reg. 2. 11. & c. 3. 1.

<sup>291</sup> Eccles. 9. 5. & 10.

<sup>292</sup> Psal. 145. 3. & 4.

<sup>293</sup> Sap. 5. 16.

<sup>294</sup> Isa. 63. 26.

<sup>295</sup> Luc. 16. 25.

hamisaknak Krisztusunk is mondja: *Nem tudlak titeket.*<sup>296</sup> **Azért is, ha közép úton nem jársz, hanem a végső határra szököl az lutterek és kálvinisták módjára, úgy értheted káromlás képpen, mintha tudatlan volna a Krisztus, aki mindeneknek tudója, mindeneket meg is jelent az ő barátinak. *Joan 15. 15.***

**XVIII.** Szent Pál mondja: *Verem a testemet, és „szolgálat alá vetem.”*<sup>297</sup> De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Nem verik őket;* mert elég, ha Krisztus szenvedett értek: minthogy az örök boldogságot Isten ajándékának és kegyelmének nevezi, úgymond a Szentírás.<sup>298</sup> De itt is csalárdul nyúlnak a Szentíráshoz, csalárdul is veszik az Isten ajándékát és kegyelmét; amely ingyen adatik ugyan, de avégre, hogy üres ne legyen bennünk,<sup>299</sup> hanem hogy a Krisztussal együtt szenvedjünk mi is, hogy meg is dicsőíttessünk véle;<sup>300</sup> aki érdemessé teszi a mi szenvedésünket: egyébként érdemetlenek.<sup>301</sup>

**XIX. Az Szentírás**<sup>302</sup> mondja: *Jó húst nem enni.*<sup>303</sup> <sup>94</sup> De a lutterek szombaton s egyéb böjt napokon, a kálvinisták pénteken is azt mondják: *Jobb megenni:* mert úgymond, írva vagyon: *Mindent, mit a mézsárszékben árúlnak, megegyétek.*<sup>304</sup> Ennél csalárdabbul a pokolbéli Sátán sem nyúlhatna a Szentíráshoz: mert egy az, hogy itt, csak *a Bálványoknak áldoztatott állatok húsáról* szól a Szentírás:<sup>305</sup> más az; nem is mondja, hogy mindent megegyünk *mindenkor;*<sup>306</sup> hanem a Szentírásként, **hogy** egyik napot a másiktól megválasszuk.<sup>307</sup> Ebben azért a kálvinistáknál valamennyire ostobábbak a lutterek, megböjtölvén a pénteket, s nem a szombatot is: mert az Isten az anyaszentegyház által szintén úgy rendelte böjtnek a szombatot és a több böjt napokat, valamint a pénteket.<sup>308</sup> <sup>95</sup> **A hús sem tiltatik úgy,**<sup>309</sup> mintha magában rossz volna; mert *Istennek minden teremtett állatja jó mindenkor ő magában;*<sup>310</sup> de igaz lelki ismertetben nem mindenkor jó.<sup>311</sup>

**XX. A Szentírás**<sup>312</sup> nyilván mondja: *Akinek felesége nincsen, ne keressen feleséget:*<sup>313</sup> *mert a ki feleség nélkül vagyon, szorgalmatos az Isten dolgaira; aki pedig feleséggel vagyon, szorgalmatos a Világi dolgokra.*<sup>314</sup> *Azért jobban cselekszik, aki leányát nem adja férnek.*<sup>315</sup> *És az özvegy boldogabb, ha fér nélkül marad.*<sup>316</sup> *És jó a nőteleneknek, ha úgy maradnak.*<sup>317</sup> Ezek mind a Szentlélek mondási. De mégis a lutterek és kálvinisták ezek **a Szentírások** ellen azt mondják: *Nem jó a Nőteleneknek, ha „úgy maradnak:* mert, úgymond, lehetetlen feleség nélkül élni;<sup>318</sup> az Isten rendelése és parancsolatja ellen való is, egyem. De halljad Szent Pált, aki a házasság dólgarul azt mondja, hogy *engedelem szerint*

<sup>296</sup> Luc. 13. 27.

<sup>297</sup> 1. Cor. 9. 27.; 2. Cor. 4. 10. c. 5. 10. c. 11. 27.; 1. Petri 2. 21.; Luc. 9. 23.; Colos. 1. 24.; Joel. 2. 12.

<sup>298</sup> Rom. 3. 24. c. 6. 23. c. 11. 6.

<sup>299</sup> 1. Cor. 15. 10.

<sup>300</sup> Rom. 8. 17.

<sup>301</sup> Rom. 8. 18.

<sup>302</sup> [Szent Pál]

<sup>303</sup> Rom. 14. 21.; 1. Cor. 8. 13.; Proverb. 23. 20.; Dan. 10. 3.

<sup>304</sup> 1. Cor. 10. 25.

<sup>305</sup> 1. Cor. 10. 28.

<sup>306</sup> Luc. 10. 7. & 8.

<sup>307</sup> Judith. c. 8. 6. c. 10. 5. c. 12. 2.; Act. 27. 9.

<sup>308</sup> Act. 15. 41.; Matth. 23. 3.; Act. 20. 28.; Luc. 10. 16.; Heb. 13. 17.; Deut. 17. 10.; Aug. de unit. Eccles. c. 22.

<sup>309</sup> [amely pénteken nem is tiltja az *étkeket* azon anyaszentegyház; mert mi is, ugyan eszünk azért pénteken is: a húst sem tiltja úgy]

<sup>310</sup> 1. Tim. 4. 4.; Matth. 15. 11.

<sup>311</sup> 1. Cor. 10. 28.; Act. 15. 29.

<sup>312</sup> [Szent Pál]

<sup>313</sup> 1. Cor. 7. 25.

<sup>314</sup> Versu. 32.

<sup>315</sup> Versu. 38.

<sup>316</sup> Versu. 40.

<sup>317</sup> Versu. 8.

<sup>318</sup> Lib. Concord. Corp. Doct. art. 21.

vagyon, *nem parancsolat szerént*.<sup>319</sup> Az Isten is, nem a nőteleneknek mondja, hogy *szaporodjanak*, hanem az házásoknak; azt is csak áldásképpen.<sup>320</sup> A püspöknek is egy feleségű férfiúnak kell lenni oly formán, amint azon levelében maga magyarázza Szent Pál; egy feleségűnek azt mondván, akinek csak egy felesége volt:<sup>321</sup> valamint *az özvegy is, olyan választassék*, úgymond, *akinek csak egy Ura volt*.<sup>322</sup> Akik pedig meg nem tartóztatják magokat,<sup>323</sup> meg sem kötelezték magokat a tiszta életre a mennyországért;<sup>324</sup> azoknak <sup>97</sup> mondjuk Szent Pállal: *jobb megházasulni, hogy sem égni*.<sup>325</sup> **S ezaránt is ha közép úton nem jársz, hanem a végső határig szököl és mindenféle ember felől érted, hogy jobb néki megházasulni, hogy sem égni, tehát valamennyi házias ember távul jár feleségétől, mind annyszer újólag megházasodhatik valahányszor a testi kísérteteket érzi, mint hogy *jobb megházasulni, hogy sem égni*. Ládd-é, hogy azokról szól, akik nincsenek megkötelezve. Rom. 7. 3. A Bóldogságos Szűz Máriának is a szűz életre való kötelezését nyilván kijelentette Szent Ágoston amaz szent igékből: *mint léssen ez, mert férfiat nem ismerék: Luc. 1. 34.* mert ím már eljegyzett lévén ismerhetett volna férfiat, ha Istennek tiszta szűz életre való fogadást nem tött volna: s attól választatnék a nagy Isten Anyjának. Azért méltán, *Luc. 1. 41. bételvén Szentlélekkel Erzsébet, nagy szó-<sup>98</sup> val fölkiált: és monda Boldogságos Szűz Máriának: Áldott vagy te az aszonyi állatok között, és áldott a te méhednek gyümölcse. S ezen áldásról jövendőle a Szentlélek által a Bóldog Szűz, hogy attól fogva Boldognak mondják ötten minden nemzetségek. Luc. 1. 48.***

**XXI. A Szentírás**<sup>326</sup> mondja: *Ha ki újonnan nem születik vízből és Szent Lélekből, nem mehet bé az Isten országába*.<sup>327</sup> De a lutterek és kálvinisták azt mondják; *bé mehet*: mert a keresztelelen gyermek is idvözül, úgymond, ha keresztyén atyától való.<sup>328</sup> Így a zsidók is mind idvözülnek; mert szent atyáktól valók.<sup>329</sup> **Ésau sem volt szent, ha olyan volt is az apja**<sup>99</sup> *Rom. 9. 13.* Noha a Krisztus a szent gyökér,<sup>330</sup> nem is az ő ága, valaki körösztöletlen.<sup>331</sup> **Az hív asszony gyermeke pedig szentnek mondatik, 1. Cor. 7. 14. de nem keresztség nélkül. A Szent Dávid fiacskája is 2. Reg. 12. 19. nem hólt meg oly szentelő eszköz nélkül, amely köz volt mind fiaknak s leányoknak. S. Aug. Epist. 20. ad Hieron & Tract. 11. ac. 13. in Joan.**

**XXII. A Szentírás** mondja: *Az Apostolok teszik vala kezeket a megkeresztelt emberekre, hogy elvennék a Szentleket*.<sup>332</sup> De a lutterek és kálvinisták babonaságnak tartják, az olyan keresztyének fejére való kézvetést; amely a bérálásban szokott lenni régenten is, amint magok is megvallják az ellenkezők.<sup>333</sup> **Mínt hogy nyilván<sup>100</sup> is találatik a firmálás vagy bérálás a régi szent atyák írásiban. Dionis. de Eccles. Hierar. cap. 2. par. 2. & 3. Cyrill. Catechesi 1. & 2. Greg. Nazar. Orat. in Sacrum Laucr. Cypr. Lib. 1. Epist. ult. Ambros. Hyeron. August. Ha azért az apostoli tudományban nem lött semmi változás az első ötszáz esztendőben (sup. fol. 42.) bizonyos hát, hogy a bérálás sacramentoma apostoli tudomány, s a lutterek és kálvinisták vallása nem apostoli, hanem Szentírással ellenkező vallás.**

<sup>319</sup> 1. Cor. 7. 6.

<sup>320</sup> Gen. 1. 28.; Gen. 8. 17. & 18.

<sup>321</sup> 1. Tim. 3. 2.

<sup>322</sup> 1. Tim. 5. 9.

<sup>323</sup> 1. Cor. 7. 2.

<sup>324</sup> Matth. 19. 12.

<sup>325</sup> 1. Cor. 7. 9.

<sup>326</sup> [Krisztus]

<sup>327</sup> Joan. 3. 5.; Rom. 5. 12. Cap. 6. 3. Ephes. 5. 26. Gal. 3. 27. 1Pet. 3. 21. Psal. 50. 7.

<sup>328</sup> Hunni. Colloq. Ratisb. edit. Lauing. Sess. 2. fol. 52. & 53.

<sup>329</sup> Hebr. 7. 5.

<sup>330</sup> Rom. 11. 16. [a]

<sup>331</sup> Gal. 3. 17. Ps. 50. 7.

<sup>332</sup> Actor. 8. v. 14. 15. 16. 17. 2Cor. 1. 21. & 22.

<sup>333</sup> Centuriatores Cent. I.

**XXIII.** A Szentírás mondja: *hogy az Hívek megvallják és kibeszélik vala az ő hívságos és vétkes cselekedeteket: valamint a pápisták most is kibeszélik a gyónásban.*<sup>334</sup> **Vagyon is hatalmuk az igaz papoknak a megbocsátásra: Mat. 18. 18. Joan. 20. 22. 2. Cor. 5. 18.** De<sup>101</sup> a lutherok és kálvinisták azt mondják: *nem kell kibeszélni; elég szüben az Istennek megvallani.* Úgy pedig a pap soha meg nem ítélné, ha bocsánatra méltó-e valaki, avagy a megtartásra.<sup>335</sup> **Régi időben nyilván is megvallják bűnüket az gyónók, s úgy szemére hánták oszton a szegény bűnösnek a vétkeit: azért csak súgva való gyónásra kötelezettek az hívek. Chrystost. Homil. 2, in Psal. 37. Basil. Lib. Quaest. Regula 229.**

**XXIV.** Az egész Evangéliumban semmi nincs világosb szókkal kimondva, mint a Krisztus urunk végső vacsorája, oly formán, amint az pápisták hiszik, mondván afelől Krisztus urunk: *Ez az én testem.*<sup>336</sup> Szent Lukács oly nyilván az igaz vért<sup>102</sup> mondja, hogy a pohárban volt, mely nyilván vagyon, hogy nem a bor váltott meg bennünket.<sup>337</sup> *Ez a pohár Új Testamentom az én Véremben, mely Pohár tiéretettek ki öntendő.* Így olvassák a tudósabb kálvinisták is ezt az Szent Lukács helyét, minden régi zsidó és görög Bibliákban.<sup>338</sup> Tehát bizonyosan a volt a pohárban, amivel megváltattunk: azaz: a Krisztusnak tulajdon vére; nem csak jele. Szent Jánosnál is Krisztusunk, amikor erről vetekednének a zsidók nem *jelét* monda hanem *testét*:<sup>339</sup> Egyébaránt, ha csak *jelt* kellene rajta érteni; megfejtette volna ezt is Krisztusunk, valamint a keresztséget Nikodémusnak.<sup>340</sup> De ugyan nehéznek látszék **akkor** a zsidóknak ez a szentség<sup>341</sup> és titok, valamint **most** a kálvinistáknak.<sup>342</sup> **De**<sup>343</sup> <sup>103</sup> **most is a kálvinisták** azon Krisztus vacsoráját **ugyan Csak jelnek mondják.** Valamint a zsidók sacramentomit is csak jeleknek mondotta Szent Pál,<sup>344</sup> **azt is mondván,** hogy a zsidók is a KRISZTUST hit által vették, és csak lelki szájjal; amint most az kálvinisták a zsidókkal cimborálván.<sup>345</sup> De az igaz keresztyénektől a Krisztus szentségének világossága az árnyékokat elűzte.<sup>346</sup> Nem is szabad **más értelemre**<sup>347</sup> rendelni a Testamentom világos szavait. *Galat. 3. 15. azért a testamentom értelme világosan mondván Krisztus, ez az én Testem, ez az én Vérem, más nem szabad érteni rajta.* A lutherok pedig azt mondják, hogy az Úr vacsorája nem csak *Test*, hane *Kenyér is együtt*:<sup>348</sup> és így, amaz mutató ige, EZ, a kenyér-<sup>104</sup> re esett volna, ilyen formán; *ez a kenyér amaz Test, mellyel mi megváltattunk:* amely mondás hamis: mert nem kemencében sült kenyérral váltattunk meg, hanem az *eleven Kenyérrel*, a Krisztusnak szent testével.<sup>349</sup> És így, ha a lutheránosok velünk a szent ígéket tulajdon testre értik; a kényeret hozzá nem érthetik. Nem árt pedig, hogy az áldás után is kenyérnek nevezi Szent Pál;<sup>350</sup> mert kenyér volt azelőtt: amint Krisztus urunk vakoknak nevezi a látókat, akik azelőtt vakok voltak.<sup>351</sup> a kígyókat is, vesszőknek nevezi Mojses, mert vesszőkből löttek.<sup>352</sup> **És**

<sup>334</sup> Actor. 19. 18.; Prov. 21. 13.; Matth. 3. 8.; Jac. 5. 16.; cum Pet. 4. 9.; Numeror. 5. 6. & 7.; 1. Joan. 1. 9.

<sup>335</sup> Joan. 20. 23.; Matth. 16. 19.; 2. Cor. 5. 18.; 1. Cor. 4. 1.

<sup>336</sup> Matth. 26. 26.; Mar. 4. 22.; Luc. 22. 19.; 1. Cor. 11. 24.

<sup>337</sup> Luc. 22. 20.

<sup>338</sup> Beza in Luc. c. 22. n. 20.

<sup>339</sup> Joan. 6. 53. usque. ad. 60.

<sup>340</sup> Joan. 3. 5.

<sup>341</sup> [es]

<sup>342</sup> Joan. 6. 61 & v. 64. cum Matt. 16. 17.

<sup>343</sup> [akik]

<sup>344</sup> [és]

<sup>345</sup> 1. Cor. 10. v. 1. 2. 3 4. 6. 11.

<sup>346</sup> Hebr. 10. 1.; Gal. 4. 30.

<sup>347</sup> [másra]

<sup>348</sup> Epit. Catech. Tit. de Coena Dom.

<sup>349</sup> Joan. 6. 51.

<sup>350</sup> 1. Cor. 11. 20.

<sup>351</sup> Matth. 11. 5.

<sup>352</sup> Exodi. 7. 12.

minthogy az első ötszáz esztendőben az apostoli tudományban semmi változás nem volt, tehát a Krisztus végső vacsorájára nézve az római katolikusok tudománya apostoli tudomány: mert akkot is szintén úgy vallották a Krisztus teste dolgát, valamint most az római katolikusok. *sup. fol. 43. & c.*

XXV. Az Úr vacsorájának osztogatását parancsolván Krisztusunk az apostoloknak, csak a kenyér szín osztogatása után mondja: *Ezt cselekedjétek.*<sup>353</sup> De a lutherista és kálvinista vallás a Krisztusnál többet parancsol, hogy a prédikátorok mind a két színt osztogassák. Noha Szent Pál, mondván a szent pohár után, *Ezt cselekedjétek*, nem a községrül parancsol; hanem ő magokról az apostolokról, a Krisztussal így szólván: *Ezt cselekedjétek, valamennyiszer*<sup>354</sup> *isszátok*; nem pedig, valahányszor osztogatjátok.<sup>355</sup> És mindjárt utána azoknak szólván **Szent Pál**, akik nem papok; (*Quicumq*, úgymond<sup>356</sup> akárki más, aki méltatlanul eszi, *avagy* issza) nem foglalja egybe mind a két színt. De az áldozó papoknak a vérontással való Krisztus áldozattját ki kell jelenteni mind a két színnel.<sup>357</sup> **Az hol pedig együvé foglatatni látszik mindenekre nézve a két szín, ott nem kell egyéb, hanem mit oda föl mondottunk, fol. 64. hogy ne szökjenek menten a végső határra a Szentírás értelmével, mert az (&) egybe foglaló szócskát az megkülönböztető (vel) szócskára is érthetni ott, az hol a kettő közül csak egy is elég a föltött célra: mint Apoc. 1. 3. Bóldog aki olvassa és hallja ez Prófétálásnak igéit, és hallja, annyi, mint avagy hallja, s így<sup>107</sup> *Joan 6. 54. ha nem eszitek az ember Fiának testét, és nem isszátok az ő vérét, annyi mint, avagy nem isszátok. A Szent Pál mondása is (1. Cor. 11. 28. hogy minden ember próbálja meg magát, aki eszi és issza) csak a próbálást parancsolja, nem pedig mind a két színnek szükséges voltát. Az első ötszáz esztendőben is az Manichaeus eretnekek igaz katolikusoknak tetették magokat az egy színnek vételével: megvölt hát akkor is az igaz katolika hitben csak egy színnek vétele. Apud. Leon. Serm. 4. de. Quadrages. Supra. fol. 43.***

XXVI. Szent Pál mondja: *minden Papnak szükség, amint a népért, úgy ő magáért is áldozni a bűnökért.*<sup>358</sup> Nem a zsidó papokról mondja pedig, mert azok áldozatja nem volt már akkor szükséges.<sup>359</sup> De a lutherak és kálvinisták bálványozásnak mondják a szentmise, avagy a Krisztus végső vacsorája áldozattját: noha ezen kívül, más oly *Tiszta Áldozatot* nem találni, mellyel Istennek, jövendölés szerént, az egész világon áldoznának.<sup>360</sup> Mert az embernek imádsága és egyéb jó cselekedete mind tisztátalan az ellenkezők vallásaként.<sup>361</sup> Tehát csak a makula nélkül való Krisztus teste és vére lehet az a *Tiszta Áldozat.*<sup>362</sup> Tovább minden pap arra való, hogy a népért ajándékot mutasson bé az Istennek:<sup>363</sup> a luther és kálvinista prédikátor pedig, semmit bé nem mutat olyant, akit a nép is bé ne mutathasson: azért mondják magok is, hogy ők nem papok.<sup>364</sup> Noha a Szentírás nem mondja, hogy eltöröltetett a papság, hanem, hogy<sup>109</sup> *elváltozott.*<sup>365</sup> Tehát az áldozat sem töröltetett el, hanem a jobb áldozatra fordult: nem is úgy, hogy a Krisztus vérontással áldozzon többször,<sup>366</sup> mert azt csak egyszer cselekedte elégségesen, azzal megváltván az

<sup>353</sup> Luc. 22. 19. c. 24. 3.; Exo. 16. 18.; Joan. 6. v. 50. 52. 58. 59.; 1. Cor. 10. 17.; Actor. 20. 7. c. 2. 42.; 1. Cor. 10. 18.; Luc. 24. 30.; Actor. 20. 7.; Actor. 2. 42. & 46.; Matth. 16. 27. cum Mar. 14. 23.; Joan. 6. 54. cum Apoc. 1. 3. & cum Exod. 12. 6. & cum Eccli. 24. 29.

<sup>354</sup> [valahányszor]

<sup>355</sup> 1. Cor. 11. 25.; Matth. 26. 27.; Mar. 14. 23.

<sup>356</sup> v. 27.

<sup>357</sup> 1. Cor. 11. 26.

<sup>358</sup> Hebr. 5. 3.

<sup>359</sup> Hebr. 13. 10.

<sup>360</sup> Malach 1. 11.

<sup>361</sup> Supra. fol. 76.

<sup>362</sup> 1. Pet. 1. 19.

<sup>363</sup> Hebr. 5. 1.; Hebr. 8. 3.

<sup>364</sup> Calv. Lib. 4. c. 18. n. 2.

<sup>365</sup> Hebr. 7. 12.; Hebr. 9. 23.

<sup>366</sup> Hebr. 9. 25. & 26.

egész világot.<sup>367</sup> Azért nem szükséges, hogy a mi váltságunkért, vagy ő maga Krisztus, vagy másvalaki, másszor áldoztassék. De igen szükséges a *Melkizedek hasonlatossága szerént való* áldozat;<sup>368</sup> amely csak a véres áldozatra emlékeztető;<sup>369</sup> és a Krisztus véres áldozatjának gyümölcset reánk szállító áldozat legyen.<sup>370</sup> Olyan a mise, avagy a Krisztus végső vacsorája; Melkizedek rendi, nem Áron rendi szerént való áldozat.<sup>371</sup> melyben, kétféle dolog mutatatik bé, egyik a kenyér s bor, mely az áldozat e-<sup>110</sup> lőtt volt, és az áldozatban elrontatik: másik, az Urunk teste, vére; mely az áldozásnak, azaz, a szentelő igéknek általa jelen leszen. Egyik, *amiből leszen*, másik, *amivé leszen*: s elég, hogy e kettőnek egyike elébb volt, és elváltozott a Krisztus jelenléteért. S ezeken fődáltatik az áldozat mivolta: **elromolván a bémutatott ajándék, és azzal kijelentetvén életünkön, halálunkon és minden teremtett állatokon való fő urasága az Istennek, ki egy szempillantásban mindent elronthat, valamint elromlik az áldozatbéli ajándék, és semmivé leszen, azzal megváltván azt is, hogy az Isten semmiből teremtet mindeneket: s ezért nem áldozhatunk senkinek másnak, az egy Istenen kívül. Exod. 22. 20. Azért áldoztak az apostolok is liturgiáztván az Úrnak. Actor. 13. 2. mert ami a görögöknél a liturgia, az miná-<sup>111</sup> lunk a mise, avagy áldozat: melyet az apostolok után való minden régi szent atyák is gyakoroltak. Concil. Nic. can. 14. és így, igaz áldozat a szentmise: zsidóul, *Missah*: magyarul; jó akarat szerént való ajándék,<sup>372</sup> legdrágább isteni tisztelet. *Malach. 1. 11.***

**XXVII. Világosan vagyon a Szentírásban, hogy Szent Pál amaz éktelen paráznának (kiről emlékezik *1. Cor. 5. 5.*) bűnéért való büntetésére nézve *megengedett a Krisztus képében: 2. Cor. 2. 10.* S ez az *Indulgentia*, avagy a büntetésnek megengedése a Krisztus és a szentek elégtévő, bőves és magokhoz képest kelletinél több szenvedéseknek érdeméből. *Job. 6. 2.* De ez ellen is igen törnek a lutterek és kálvinisták, s ezen *Indulgentiákon* elkezdődvén ez a rettenetes szakadás a régi szent katolika<sup>112</sup> hittől való, 1517-dik esztendőben. Noha az első ötszáz esztendőben is ezen *Indulgentiákat* úgy hitték, valamint mink is, az régi hívek. *Tertull & S. Cyprian. Epist. 10. & seqq. Item. Concil. Ancyr. Laodic. Nicen. Carthag. IV. &c.***

**XXVIII. Nyilván mondja a Szentírás:<sup>373</sup> *Beteg-é valaki közülletek? vigye bé az Egyházi szolgákat, és imádkozzanak érte, megkenvén őtet olajjal az Úr nevében.* De a lutterek és kálvinisták azt mondják: *Ne vigye*: mert csak babona, úgymond, az olyan pápista kénét. Noha minden megtaláltatik ezen utolsó szent kenetben, ami a sacramentomokhoz kívántatik: 1. a megérezhető jel, úgy mint az olaj: 2. valami szentséget foglaló rendtartás, úgy mint az egyházi személyek imádsága: 3. azon szent jelhet<sup>113</sup> az isteni malasztnak bizonyos foglalása, mondván erről a Szentírás, hogy az olyan megkent ember, *ha bűnökben leszen, megbocsáttatnak néki. Jac. 5. 15. \* 4. és ugyan az Istentől szereztetett, mert egyébtől a bűnbocsánatra való malaszt nem köthetett volna ezen szentséghez.***

**XXIX. A Szentírás<sup>374</sup> mondja: *hogy a felesége el ne menjen a férjétől; hogy ha valami okból elmégyen, és elválk tőle; házasság nélkül maradjon, vagy a férjével megbékéljék.*<sup>375</sup> De a balkeresztyének azt mondják: *Ne maradjon házasság nélkül*; hanem máshoz mehet, csak fizessen egynéhány forintot a Szent Koronának. Ezért az ocsmány szokásért tóldották meg a kálvinisták Szent Máténak 5-dik részét, 32-dik versét,<sup>214</sup> oly**

<sup>367</sup> Hebr. 9. 12. Hebr. 10. 10. & 12.

<sup>368</sup> Hebr. 7. 19.

<sup>369</sup> 1. Cor. 11. 26.

<sup>370</sup> 1. Cor. 10. 16.

<sup>371</sup> 1. Cor. 7. 11.

<sup>372</sup> Deut. 16. 10.

<sup>373</sup> Jac. 5. 14.; Marc. 6. 13.

<sup>374</sup> [Szent Pál]

<sup>375</sup> 1. Cor. 7. 11.; Matth. 19. 9.; Mar. 10. 12.; Luc. 16. 18.; Rom. 7. 3.

fóttal, melyet soha semmi nyelven való Bibliában nem olvastak,<sup>376</sup> s azon töldást mívelték a Szent Máténak 19-dik részében is, 9-dik versében, és abból a toldásból szerzették azt a házasságbéli esketést, oly Concitio és ok alatt valót, hogy egyik is a másikat el nem hagyja ok nélkül: ha okot adott pedig valamely fél, akkor elválasztják, s másnak adják: kiből nyilvánvaló, hogy nem igaz házasságban voltak, mert az igaz házasság így vagyon a Szentírásban: *amit az isten egybe szertett, az ember el ne válassza. De a kálvinistáknál elválasztják az prédikátorok, tehát nem az Isten szerzette egybe. Matth. 19. 6.*

**XXX.** Szent Pál mondja: *A Gyülekezetben igyekezzetek prédikállani; és az idegen nyelveken való szólást meg ne tiltsátok.*<sup>377</sup> De a luther és kálvinista prédikátorok annyira tiltják, hogy éppen el is **ámították**<sup>378</sup> a községet, úgy meggyűlöltetvén a deák szót a templomban, mintha Isten nem tudna deákul. **Holott az első ötszáz esztendőben is a misét és a pápista zsolozsmát deák nyelven mondták. Augustin. lib. 2. de Doct. Christian. c. 13. & de Bono Perseveran. 6. 13. Cyprian. form. de Orat. Dom.**

**XXXI.** Az Isten mondja: *Csinálj két Kerubimot vert aranyból.*<sup>379</sup> A pártosok mondják: *Ne csinálj, mert minden kép, bálvány.* Így ő magok is bálványok, mert Isten képei.<sup>380</sup> De hogy hogy parancsolt volna Isten kép csinálást, ha minden kép bálvány volna?<sup>381</sup> **Olvasd erről, Numeror. 21. 8. sap. 16. 6. & 7. Josue 22. v. 22. 26. 31. Levit. 26. 1. 5. Exod. 34.17. Act. 7. 43. Apoc. 16. 2. és jól vedd eszedben avagy csalárdsgát, avagy ostobaságát azoknak az prédikátoroknak, akik az bálvány kép tiltást a végső határig vonják, és mindenféle képre magyarázzák, azonban az ő magok feleségére nem magyarázzák, amikor azt mondja a Szentírás: *Más feleségével teljességgel ne ülj. Eccli. 9. 12. Lásd oda fel, pag. 64. És minthogy az első ötszáz esztendőben is aképek tartása megvált templomokban, az mint sokakon kívül Szent Ágoston is bizonyítja: Lib. 22. de Civit. Cap. 8. tehát ez apostolok tudománya, Supra, fol. 42.***

**XXXII.** Szent Pál mondja: *Vagyon Oltárunk.*<sup>382</sup> Szent János pedig mennyországban is oltárt látott.<sup>383</sup> **Az pogányok közé is megjövendőltetett az oltár. Isa. 19. 19. De az újítók mind kirontják<sup>117</sup> templomokból az oltárokat, s a papságot is tagadják az egyházi rendben, hogy ím minden keresztyéneknek azt mondja Szent Péter: *Ti pedig választott nemzet, Királyi Papság. 1. Pet. 2. 9. de ezent mondotta Mojses próféta is minden zsidóknak (Exod. 19. 6.) mindazáltal igen feddi Oziás királyt a Szentírás, hogy pappá teszi vala magát: 2. Paralip. 26. 16. & c. Tehát vannak tulajdonság szerint való papok a keresztyének közül, csak némelyek az Egyházi szolgák kezeinek rájuk vetése által. 1. Tim. 4. 14. & 2. Tim. 1. 6. Ez ilyen világos Szentírásbéli dologokat mind semmiben hajtják a luthererek és kálvinisták.***

**XXXIII.**<sup>384</sup> A Szentírás mondja: *Mindeneket megpróbáljatok, ami jó, azt tartsátok.*<sup>385</sup> De a luther és kálvinista prédikátorok, minthogy féltik a koncot, azt mondják: *senki mást ne próbáljon egyebet annál, amiben született.* Nohaa születésünk egyarányú a

<sup>376</sup> [Idem factum Matt. 19. 9.]

<sup>377</sup> 1. Cor. 14. 39. & v. 7. 5. 27.

<sup>378</sup> [bolondították]

<sup>379</sup> Exodi. 25. 18.; 3. Reg. 6. 29.; Luc. 3. 22.

<sup>380</sup> Gen. 1. 27.

<sup>381</sup> [Lásd Levit. 26. 1.]

<sup>382</sup> Hebr. 13. 10.

<sup>383</sup> Apoc. 8. 3. [Az újítók mondják: *Nem kell templomban az oltár.*]

<sup>384</sup> [33. A Szentírás mondja: *hogy a Szentírást nehéz megérteni; és hogy a tudatlanok meghamisítják.* De a luther és kálvinista prédikátorok azt mondják: Nem nehéz megérteni a Szentírást, valamint a fejt a feketétől megismérni: azért, hadd olvassa minden timár is. Noha, nem csávába való volna az Isten ígéje; melytől ha valaki csak egyben elesik is, *nincs annak Istene.* De ím 33. dolgot is feljegyzettünk olyant, akiben eltávoznak az Isten ígétől a luthererek és kálvinisták: hogy a 33. esztendeig való Krisztus fáradságát megbücsülykék; és mint elveszett juhok, azon Szent Urunk aklába, az igaz anyaszentegyházba térjenek Ámen.]

<sup>385</sup> 1. Thess. 5. 21.



pogányokkal.<sup>386</sup> **Méltó azért megvizsgálnod, ha az a hitet tartod-é, melyben idvözültek a régi szentek, kikről oda fel emlékezénk, fol. 49. mert ha azt nem tartod, akárkitől keresztelkedtél is meg, de azon igaz hit nélkül kárhozhatnak fia vagy. Joan. 3. 18. Marc. 16. 16.**

#### Béfejezése<sup>387</sup>

Íme azért látjátok világosan lutterek és kálvinisták, hogy az tanítóitok a Szentírástól eltávoztak: de nem csak az itt följegyzett dologokban, hanem éppen minden cikkelyekben, melyeket a római pápista szent hit ellen vallanak: mert azokban csak egyet sem bizonyíthatnak Szentírásból tóldozás avagy csonkítás<sup>119</sup> nélkül: amint csak imént megmutatók az képek ellen való megcsonkításokat, *Faragott képet ne csinálj*, úgymond, s ezt csonkán adván a szegény község eleibe bálványozóvá csinálják mind Mojsést, mind Salamont, akik faragott képet csináltattak: *sup. fol.115*. Egészlen kell azért azon Szentírást kiadni, így: *Faragott képet ne csinálj magadnak, hogy azt imádjad. Levit. 26. 1. Deut. 4. 28. Act. 7. 43.* így bezzeg mi sem csináljuk. A Krisztus szent testének igaz élete és jelenléte ellen is megtóldgyák amaz Szentírás béli szókat: *Joan. 6. 63.* a test nem használ smemit. Tehát, úgymond, a Krisztus teste sem használ. Holott a Krisztus testének halála által békéltettünk meg az élő Istennel. *Coloss. 1. 21.* Miért tóldjátok hát a Szentírást, mintha a Krisztus teste nem használna? Ilyen egészlen minden ellenünk<sup>120</sup> való hütök az kálvinistáknak és lutteránosoknak: semmit meg nem mutathatván a tiszta Szentírásból tóldozás és csonkítás nélkül azokban, amiket ellenünk hisznek. Ha pedig magyarázni kezdik a Szentírást, s úgy nyakunkban rántani, akkor már nem a Szentírást, hanem a magok tojományát adják, mondván: nám azt írja Szent Pál, *1. Cor. 11. 28. próbálja meg azért minden ember magát, és úgy egyék abból a kenyérből, úgy igyék abból a Pohárból.* Ezt mi is így tartjuk, hogy minden ember próbálja meg magát, aki észí és issza: de ezzel csak a próbálást tanácsolja Szent Pál, nem pedig a két színnek szükséges vóltát. *supr. fol 107.* Ily csalárdok és tóldozók minden ellenünk való dologokban az lutter és kálvin. tanítók. Szükséges azért az római szent eklézsiába térnetek, melynek igaz vóltát bizonyoson megismervén az oda föl megírt jelekből, *fol. 55.* úgy azon eklzsia bizonyításából legbizonyosabban megismérhetjük, melyik légyen az igaz isteni ige, az mint *fol. 11.* bőven megállattuk: minden keresztyén ember is csak az római katolika eklézsiának igazságán idvösségesen megállhat. AMEN.<sup>121</sup>

Az szentmise gyakorlása.

*Következik, mi módon a szentmise gyakorlása kijelenti a Krisztus szenvedésinek minden részeit: 1. Corinth.11. 26. s ezekről elmélkedvén a szentmise alatt, mondd el a következő rövid imádságokat a mise mondó papnak szent foglalatosságihoz képest.*

*A pap az oltárhoz mégyen,  
Krisztus a kertben mégyen.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki értem bűnösért a kertben megszomorodtál, adjad, hogy minden búsulásimat a te szomorúságidhoz kapcsoljam. Amen.

<sup>386</sup> Sapien. 7. 6.

<sup>387</sup> [Az eltévlyettékért Imadság. Irgalmas Úr Isten, kérünk téged, tellyes szívünkől, hogy azokat, kik az igaz hittől elszakadtak, és a hamisság setétségében tévelyegnek, a te igaz isméretdel megvilágosítsad, és őket az ő tévelygéseknek ismerésére igazgasd: hogy így, az anyaszentegyház kebelébe visszajöven, szabadon megvallják; hogy csak a te anyaszentegyházad az az akol, melyben üdvösség találatik: A mi Urunk JÉZUS Krisztus által, Amen.]

*A pap a miséhez kezd.  
Krisztus kertben kezd imádkozni.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki imádságodkor az angyaltól bá-<sup>122</sup> torítani akartál, adjad, hogy minden ügyemben a te szent angyalod engem is bátorítson. Amen.

*A pap a gyónásra lehajol.  
Krisztus leborúlván veritékezik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki imádságodban vérrel veritékeztél, adjad, hogy akár csak szübeli könnyhullatással szent kínjaidról emlékezzem. Amen.

*A pap az oltárt csókolja.  
Krisztus csókkal árultatik el.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki elszenvetted, hogy Júdás csókkal árúlna el, adjad, hogy jóakaróimat s ellenségeimet is igazán szeressem. Amen.

*A pap az oltár baljára mégyen.  
Krisztus fogva vitetik az úton.<sup>123</sup>  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki a bűnösök által megkötöztetni akartál, engem szent parancsolatidhoz úgy köss, hogy arra ne lépjek, ami szent akaratoddal ellenkezik. Amen.

*A pap mise olvasásához kezd kezeit öszve fogván.  
Krisztus Annásnál vigasztalttaik s megcsapatik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki az Annás házához fogva vitettél, s ott arcúl csapattál, adjad, hogy orcám bűneimért idvességezen pirúljon. Amen.

*A pap a Kiriét hármosztatja.  
Krisztus Kaifásnál háromszor megtagadtatik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki Kaifás házában Szent Pétertől<sup>124</sup> háromszor megtagadtattál, ne engedd, hogy valaha az halálos bűn által megtagadjalak. Amen.

*A pap községhez fordul: Dominus Vobiscum-mal.  
Krisztus Péterre tekint s megtéríti.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki kegyesen Péterre tekintvén bűnei siralmára felindítád, tekénts énreám is, hogy vétkeimet én is megsirassam. Amen.

*A pap mégyen epistola olvasására.  
Krisztus pilátushoz vitetik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki magad engedelmeiből Pilátushoz vitettél, s ott hamisan vádoltattál, add a rágalmazókat békével szenvednem. Amen.

*A pap az oltár közepihez mégyen.  
Krisztus Heródes királyhoz vitetik.<sup>125</sup>  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, ki Heródes csúfolásit békével túrted, adjad, hogy én se gondoljak az emberi tekéntettel. Amen.

*A pap az evangélium olvasására mégyen.  
Krisztust ismég viszik Pilátushoz, akinek [...]  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki Heródestül Pilátushoz vissza küldettél, és azzal közöttök békességet szerzél, adjad, hogy a gonosz akaróim összebeszélgetési által inkább hozzád ragaszkodjam. Amen.

*A pap a kelyhet felbontja.  
Krisztus ruháit levonják.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki értem az ostorozásra mezételen vetkeztetni akartál, adjad, hogy a gyónás által az ömberbül kivetkezzem. Amen.

*A tányér s kelyh bémutatattik mezételen.  
Krisztus Urunk ostromoztatik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki értem a köoszlopnál kegyetlenül megostoroztattál, adjad, hogy reám eresztett büntetésidet békével szenvedjem. Amen.

*A kelyh béfedetik.  
Krisztus Urunk koronáztatik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki tövissel akartál koronáztatni értem, adjad, hogy a poenitenciának tövisse a szívemet úgy megsértse, hogy a mennyországi koronázatra méltónak találtassam. Amen.

*A pap ujjait mossa.  
Pilátus kezeit mossa.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki Pilátustól szóval is, kézmosással is ártatlannak jelentettél, adjad, hogy tenéked ártatlanul éljek. Amen.

*A pap kifordúl, mondván: Orate Fratres.  
Pilátus mond: imé az ember.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki csúf ruhában a zsidók eleibe vitettél, adjad, hogy az alázatosságért örömet gyalázódjam érted. Amen.

*A pap Sanctust mondja.  
Krisztus szentek szenti halálra ítéltetik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki az halálos szentenciát ártatlanul felvetted értem, adjad, hogy az emberek hamis ítéletitül ne rettegek.

*A pap az élőkrül emlékezik.  
Krisztus a keresztfát vivén, asszonyoknak szól.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki a keresztfát a magad tulajdon vállán akartad vinni, adjad, hogy én is a test sanyargatása kereszttit éretted örömet viseljem. Amen.

*A pap a kelyhben tartja kezeit.  
Szent Vernik Krisztusnak keszkenőt nyújt.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki az halálra menvén a Szent Vernik keszkenőjén szent orcád képt hadtad, a szent képedet minden dolgaimra nyomjad. Amen.

*A pap keresztet vét áldozatra.  
Krisztus a keresztfához szegeztetik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki értem keresztfához szegeztetted, bűnnek és halálnak is adóslevelét is azon fára függesztetted, szegezz hozzá engemet is az isteni félelemmel. Am.

*A pap az Urat mutatja fel.  
Krisztus a keresztfán emeltetik.<sup>129</sup>  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki értem a keresztfán felemeltetted, cselekedd, hogy a földi kívánságoktól ment légyek, és mennyben helyhetessem gondolatimat. Amen.

*A pap a kelyhet mutatja fel.  
Krisztus sebeiből vár foly.  
Imádáság.*

Uram Jézus Krisztus, aki az te sebeid által a kegyelem forrásit megnyitottad, adjad, hogy minden gonosz indulatimban, azokhoz folyamodván, orvosságot vegyek. A.

*A pap a halottakrúl emlékezik.  
Krisztus a keresztfán titkon imádkozik.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki mindnyájokért a keresztfán esedeztél, adj nekem is igaz áhítatosságot, mely által a kimúlt hívekért gyakran esedezzem. Amen.

*A pap melljét ütven mond. Nobis quod.  
A tolvajnak paradicsom ígértetik.<sup>130</sup>  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, ki a megtért latornak vétkei megvallása után paradicsomot ígértél, azon kegyes szemeiddel tekénts reám is halálom óráján. Amen.

*A pap a Pater nostert mondja.  
Krisztus hét szavai a keresztfán.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, néked ajánlom magamat azon hittel, melyel a te Szűz Anyádat és szerelmes tanítványodat egymásnak ajánlád, s az ő esedezések által óltalmaz meg minden veszedelemtül. A.

*A pap a szent ostyát kettészegi.  
Krisztus meghal a keresztfán.  
Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki hozzám való szeretetedből meghalván szent lelkedet Atyádnak ajánlád, az én szegény lelkemre is gondviselésed légyen halálom óráján. Am.<sup>130</sup>

*A pap a kelyhben vét darabocskát.  
Krisztus lelke száll poklokra.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus ki poklokra szállál, s atyák lelkeit megszabadítád, szálljon kénszenvedésed ereje a meghólt hívekre, hogy minél hamarébb kimenekedjenek. Amen.

*A pap melljét veri, Agnus Dei-re.  
Krisztus halálára sokan megtérnek.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, akinek szent halálára sokan melljeket vervén bünökét megsiratták, adjad, hogy bünöimet szerével megbánjam, többször szánt szándékkal ne is vétsek. Amen.

*A pap az Urat veszi magához.  
Krisztus Urunk eltemettetik.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, ki új koporsóban akartál eltemettet-<sup>132</sup> ni, adj új szívet, kiben veled eltemettessem a dicsőséges feltámadásra.

*A pap megöblíti a kelyhet.  
Krisztus megkenetik hólta után.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki a Józseftől és Nikodémustól megkenetetvén, tiszta gyólcban takartatni akartál, adjad, hogy testedet tiszta szívvel vegyem, és szent étellel kenhessem. Amen.

*A pap Úrvétel után fel szóval imádkozik.  
Krisztus halottaiból feltámad.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki dicsőséges győzelemmel halottaiból feltámadtál, adj nékem is a rossz szokásokból feltámadnom, s új életben veled járnom. Amen.

*A pap kifordúl Domunus vobiscum-ra.  
Krisztus megjelenik tanítványainak.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki di-<sup>133</sup> csőséges feltámadt testeddel megvígasztalád az édesanyádat és tanítványidat, add nékem is az örök életben reád nézmem, s örökké vígadnom. Amen.

*A pap utólsó imádságokat mondja.  
Krisztus 40. nap társalkodik tanítványival.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki feltámadván, tanítványidat az hitnek titkos dólgaiba negyven napig tanítád, taníts engem is a te szent akaratod szerént járn mindenben. Amen.

*A pap utólszor fordúl: Dominus vobiscum-ra.  
Krisztus mennyben felmégyen.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki dicsőségesen tanítványid láttára felmentél mennyekben, vond lelkemet utánad, hogy csak téged éhezzen, s szomjúhozson. Amen. <sup>133</sup>

*A pap áldást ád.  
Krisztus Szentlelket küld.*

*Imádság.*

Uram Jézus Krisztus, aki tanítványidnak Szentlelket küldtél, adj az én szívemnek is Szentlelket, kinek erejével buzgó legyek szent szolgálódban. Amen.

*Ha pedig csak az olvasón akarsz a Szentmise alatt imádkozni, mondd el előbb ezt az imádásgot a Szentáldozatnak gyümölcsös voltáért.*

Menybéli Atya Úr Isten, áldlak téged és szent nevedet magasztalom a népek között, ezért vérontás<sup>388</sup> nélkül való és mindennapi áldozatodért, melyben néked, napkelettől fogva napnyugotig, bémutatattik, a kenyér és bor színe alatt, a te Szent Fiad; nem csak **emlékeztire az ő kínszenvedésének és hálálának**, melyben már egyszer érettünk<sup>135</sup> vérrel áldoztatott, és az által nekünk az örök szabadulást nyert:<sup>389</sup> hanem az ő jó téteményinek dicsérésére, és az ő érdemének részeltetésére, és velünk töltöttségének erősítésére. Mindezekért, hálákat adunk ma néked minnyájan: és kerünk, hogy ezt az áldozatot a pap kezeiből bévegyed, mint ha<sup>390</sup> magától a te szerelmes Fiadtól mutattatnak bé, az én szükségimért, és az egész keresztyénségért: és azáltal engedj nekünk állandó békességet, melyet a világ nem adhat: őrizz, őltalmaz bennünket minden ellenségink álnoksága ellen. Vigasztald a beteget: erősítsd az erőtlent: szabadítsd ki a rabokat; keressd az elveszetteket: hozd vissza a tévelygőket: tartsd meg a Jámborokat: jobbítsd és térítsd meg a bűnösöket, eretnekeket, és minden istentelenekeket. Az élőknek adjad szent malasztodat; a holtaknak, az örök nyugalomot és<sup>136</sup> idvösséget: nekünk pedig itt jelenlévőknek, adj igaz ájtatosságot; hogy ezt a szentséges titkot méltó tisztelettel, és erős hittel hallgassuk, és jelenlétednek édességét szívünkben hathatosan érezzük. Amen.

*A misének több ceremóniáit is Krisztus kínszenvedésének teljes emlékeztetiért és tisztas rendtartásnak okáért szerzették a régiek a Szentírás szerént. 1. Cor. 11. 26. & cap. 14. 40. Azok magyarázatját is vegyed.*

## § I.

A kőoltár a Kálvária hegyét jegyzi, az olár öltözeti a megholt Krisztus lepedőjét, és utolsó vacsorája megtérített asztalát: *Luc. 22. 12.* A gyertyagyújtás jelenti, hogy vacsorakor szerzette Krisztus ezt a szentséget, és hogy a Krisztus meg-<sup>137</sup> fogatására égő lámpásokkal, szövétnekekkel mentek ki a zsidók, és hogy délben világátúl a Nap megfosztatott a Krisztus halálára, jelenti hitünk világát is, mely nélkül ez szent áldozatnak titkát senki nem érti. *Hebr. 11. 1. Szent Jeronimus, Tom. 4. ad. 44. cap. Ezech.* a papi öltözetet azért mondja szükségesnek, hogy a Krisztus ebédére ne csak úgy menjünk, mint világi vendégségre, ne is járjunk kisebb becsülettel a Krisztus áldozatjához annál, amint a papok a Mojses áldozatjához jártak. *Exod. 38. v. 3. Item. 31. 10.* A fehér ruhácska, melyet elsőben is fejére tészon a pap, mikor öltözik, jelenti a Krisztusnak legelső titkát, úgy mint Isteni természetnek emberi gyarlósággal való befödözését, amaz födelet is, melyel a Krisztus orcáját befödözték, kérdeyvén tőle, ki csapdossa őtet. *Luc. 22. 64.*<sup>138</sup> A fehér ing, avagy az *Alba* jelenti a Krisztus fehér ruháját, melyel Heródesnél megcsúfoltatott: azt magához övedzi a pap, hogy leibkább az isteni szolgálatban legyenek felövedzve ágyékink. *Luc. 12. 35.* Az övecske jedzi azt a kötelet, melyel megkötöztetett a kertben Krisztusunk, a *Stóla* azt, melyel nyakon köttetett, s úgy hurcoltatott, a pap bal karján függő *Manipulus* azt, melyel a kőoszlophoz kötöztetett. *Joh. 18. 12. & 14. cap. 19. v. 1.* A

<sup>388</sup> [a te véretlen]

<sup>389</sup> [e]

<sup>390</sup> [ő]

kásula a keresztnek Krisztus vállán viselését jedzi, és azt a bársony ruhát, melyben öltöztették csúfuképpen a zsidók idvözítőnket. *Marc. 15. 20.*

## § II.

A pap tetején pilis vagyon, akit Szent Ágoston koronának nevez. *Epist. 147.* Szent Péter volt pedig első, ki tetejét megnyírette a Krisztus<sup>139</sup> koszorújának emlékezetire. *Turonensis libr. I. de Glor. Mart. cap. 28.* Szent Pálnak is arra fogadása volt. *Act. 18. v. 18.* Deákul mondják a misét és néha zsidót, néha görögöt a deák szók közibe elegyítenek, mert a megfeszített Krisztus titulusa ezen a három nyelven volt megírva. *Joh. 19. 20.* Azért is, mert a mise áldozatban a pap nem embernek szól, hanem az Istennek. *1. Cor. 14. v. 2.* Azért is, hogy az idegen országbéli papok nálunk is tudjanak Istent szolgálni: arra nézve mondja Szent Pál: a nyelveken való szólást meg ne tiltsátok. *1. Cor. 14. 39.* Hogy a pap némely imádságát mintegy súgva mondja, azt jelenti, hogy Krisztusunk Pilátus és Heródes szavaira, és a káromkodók kiáltására hallgatván, titkon sokat imádkozott. *Matt. 27. v. 12. Marc. 15. 30.* Olykor pedig kifordulván a pap<sup>140</sup> Isten titkaihoz való figyelmetességre inti a mise hallgatókat. *1. Cor. 4. 1.* A bor közé vizet is tölt, mert vérrel elegyített víz is folyt ki a Krisztus oldalának sebéből. *Joh. 19. 34.* És minthogy a misében leginkább a kínozott Krisztus személyét viseli a pap, azért hol felemeli, s kiterjeszti kezeit, mint egy megfeszült, hol összefogja, mintha kötve vólna, hol leteszi az oltárra, mint az elesett Krisztus a kereszt terhe alatt, hol balra, hol jobbra mégyen az oltárnál, mint a századik juhát kereső Krisztus, aki a végső vacsorán is a kenyérnek megszentelése előtt szent dologokról sokat szólott, a szeméit felemelvén imádkozott, hálákat adott, megáldotta a kenyeret, felvette, megszegette, ismét hálát adván dicséretet mondott. *Matth. 26.* Majd éppen hasonló rendtartásokkal szolgálnak a papok is, kiért ez ilyen külső mozgással mind 141 magokat, s mind másokat a belső áhitatosságra indítanak. Szent Ágoston itéleti szerént. *De cura pro Mortuis Cap. 5.* Sok keresztet is vét a pap, mert Krisztusnak egész élete kereszt volt, egy végben is, hol kettőt, mert Krisztus lélekben, testben, szenvedett, holhármat, a három vasszegért, hol ötöt a Krisztus öt mély sebeiért. *Gal. 6. 17.*

## § III.

Az Úrfelmutatása tájban három végben háromszor csendít, aki a papnak szolgál, amely kilencszeri csendítés a kilenc angyali karokat kívánja a Krisztus dicséretire, a zsidók üvöltése, kiáltása és csattogása helyett, mikor a Krisztust feszíteni vitték. *Luc. 23.23.* Az egyszeri magános csendítés, hogy akkor az Istenhez közelebb járulunk. *Rom. 5. 2.*<sup>142</sup> A kasulát is fogják akkor, jelentvén hogy Simon Cyrenaesus Krisztusunkat megsegített a kereszt viselésében. *Matth. 27. v. 32.* A mise hallgatók felállnak az evangéliomi olvasásra, annak tudományát készek követni. *Phil. 1. 27.* De noha ezek a külső ceremóniák és bizonyos rendtartások szükségesek ugyan, hogy mindenek díszesen és jó renddel legyenek, a Szent Pál intése szerént: *1. Cor. 14. v. 40.* Mindazáltal a misének természeti és valósága nem ezekben áll, hanem azokban, amiket följebb mondottunk: fol. 108. és a szent evangéliomban, amiket olvasunk. *Mat. 26. 26.*

*Reggel, s estve elmondandó lelki töredelmesség*

**Oh, véghetetlen irgalmú Úristen, aki én szívemnek minden gondolatit látod: szánom, bánom egész szívemből minden vétkeimet <sup>143</sup> de nem azért, hogy ezek által a mennyországot elvesztettem, avagy a pokolbéli kínokat érdemlettem, hanem hogy tégedet, minden jóknak kútfejét, aki méltó vagy, hogy minden teremtett állatok felett szerettsél, az én bűneimmel megbántottalak. Ezért, oh nagy irgalmasságú édes Istenem, a szeplőtelen Szűz Mária és minden szenteid előtt álhatatos szándékkal elvégeztem, hogy ennek utána, inkább halált választok, hogysem téged eltökéllett szántszándékkal való halálos bűnnel megbántsalak. Azt is erősen eltekélvén magamban, hogy mihent gyónásra alkalmatosságom leszen, minden bűneimet meggyónom. Kérlek azért édes Istenem, a te szent Fiadnak kínszenvedése által, légy irgalmat nékem szegény bűnösnek, most és halálom óráján. Amen.**

Bóldog Asszonyhoz mindennapi könyörgés.

Oh szépséges és kegyelmes Asszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Anyja, Isten után legfőbb reménségem, a te kegyes vóltodért kérlek alázatosan, fogadj engem Fiaddá, és viselj gondomat most, és mindenkoron: őrizz, óltalmaz engem ma, és teljes életemben, minden halálos büntől. Nyerd meg nékem a tisztaság, és hozzam illendő lelki jószágok ajándékát, melyekkel a te Szent Fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztusnak tetszettel: és életemet oly állapotra vezéreljed, mely Szent Fiad előtt, és te előtted legkedvesb, és nékem legüdvösségesb. Oh kegyelmes, oh kegyes, oh édes Szűz Mária. Kérlek, emlékezzél rólam most, és halálom óráján. Amen.



## Bevezetés a jegyzetekhez

A disszertáció függelékeként közreadott szövegek két 17. századi nyomtatvány alapján készültek. Az első a vitát elindító, alapszövegnek tekinthető, 1661-ben a nagyszombati nyomdában készült példány,<sup>1</sup> a második pedig a vitát már lezáró, 1672-ben szövegezett kassai jezsuita munka volt.<sup>2</sup> Nem kritikai kiadás készítése volt a célom, hanem népszerűsítő, a szélesebb olvasóközönség számára is befogadható modernizált szöveg közreadása.<sup>3</sup>

A szövegátírás során arra törekedtem, hogy a nyomtatványok szövegét mai helyesírással, de az eredeti hangtani sajátosságokat megőrizve adjam közre. Az 1672-es munkában szereplő átírt, javított, beékelt szövegeket félkövér betűkkel jelzem. Azokat a szövegeket pedig, amik az 1661-esből kimaradtak, szintén külön jelöléssel szögletes zárójelbe ékelve a lábjegyzetekben közlöm. Az eredeti lapszámokat – a folyamatos olvasást megkönnyítendő – nyolcas betűmérettel, alsó indexbe helyezve a folyószövegben jelöltem. A lapszám mindig megelőzi az adott lapon olvasható szöveget.

Az 1661-es eredeti nyomtatvány oldalsó margináliáiban szereplő jegyzeteit, valamint az 1672-es nyomtatvány folyószövegében kurzív szedéssel közölt hivatkozásait egyaránt a lábjegyzetekben közlöm. Ez alól csak az 1672-es szöveg betoldásaiban szereplő jegyzetei a kivételek, melyeket meghagytam a szövegbe ékelve. Az 1672-es könyv lábjegyzetei általában ugyanazok, mint az 1661-es munkának, ám a nyomdai szedésben néha máshol jelennek meg. Ezeket átrendeztem, és külön jelölés nélkül azon a helyen tüntetem fel őket, ahol az 1672-es szövegben vannak. Az 1661-es szöveghez képest az 1672-es munkából törölt szövegrészeknél nem hagyom meg a jegyzeteket. Ahol esetleg új hivatkozás volt, a lábjegyzetben külön jelölés nélkül megtalálható. Az egymás mellé szerkesztett szövegekből ugyanakkor, úgy vélem, nyomon követhető a jegyzetek minimális változtatása is.

Az 1672-es munkában a harmadik kérdés második részének harminchárom alpontját római számokkal szedték. Itt nem tüntetem fel a korábbi arab számozást, csak félkövérrel jelzem, hogy változás volt a jelölésben az 1661-es munkához képest. Az 1672-es kiadásban az aposztrófok, interpunkciók használatában megjelenő különbségeket – amelyek

---

<sup>1</sup> A szövegközlés során a Martin Gyűjtemény SE 2417 számú teljes példányát használtam. Turócszentmárton, Slovenská národná knižnica (Nat).

<sup>2</sup> A szövegközlés során az OSzK RMK I. 979/2. jelzetű példányát használtam.

<sup>3</sup> Lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebecsátásakor – Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004/3, 317–330, 330.

vélhetően a nyomdászok helyesírási megoldásait tükrözték – nem jelölöm külön, hanem a mai helyesírási szabályokhoz közelítve, modernizálva közlöm.

Az 1672-es munka átírása során arra törekedtem, hogy a tartalmi változtatásokat egyértelműen, követhetően tüntessem fel a szövegközlés során. A két közreadott szöveg – reményeim szerint – jól tükrözi azt a szövegalkotói stratégiát, amellyel Sámbar Mátyás a *Három üdvösséges kérdés* 1661-es első kiadásában, majd az 1672-es harmadik edícióban dolgozott. A szövegátírás során azzal kellett szembesülni, hogy a két kiadás között nem csak szöveges betoldások és kitörlések tekintetében, de a szövegben megjelenő tájnyelvi jelleg tekintetében is vannak különbségek. Míg az 1661-es munka alapvetően ő-ző nyelvjárási alakokat hordoz, addig az 1672-es kassai nyomtatvány eléggé következetlenül, de átjavítja ezeket az alakokat. Így ezeknél nem jelölve külön az eltéréseket mindenkor a szöveg hangtani sajátosságait igyekeztem megtartani.

A szövegekben a nagy és kisbetűs jelölést – mivel elég következetlen – elhagyom. A bibliai idézeteket a nyomtatványok kurzív betűvel jelölték, s ezt én is megtartottam. A nagybetűs alakokat csupán a bibliai idézeteket jelölő kurzív szövegrészekenél hagyom meg. A bibliai hivatkozásoknál megtartottam a szövegben használt jelöléseket, rövidítéseket és a nyomtatványokhoz hasonlóan kurzív szedéssel jelöltem őket. A ma nem használatos betűket (pl. f = s) a hangértéküknek megfelelő ma használt betűre írtam át, a latin ligatúrákat feloldottam (pl. æ = ae, œ = oe), és jelölés nélkül oldottam fel a nazálisvonalakat is.

Az átírás során – tekintettel arra, hogy e szövegközlés népszerűsítő kiadványnak készült – néhol eléggé radikális megoldáshoz folyamodtam, hogy a mai helyesíráshoz, kiejtéshez közelítsem a szöveget. Kivételt képeznek ez alól a bibliai nevek leírásai, ahol a régies alakot tartottam meg.

### **A források feltüntetésénél használt rövidítések**

art.; artic = articulus = szakasz, rész, cikkely

c.; cap. = caput = fejezet

cont. = contra = ellen

corp. = corpus = iratok, törvények gyűjteménye

cum = együtt, -val, -vel

doctrin. = doctrina = tudomány, tudományszak

ep. = epistola = levél, írásmű

fol.; folio = folium = levél  
 impr. = impressum; imprimatur = nyomtattatva  
 in fine = végén  
 infra = lejjebb  
 initio = elején  
 item = ismét, ugyanúgy  
 l.; lib. = liber = könyv  
 n.; num. = numerus = szám  
 pag. = pagina = lap  
 praefat = praefatio = előszó  
 praescript. = praescriptio = rendelet, előírás  
 quest. = questio = kérdés  
 seq.; sequentes = és a következők  
 sup. = supra = feljebb  
 tom. = tomus = kötet  
 usque ad. = egészen addig.  
 vide = lásd

### **Bibliai források jegyzéke**

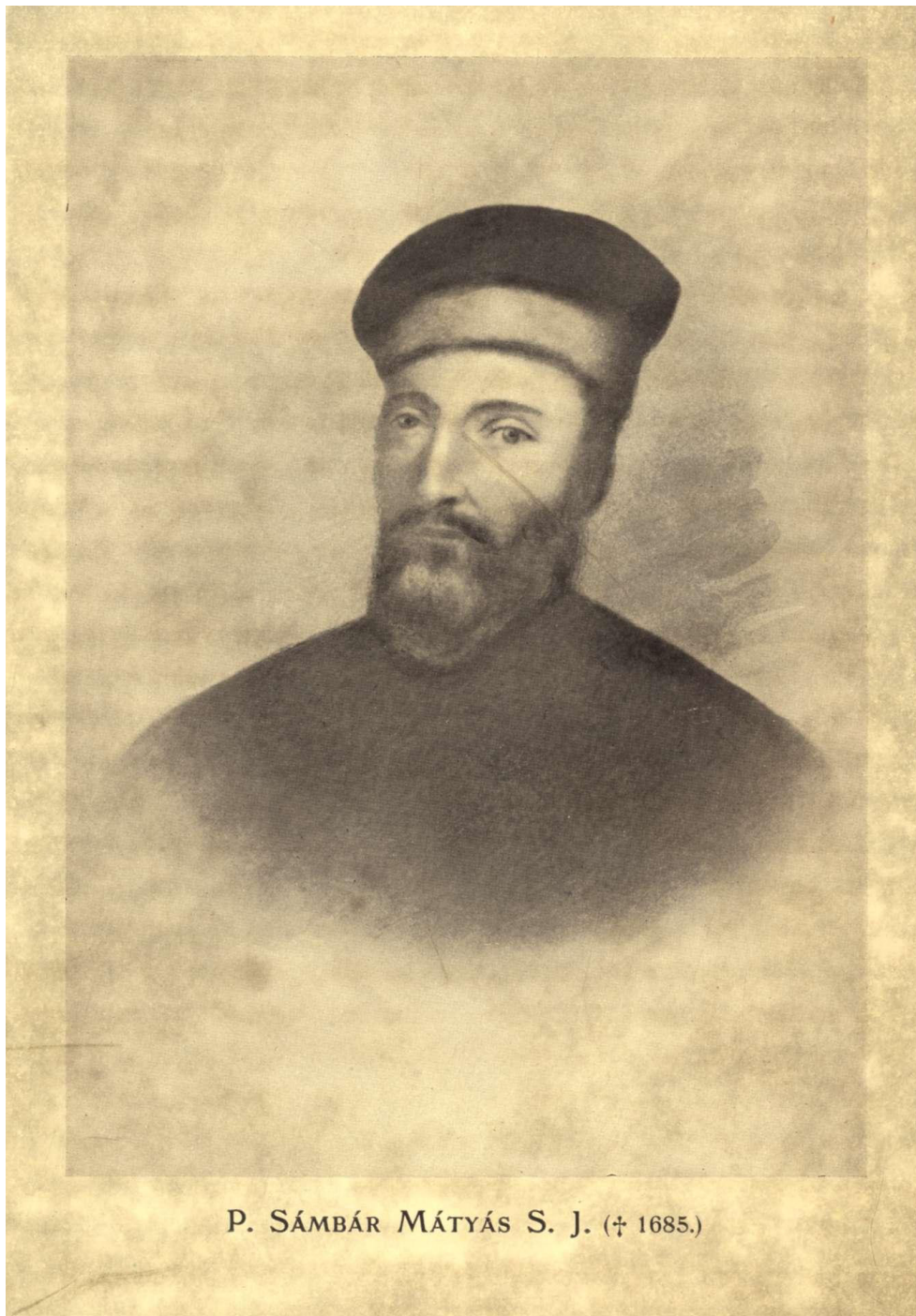
1. Cor. = Első levél a korintusiaknak  
 1. Paral. = I. Paralipomenon = Királyi Krónikának első könyve vagy Krónikák első könyve  
 1. Pet.; 1. Petri. = Péter első levele  
 1. Tim.; Timot. = Első levél Timóteusnak  
 2. Cor. = Második levél a korintusiaknak  
 2. Mach. = A Makkabeusok második könyve  
 2. Paral. = II. Paralipomenon = Királyi Krónikának könyve  
 2. Pet. = Péter második levele  
 2. Tim. = Második levél Timóteusnak  
 3. Reg. = Királyok első könyve  
 4. Reg. = Királyok második könyve  
 Act.; Actor. = Az apostolok cselekedetei  
 Apo.; Apoc. = Apocalypsis, Ioannis = János jelenése, Apokalipszis könyve  
 Colos.; Coloss. = Levél a kolosszeieknek  
 Dan.; Daniel. = Dániel jövendölése  
 Deuter.; Deut. = Deuteronomium = Mózes ötödik könyve, A törvény summája  
 Eccles.; Eccli. = Ecclesiastes = Prédikátor könyve.  
 Ephes. = Levél az efezusiaknak

Exod.; Exo. = Kivonulás könyve  
Eze.; Ezech. = Ezekiel jövendölése  
Galat.; Gal. = Levél a galatáknak  
Gen. = Teremtés könyve  
Hebre.; Hebr., Heb. = Levél a zsidóknak  
Is.; Isa.; Isaia. = Izajás könyve  
Jac.; Jacobi = Jakab levele  
Jer. = Jeremiás könyve  
Joan.; Jo. = János első levele  
Job. = Jób könyve  
Joel. = Joel jövendölése  
Jona. = Jónás jövendölése  
Judith. = Judit könyve  
Lev. = Leviták könyve  
Luc. = Evangélium Lukács szerint  
Malach. = Malakiás jövendölése  
Mar.; Marc = Evangélium Márk szerint  
Matth.; Matt. = Evangélium Máté szerint  
Num. = Számok könyve  
Ose. = Ózeás jövendölése  
Phil.; Philip.; Phili. = Levél a filippieknek  
Prov.; Proverb. = Példabeszédek könyve  
Ps.; Psal. = Zsoltárok könyve  
Rom. = A rómaiaknak írt levél  
Sap. = A bölcsesség könyve  
Tess.; 1. Tess.; Tessal. = Első levél a tessalonikiaknak  
Tit. = Levél Títusznak

## Mellékletek

### 1. Melléklet: Sámbar Mátyás portré

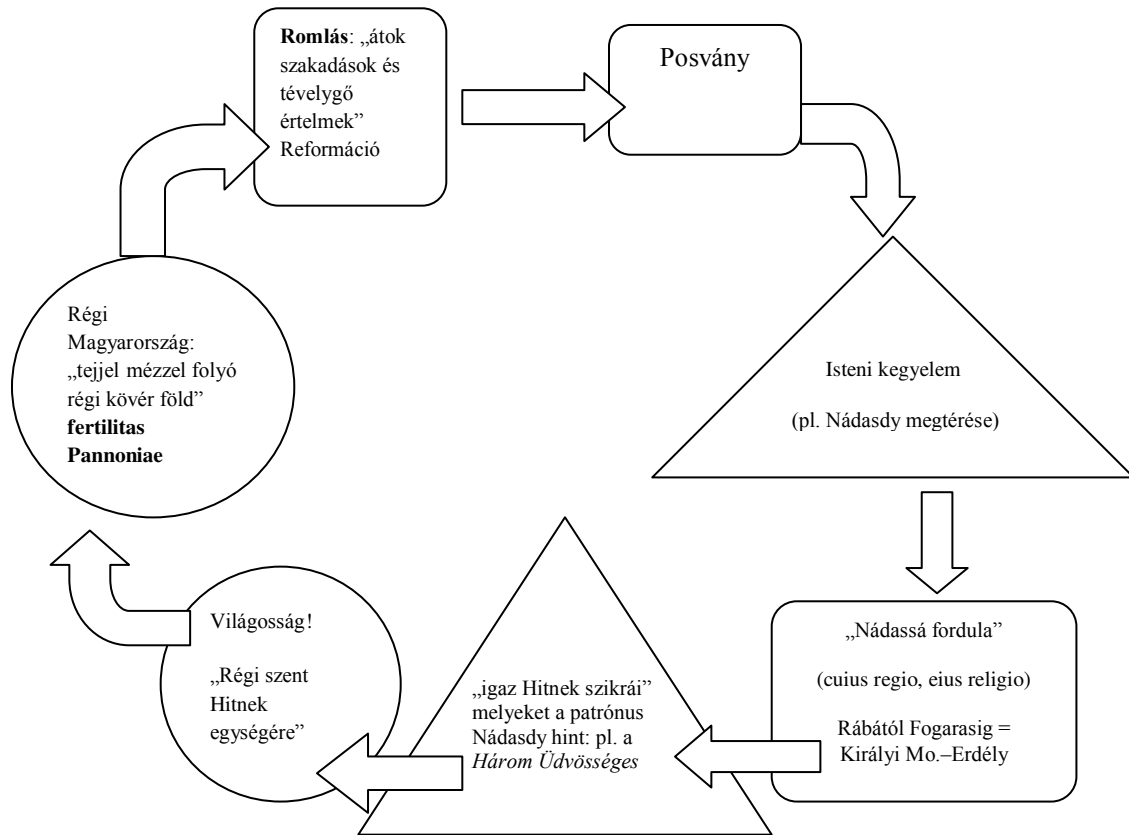
Forrás: VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából, második füzet (1610–1690)*, Bp., 125. lap előtt.



P. SÁMBÁR MÁTYÁS S. J. († 1685.)

## 2. Melléklet

a.) Az előszó szerkezetét szemléltető folyamatábra



b.) A Nádasdyak címere a *Három üdvösséges* kérdésben



### 3. Melléklet: Bonasus illusztrációk a középkori kéziratokban

Az utóbbi években több nemzetközi gyűjtemény digitalizálta és tette elérhetővé a nagyon ritka, középkori kéziratos forrásokat. Ennek (is) köszönhetően napjainkban a középkori bestiáriumok számos megrajzolt alakjáról találhatunk adatokat, képeket. Többek között a *bonasus*, illetve *bonnacon* néven ismert, Pósházi által is emlegetett, ökör ábrázatú bestiáról. Az alábbi képek internetes elérhetősége: <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery80.htm>



Bibliothèque Nationale de France, lat. 3630, Folio 78r.



Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, Folio 8r.



Bibliothèque Nationale de France, lat. 6838B, Folio 6v.



Bodleian Library, MS. Ashmole 1511, Folio 18r.





Bodleian Library, MS. Bodley 533, Folio 5r.



Bodleian Library, MS. Bodley 764, Folio 16r



Bodleian Library, MS. Douce 88, Folio 10r.



Bodleian Library, MS. Douce 88, Folio 92v.



Bodleian Library, MS. e Mus. 136, Folio 24v.



British Library, Harley MS 4751, Folio 11r.



British Library, Royal MS 12 F. xiii, Folio 16r.



Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, Folio 10r.



Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, Folio 47v.



Morgan Library, MS M.81, Folio 37r.

#### 4. Melléklet: Gúnyversek a vitában

##### Matkó István: *Sámbár oda van már...*<sup>1</sup>

Sámbár oda van már mondgyad ECHO ámbár,  
 Ámbár? nem szánod e? Nem had pirullyon bár:  
 Bár? hát mit érdemel! Korpás csalán is kár:  
 Kár? kár; mert előtte a jó gyöngy is sár.

Páter ő tudod é? Bizony mondom ater;  
 Ater? hogy fekete?<sup>2</sup> ECHO mondom bár ter;  
 Ter? Nem-is csak kétszer hanem sok ezerszer,  
 Mert disznó módgyára mindent öszve kever.

Jesuita talám? De bizony Suita,<sup>3</sup>  
 Suita? Az, mert ott mocsok a jó vita,  
 Ita? Azt nevének vége bizonyittya.  
 Tajtékját mostan-is fertőjében túrta.

Becci nincs orrában az aranypercnek  
 Bársonyt-is hátára csak héjjában tesznek  
 Szép szóval Sámbárnak mit hosz ha felelnék?  
 Mert csak moslék ád ízt meg veszet inyének.

Orrával ganét túr, hátán bársony rútúl  
 Emberség czéllján túl mind csak rútúl dúlfúl.  
 Okos feleletre ha kéred, meg némúl  
 Ha nem szól bolondúl mérgében ugy megfúl.

A légy nem sokat néz tiszta papirosra,  
 Fekete ganéja akar hol ki tojja.  
 Szentelen Sámbár-is nevént hasogattya  
 A kinek irását felelvén nem bírja.

Ally félre nagy szarvú, hogy ha egésségkell  
 Ha Matkóból patkot homlokodra vész fel  
 Híd meg nagy szégyennel fenékkal fordúlsz fel?  
 Jaj veszett Suita! osztán hogy hogy kelsz fel?

Patko sik utakon labakat gyámolit.  
 Emberteleneket homlokban is pendit.  
 Quadratust pilisről BANYASZ földre teritt<sup>4</sup>  
 Eokos Csákányával jesuitát szédit.

Vásárhelly piatzán Sámba<sup>5</sup> lovak ára  
 Mi légyen? Vajdáknál vagyon a csak tudva  
 Czigányok sem tartják meleg istalóba  
 Hanem sátor szegnél koplal bé ponyvázva.

Abrakja Sámbának sarkantyú taréja  
 Törlő szüre pedig vajdák füstös rúdgja  
 Hogy ha sámbaságát piaczon mutattya  
 Vajdája haragját sátorbol meg hallya.

Varjak egyék meg érette azt mondgya  
 Hogy sámbaságod-ért rajtam vagy maradva  
 Ha többször vásárra jössz légyen tuttodra,  
 Kedvetlen-is fel rugj s-tülem meny dolgodra.

<sup>1</sup> A versek szövegét az eredeti nyomtatványok alapján betűhűen közlöm. A jegyzetekben az RMKT vonatkozó adataira támaszkodtam.

<sup>2</sup> Ater = fekete, vészt hozó.

<sup>3</sup> Suita – szójáték a sus (=disznó) és az ita szavakból.

<sup>4</sup> A sor értelme: A bányász (ti. Matkó) a szögletes papi süveget a megnyírt fejről (pilis = tonzura) a földre teríti.

<sup>5</sup> A zsamba, sámba szó a székelységnél sántát, csámpást jelent; itt szójátékként is fest a Sámbár névből.

**Czeglédi István: *Rhythmusok***

Immáron el-készült, im mind a *három nyíl!*  
Ezt férfiak lőtték, s nem az *Abigail*;<sup>6</sup>  
*Sámbár!* ha ez ellen viszz; Isten megh-ítel;  
Most sok szitkod, átkod, bizonyára: *Nihil*.

Nem *Ioab* lütte ezt *Absolon* szívére;<sup>7</sup>  
Hanem Tudós *Matkó, s-Pósházi* mérte;  
*Dobraviczinak* is, it van egyik keze.<sup>8</sup>  
*Becstelenítését*, mert Urának nézte.

Istenért-is kérünk Jezsuita *Sámbár!*  
Mutasd meg ha jó vagy: hogy te nem vagy Szamár:  
Szonk-ként írásinkat, szed fel! Mert csak e vár.  
Mí bizony nem bánnyuk! Ha mulik is két Nyár.

De ne szitkozodgyál, mint néked szokásod;  
Mert *Rended*-ben nem lesz bizony maradásod!  
*Fogadban*-nis, nem lesz *csorbaságban* másod;  
Nyilván vagyon dolgoz: Vagy vésed, vagy ásod.  
*Hegedüt* csináltam a te *Hegedüd*-ért;  
Mely dologhra engem, csak az igasság kért;  
Mivel csudálkoztam: hogy rád ennyi rosz fért;  
Nem jo Lélek volt az, ki rád illyeket mért.

***SAMBAR* Sohajtása**

Jaj!jaj! már énnékem! s-mit túl *Három kérdés*?<sup>9</sup>  
Bizony én életem, im csak veszekedés!  
Írás szúrta szívem, mint egy nagy éles késs.  
Calvinistaságh-nak sereghe mert csak lész.

Elégtelen vagyok a megh-tzáfólásra;  
Bizony e munkákat én csak bizom másra,  
De nevezet szerént, jo *Illyefalvira*;<sup>10</sup>  
A vagy penigh, Tudos Nagy Pater Ivulyra.<sup>11</sup>

Segéllyetek azért én édes Barátim!  
Ha pénz kel: bizonynal meg-nyitom erszényim;  
Csak én nevem alat folyanak könyveim;  
Mert im rám támadtak *Három* ellenséghim.

Avagy talám job lesz, ha csak *szidom* úket;  
Mint illyen dologban, ellenünk ült Füket;  
Kérlek nyullyunk hozzá! s-én sem leszek süket.  
De látok előttem hegyes szuró tü-ket.

Mert bizony halottam: hogy egygyik sem nyugszik;  
Migh az igasságot, helyére nem viszik.

<sup>6</sup> Abigail–Nábál felesége, aki urát megmentette Dávid bosszújától.

<sup>7</sup> Ioab – Dávid hadvezére; a király parancsa ellenére három nyilat lőtt a fán fennakadt Absalon szívébe.

<sup>8</sup> Dobraviczí neve alatt írta Czeglédi a könyvét.

<sup>9</sup> túl Harom kérdés = tettél *Három kérdést*; ti. Sámbár említett munkája.

<sup>10</sup> Illyefalvi – jezsuita pap, *A' három Idvösseges Kerdés Igassága ellen költ Bányász csákánynak Tompitása c.* könyv szerzője.

<sup>11</sup> Pater Ivulyra – Ivul Gábor (1619 – 1678) jezsuita; Kassán is tanított. Több vitáról tudunk, melyet ekkor a kassai jezsuita akadémián az ő elnöklete alatt tartottak.

Ha mi *reponalunk*: lelkek azzal hizik.  
Ki ki *Vallásában*, mert úgy látom bízik.

A SION VÁRA-is,<sup>12</sup> im minden nap készül!  
A mely hogy ha ki-jü: sok Ember ahoz fül:  
DAGON LE-DÜLESEN,<sup>13</sup> Ezer a ki rémül!  
Ezt mondám ti néktek: Hallya meg minden fül!

De megh győz engemet látom az *igasságh*;  
Mert *Calvinisták*-nál, csak Christus a Valtság.  
Nem kel már énnékem, más több szarándoksagh,  
Eltemet meg-untam: légy magadnak Vilagh!

## 5. Melléklet:

A képvita elemei: Matkó István *Bányász csákány* című könyvének címlapmetszete és Illyefalvi válasziratának *Kálvária képe*.



<sup>12</sup> *Sion Vara* – Czeglédi István vitairata Sámbar ellen, mely azonban csak Czeglédi halála után látott napvilágot.

<sup>13</sup> Dagon a filiszteusok Istene, az ő templomába vitték a zsidóktól elvett frigyládát. Czeglédi már ekkor készen lehetett *Az Ur frigyládájának előtt. Dagon Le-Dülése* c. könyvén, mely nyomtatásban 1670-ben jelent meg.



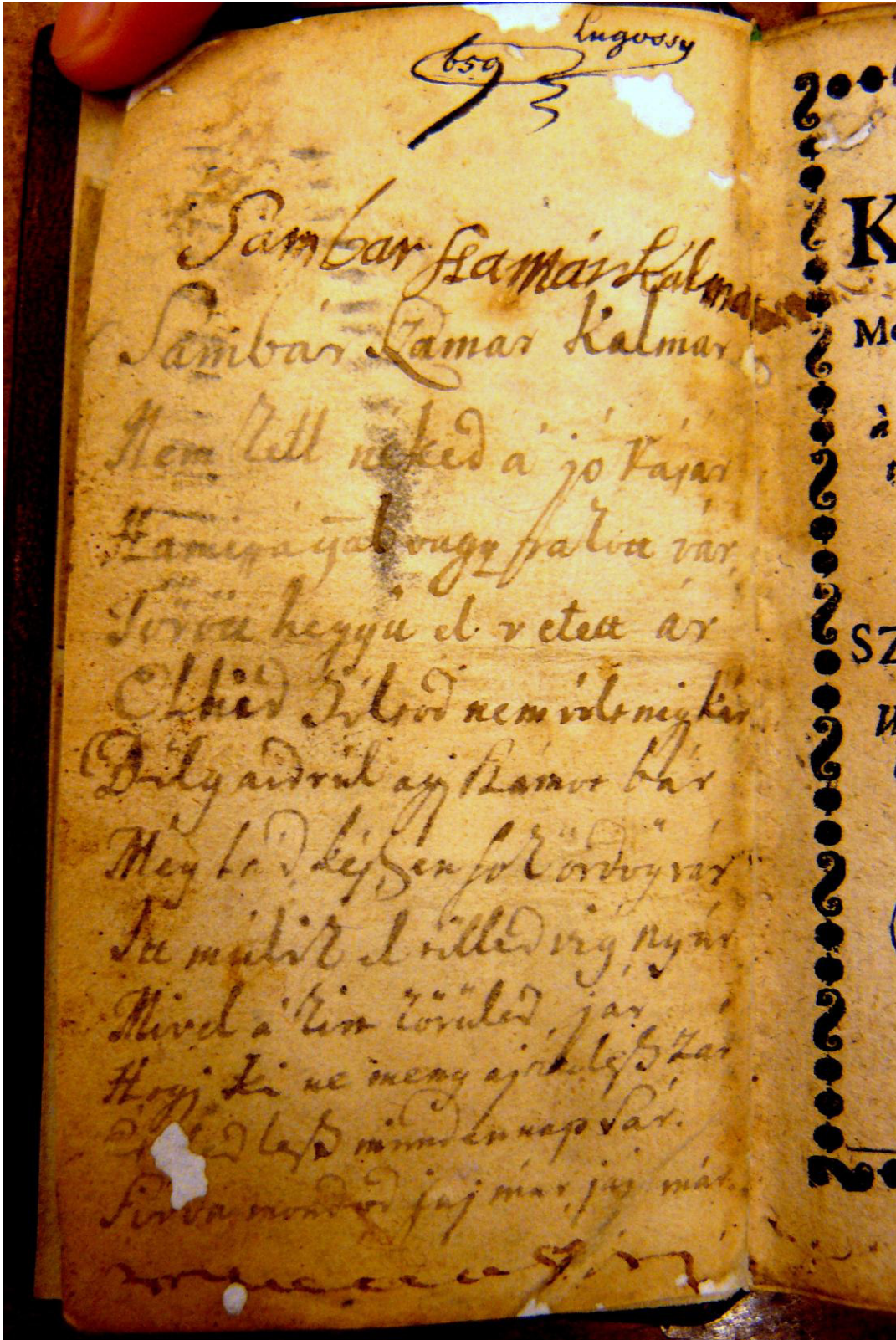
## 6. Melléklet: betűkitörlések Sámbar 1672-es könyvében

Lap	Idézett mondat	Módosított szó/szavak
6.	„lehetetlen, hogy <b>gaz</b> legyen a Lutterek és Cálvinisták vallása.” „a Lutterista és Cálvinista vallás, Szent Pál szava-ként, nem <b>gaz</b> vallás.”	igaz
6–7.	„nem <b>gaz</b> vallás az, a kinek Lelki tanítói nem <b>gazak</b> .”	igaz, igazak
7.	„de ilyen Sz. Irás magyarázó <b>gaz</b> lelki tanítói nincsenek a Lutter és Cálvinista Vallásnak: tehát ez, nem <b>gaz</b> vallás.” „Tehát nem <b>gaz</b> Lelki Tanítók a Lutter és Cálvinista Prédikátorok. Tehát vallások sem <b>gaz</b> .” (több helyen szövegrontás nyomai láthatók)	igaz
9.	„Cálvinusnál föllyeb nem mehetnek a hivatalban, tehát nem <b>gaz</b> lelki tanítók.”	igaz
10.	„azok a hamis Profeták , az <b>gazak</b> közül szöknek ki: a mint Lutter és Cálvinus a Pápisták közül szökék.” „Tehát minden bizonyoson nem <b>gazak</b> a Lutterista és Cálvinista Tanítók: és Vallások sem <b>gaz</b> .”	igazak, igaz
11.	„azért nem is <b>gaz</b> a Vallások a Luttereknek és Cálvinistáknak.”	igaz
13.	„Lehetetlen azért hogy <b>gaz</b> legyen a Lutterista és Cálvinista Vallás...” „Tovább, <b>gaz</b> hitben légyeneké, nem-é, a Lutterek”	igaz
14–15.	„bizonyos hát, hogy a Lutter és Cálvinista Vallás nem <b>gaz</b> ...”	igaz
15.	„így sem <b>gaz</b> a Lutter és Cálvinista vallás...” „tehát ha az a <i>másik</i> igaz volt, és mind addig az szakadásig meg-vólt, nem <b>gaz</b> a Lutterista és Cálvinista Vallás: mert az <b>gasságtul</b> , vagy elszakadni, vagy különbözni ..... lehet, igazság szerént: a mint a Lutterek és Cálvinisták az <b>gasságtul</b> el-szakadtak, ha mind addig meg-vólt az <b>gaz</b> Ecclésia...”	igaz igasságtul, a kitörölt szó helyén: nem
21.	„Mikor azért ezek szakadást töttek, az <b>gaz</b> Ecclesiátul szakadtak-el; és így a Lutterek és Cálvinisták nincsenek se <b>gaz</b> Hitben, se Isten kedvében: <i>Heb.II.6.</i> azért lehetetlen, hogy időzüllyenek az edgy <b>gaz</b> Romai Ecclesián kívül...”	igaz
22.	„ <i>Csak a Pápista hit é gaz?</i> ” „Hogy csak az egy <b>ápista</b> Hit legyen <b>gaz</b> , nyilván ki tetczik abból, mert soha az <b>lapista</b> Ecclesián kívül, egy Vallás sem támadott ekkoráig, amelly olly ismertető jelét adhatta volna <b>gaz</b> ügyének...”	igaz, Pápista
23.	„a Romai Pápistákén kívül, tulajdon, és csak magának való okot, avagy <i>Jelt</i> nem adhat, kivel a többi ellen erőssitse dolgát: tehát egy sem <b>gaz</b> . Valamint szintén a <b>párnát</b> a gyilkosnál ártatlanbnak nem	igaz, paráznát, paráznának

	mondhatni azért, hogy im a <b>párnának</b> meg-volt az esze, mert a gyilkosnak is meg-volt, a mikor büntött.”	
23–24.	„Az Páristák Ecclesiája pedig olly Jelét adgya a Sz. Irásbúl az ő <b>gasságának...</b> ”	igazságának
28.	„Efféle hamis dolgokat .... igazán fognak ránk a Lutter és Cálvinista Prédikátorok.” „Tehát csak ez az <b>gaz</b> , a töb következendő jeleire-is nézve, mellyeket nem magánosan, hanem egybe foglalva kell szemlélni, ugy mutatták nyilván és bizonyosan az Romai Catholica Hitnek <b>gasságát.</b> ”	a kitörölt szó helyén: nem, igaz, igazságát
31.	„Tehát csak ez az <b>gaz.</b> ” „Tehát csak ez az <b>gaz.</b> ”	igaz
32.	„Mert csak az <b>Pisták</b> Ecclesiája...”	páristák
33.	„Tehát csak ez az <b>gaz.</b> ”	igaz
34.	„most is vagyon: tehát csak ez az <b>gaz.</b> ”	igaz
37.	„mikor kételkedni keztek Lutter és Cálvinus, miért nem vötték tetczésit annak az Ecclesiának, a mellyben mind-ketten születtek vala, és a mellynek <b>gasságát</b> gyermekeségektől fogva így vallották...”	igazságát
38.	„Tudván a Szent CREDO-ból is, hogy <b>gaz</b> Ecclesia a Romai Párista Ecclesia...” „megmutatván azzal-is <b>gaz</b> voltát...”	igaz
38–39.	„el-szakadtak a szépen edgyező Római Anyaszentegyháztól: a melly egyedül <b>gaz,</b> ”	igaz
41.	„Szent Péter székiben a Közönséges Anyaszentegyház Fő Pásztori kik voltak, mostani Tizedik Kelemen <b>apáig</b> , a ki 243-dik Pápa, és Fő Pásztor.”	pápaig
41–42.	„Melly <b>apák</b> Lajstromát, Székely István, Gönczi Cálvinista Prédikátor-is ki nyomtatta Magyar Chronikájában [...] és Sz. Pétert első Romai <b>apának</b> írja.” „Tehát a Párista Hit <b>gaz</b> volt az első öt száz esztendőben.”	pápák, pápanak  igaz
43.	„Cálvinus biznysága szerént, az halottakért <b>mákoztak</b> ; a Ditsóült Szenteket segítségül <b>ítták...</b> ” „semmi változás nem lött az Apostoli igaz tudományban, az Romai <b>apák</b> alatt, ugyan akkor, minden Hitbéli dolgok az Romai <b>apák</b> ítleire hagyattak...”	imádkoztak, hítták pápák
44.	„Tehát most is <b>gaz</b> az Romai Párista Hit, mint-hogy az első öt száz esztendőben azont tartván <b>gaz</b> volt, Cálvinus-ként is.”	igaz
45.	„mellyik Romai <b>apa</b> kezdett mást tanítani azon kívül, a mit az öt száz	pápák,

	esztendőkbéli <b>apák</b> tanítottak: még is minden bizonyosság nélkül merik mondani, hogy az Romai <b>apák</b> cserélték el az igaz Tudományt.” „mert melyik <b>apa</b> alatt, az öt száz esztendőkbéli <b>gaz</b> tudománytúl kezdett különbözni a Romai Hit, soha eddig meg nem mutathatták: hanem némely <b>apáknak</b> , avagy magános és csak őket illető botlásokat [...] de effélével kárhoztatni az Romai <b>apák</b> főbségét, igen nagy tudatlanság...”	pápa, igaz
46.	„Továbbá ha kérgyük, mellyik <b>apa</b> alatt...” „csak azt rebesgetik, hogy a <b>apák</b> , nem az Szent Irást követik.”	pápa, pápák
47.	„De vallyon miért nem értyük jól, ha az öt száz esztendőkbéli <b>apák</b> is így értették?”	pápák
48.	„...tehát csak ez az <b>gaz</b> .”	igaz
49.	„...csak az az <b>gaz</b> .”	igaz
50.	„bizonyos, hogy azok a Szentek <b>gaz</b> hitben vóltak...”	igaz
53.	„Mert 600. esztendő tájban, Angliát Christushoz téríté Első Szent Gergely <b>apa</b> [...] Német Országot Harmadik Gergely <b>apa</b> ...” „kiknek Királyi Koronát is küldé a Romai <b>apa</b> : más Koronájok most sincs a Magyaroknak.”	pápa
54.	„olly Egyházi Emberek, a kik a Romai <b>apához</b> hallgattak.”	pápához
55.	„...ez az <b>gaz</b> .”	igaz
57.	„Ezekkel az <b>gaz</b> Hitnek külső jeleivel...”	igaz
58.	„Lutter és Cálvinus [...] mint nem <b>gaz</b> Apostolok...” „s ezért edgyedül az Romai Hit, az Istennek <b>gaz</b> Országa.”	igaz
67.	„a Szent Irásnak nem helyes fejtegetéséből azt hirdette [...] hogy a Romai <b>apa</b> , Christusnak <b>gaz</b> helytartója...”	pápa, igaz
70.	„Nem <b>gaz</b> hát, hogy a Lutterek...”	igaz
86.	„Lutterek és Cálvinisták Ecclesiája, nem <b>gaz</b> Ecclesia”	igaz

7. Melléklet: Kézírásos gúnyvers (1672)



## Irodalomjegyzék

### Rövidítések

Buksz	Budapesti Könyvszemle
Hel	Helikon
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNyr	Magyar Nyelvőr
OszKÉvk	Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve
ProtSz	Protestáns Szemle
RMKT XVII. sz.	<i>Régi Magyar Költők Tára XVII. század</i> , szerk. KLANICZAI Tibor, STOLL Béla, Bp., MTA–MTA ITI, 1959–
RMK I.	SZABÓ Károly, <i>Régi Magyar Könyvtár I, 1531–1711. megjelent magyar nyelvű nyomtatványok</i> , Bp., MTA, 1879.
RMK II.	SZABÓ Károly, <i>Régi Magyar Könyvtár II, Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű haza nyomtatványok könyvészeti kézikönyve</i> , Bp., MTA, 1885.
RMK III.	SZABÓ Károly, HELLEBARNDT Árpád, <i>Régi Magyar Könyvtár III, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve</i> , 1–2, Bp., MTA, 1896–1898.
RMNy	<i>Régi Magyarországi Nyomtatványok</i> , I, 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., Akadémiai, 1971; II, 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos,

VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983;

III, 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit, KÄFER István közreműködésével, szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai, 2000;

IV, 1656–1670, HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, V. ECSEDY Judit, KÄFER István közreműködésével, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai–OSzK, 2012.

Száz	Századok
TheolSz	Theológiai Szemle

#### **Források, forráskiadások**

- BÁRSONY 1671                      BÁRSONY Georgius, *Veritas Toti Mundo declarata; Argumento Triplici ostendens, Sacram Cæsaream Regiamquè Maiestatem non obligari, tolerare in Vngaria Sectas, Lutheranam & Calvinianam. Catholico Religionis Zelo concinnavit G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C.\* Cassoviæ M.DC.LXXI.*, Kassa 1671, (RMK II, 1269).
- BOD 1766                              BOD Péter, *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek ... historiájok*, Nagyszében, 1766.
- CZEGLÉDI 1659A                      CZEGLÉDI István, *A' megh-tert bünösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol irt könyvnek első része*, Kassa, 1659 (RMNy 2829).
- CZEGLÉDI 1659B                      CZEGLÉDI István, *Siralmas szarándoki járásból ... haza érkezet Malach doctornak néhai napkor el-hagyot, s kicsinységében véle egygyüt oskoláztatott, Melach tudós*

- baráttával való paj-társi szo beszede*, Patak, 1659 (RMNy 2868).
- CZEGLÉDI 1659C CZEGLÉDI István, *Az országok romlasarvl irot könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békeségben való maradhatásáért irt a C[assai] H[elvetica] K[eresztyén] G[yülekezet] L[elki] T[anitója], C[zeglédi] I[stván]*, Kassa, 1659 (RMNy 2831).
- CZEGLÉDI 1663 CZEGLÉDI István, *Baratsaghi dorgalas, Az az az igaz calvinista ... vallásbul ki csapont, s-hogy már á Sz. Péter hajójában mezitelen béugrot, egy pápistává lött embernek meg-szollítása*, Kassa, 1663 (RMNy 3080).
- CZEGLÉDI 1664 CZEGLÉDI István, *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetke*, Kassa, 1664 (RMNy 3149).
- CZEGLÉDI 1669 CZEGLÉDI István, *Redivivus Iaphetke, az az Czegledi Palkonak Dobravicza-i Miklos praeceptorával való beszélgetése*, Kassa, 1669 (RMNy 3513).
- CZEGLÉDI 1670 CZEGLÉDI István, *Az Ur frigy szekrénye előtt Dagon le-düülése, az az Gorup Ferencz györi nagy prepost miserül irt könyvecskéjének olly megsemmisítése*, Kolozsvár, 1670 (RMNy 3645).
- GORUP 1662 GORUP Ferenc, *Eleven kútfő nevű könyvecske a szent miséről*, Bécs, 1662 (RMNy, 3020).
- ILLYEFALVI 1669 ILLYEFALVI István: *A' három idvösseges kerdes igassága ellen költ Bányász csákánynak tompitasa*, Kassa, 1669 (RMNy 3515).
- KÁLDI 1626 KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, 1626 (RMNy 1352).
- KISS 1680 *Három szép imádságos könyvecske ... melyet a nagy jó emlékezetü Báthori Sophia fejedelem asszony költségével nyomtattak*, szerk. KISS Imre, Bécs, 1680 (RMK I, 1241b).
- MATKÓ 1666 MATKÓ István, *Fövenyen épitetett haz romlása, avagy Három kérdések körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása. Melyben világosan meg-bizonyittatik a' Szent Irásbol, I. Hogy a' pápista vallás nem igaz vallás. II. Hogy csak*

*az egy apostoli vallás igaz, melyet a' cálvinisták álhatatosan vallanak. III. Hogy a' pápisták ellenkeznek a' Sz. Irással és a' régi igaz romai vallással, nem a' cálvinisták, Kézdi Vásárhelyi Matko Istvan, felsőbányai ecclesiának együgyü tanitoja által, Szeben, 1666 (RMNy 3323).*

MATKÓ 1668

MATKÓ István, *X, ut tök könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany, melylyel amaz fővenyen épitetett s-már leromlott házát, elébbi fővenyre sikertelen sarral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelössen színlö s-mázló Sambar Mattyas nevü tudatla(n) sár gyúró meg-csákányoztatik Kezdi Vasarhelyi Matko Istvan mostan zilahi ecclesiának együgyü lelki pásztora által, ki Sambartol bányásznak neveztetett, Patak, 1668 (RMNy 3481).*

MONOSZLÓY 1589

MONOSZLÓY András, *De cultu imaginum: Az idvössegre intő kepeknek tiszteletiről valo igaz tudomány, Nagyszombat, 1589 (RMNy 632).*

NÁDASI-JÁSZBERÉNYI 1658

NÁDASI János, JÁSZBERÉNYI Tamás, *A Boldogságos Szüz, az halállal tvsakodok anyja, melyet elsőben deákul ki-bocsátot az Iesvs Társaságában lévő p. Nádasi Janos: most pedig meg-öregbétvén magyarul fordétot ugyan azon Iesvs Társaságában lévő p. Jázbrini Thamás, Nagyszombat, 1658 (RMNy 2789).*

ÖTÖDIK EVANGÉLISTA 1668

*Az EÖTÖDIK evangelistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonaja, melly ez kis irásban meg mutatodván szelel veretik, Kassa, 1668 (RMNy 3424).*

PÁZMÁNY 1605/1975

PÁZMÁNY Péter, *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia adversus posthumum Guilielmi Witakeri librum contra Illustrissimum Cardinalem Bellarminum, Graecii, 1605; Facsimile kiadása: Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975.*

PÁZMÁNY 1626

PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Irasrvl es az Anyaszentegyházrul két rövid könyvecskék [...], Bécs, 1626 (RMNy 1351).*



- PÁZMÁNY 1631 PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az uj vallások töreből kifeslet, es az romai ecclesianak kebelébe szállott*, Pozsony, 1631 (RMNy 1511).
- PÁZMÁNY 1640 PÁZMÁNY Péter: *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az uj vallások töreből kifeslet, és az romai ecclesianak kebelébe szállot*, Pozsony, 1640 (RMNy 1847).
- PÁZMÁNY 1661/1662 PÁZMÁNY Péter, *Két szárny, melyekkel felemelkedvén a keresztyén lélek az uj tanítók törei előtt elszaladhasson. Vétettek cardinál Pazmany Peter esztergami erseknek az Sz. Írásrul és az Anyaszentegyházrul irt első könyvetskéjéből. VII. és VIII. része*, Bécsben, 1661–1662, Kürner Jakab János sen. az Austria Könyvnyomtatója (RMNy 2961).
- PÁZMÁNY 1637/2000 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KŐSZEGHY Péter, kíséző tanulmány HARGITTAY Emil, Budapest, Balassi MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).
- PÓSAHÁZI 1659 PÓSAHÁZI János, *Egy Posonbol repült huholo bagolynak megmellyesztése*, Sárospatak, 1659 (RMNy 3064).
- PÓSAHÁZI 1666a PÓSAHÁZI János, *Svmmas valasz tetel amaz tsalóka könyvecskére: kinek tzégére hogy már: Harom idvesseges kerdes. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levő fráter által*, Kassa, 1666 (RMNy 3288).
- PÓSAHÁZI 1666b PÓSAHÁZI János, *A' három kérdésre-valo summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerössödese es azon feleletnek megrázogatása*, Patak, 1666 (RMNy 3310).
- PÓSAHÁZI 1669 PÓSAHÁZI János, *Görtsös bot amaz dézeges fekete Bonasusnak a' há- tára, mellyel vtólbi szilajkodása tétül meg- egyengettetik*, Patak, 1669 (RMNy 3590).
- PÓSAHÁZI 1672 PÓSAHÁZI János, *Falsitas Toti Mundo detecta. Seu: Refotatio Trium illorum Argumentorum, (unà cum eorumdem Complemento) quibus Georgius Barsony, Episcopus Titularis Váradiensis, ostendere conatur, Sacram Cæsaream*

*Regiamq'ue Majestatem non ibligari tolerance in Hungaria Religionem Evangelicorum. Antverpiæ, apud Constantinum Veracium, Sub Signo Bonæ Spei. Anno & DC. LXXII., Kolozsvár 1672, (RMK II. 1295).*

SÁMBÁR 1661

SÁMBÁR Mátyás, *Három idvösséges kérdés. Első: A lutheránosok és cálvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkább a' lutterek és cálvinisták?, Nagyszombat, 1661 (RMNy 2997).*

SÁMBÁR 1664

SÁMBÁR Mátyás, *Egy ven bial orrára való karika, mellyet Szent Isaias c. 37: 29. így csinált néki: Mikor ellenem dühösködnél, kevelységed fel-jött füleimbe, az okáért karikat vetek orrodba és zabolát ajakidra, és vissza viszlek téged az utra, a' mellyen jöttél, a' mikor az nyolcz okokat dorgáltad, mellyekert egy okos ember pápistává lött vala 1640. esztendőben, Kassa, 1664 (RMNy 3155).*

SÁMBÁR 1664A

SÁMBÁR Mátyás, *Orvoslo ispitaly, melyben egy o-kos praedicans az igaz romai pápista hitre cálvinista vallásbul meg-tért embernek erős nyolcz okai ellen ok nélkül való haszontalan ütközetiben feje falbanveréstől orvosoltatik egy frater misericordiae álta, Kassa 1664, (RMNy 3154).*

SÁMBÁR 1665

SÁMBÁR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés, Kassa, 1665 (RMNy 3205).*

SÁMBÁR 1666

SÁMBÁR Mátyás, *Az három kérdésre lött summás választételre irott felelet, Kassa, 1666 (RMNy 3289).*

SÁMBÁR 1667

SÁMBÁR Mátyás, *A' három idvösséges kérdésre, a' Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, a'mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Posaházi mocskainak megtapodása, Kassa, 1667 (RMNy 3347).*

SÁMBÁR 1672

SÁMBÁR Mátyás, *Három Idvösséges Kerdes: Most harmadszor meg-jobbítva ki-bocsáttatott, a' Sz. Mise Aldoatról-való tellyes tudománnyal edgyütt: Az Méltóságos*

*Egri Püspök Szegedi Ferentz Urunk ö Nga kegyes akarattýából és bökezü adományából, az Magýarság Lelki épületire*, Kassa, 1672 (RMK I, 1127).

- SÁMBÁR 1748 SÁMBÁR Mátyás, *Három Üdvösséges Kérdés*, Kolozsvár, 1748.
- SÁMBÁR 1751 SÁMBÁR Mátyás, *Három Üdvösséges Kérdés*, Pozsony, 1751.
- SÁMBÁR 1761 SÁMBÁR Mátyás, *Három Üdvösséges Kérdés*, Györ, 1761.
- SÁMBÁR 1761 SÁMBÁR Mátyás, *Három Üdvösséges Kérdés*, Kolozsvár (?), 1761.
- SÁMBÁR 1771 SÁMBÁR Mátyás, *Három Üdvösséges Kérdés*, Kolozsvár, 1771.
- SZÖLLÖSI 1668 SZÖLLÖSI Mihály, *Sion leanya artatlan Ügyét védö Hitnek Paissa, avagy a' Györi Collegium harmadik kérdése ellen, az Ur hadait viselő, s' igaz ügyért kikelö Bajnok Davidka*, Debrecen, 1668 (RMNY 3419).
- S. VARGA 2002 S. VARGA Katalin, *Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- SZÉKELY 1559 SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Krakkó, 1559 (RMNy 156).
- ZILAHÍ 1672 ZILAHÍ János, *Az Igaz Vallásnak Vilagos Tüköre, melyben Az Cálvinista Vallásnak tökéletes tiszta igassága, és igaz fundamentomos régisége, minden jo lelki-isméretü embereknek szemek eleiben tétettetik*, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1136).

## Szakirodalom

- AJKAY–BAJÁKI 2013 *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 177–182.
- A. MOLNÁR 1980 A. MOLNÁR Ferenc, *Ő se jobb a Deákné vásznánál*, MNyr, 1980, 508–512.

- ARMSTRONG 1983 Lilian ARMSTRONG, *The Illustration of Pliny's Historia naturalis: Manuscripts before 1430*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 46/1983, 19–39.
- BAHLCKE–STROHMEYER 1999 *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Hrsg. Joachim BAHCKE, Arno STROHMEYER, Stuttgart, Steiner, 1999 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7).
- BAHTYIN 2002 Mihail BAHTYIN, *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, RAINCSÁK Réka, Bp., Osiris, 2002.
- BALÁZS 1998 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998.
- BALÁZS 2007 BALÁZS Mihály, *Hitvita és fabula 1609: Megjelenik Pázmány Péter Öt szép levél c. műve* = JANKOVITS – ORLOVSZKY 2007, 394–409.
- BÁN 1997 BÁN Imre, *A jezsuita államelmélet; Az arisztotelizmus, a barokk kor filozófiai gondolkodásának alapja* = BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 145–172.
- BATTA 1988 BATTA István, *Középkori bányászatunk és kohászatunk a Metercián*, Bányászati és Kohászati Lapok, Kohászat, 121(1988/6), 275–285.
- BATTA 1990 BATTA István, *Középkori bányászatunk és kohászatunk a Metercián*, Bányászati és Kohászati Lapok, Bányászat, 123(1990/9–10), 617–627.
- BATTA 2002 BATTA István, *A rozsnyói Metercia*, Gömörország: az északi magyar peremvidék fóruma, 3(2002/2), 37–46.

- BENCZÉDI 1980 BENCZÉDI László, *Rendiség, abszolútizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Bp., Akadémiai, 1980.
- BENE 1999 BENE Sándor, *Theatrum Politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19).
- BENE 2006 BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja = „Hol vagy István király?”: A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.
- BENE 2007 BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: a magyar politikai hagyomány kutatása*, Buksz, 2007/1, 50–64.
- BENE–KECSKEMÉTI 2009 BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Hel, 2009/1–2, 201–225.
- BENTON 1992 Janetta Rebold BENTON, *Medieval Menagerie: Animals in the Art of the Middle Ages*, Abbeville Press, New York, 1992.
- BÉNYEI–GÖNCZY 2005 *Nemzet – Identitás – Irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 35).
- BÍRÓ 2013 BÍRÓ Csilla, *Felemelkedési misztika és hegy-metafora Andreas Pannonius Énekek-éneke kommentárjában = BOGÁR 2013*, 41–64.
- BITSKEY 1986 BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986.

- BITSKEY 1997 BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, 1997.
- BITSKEY 1999 BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmányvitairatban* = B. I., *Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999, 144–162.
- BITSKEY 2000 BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika Pázmány Péter műveiben*, ItK, 2000, 294–310.
- BITSKEY 2004 BITSKEY István, *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).
- BITSKEY 2005a BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban* = BÉNYEI-GÖNCZY 2005, 13–33.
- BITSKEY 2005B BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)* = HELTAI-TASI 2005, 67–77.
- BITSKEY 2006 BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai Universitas Könyvtár; 37).
- BITSKEY 2006A BITSKEY István, *Kultúrák metszéspontján: Felső-Magyarország a 17. században* = BITSKEY 2006, 123–140.
- BITSKEY 2007A BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkor Kárpát-medencében* = BITSKEY-FAZAKAS 2007, 11–23.
- BITSKEY 2007B BITSKEY István, „Nem úgy bátya!”: *Marginálisok Pázmány Kalauzában* = „Nem süllyed az emberiség!”...: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ

- G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 475–479.
- BITSKEY–FAZAKAS 2007 *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria, 45), 11–23.
- BITSKEY–TAMÁS 1994 *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, Debrecen, KLTE, 1994 (Studia Litteraria, 32).
- BOGÁR 2013 *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Bp., PPKE BTK Piliscsaba, 2013 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5).
- BORIÁN 2000 BORIÁN Elréd, *Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája*, Száz, 2000, 913–931.
- BREMER 2005 Kai BREMER, *Religionsstreitigkeiten: volkssprachliche Kontroversen zwischen altgläubigen und evangelischen Theologen im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 2005.
- BRETZ 2004 BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Gergő Bálint Narratio Breviséből*, ItK, 2004, 340–347.
- BRIGGS–BURKE 2004 Asa BRIGGS, Peter BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, Bp., Napvilág Kiadó, 2004.
- BUGÁR 2011 BUGÁR M. István, *Képolvasás = Örök képmás: Képteológia a zsidó–keresztény hagyományban*, szerk. RUGÁSI Gyula, Bp., József Műhely, 2011, 45–68.
- CERQUIGLINI 1989 Bernard CERQUIGLINI, *Szerzői variánsok és másolói variencia*, ford. FARKAS Ildikó, Hel, 1989, 363–377.
- CHERRY 1995 *Mythical Beasts*, ed. John CHERRY, British Museum Press, Pomegranate Artbooks, London, 1995.
- CSORBA 2005 CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza* = BÉNYEI–GÖNCZY 2005, 123–154.

- CSORBA 2013 CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 103–111.
- DARAB 2012 DARAB Ágnes, *Plinius Természetrája: Anekdotikus narráció és enciklopédikus gondolkodás*, Bp., Gondolat, 2012.
- DE MAN 1996 Paul DE MAN, *A temporalitás retorikája* = *Az irodalom elméletei*, I., szerk. THOMKA Beáta, ford. BECK András, Pécs, JPT–Jelenkor, 1996, 5–60.
- DIENES 2007 DIENES Dénes, *Diákzundulések Sárospatakon: Különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra* = ERDÉLYI–TUSOR 2007, 903–915
- ECO 2007 Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében*, ford. SCHÉRY András, GY. HORVÁTH László, Bp., Európa, 2007.
- EGERER 2013 EGERER Lilla, *A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitairataiban* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskoc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. NAGY Ágoston, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013, 20–26.
- EGERER 2014 EGERER Lilla, *Tettetés és leplezés az Öt szép levél két változatában* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. BARNA László, HUSZTI Tímea, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014, 12–17.
- ELIADE 1987 Mircea ELIADE, *A szent és a profán: A vallási lényegről*, ford. BERÉNYI Gábor, jegyz. ARA-KOVÁCS Attila, Bp., Európa, 1987.



- ERDÉLYI–TUSOR 2007 *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp, MTA Történettudományi Intézet, 2007.
- ESZE 1971 ESZE Tamás, Bársony György „Veritas”-a, ItK, 1971, 667–693.
- FABINY 1998 FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története I. Prekritikai korszak: az első századtól a reformációig*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.
- FABINY 1998A *A tipológiai szimbolizmus: Tanulmányok*, vál. szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998a (Ikonológia és Műértelmezés, 4).
- FAZAKAS–GYŐRI 2008 *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.
- FAZAKAS 2009 FAZAKAS Gergely Tamás, *Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek az 1657 utáni Rákóczi-propaganda kontextusában* = KÁRMÁN–SZABÓ 2009, 425–449.
- FAZAKAS 2012 FAZAKAS GERGELY Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Bibliotheca Studiorum Litterarium, 50).
- FAZAKAS 2012A FAZAKAS Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században* = MÁRTIROLÓGIA 2012 198–231.
- FAZEKAS 1999 *Fiatal egyháztörténé-szek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, ME BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/kuicsar.htm> (2012.01.04).

- FERENCZI 1896 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert magyar polgár könyvnyomdája, 1896.
- FÖLDES 2009 FÖLDES Györgyi, *Szimbólum- és allegóriaelméletek*, Hel, 2009/3, 325–349.
- GÁBOR–SELYEM 2002 *Kegyesség, kultusz, távolítás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia, 2002.
- GÁBOR 2004 *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004.
- GÁBOR 2006 GÁBOR Csilla, *Szentisztelet és szentségi kritériumok a középkor és kora újkor között: Esettanulmány = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, 2006, 152–169.
- GALLI–PAVERCSIK 1981A GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*, OSzKÉvk, 1981, 309–352.
- GALLI–PAVERCSIK 1981B GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona, *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban: Kassa és nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években*, OSzKÉvk, 1981, 353–377.
- GARADNAI 2010 GARADNAI Erika, „Képvita” a felső-magyarországi hitvitában: *Tipográfia, illusztráció, medialitás = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2009. november 5.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. SZŐKE Kornélia, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2010, 64–70.
- GARADNAI 2011 GARADNAI Erika, *Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek? Gúnynév és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában*, *Iskolakultúra*, 21(2011/8–9), 34–41.

- GARADNAI 2012 GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felsőmagyarországi hitvitában* = KECSKEMÉTI–TASI 2012, 315–322.
- GARADNAI–MARTIS 2011 GARADNAI Erika, MARTIS Zsombor, *Országgtükör és hitvita (Czeplédi István: Az országok romlásáról írott könyvnek első része)* = *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2011, 57–70.
- GARADNAI–PODLOVICS 2012 *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Lívia, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012.
- GEBEI 1996 GEBEI Sándor, *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*, Eger, EKF Líceum, 1996.
- GEBEI 2000 GEBEI Sándor, *II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657)*, Száz, 2000, 801–848.
- GECSE 1995 GECSE Gusztáv, *A szerzetesség története*, Bp., Seneca, 1995.
- GENETTE 1996 Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Hel, 1996, 82–90.
- GLATZ 1993 *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993.
- GUITMAN 2009 GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*, Doktori értekezés, PPKE-BTK, Budapest, 2009, internetes elérhetőség: [phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/guitman\\_barnabas/disszertacio.pdf](http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/guitman_barnabas/disszertacio.pdf) (2012.10.16).

- GUIZMAN 2013                      GUIZMAN Barnabás, *Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiségát?* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 177–182.
- GYÁRFÁS 1913                      *Batthyáneum*, II, szerk. GYÁRFÁS Tihamér, Brassó, Hentschel Nyomda, 1913.
- GYŐRI 2001                        GYŐRI Levente, *Pázmány Péter vitamódszere a Két rövid könyvecskékben* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 261–267.
- GYŐRI L. 2012                      GYŐRI L. János, *Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban (Szöllősi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)* = MÁRTIROLÓGIA 2012, 130–141.
- GYULAI 2008                        GYULAI Éva, *Rákóczi és a sárospataki jezsuiták* TAMÁS 2008, 294–345.
- GYULAI 2009                        GYULAI Éva, *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században*, I, Egyháztörténeti szemle, 10(2009/1), 3–31
- HARGITTAY 1989                      HARGITTAY Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322.
- HARGITTAY 2001                      *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001.
- HARGITTAY 2001A                      HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10).
- HARGITTAY 2005                      HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról* = HELTAI–TASI 2005, 79–84.
- HARGITTAY 2009                      HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25).

- HARGITTAY 2009A HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról* = HARGITTAY 2009, 173–179.
- HARGITTAY 2009B HARGITTAY Emil, *Szillogizmusok Pázmány Kalauzában* = HARGITTAY 2009, 215–220.
- HARGITTAY 2009c HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében* = HARGITTAY 2009, 113–151.
- HARGITTAY 2009D HARGITTAY Emil, „*Petrus Pazmannus pascit per pasqua porcos*” – *hitvita a Kalauz margóján* = HARGITTAY 2009, 69–81.
- HARGITTAY 2009E HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció* = HARGITTAY 2009, 205–214.
- HARGITTAY–VARGA 1987 HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig: Pázmány Péter politikai pályájának alakulása* = VARJAS 1987, 311–335.
- HASSIG 1990/1991 Debra HASSIG, *Beauty in the Beasts: A Study of Medieval Aesthetics, Anthropology and Aesthetics*, 19/20(1990/1991), 137–161.
- HECK–CONDONIER 2012 *The Grand Medieval Bestiary: The Animal in Illuminated Manuscripts*, ed. Christian HECK, Remy CONDONIER, Abbeville Press, New York, 2012.
- HELMS 2002 Mary W. HELMS, *Sacred Landscape and the Early, Medieval European Cloister: Unity, Paradise, and the Cosmic Mountain*, *Anthropos*, 97(2002), 435–453.
- HELTAI 1994 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
- HELTAI 2004 HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején* = JANKOVICS–NYERGES 2004, 678–694.
- HELTAI 2005 HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete* = HELTAI–TASI 2005., 251–299.

- HELTAI 2007A HELTAI János, *Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660 = 350. vyročie Košickej univerzity: jubilejny zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*, ed. Cyril HIŠEM, Košice, 2007 (Katedra História), 39–48.
- HELTAI 2007B HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I–II, MKsz, 2007, 168–184, 310–343.
- HELTAI 2008 HELTAI János, *Műfajok és művek: a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSzK–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2).
- HELTAI 2009 HELTAI János, *Hitvita a bibliai konzekvenciákról 1665–1666-ban = Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban: az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a könyv »mely örök életet ad«” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum Kiadó–OSzK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA–R Egyesület, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 160–170.
- HELTAI 2012 Heltai János, *Lölki okulár* = P. VÁSÁRHELYI 2012, 53–62.
- HELTAI–MARTIS 2013 HELTAI János, MARTIS Zsombor, *A kassai hitvita = Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013. 15–29.

- HELTAI–TASI 2005      „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- HEREPEI 1971      HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében* = KESERÜ 1971.
- HIŠEM–ELIÁŠ–FEDORKOVÁ 2007      *350. výročie Košickej univerzity: jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie: Košice 27. februára 2007*, ed. Cyril Hišem, Štefan Eliáš, Dáša Fedorková, Košice, Vyd. Michala Vaška, 2007.
- HOLL 1996      HOLL Béla, *Báthory Zsófia imádságos könyve* = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1996 (*Historia Litteraria*, 2), 127–132.
- HOLLERBACH 1982      Marion HOLLERBACH, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzung im Deutschland des 16. Jahrhunderts*, Bern–Frankfurt, Lang, 1982 (*Europäische Hochschulschriften Reihe III*, 65).
- HORVÁTH 1918      HORVÁTH Lajos, *Sámbár Mátyás élete és művei*, Bp., 1918.
- IMRE 1995      IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (*Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium*, 5).
- JANKOVICS–NYERGES 2004      *Hatalom és Kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II.*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004.

- JANKOVITS –ORLOVSZKY 2007 *A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007,
- JAUSS 1997 Hans Robert JAUSS, *A hitvita* = THOMKA 1997, 143–179.
- KÁRMÁN–SZABÓ 2009 „*A szerencsének elegyes forgása*”. II. Rákóczi György és kora, szerk. KÁRMÁN Gábor, SZABÓ András Péter, Bp., L’Harmattan, 2009.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY 1940 KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór, *I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai*, Bp., Stephaneum, 1940.
- KATUS 1999 KATUS László, *Francisco Suárez politikaelmélete* = KUKOVECZ 1999, 67–72.
- KECSKEMÉTI 1996 *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1996 (*Historia Litteraria*, 2).
- KECSKEMÉTI 1998 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (*Historia Litteraria*, 5).
- KECSKEMÉTI 2005 KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem* = HELTAI–TASI 2005, 43–66.
- KECSKEMÉTI 2004 KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor – Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004/3, 317–330, 330.
- KECSKEMÉTI–TASI 2011 *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2011.
- KECSKEMÉTI–TASI 2012 *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25–*



- 28, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- KEISZ 2001 KEISZ Ágoston, *Magyari és Pázmány vitája* = HARGITTAY 2001, 219–250.
- KESERÜ 1971 *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III*, szerk. KESERÜ Bálint, Bp.–Szeged, 1971.
- KITTLER 2005 Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok: berlini előadás* 1999, ford. KELEMEN Pál, Bp., M. Műhely Ráció, 2005.
- KLANICZAY 1990 KLANICZAY Tibor, *A karnevál szelleme (Bahtyin)* = UŐ, *A civilizáció peremén: Kultúrtörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1990.
- KNAPP 1995 KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*, Száz, 1995, 791–812.
- KNAPP 1997 KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története*, I, MKsz, 113(1997/2), 149–166.
- KNAPP 2000 KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000/1–2, 1–23.
- KNAPP 2007 KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században* = HISEM–ELIÁŠ–FEDORKOVÁ 2007, 25–38.
- KOCSOR 1989 KOCSOR Erika, *Egy régi költői eljárás XVII. századi magyar prózáiróknál: az anagrammák poetikája*, ItK, 1989, 273–280.
- KONCZ 1896 KONCZ József, *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*, 1896.
- KÓNYA 1912 KÓNYA Imre, *Sárospataki Református Lapok*, 1912.
- KOSELLECK 2003 Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* = *Elmúlt jövő: A*

- történeti idők szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003.
- KŐSZEGHY 2003 KŐSZEGHY Péter, *A humor a 16 –17. századi magyar irodalomban*, Bárka, 11(2003/5), 39–52.
- KUKOVECZ 1999 *A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, Szeged, JATE, 1999.
- KULCSÁR 1999 KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita: 1660. szeptember 30. – október 1.(Forrásközlés)* = FAZEKAS 1999.
- KULCSÁR-SZABÓ 1998 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* = UŐ, *Hagyomány és kontextus*, Bp., Universitas, 1998, 5–58.
- KÜLLŐS 2004 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L’Harmattan, 2004 (Szóhagyomány).
- LANDER 2006 Jesse M. LANDER, *Inventing Polemic: Religion, Print, and Literary Culture in Early Modern England*, New York, Cambridge University Press, 2006.
- LIPA 2002 LIPA Tímea, *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Őt szép levél három kiadásának tükrében*, Irodalomtudomány, 2002/1–2, 8–33.
- LUFFY 2002 LUFFY Katalin, „A’ kik életekkel, ekölcsökkel építenek és tanítanak.”: *Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben* = GÁBOR–SELYEM 2002, 37–70.
- LUFFY 2004 LUFFY Katalin, *Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben: Báthori Mihály hangos Trombitája* = GÁBOR 2004, 105–135.
- LUKÁCS 1989 LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus 1649–1773*, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 25), 7–39.

- LUKÁCS 2008 LUKÁCS László, *Dogmatika: Ekkleziológia*, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola jegyzete, 2008–2009, doksi.hu/get.php?lid=16913 (2012.11.22).
- LUKÁCSY 1994 LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994.
- LUKÁCSY 1994A LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái: Metaforák a régi magyar prédikációkban* = LUKÁCSY 1994, 115–160, 372–378.
- LUKÁCSY 1994B LUKÁCSY Sándor, *Magyar Bestiárium* = LUKÁCSY 1994, 161–180, 378–379.
- M. NAGY 1899 M. NAGY István, *Czeplédi István polemikus író a XVII. században*, Kolozsvár, 1899.
- MACZÁK 2003 MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium*, ItK, 2003, 261–276.
- MACZÁK 2010 MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ Könyvek, 2010.
- MAGYARY 1899 MAGYARY Gyula, *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok*, X/66, 1899. aug. 17., 1–2, <http://www.bucsujaras.hu/tanulmany/kosa/magyary.htm> (2013.11.27).
- MAKKAI 1942 MAKKAI Ernő, *Pósházi János élete és filozófiája*, Kolozsvár, 1942 (Acta Philosophica, 3).
- MAKKAI 1981 MAKKAI László, *A kollégium története alapításától 1650-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége, Bp., A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 17–58.
- MARCUS 2010 Robert A. MARCUS, *Az ókori kereszténység vége*, ford. NEMES Krisztina, Bp., Kairosz, 2010.
- MÁRTIROLÓGIA 2012 *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Studia Litteraria, 51(2012/3–4).

- MARTIS 2012  
MARTIS Zsombor, *Czeplédi István kassai prédikátor társadalmi kapcsolatairól műveinek előszavai alapján* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Lívia, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012, 13–20.
- MARTIS 2013  
MARTIS Zsombor, *Protestáns mitizáció Czeplédi István Barátsági dorgálás című művében* = NAGY 2013, 12–19.
- MARTIS 2014  
MARTIS Zsombor, *A kassai magyar reformátusok identitásváltása az 1630–1660-as években Alvinczi Péter és Czeplédi István művei alapján*, kézirat, 2014.
- MIHALIK 2010  
MIHALIK Béla Vilmos, *Jezsuitaellenes képi propaganda a kora újkorban*, MKsz, 2010, 405–409.
- MOLNÁR 2005  
MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., METEM, 2005 (METEM Könyvek, 49).
- MOLNÁR 2007  
MOLNÁR Antal, *Elfelejtett végvidék: Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*, Bp., Balassi, 2008 (Régi Magyar Könyvtár, 9).
- MOLNÁR 2009  
MOLNÁR Antal, *Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években* = M. A., *Lehetetlen küldetés: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L’Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 8).
- NAGY 2005  
NAGY Júlia, *Hítvitázó drámák a 16–18. században* = HELTAI–TASI 2005, 217–224.
- NÉMETHNÉ VARGA 2008  
NÉMETHNÉ VARGA Andrea, *Hangalak és jelentés – A szójáték dinamikája* = *Ezerarcú humor: Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*,

- szerk. DACZI Margit, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008 (Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához, 79), 63–72.
- NIEMETZ 2008 Michael NIEMETZ, *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit: Geschichte, Ikonographie und Ikonologie*, Regensburg, Schnell & Steiner, (Jesuitica. Quellen und Studien zu Geschichte, Kunst und Literatur der Gesellschaft Jesu im deutschsprachigen Raum, 13) 2008.
- ÓRY 1964 ÓRY Miklós, *Pázmány lelkiése = Pázmány Péter lelkiése*, Összeáll. ÓRY Miklós, Klagenfurt, Carinthia, 1964, 16–31.
- ÓRY 1976 *Péter Pázmány in Kaschau*, Ungarn-Jahrbuch, 1976, 73–102.
- ÓZE 1991 ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2).
- ÓZE 2004 ÓZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon = Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 112–125.
- PÉNZES 2012 PÉNZES Tiborc Szabolcs, „*Hogy a' Posteritas megtudgya, kicsoda [...] Idvezült Czeglédi István*”: *Köleséri Sámuel és az első református vértanú = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 142–160.

- PESTI 2006 PESTI Brigitta, *Jesuitai practica és a Pápista Római Vallás: Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött, kéziratos antijezsuitikák*, Lymbus, 2006, 9–29.
- PÉTER 1973 PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei: A Siralmas Panasz keletkezéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1973 (Irodalomtörténeti Füzetek, 83).
- PÉTER 1988 PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon* = ZOMBORI 1988, 103–117.
- PÉTER 1993 PÉTER Katalin, *A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon* = GLATZ 1993, 113–122.
- PÉTER 1995 PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon* = U.Ö., *Papok és nemesek: magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai).
- PETRŐCZI 2006 PETRŐCZI Éva, *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Budapest, Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 20).
- PINTÉR 2007 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe: Holló Zsigmond* = *Historicus Societatis Iesu: Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 2007 (METEM Könyvek, 62), 322–331.
- P. VÁSÁRHELYI 2012 *Sylvae Tipographicae: Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetek, 5).
- RAHNER 1964 Hugo RAHNER, *Symbole der Kirche: Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg, Müller, 1964.

- REIZNER 1899 REIZNER János, *Szeged története: I. kötet*, Szeged, 1899, 115–116, <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/01/1115.htm> (2013.11.27).
- RÉVÉSZ 1894 RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért: 1550–1650*, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1894.
- RÉVÉSZ 1897 RÉVÉSZ Kálmán, *A kassai református templom története*, ProtSz, 1897.
- RIES 2003 *A szent antropológiája: A Homo religiosus eredete és problémája*, szerk. Julien RIES, ford. KRIVÁCSI Anikó, Bp., Typotex, 2003 (Homo religiosus, 1).
- ROUSE–RUOSE 1989 Richard. H. ROUSE, Mary A. ROUSE, *A kéziratok irodalom hét évszázada*, ford. FARKAS Ildikó, Hel, 1989, 351–362.
- RUH 2006 Kurt RUH, *A nyugati misztika története, I: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Akadémiai, 2006.
- SCHÖNBORN 1997 Christoph SCHÖNBORN, *Krisztus ikonja*, ford. SZEGEDI Iván, Bp., Holnap, 1997.
- SZABÓ 2005 *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18).
- SZABÓ 2012 SZABÓ András Péter, „De profundis”: *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 146(2012/5), 1085–1160.
- SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997 SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: bevezetés az irodalmi retorikába*, szerk. MÉSZ Lászlóné, Bp., Helikon Kiadó, 1997.
- SZABÓ SJ 2012 SZABÓ Ferenc SJ, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya–L’Harmattan, 2012.

- SZABÓ 1879 SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I: 1531–1711. megjelent magyar nyelvű nyomtatványok*, Bp., 1879.
- SZÁRAZ 2012 SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 49).
- SZÉKELY 2007 SZÉKELY János, *A magyar Sion kifejezés eredete és jelentése*, Magyar Sion, Új folyam, 1(2007/1), 5–21.
- SZELESTEI N. 2012 SZELESTEI N. László, *Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai*, Magyar Sion, Új folyam, 6(2012/1), 27–35.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2005 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A fele sem tréfa: Humor a régi magyar irodalomban*, Bárka, 13(2005/5), 53–66.
- TAKÁCS 1978 TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Magyar Helikon, 1978, 5–57.
- TAMÁS 2008 *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi: Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2008.
- TARNAI 1969 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969.
- TARNAI 1990 TARNAI Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.
- TASI 2005 TASI Réka, „Könnyű volna meg-torkolni”: *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben* = HELTAI–TASI 2005, 199–215.
- TASI 2012 TASI Réka, „Idvözetet, és tiszteletes imádást tegyen...”: *Monoszló András és a képtisztelet fogalma*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XVII., 1. (2012), 51–64.
- THIMÁR 1999 THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 114–127.



- THOMKA 1997 *Az irodalom elméletei V. ford.* JÓZSA Edina, Szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997.
- TOMA 2010 TOMA Katalin, *Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, szellemi és anyagi háttere*, Száz, 2010/4, 853–872.
- TOMA 2012 TOMA Katalin, *Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György*, Száz, 2012/5, 1161–1188.
- TÓTH 2004 TÓTH István György, *A szaggatott kapcsolat: A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700*, Száz, 2004/4, 843–892.
- TÓTH 2007 TÓTH István György, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*, szerk. HORVÁTH Zita, TÓTH Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2007.
- TÓTH Zs 2005 TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália – Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” – Esettanulmány*, = HELTAI–TASI 2005, 175–197.
- TÓTH Zs 2006 TÓTH Zsombor, *A Heltai-galaxis: Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában (Esettanulmány)* = T. Zs., *A történelem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 82–118.
- TÓTH Zs 2007 TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Universitas Könyvtár, 40).
- TÓTH Zs 2012 TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban* = *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, Studia Litteraria, 51(2012/3–4), 6–36.
- TUSOR 2005 TUSOR Péter, *A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján: Egy*

- Rómába írt egri püspöki jelentés alapján* = SZABÓ 2005, 123–137.
- TÜSKÉS–KNAPP 2002 TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = *Az egyházi irodalom műfajai: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151), 11–54.
- USZPENSZKIJ 2003 Leonyid A. USZPENSZKIJ, *Az ikon teológiája az ortodox egyházban*, ford. KRIZA Ágnes, Bp., Kairosz–Paulus Hungarus, 2003.
- V. ECSEDY 1999 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- VANYÓ 1980 VANYÓ László: *Az ókeresztény Egyház irodalma*, Bp., Szent István Társulat, 1980.
- VANYÓ 2009 VANYÓ László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatikatörténetébe*, Bp., Szent István Társulat, 2009 (Ókeresztény Írók, 20).
- VARGA 2003 VARGA Imre, *Jezsuita színjátszás Kassán = A magyar színháték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, ME, 2003 (A Régi Magyar Színház, 2), 212–230.
- VARGA 2013 VARGA Bernadett, „*Én pedig mint a sziv nélkül való tsak bolygok*”: *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei Társalkodás*, Doktori (PhD) értekezés, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.
- VARJAS 1987 *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987.
- VELICS 1913 VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából, második füzet (1610–1690)*, Bp., 1913.
- VÍGH 2006 VÍGH Éva, „*Természeted az arcodon*”: *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, I, Szeged, JATE Press, 2006 (Ikonológia és műértelmezés, 11).

- WICK 1931 WICK Béla, *A jezsuita rend története Kassán*, Bratislava–Pozsony, Concordia Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1931.
- WICK 1936 WICK Béla, *A kassai Szent Erzsébet dóm története*, Kosice, Szent Erzsébet nyomda Részvénytársaság, 1936.
- XERAVITS 2005 *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, szerk. XERAVITS Géza, Bp., Pápai Református Teológiai Akadémia–L'Harmattan, 2005.
- ZOMBORI 1988 *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988.
- ZOVÁNYI 1925 ZOVÁNYI Jenő, *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, TheolSz, 1925, 264–271.
- ZOVÁNYI 1933/34 ZOVÁNYI Jenő, *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, TheolSz, 1933/34, 139–148.

## Summary

In the politically and denominationally divided Hungary, the 1610–1620 years have been regarded as the golden age of home polemical literature. However, after the 1650s the religious and the political stake of polemical literature faded in Europe and our country, and it significantly reduced the number of discussion writings. So it is an interesting phenomenon that from 1657 in the territory of the Kingdom of Hungary the polemical literature started to revive again. In the background of this there were some political changes. The weakening of the Principality of Transylvania and the strengthening Catholicism had its best effect in a “buffer zone” in the Protestant-dominated regions of Upper Hungary. In the area the re-catholisation of the widow princess, Sophia Báthory and the catholisation of her son, Francis I Rákóczi had the biggest impact on the area. The Jesuit mission and Counter Reformation started with their support in the area. Representatives of the opposing churches published polemic texts again. In the polemical literature which flourished in the 1660s containing 13 polemics and over 100 discussion paper a number of unique features appeared. In Košice- Prešov-Sárospatak axis specific literary life was born, which was closely linked to the churches' existing institutions. The Jesuits and the protestant denominations both had their schools, and in Košice and Sárospatak a press operated, as well. This was a basic condition of being created seemingly diverse, personal, intellectual battle-like discussion papers by the disputants.

In my dissertation I analyzed the Upper Hungary polemics which contained the highest number of document in that period. First of all I drafted the course of the debate based on bibliographic literature and prints and then I outlined the 1660s' current political and historical context. Subsequently, I discussed the polemics' political and the history of ideas context. I demonstrated what were the political stakes of the polemics launched by Sambar, and of the Jesuit Mission in Košice and Sárospatak, and what history of ideas concept formed the first chapter of the book about the history of the church and its ecclesiologial argumentation.

In the next major chapter of my thesis I examined those chapter of Sambar's *Three Questions of Salvation* which were about ecclesiology. I compared the text to the ecclesiologial argumentation of Pázmány's two writings: *Kalauz* and *Two Short Booklet*. The detected intertextuality and the novelty of Sambar's writing could provide view about the strategy of the Jesuit mission. Sámbar's most important ecclesiologial symbol:

“Catholic Church = the Mountain of the Lord's house.” The Protestant authors tried to make fun of the Jesuit text's ecclesiological argument, and thus they created such a parodic-allegorical texts that ridiculed both the text and the Jesuit author.

I examined two main issues in the last chapter of my dissertation. On the one hand I spotted how the Jesuit author transformed the text of the writing by 1672 which started the polemics. By this analysis the development of the Jesuit writer, and the text creation strategy during the polemics turned out to examinable. The second key question of the final chapter of my dissertation was how the recipients, the readers evaluated the religious dispute. To do this, I have tried to examine different types of resources. I discussed one part of the *Three Questions of Salvation* in a separate subpoint: a copy from 1672 that contained erased texts and handwritten mock poem on the flyleaf of the publications, which presented the identity of the current Protestant readers and contributed to the assessment of the dispute' reception.

My dissertation shows what literary life was created by the analyzed literary polemics created in Košice, Sárospatak and the upper regions of Hungary. The prints that were created in the short decade of the second half of the 17th century tell about the atmosphere of the relative intellectual freedom, and I believe in order to have a more thorough exploration of the era it would be essential to expand the research to further polemical writings which have not been analyzed here.